Б. Ә. БУДАГОВ

14506

ТҮРК УЛУСЛАРЫНЫН ЈЕР ЈАДДАШЫ

БАКЫ — «ЕЛМ» — 1994

Elm və Təhsil Mərkəzi
„Təfəkkür" Universiteti
Kitabxana

Спонсору Азәрбајҹан Саһәләрарасы
Тәсәррүфат Ассосиасијасыдыр.

Елми редактору **Г. Ә. ГЕЈБУЛЛАЈЕВ**

Мүәллифин иҹазәси олмадан бу әсәрин бүтөвлүкдә вә ја һиссә-һиссә нәшри гадағандыр.

Будагов Б. Ә.

Түрк улусларынын јер јаддашы.—Бакы: «Елм», 1994—272 с.

ISBN 5—8066—0559—0

Әсәрдә илк дәфә олараг түрк дүнјасы әразиләриндән, тарихин дәринликләриндән бу күнә гәдәр торпагларымызын синәсиндә сахланылмыш ҹоғрафи нахышлардан—топонимләрдән сөһбәт ачылыр. Мүәллиф түрк мәмләкәтләриндә мөвҹуд олан топонимләрин нөвләриндән, Азәрбајҹан топонимләринин өзбәк, газах, түркмән, Алтај, Урал, Гәрби Сибир, Ермәнистан, Иран, Түркијә, Крым, Чин Түркүстанында јајылмыш екизләриндән, еләҹә дә башга түрк халглары дилинә мәнсуб ҹоғрафи адлардан бәһс едир.

Китабда топонимләрин рәнк билдирән (хромонимләр) нөвләриндән, топонимик әфсанәләрдән вә онларын горунмасы јолларындан, еләҹә дә ҹоғрафи адларын дил, тарих вә мәдәнијјәт абидәләри олмасындан сөһбәт ачылыр.

Кениш охуҹу күтләсинин фајдалана биләҹәји бу монографијада ҹоғрафи адларын етимолокијасындан, онларын дил, ҹоғрафи вә тарихи көкләриндән әтрафлы данышылыр. Бу әсәр илк дәфә түрк дүнјасынын ҹоғрафи адлар силсиләсини ҹәркәләјән санбаллы јазылардандыр.

Б $\frac{4602000000 - 372}{655(7) - 94}$ Сифаришлә

© «Елм» нәшријјаты, 1994

Түркдилли халгларын үмид галасынын—Түркијә дөвләтинин XX әсрин икинчи јарысында игтисади јүксәлишинин мөһкәм өзүлүнү гојмуш вә онун инкишафыны илкин мәрһәләдә уғурла тә'мин етмиш көркәмли дөвләт хадими Тургут Озалын әзиз хатирәсинә итһаф едирәм.

ӨН СӨЗ

Мүасир түрк халгларынын һәр биринин өз етник ады, ән'әнәви тәсәррүфат һәјаты, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти, формалашмыш дили вардыр. Мүәјјән чоғрафи координатлар дахилиндә јерләшән өлкәнин халгы тарихән јерли, автохтон ола да биләр, олмаја да биләр. Түрк халгларында да беләдир. Мәсәлән, јакутлар, алтајлар, газахлар, шорлар, тувалылар вә башга түркдилли халглар мәскун олдуглары индики әразиләрин автохтон әһалисидир. VI әсрә аид руни түрк јазысында Гапаган хаганынын бу сөзләринә диггәт верин: «Еилми (јә'ни мәнсуб олдуғу түрк сәлтәнәтини — *Б. Б.)* Јабға оғлу Сабра Тамғанчур, онун кичик гардашы Һоча илә биркә Сабра Тамған Тархан, үмумән мәним алтмыш беш улу бабам јаратмышдыр».

Ујғурлар мәһдуд һалда гоншу әразиләрә миграсија етсәләр дә, тарихән бир әразини — Чин Түркүстаныны өзләринин илкин вә сонунчу вәтәни сечмишләр. Јакутлар Шимал Бузлу океаны саһилләриндә — Камчатка, Чукотка вә һәтта Алјаска (Шимали Америка гитәси) торпағында да мәскунлашмышлар. Лакин Сәлчуг түркләри XI—XII әсрләрдә Гәрбә — Кичик Асијаја миграсија етмиш, мүасир Түркијәнин вә Османлы түрк дилинин әсасыны гојмушлар.

Демәли, түркдилли халгларын әксәрнјјәти әсасән инди мәскунлашдығы јерләрдә јашамышдыр. Шимали, Мәркәзи вә Чәнуби Америкада, Австралијада, Африканын вә Асијанын мүхтәлиф өлкәләриндә мәскунлашмыш Һинд—Авропа мәншәли инкилис, испан, франсыз, алман вә дикәр халглардан фәргли олараг түркләр тарихән јашадыглары әразиләрдә мәскундурлар. Бу әрази әсасән Асија гитәсинин мүәјјән һиссәсини—Авропанын чәнубшәргини, Шимали Гафгаз, Загафгазија вә Чәнуби Азәрбајчан дахил олмагла бөјүк бир ареалы әһатә едир.

Әввәлләр белә бир фикир мөвчуд иди ки, Загафгазијада вә Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә јашајан

түрк мәншәли азәрбајчанлылар орта әсрләрдә кәлмәдир. Лакин инди ајдын олур ки, азәрбајчанлыларын улу әчдадлары буранын автохтон әһалисидир.

Чохминиллик тарихә малик түрк дүнјасынын ваһид мәнбәдән нәш'әт етмиш тарихинин, мәдәнијјәтинин, етнографнја вә топонимијасынын тәдгиги һәмишә өз актуаллығыны сахлајыр.

Бир сыра дилчи алимләрә көрә, дүнјада олан бүтүн дилләрин бир-бири илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә гоһумлуғу вардыр. Бу дилләр бир-биринин һесабына зәнкинләшмиш, дәринләшмиш вә кенишләнмишдир. Әлбәттә, бу һеч дә бу вә ја дикәр дил аиләсинин башга дил аиләсинин һесабына јаранмасы демәк дејил. Бу јахынлыг (буна дилчиләр ностратик дилләр дејирләр) мәншә бирлијиндән башга мүхтәлиф дилләрдә данышмыш гәдим тајфаларын бир-бирилә әразичә тәмасда јашадыгларына сүбутдур. Алтај мәншәли топонимләрин (түрк топонимләри кечмиш ССРИ-нин Асија һиссәсиндә, Авропанын шәргиндә—Урал дағ системиндә, Волга чајы һөвзәсиндә, Крым јарымадасында, Украјнанын чәнубунда, Болгарыстанда, Мачарыстанда, Шимали Гафгазда, Загафгазијада, Иранда кениш јајылмышдыр) түрк халгларынын инди јығчам һалда јашадығы әразиләрдән чох-чох узагларда јајылдығыны көстәрир.

Бу әсәрдә сөһбәт әсасән һәмин әразиләрдә јајылмыш түрк топонимләри һаггында кедәчәкдир.

Ономастика елминин бир шахәси олан топонимика чоғрафи адлары тәдгиг едир. Ономастика үмумијјәтлә, дилдә хүсуси адлары өјрәндији үчүн бураја топонимикадан әлавә патронимләр, космонимләр, антропонимләр вә башга саһәләр дә дахилдир. «Топос» јунан сөзү олуб, «јер, саһә, релјеф» мә'насыны верир, онома исә «ад» демәкдир. Һәр ики сөзүн бирләшмәсиндән топонимика елминин ады јаранмышдыр. Топонимија ајры-ајры әразиләрин чоғрафи адларынын чәми (мәсәлән, «Азәрбајчан топонимијасы»), топонимика исә топонимијаны өјрәнән елм саһәсидир.

Е. М. Мурзајев [1973] топонимикада «Үмуми топонимија» ифадәсини ишләтмәји мә'насыз һесаб едәрәк әвәзиндә «Үмуми вә рекионал топонимика» адына үстүнлүк верир. Сонунчу вариантда елмин үмуми нәзәри вә әмәли истигамәтләриндән, топонимик ганунаујғунлуглардан, заман вә мәкан дахилиндә чоғрафи адларын

лајлылығындан вә ја онларын стратиграфијасындан, дикәр проблемләрдән сөз ачыр.

В. А. Никонов [1966] чографи адлара тарихи, лингвистик вә чоғрафи бахымдан бөјүк әһәмијјәт верир: «Шәһәрләр харабалыға чеврилмиш, дөвләтләр дағылмыш, дилләр вә һәмин дилдә данышан халглар мәһв олмуш, анчаг адлар јашамышдыр! Көврәк сөз гранитдән мөһкәм олмушдур». Чох доғру вә јериндә дејилмиш сөзләрдир.

Азәрбајчанла бағлы Каспи (дәниз ады), Гафгаз, Каспи кечиди (сонракы Дәрбәнд), Хәзәр, Газах, Газанчы адларына фикир верин. Сон тәдгигатлара көрә бу топонимләрин көкү чох гәдим, түрк мәншәли Кас етносундандыр. Ер. әввәл II миниллијин орталарында гәдим асур мәнбәләриндә Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә Кас тајфасынын ады чәкилир. Инди һеч јердә бу адда халг мөвчуд дејилдир, лакин онун адыны јашадан топонимләр вә етнонимләр галыр, јәгин ки, һәмишә дә галачагдыр.

Топонимика елминин инкишафы илә бу гәдим фактлар ајдынлашыр. Топонимика үч елмин — тарих, чоғрафија вә дилчилик елмләринин говшағында дурур. Мәһз буна көрә дә топонимик тәдгигат заманы бу елмләрин үчү дә нәзәрә алынмалыдыр, әкс һалда биртәрәфлилик көзләнилән елми нәтичәни вермир. Республикамызда бу вә ја дикәр гәдим топонимин мәншәји һаггында сәһв нәтичәләр дә чох һалларда мәһз бу елмләрдән биринә үстүнлүк верилмәси илә әлагәдардыр. Топонимика елми чоғрафија елми олмадан мәкансыз, дилчилик елминдән кәнарда лал, тарих елмсиз исә көксүздүр. Топонимләр биртәрәфли өјрәнилдикдә галан ики елмин јарадычы синтезиндән аралы дүшүр. Она көрә дә топонимләри өјрәнән тәдгигатчылар һәр үч истигамәти дәриндән билмәли, онларын синтезини вермәли вә реал елми нәтичәләрә кәлмәлидирләр. Һәр үч елм нүмајәндәләринин биркә тәдгигаты јахшы нәтичә верир. В. А. Никонова көрә [1966], топонимијаны өјрәнән тәдгигатчы чоғрафијачы, дилчи вә ја тарихчи дејил, топонимчи олмалыдыр.

Чоғрафи адларын тәдгиги әһәмијјәтиндән данышмаг бизчә, артыгдыр. Чүнки чоғрафи адларда бабаларын нәфәси, халгын руһу, торпағын вә милләтин дили, тарихи вә әрзи контуру јашајыр. Чоғрафи ады јох етмәк надир әлјазмасындан бир нечә вәрәги гопарыб атмаға бәнзәјир. Әкәр биз чоғрафи адлары һәр һансы бир

дил вә ја дилләр системи бахымындан тәдгиг етсәк, онда һәмин дилләрдә јаранмыш чоғрафи адларын һәм «һипосентрини», һәм дә «еписентрини» мүәјјән етмиш оларыг. Мәсәлән, түркдилли халгларын тарихән вәтәни Асијанын шимал-шәрг һиссәси (јакутлар, тувалылар, алтајлар), Мәркәзи Асија вә ја ораја дахил олан Чин Түркүстаны, Газахыстан, Орта Асија, үмумијјәтлә, Түркүстан, Шимали Гафгаз, Шәрги Загафгазија, Кичик Асија, Шимали Иран олмушдур. Лакин онлар Авропанын шәргиндә, чәнуб-шәргиндә тарихән јығчам һалда јашамышлар. Түркдилли халгларын изинә—чоғрафи адлара Америка гитәсиндә — Алјаскада да тәсадүф олунур. Онлар Һиндистанын шималында вә гәрбиндә, бир нечә әрәб өлкәләриндә дә (мәсәлән, Ирагын Кәркүк реКионунда) јашамагдадырлар.

Хүсуси адлар сәма чисимләрини дә әһатә едир. Инсан јердә кәзәркән башы үстүндә учалан сәмаја, кечәләр көјдә сајрышан улдузлара, онларын һәрәкәтинә, Күнәшә, Аја диггәт јетирмиш, сәма чисимләрини бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн онларын кәзә чарпанларына (Күнәш, Ај, Дан улдузу, Үлкәр, Тәрәзиләр, Кәһкәшан, Сүд јолу, Мәккә јолу, Пејғәмбәр гуршағы, Једдигардаш вә с.) ад вермишдир. Ономастикада үмумијјәтлә, сәма чисимләринә верилмиш адлар космонимија адландырылыр.

Вахт өтдүкчә һәр һансы бир сәма чисминә верилмиш ваһид ад адамлары гане етмир. Сәма чисимләри тәдгиг едилдикчә онларын сәтһиндә олан објектләрә дә адлар гојулмаға башланыр. Ајын сәтһиндә олан тәбии објектләрә ад верилмәси XVII әсрин орталарындан башланмышдыр. Тәдгигатчылар планетләрин, хүсусилә Ајын сәтһиндә олан релјеф формаларына Јер күрәси сәтһиндә мә'лум олан дәниз, көрфәз, көл, дағ силсиләси, кратер вә дикәр чоғрафи објектләрин адларыны вермишләр. Ајда олан дағ силсиләләри Алп, Апеннин, Гафгаз, дәнизләр исә Бөһран дәнизи, Сакитлик дәнизи вә с. адландырылмышдыр.

Сәма чисимләринә верилмиш чоғрафи адлары бејнәлхалг нормалара ујғунлашдырмаг мәгсәдилә Бејнәлхалг Астрономлар Иттифагы Јер күрәсиндән кәнардакы објектләрин номенклатуруну гајдаја салмаг ишини өз үзәринә көтүрмүшдүр. 1960-чы илдә чапдан чыхмыш «Ајын әкс һиссәсинин атласы»нда үмуми разылыгдан

сонра һәмин атласдакы објектләрин адлары гејд олунмушдур.

В. А. Никонов «Космонимләрин чоғрафијасы вә етник әлагәләр» адлы мәгаләсиндә [1973, *с.* 33—37] мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф милләтләрин космосда олан чисимләрә вердикләри чоғрафи адлары мүгајисә јолу илә ајры-ајры дил системинә дахил олан халглар арасында етник әлагәләри мүәјјән етмәјә јөнәлмиш мараглы нәтичәләр әлдә етмишдир. Мүәллиф һәмин мәгаләдә јазыр ки, космик објектләрин адлары Јердәндир. Овчу вә ја малдарларын нәсилләри һејван сүрүләринин, јердә таныш олан чандылары вә әшјалары сәмаја көчүрмүшләр: «Гыз», «Гу», «Әгрәб», «Тәрәзи». «Бөјүк Ајы» бүрчүнү гырғызлар «Једди аркар», мордвалылар, русларын бир һиссәси «Бөјүк Чөмчә» адландырмышлар. Шимал халглары «Бөјүк Ајы» бүрчүнә «Бөјүк Марал» вә ја «Сығын» ады вермишләр.

В. А. Никонова көрә, азәрбајчанлыларын «Суд јолу», јахуд «Мәккә јолу» адландырдыглары Кәһкәшаны бә'зи халглар «Улдузларын тозу», бә'зиләри «Кечәнин кешикчиси», дикәрләри исә «Гәлбләрин јолу» вә с. адландырмышлар. Кәһкәшана «Саман изи», «От дөшәмәси» дејән халглар да вардыр. От вә ја саманын көјә галдырылмасы тахылчылыг вә малдарлығын инкишафы илә бағлыдыр. Фин-угор халглары Кәһкәшаны «Гушларын јолу» адландырырлар. Сәма чисимләринә верилән адлардакы мәзмун јахынлығы бир чох халгларын мин илләр боју гоншулугда јашамалары вә бир-биринә гаршылыглы тә'сири илә дә изаһ олуна биләр. В. А. Никонова көрә, түрк-фин-угор вә славјан халглары мин илләр боју гоншу јашадыгларына көрәдир ки, онларын сәма чисимләринә вердикләри адлар да бир-биринә јахындыр. Монгол дилиндә Кәһкәшан «Сәма тикиши» (јахуд стимоложи чәһәтдән «Сәма чаты») адланыр; калмык, бурјат, тува, јакут дилләриндә дә белә охшар адлар вардыр. Азәрбајчанда да космонимиканын тәдгигинә башламаг зәруридир. Бу, дилчилик бахымындан да мараглыдыр. Проф. Афат Гурбановун «Азәрбајчан дилинин ономалокијасы» [Бакы, 1988] китабында космономија һаггында мараглы фикирләр вардыр.

Јухарыда дедик ки, чоғрафи ад мүгәддәс сајылмалы, гәтијјән дәјишдирилмәмәлидир. Чоғрафи адлар ичәрисиндә «писи» јохдур, заман кечдикчә тәһрифә уградығына көрә куја «пис сәсләнәни» вардыр. Илк бахышда

хошакəлмəз сəслəнəн бə'зи чоғрафи адларын етимолокијасыны ачдыгда, тарихи көкүнə вардыгда онлар дурулур, сафлашыр, паклашыр вə јарандығы вахтдакы формасыны өзүнə гајтарыр. Одур ки, чоғрафи ада атылан һəр һансы бир туламазды о халгын өзүнə, көкүнə, мəншəјинə дəјир. Демəк, чоғрафи ады өзбашына дəјишмəк вə ја һəр һансы бир објектə гондарма ад вермəк јолверилмəздир. Онларла, јүзлəрлə чоғрафи ад дəјишдирилəрсə, бу, топонимика елминə гаршы бир нөв сојғырымы олар. Белə мə'нəви чинајəтин гаршысына сəдд чəкмəли, ону көкү косилмəлидир.

Мə'лумдур ки, Ермəнистанда əсримизин һəлə 30-чу иллəриндəн түрк мəншəли топонимлəр күтлəви шəкилдə дəјишдирилмиш, азəрбајчанлылар зорла орадан көчүрүлмүшлəр. Бунунла да орадакы азəрбајчанлыларын мин иллəр боју јашадығыны костəрəн, тарихи изи əкс етдирəн адлар мəһв едилмишдир. Бу, реал тарихи фактдыр. Ермəнистанда Азəрбајчан-түрк мəншəли чоғрафи адларын планлы сурəтдə тəдгиг едилмəси инди əн тə'хирəсалынмаз вəзифə кими гаршыда дурур. Сон јарым əср əрзиндə Ермəнистанда олан түрк топонимлəринин күтлəви шəкилдə рəсмəн дəјишдирилмəси ермəнилəрин һəмин топонимлəрин јајылдығы əразидə бинадан јашадыгларыны əсасландырмаг кими гаты миллəтчи руһдан гидаланыр. Ермəнилəр Ермəнистанын түрк топонимлəрини дəјишмəклə əслиндə тарихин əлеjһинə кетмишлəр, һалбуки тарихи фактлары балталамаг мүмкүн дејил, онлар олдуғу кими галыр.

Сон бир əср əрзиндə Ермəнистандан мəрһəлəлəрлə көчүрүлмүш вə депортизə едилмиш азəрбајчанлыларын јашадығы јер адларынын тарихи мəнбəлəр əсасында атласыны јаратмаг, чап етмəк олар вə лазымдыр. Бу иши малијјə чəһəтдəн өз үзəринə көтүрəн бир мүəссисə—спонсор тапылсајды, ону тезликлə баша чатдырмаг мүмкүн оларды. Биз һəр һансы бир əразидə бүтүн топонимлəри, о чүмлəдəн дə түрк мəншəли топонимлəри горумалы вə кəлəчəк нəсиллəрə өтүрмəлијик.

Мə'лумдур ки, азəрбајчанлыларын малдар һиссəси елат олмушдур. Онлар јајлагда вə аранда јаратдыглары чоғрафи адлары—хүсусилə микротопонимлəри өзлəри јаратмышлар. Үмумијјəтлə, чоғрафи адлар халгын əмəк вə ја тəсəррүфат фəалијјəти процессиндə мејдана кəлир. Көчəрилијə сон гојулдугдан сонра елатлар отураг һəјат үчүн сечдиклəри јерлəрдə топонимлəр јаратмышлар.

Шубhəсиз ки, елатларын ојлағы олан јајлаглара вердикләри бә'зи чоғрафи адлар заман кечдикчә арадан чыхмыш вә башга адларла əвəз олунмушдур.

Азәрбајчан Республикасында Совет hакимијјəти илләриндә коллективләшмә илә әлагәдар олараг јени салынмыш јашајыш мəнтəгәләриндә, колхоз вә совхозлара мухтәлиф адлар верилмишдир. Лакин тәәссүфлә дејилмәлидир ки, тәзә чоғрафи адлар чох hалда əсрләр боју јаранмыш топонимләрин структуруну позмуш, нәтичәдә јекнәсәг, мəзмунча мә'насыз гондарма чоғрафи адлар мејдана кәлмишдир. «Јени», «шәфәг», «тәзә» вә башга топонимјарадычы сөзләр васитәсилә «Јеникәнд», «Тәзәкәнд», «Шурабад», «Јени јол», «Комсомол», «Коммунизм јолу», «Гызыл шәфәг», «Шән hәјат» вә с. кими сүн'и чоғрафи адлар јаранмышдыр. Биз hәлә бир сыра гәдим топонимләрин ингилабчыларын, партија вә дөвләт хадимләринин адлары илә әвәз едилмәси hалларыны демирик.

Сон үч ил әрзиндә көрүлән тәдбирләр нәтичәсиндә республика әразисиндә чоғрафи адларла деформасија гисмән арадан галдырылмышдыр.

Чоғрафи адларын тәдгигиндә нәзәрә алынмалыдыр ки, топонимләрин мухтәлиф нөвләри (кәнд ады, чај ады, дағ ады вә с.) арасында hәм тарихи, hәм дә кенетик әлагә мөвчуддур. Мәсәлән, мүәјјән бир чоғрафи објект өз адыны орада јашајан етносун—тајфанын, елин, нәслин адындан, јахуд етнонимдән ала биләр, јахуд да əксинә, етноним өз адыны чоғрафи објектләрдән көтүрә биләр. Чоғрафи објектләрә ад верән инсанлар, шубhәсиз, тәсәррүфат мәшғулијјәти өзүлү әсасында јаранмыш тәләбатдан чыхыш едирләр. Лакин тәсәррүфатын вә ичтимаи hәјатын мухтәлифлији илә әлагәдар олараг објектләрә адвермә дә мухтәлиф олмалы иди.

Елә hаллар олур ки, етноним (тајфа, нәсил ады) өз адыны топонимләрин бириндән (оронимдән, hидронимдән вә с.) көтүрүр. Мәсәлән, 1918-чи илдә гаршылыглы ермәни-түрк мунагишәси заманы Ермәнистанын кечмиш Вағаршапат (индики Ечмиадзин) рајонунун Гарасу чајы (Араз чајынын сол голу) саhилләриндә јашајан бир нечә кәндин (Хараба Коланы, Гархын, Рәнчбәр, Илхыгоруғу вә с.) ермәни чаниләринин әлиндән саламат гуртаран әhалиси Түркијәнин күндоғанында јерләшән јашајыш мәнтәгәләриндә мәскунлашмышдыр.

Түркијәдә сојады сечмәк ән'әнәсинә ујғун олараг вахты илә Гарасу чајы саһилләриндәки кәндләрдән гачмыш әһалинин бөјүк әксәријјәти «Гарасу» сојадыны сечмишдир. Инди бир нечә кәнддән вә мүхтәлиф нәсилдән олан әһалинин орада бир сојады — Гарасу вардыр. Башга чүр дә ола биләр: јашајыш мәнтәгәси гәдимдир, лакин она верилмиш чоғрафи ад чавандыр. Бу о демәкдир ки, чоғрафи ад сон 70 ил әрзиндә фәрманла, рәсмән вә ја башга бир сәбәблә әлагәдар дәјишдирилмиш, она мүәјјән бир ингилабчынын, дөвләт вә партија хадиминин ады верилмишдир.

Демәли, чоғрафи адларын, јахуд етнонимләрин — тајфа, нәсил, халг адларынын гәдимлији суалына онларын тарихи бахымындан чыхыш едәрәк чаваб вермәк лазымдыр.

Алтајда, Газахыстан вә Орта Асијада күлли мигдарда (Бајан, Гыпчаг, Кәнкәр, Гарагашлар, Арбат, Чаған-Шаган вә с.) етнотопонимләр мөвчуддур. Бу етнонимләри дашыјанлар мүхтәлиф тарихи дөврләрдә гәрбә, түркдилли халгларын јашадығы индики әразиләрә, о чүмләдән дә Азәрбајчана көчмүшләр. Мәсәлән, биздә дә Бајан, Гыпчаг, Кәнкәрли, Гарагашлы, Арбат, Шаган (Чаган) вә башга кәнд адлары вардыр. Һәмин јашајыш мәнтәгәләринин адлары гәдим түрк етнонимләри илә бағлыдыр. Демәли, чоғрафи адларын јаранмасыны һәм дә сосиал, тарихи, игтисади, миграсија һадисәләрини нәзәрә алмагла арашдырмаг вә бу заман дилчилик ганунларына әсасланмаг лазымдыр.

Чоғрафи ад бә'зән тәсадүфән, бә'зән дә бу вә ја башга һадисә илә әлагәдар да јарана биләр. 1944-чү илин октјабр ајында Ермәнистанын Зәнкибасар рајонунун Меһмандар Шәллүсү кәндиндән олан 70 јашлы Һәсән киши Ечмиадзиндән (азәрбајчанлылар бу шәһәрин адына Үчкилсә дејирдиләр) узунгулагла кәләркән јолда ики ермәни дығасы она бир нечә јердән бычаг вурур вә ону өлмүш билиб орадача гојуб кедирләр. Һәсән киши биртәһәр өзүнү узунгулағын үстүнә салыр. Узунгулаг ону кәндимизә — Бөјүк Чобанкәрә кәндинә, Гара Ирзанын һәјәтинә кәтирир. Чәрраһлар Һәсән кишинин һәјатыны хилас едирләр. Лакин онун бычагландығы јер өзүнә «Һәсәнөлән» адыны газаныр.

Дилдәки лексик ваһидләрдән јаранан чоғрафи адлар дил ганунларына ујғун сурәтдә мүәјјән заман дахилиндә вә мүәјјән мәканда јарандығы үчүн өзүнәмәхсус тә-

понимик ганунлара табедир. Топонимләр јарандығы мәкан вә заман нәзәрә алынмадан өјрәниләрсә, онун етимолокијасы вә тарихи көкү ајдынлашдырыла билмәз. Топоними јарадан инсандыр, бу инсанын дили вардыр вә о, мүәјјән бир заманда вә мүәјјән бир мәканда мөвчуд олур. Топонимиканын дилчилијин, тарихин, чоғрафија вә етнографијанын говшағында дуран елм саһәси һесаб едилмәси [*Ч. Х. Мирзәзадә,* 1988, с. 5] дә бунунла изаһ олунур.

Азәрбајчанын чоғрафи адларына даир чохлу мәнбә, тарихи әдәбијјат вә тәдгигатлар вардыр. Онларын мүәјјән һиссәсини биз әдәбијјат сијаһысына дахил етмишик. Ишин мәтниндә топонимик тәдгигатлара һәср едилмиш әсәрләрдән данышылдығына көрә биз бурада онлары садаламаг вә тәһлилә чәлб етмәклә охучунун вахтыны алмаг истәмирик.

Азәрбајчан чоғрафи адларынын тәдгигиндән сөз ачылдыгда бу саһәдә хүсуси хидмәтләри олан алимләрин адларыны чәкмәји вачиб һесаб едирик: А. А. Бакыханов, М. Бәһарлы, Ә. Дәмирчизадә, Ј. Јусифов, Ә. Һүсејнзадә, Г. Гејбуллајев, Ш. Сә'дијев, А. Гурбанов, Қ. Әлијев, А. Ахундов, С. Моллазадә, Л. Гулијева, Ч. Мирзәзадә, Г. Мәшәдијев, Х. Ханмәһәммәдов, Е. Нуријев, Т. Әһмәдов, С. Кәримов, А. З. Гафарова, С. Мирмаһмудова, Н. Бәндәлијев, Р. Јүзбашов, Б. Будагов вә б.

Чоғрафи адларын мүһүмлүјү онун кичик (микротопоним) вә бөјүклүјүндән (макротопоним) асылы дејилдир. Әсас мәсәлә бу вә ја дикәр чоғрафи адын заман вә мәкан дахилиндә игтисади вә ичтимаи-сијаси просесләрдә јеринин вә ролунун мүәјјән едилмәсидир. Е. М. Мурзајевин дедији кими [1964, *с.* 23—24], чоғрафи адлар мүәјјән тарихи дөврләрдә мәзмун вә форма бахымындан дәјишдирилмишдир. Буна әһалинин миграсијасы, мүһарибәләр, мәдәни-игтисади әлагәләр вә дил үнсүјјәтләри сәбәб олмушдур.

Елә чоғрафи адлар (Санкт-Петербург, Рига, Москва, Петропавловск, Хабаровск, Комсомолск вә с.) вардыр ки, онларын јарандығы илләр мә'лумдур. Лакин елә топонимләрә дә тәсадүф олунур ки, онларын јашыны мүәјјән етмәк чәтиндир вә ја һәлә мүмкүн дејил. Бу, хүсусилә гәдим чоғрафи адлара аиддир. Мәсәлән, Тәбриз, Бакы, Шамахы, Кәнчә, Нахчыван вә дикәр чоғрафи адларын јаранма тарихи һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр.

Азәрбајчанда ислам дининин јајылмасы илә әлагәдар шәхс адлары, әрәбләрин VII әсрдә Азәрбајчана көчүрүлмәси илә бағлы јашајыш мәнтәгәләри адлары, пир вә дикәр мүгәддәс јерләрин адлары ајдындыр ки, бу динин гәбул едилдији вахтдан сонра јарана биләрди. Демәли, әрәбләрлә бағлы чоғрафи адлар тарихән VII—VIII әсрләр вә сонракы дөврләрдә јаранмышдыр. Тәбиидир ки, әрәб мәншәли адларын бә'зиси даһа сонралар да јарана биләрди. Бунлара Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндән дүзәлмиш топонимләр мисал ола биләр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, елә чоғрафи адлар вардыр ки, онларын өзү гәдим, адыны дашыдығы чоғрафи објект исә кәнчдир. Мәсәлән, Сумгајыт шәһәри 1945-чи илдән сонра јаранмаға башламышдыр. Лакин Сумгајыт топоними исә гәдимдир. Чүнки бу ад XIII әсрдә монголларын тәркибиндә Азәрбајчана кәлмиш түркдилли тајфалардан (Кункут, Оријат, Сарај, Чорат, Алар, Сунит, Тангыт, Сукаит вә с.) биринин адыны экс етдирир. Көрүндүјү кими, чоғрафи адларын јаранма сәбәбләри мүхтәлифдир. Бураја тәбии шәраитлә, етнонимләрлә, сајла, ијлә, дадла, мүаличә әһәмијјәти илә, температурла, рәнклә, сәнәтлә, техники инкишафла, тәбии сәрвәтләрлә, кәнд тәсәррүфаты саһәләри вә с. илә бағлы јаранан топонимләр дахилдир.

Микротопонимләри — кичик јер адларыны јарадан да, јашадан да халгдыр. Јазыја алынмамыш топонимләр маһијјәтчә анчаг халг јаддашында јашајыр. Әкәр микротопонимләр анчаг јаддашда олуб, јазылы әдәбијјата дүшмәјибсә, онларын јашама еһтималы чох аздыр. Мәсәлән, әкәр Бөјүк Чобанкәрә кәнди (Ермәнистанын Зәнкибасар рајону) әтрафындакы Ағкөл, Горуг, Гобу, Саз, Мешә, Мәммәдрза көвшәни, Күлтәлә, Гыр, Агбулаг вә с. јазылы әдәбијјата дахил едилмәсәјди, онлар јаддашлардан һәмишәлик силинмәли иди.

Әһалинин миграсијасы илә әлагәдар елә һаллар олур ки, дил өлүр, лакин топонимләр јашајыр вә ја топонимләр өлүр, дил исә јашајыр.

Латын дили өлү дилдир, латын дили мәншәли топонимләр исә јашајыр. Јахуд Азәрбајчан дили чанлыдыр. Ермәнистанда мәһв едилмиш Азәрбајчан топонимләри өлүдүр. Ермәнистанда олан түрк (Азәрбајчан) топонимләри ики јолла сојгырымына мә'руз галмышдыр. Онлардан бири башдан-баша дәјишдирмә, дикәри исә әһалини

депортизә етмәк јолу илә баш вермишдир. Торпағын саһиби олан азәрбајҹанлылар Ермәнистандан анҹаг дил вә дин фәргинә, тарихи дүшмәнчилијә көрә өз доғма јурдларындан депортасија едилмишләр. Адәтән, көчмәјә мә'руз галмыш һәр һансы бир халга мәнсуб олан ҹоғрафи адлары онун јериндә мәскунлашмыш башга бир мәдәни халг јашадыр. Башга сөзлә, габагкы ҹоғрафи адлара һөрмәтлә јанашыб онлары дәјишдирмирләр. Мәсәләи, тәдгигатчылара көрә, Ҹәнуби Азәрбајҹан әразисиндә ер. әввәл IV—VIII әсрләрдә гәдим асур мәнбәләриндә адлары чәкилән топонимләрин бә'зиси (Үскијә, Гуллар, Хархар вә с.) инди дә мөвҹуддур. Амма буну азәрбајҹанлыларын гәдим торпагларыны әлә кечирмиш, гаты милләтчилик һисси көзләрини тутмуш ермәниләрә шамил етмәк олмаз. Ермәнистанда азәрбајҹанлылар јашајан илләрдә белә 1988-ҹи илә гәдәр орада олан түрк мәншәли ҹоғрафи адлар күтләви шәкилдә рәсмән дәјишдирилмишдир (Армянская ССР, Административно-территориальное деление, изд-во «Айастан», Ереван, 1971).

Г. Ә. Гејбуллајевин јаздығына көрә, Ермәнистанын бир сыра гәдим топонимләри — Гугарк, Сисјан, Ширак, Гәмри, Кәнкәрк, Катак, Колт вә с. гәдим түрк тајфаларынын адларыны әкс етдирир. Севан гәдим түрк мәншәли «сув» (көл, су) сөзүндәндир. Ермәниләр һәлә бундан бихәбәрдирләр. Онлар елә һесаб едирләр ки, бу адлар ермәниҹә олмаса да, һәр һалда түркҹә дә дејилдир. Хәбәрләри јохдур ки, дашыдыглары Аран, Вачаган, Јасај, Мамикон, Урнајир, Оһан, Санатрук вә с. IV—V әсрләрин гәдим түрк мәншәли Вачаган, Асај, Мамигун, Урнәр, Ваһан, Санатурк шәхс адларыдыр. Әкәр индики азғынлашмыш ермәниләрдә гејрәт, тәпәр варса, гој онлар «бала» «бәј», «ҹан», «ага», «ата», «икид», «баба», «сары» вә с. Азәрбајҹан түрк сөзләрини әкс етдирән Аганбекјан, Агајан, Балајан, Атајан, Бабајан, Икитјан, Дәмирчијан, Ханҹанјан, Сарјан кими онларла сојадындан да имтина етсинләр. Белә мисалларын сајыны артырмаг олар.

Крым татарлары Крым јарымадасындан сүркүн едилдикдән сонра әсрләр бoју јаранмыш түрк мәншәли топонимләр дәјишдириләрәк сүн'и јарадылмыш ҹоғрафи адларла әвәз едилмишдир. Крым јарымадасында татар ҹоғрафи адларына гаршы бир нөв топонимик сојгырымы јарадылмышдыр. Лакин гәдим түрк мәншәли Крым (мәшһур тәдгигатчы М. Фасмерә көрә, «Кремл» сөзү дә

бурадан јаранмышдыр) топоними јаддан чыхдығындан дәјишдирилмәмишдир.

Охучулара тәгдим олунан бу әсәр топонимијамыз саһәсиндә мүәллифин узун илләр боју мүшаһидәләри, чөл мә'луматлары (сорғулары) вә мөвчуд тәдгигатлар әсасында јазылмышдыр.

Китабын јазылышында әдәбијјат материалларындан да кениш истифадә олунмушдур. Монографијанын мүхтәлиф бөлмәләриндә истифадә едилмиш әсәрин мүәллифинин ады бир нечә јердә чәкилир. Бу вә ја дикәр чоғрафи ад һаггында бәһс олунаркән үмуми гајда үзрә мүәллифләрә, бә'зән исә нәшр тарихинә истинад едилир. Истифадә едилмиш бүтүн әдәбијјат сијаһысы әсәрин сонунда верилмишдир.

Әсәрдә әдәбијјат материаллары әсасында мүәјјән бир әразинин топонимләриндән данышдыгда онларын Азәрбајчанда паралелләриндән дә сөһбәт ачылмышдыр. Топонимләрин ареалынын ашкар олунмасы топонимик тәдгигатда мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Түркдилли халгларын топонимләринә аид әсәрләрдән истифадә едилмәси, орада олан топонимләрин мә'на чаларлығы (етимолокијасы) Азәрбајчандакы ејни топонимик паралелләрин мә'насыны ачмаға вә ја онларын бир групунун етимолокијасыны дәгигләшдирмәјә имкан вермишдир.

Әсәр кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмуш, популјар сәпкидә јазылмышдыр. Мүәллиф инаныр ки, китаб үзәриндә чәкдији зәһмәтин бәһрәси охучу јаддашына да кечәчәк вә нәтичәдә улусларымызда олан јурд јаддашларынын өмрү даһа да узаначагдыр.

Охучуларымыза тәгдим едилән «Түрк улусларынын јер јаддашы» адлы бу монографијанын чап олунмасынын сәбәбкары зијалы Ариф Зејналовдур. Мүәллиф Азәрбајчан Саһәләрарасы Тәсәррүфат Ассосиасијасына вә онун президентинә өз миннәтдарлығыны билдирир.

ТҮРК ХАЛГЛАРЫНЫН УЛУСЛАРЫ

Түрк топонимләриндән сөһбәт ачаркән түрк дилләри аиләсинә дахил олан бу вә ја дикәр дилә мәнсуб сөзләрә тез-тез мүрачиәт етмәли олуруг. Кениш охучу күтләсини түрк дилләри аиләсинә аид дил груплары вә дилләрлә таныш етмәк мәгсәди илә биз бу саһәдә мөвчуд олан тәдгигат әсасында гыса мә'лумат верәчәјик [*Ф. Зејналов,* 1982, *с.* 94—342].

Түрколог олмајан охучу үчүн түрк дилләри групуна дахил олан Азәрбајчан, түрк, газах вә ја өзбәк дилләри үзрә мә'лумат алмагдан даһа чох, адларына надир һалларда раст кәлдијимиз кичик халглар һаггында мә'лумата јијәләнмәк даһа мараглыдыр. Мәһз буна көрә дә биз азсајлы түрк халглары һаггында бир гәдәр артыг мә'лумат вермәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

Түрк дилләри алты група бөлүнүр.

Оғуз групуна — Азәрбајчан, түрк, түркмән, гагауз вә Балкан түркләринин дилләри дахилдир.

Гыпчаг групу — газах, Гарагалпаг, гырғыз, Алтај, Ногај, Крым татар дилләрини әһатә едир.

Булгар дил групунда — Казан-татар, башгырд, Гарачај-балкар, кумык вә гараим дилләри бирләшир.

Карлуг-ујғур групу дилләринә—өзбәк, јени ујғур, сары ујғур вә салар дилләри мәнсубдур.

Ујғур-оғуз групу дилләрн Тува, тафалар (карагас), хакас, шор, Бараба татарлары вә Чулым татар дилләрини өзүндә чәмләшдирир.

Чуваш-јакут групуна анчаг ики — чуваш вә јакут дилләри дахилдир [*Ф. Зејналов, с.* 337—338].

Адлары чәкилән дил груплары түрколокија елминдә әсасән гәбул олунмушдур. Лакин бунлар ичәрисиндә мүбаһисә доғуран дил груплары да вардыр. Мәсәлән, бә'зи тәдгигатчылар чуваш вә јакут дилләрини түрк дилләри групундан сајмырлар. Башга груп тәдгигатчылар исә чуваш вә јакут дилләринин һәр бирини сәрбәст түрк дили групуна аид едирләр.

Түркдилли халгларын ајры-ајры груплара бөлүнмәси үзрә иш ики јолла апарылыр. Онлардан бири түркдилли халгларын дил групуна мәнсубијјәтинә, икинчиси исә дил хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла јанашы, чоғрафи јерләшмәјә көрә тәснифатынын верилмәсидир.

Биринчи тәснифат анчаг дил гоһумлуг дәрәчәсинә көрә верилдијиндән онлар беш група ајрылыр. Бураја оғуз, гыпчаг, карлуг-ујғур, ујғур-оғуз вә чуваш-јакут груплары дахилдир. Икинчи бөлкү түркдилли халгларын чоғрафи јерләшмәсини нәзәрә алараг верилдијиндән, онлар чәнуб-гәрб, мәркәз, шәрг, шимал вә чуваш групларына бөлүнүр. Һәр ики тәснифатын мүгајисәсиндән көрүнүр ки, икинчи бөлкүдә оғуз групуна гашгајлар вә ајналлулар да дахил едилир. Османлы түркләринин дили Анадолу вә Румели диалекти ады алтында верилир.

Гыпчаг групуна гәрб вә мәркәз групларына дахил олан халглар ујғун кәлир. Карлуг-ујғур групундан олан гарагалпаглар вә өзбәкләр мәркәз групуна аид едилир.

Бә'зи тәдгигатчылар јакутлары чуваш-јакут групундан чыхарыб шимал групуна дахил едирләр. Елә тәдгигатчылар да вар ки, јакут дилини мүстәгил дил групу сајырлар. Ујғур-огуз групуна дахил едилмиш халглар — абаканлар, Бараба татарлары вә Чулым татарлары шимал групунда дејил, гыпчаг групунда (гәрб вә мәркәз) бирләшдирилир.

Ајдынлыг јаранмасы үчүн ики чәдвәл веририк. Ону да дејәк ки, биринчи чәдвәл бир нечә түрколог дилчинин (Н. А. Баскаков вә б.) материаллары әсасында тәртиб олунмушдур. Икинчи чәдвәл исә түркдилли халгларын јајылмасыны көстәрән, алман дилиндә дәрч едилмиш хәритәдән көтүрүлмүшдүр (хәританин мүәллифини мүәјјән едә билмәмишик).

Оғуз дилләри групу. Бу дилләр групуна, јухарыда гејд едилдији кими, Азәрбајчан, түрк*, түркмән, гагауз дилләри вә Балкан түркләринин дилләри дахилдир. «Оғуз» етник адынын етимолокијасы тамамилә ајдынлашдырылмамышдыр. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, оу етноним «ок» (ох) вә «уз» сөзләринин чәминдән јаранмышдыр. «Уз» кәмијјәт көстәричиси олдуғундан «үч» демәкдир. Демәли, «оғуз» етноними «үч ох» мә'насындадыр. Тарихән ики бөјүк дил групуна бөлүнән оғузларын бир голу «боз-ок», икинчи голу исә «үч-ок» адлан-

* Османлы түрк дили нәзәрдә тутулур.

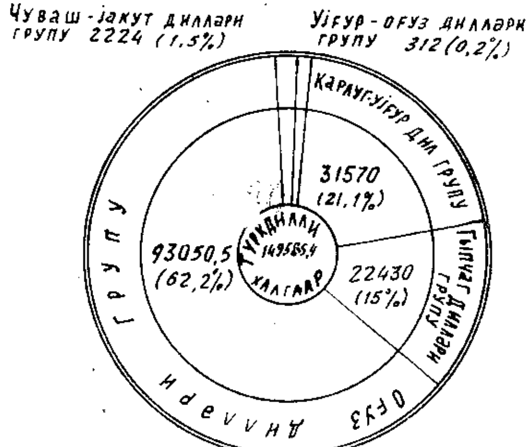

Б. Ә. Будагова көрә түркдилли халгларын үмуми сајы (1989-чу ил мә'луматы, мин нәфәрлә)

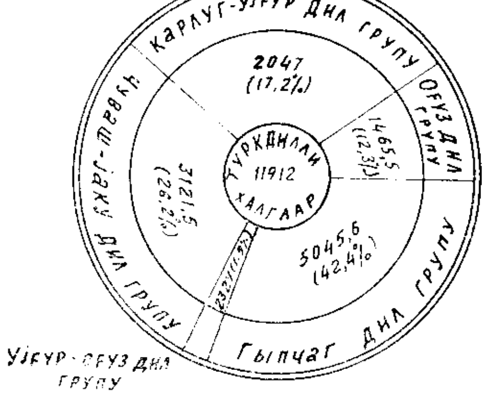

Б. Ә. Будагова көрә түркдилли халгларын јашадығы әразиләрин саһәси (1991-ци ил мә'луматы, мин км²)

... Təhsil Mərkəzi
... Universitet
Kitabxana

1-чи чәдвәл

Түркдилли халглар, әдәбијјат материаллары әсасында (тәртиб едәни Б. Ә. Будагов)

№№	Дил груплары	Сыра №-си	Халгларын адлары	Јашадыглары әразиләрин саһәси, мин км²-лә	Әһалинин сајы, 1989-чу ил (мин нәфәрлә)
I	Огуз групу	1	Азәрбајчанлылар		
			а) Гузеј азәрбајчанлылар	86,6	6770
			б) Күнеј азәрбајчанлылар	110,2	25500
		2	Түркләр:	780,6	58336
		3	Түркмәнләр	488,1	3800,6
		4	Гагаузлар	—	198
		—	Балкан түркләри	—	—
				үмуми саһәси, 1465,5	үмуми сајы, 94604,6
II	Гыпчаг групу	5	Газахлар	2717,3	8136
		6	Гырғызлар	198,5	2529
		7	Алтајлар (ојротлар)	92,6	71
		8	Ногајлар	—	75
		9	Гарачајлар	7,1	156
		10	Балкарлар	6,5	85
		11	Крым татарлары	25,5	272
		12	Казан татарлары	68	6649
		13	Башгырдлар	143,6	1449
		14	Кумыклар		282
		15	Караимләр		2,6
		16	Крымчаглар		1,4
				үмуми саһәси, 3259,1	үмуми сајы, 19708

III	Карлуг-ујғур групу	17	Өзбәкләр	282,8	16668
		18	Гарагалпаглар	164,6	424
		19	Јени ујғурлар		6263
		20	Сары ујғурлар		
		21	Саларлар	1600	90
			Чин Түркүстаны (түркдилли) халглар: а) ујғурлар		а) 6430
			б) газахлар		б) 980
				үмуми саһәси, 2047, 4	үмуми сајы, 30885
IV	Ујгур-огуз групу	22	Тувалылар	170,5	207
		23	Тофалар		0,7
		24	Хакаслар	61,9	80
		25	Шорлар		17
		26	Бараба татарлары		42 аилә
		27	Чулым татарлары		
				үмуми саһәси, 232,4	үмуми сајы, 312
V	Чуваш-јакут групу	28	Чувашлар	18,3	382
		29	Јакутлар	3103,2	1842
				үмуми саһәси, 3121,5	үмуми сајы, 2224
				Чәми: 10126,7	147734,3

Түркдилли халгларын ҹоғрафи јерләшмәсинә көрә верилмиш бөлкү

№№	Дил групларь	Түркдилли халгларын адлары
I	Ҹәнуб групу	1. Анадолу вә Румели диалекти
		2. Гагаузлар
		3. Азәрбајҹанлылар
		4 Гашгајлар
		5. Ајналлылар
		6. Түркмәнләр
II	Гәрб групу	7. Караимләр
		8. Гарачајлар
		9. Балкарлар
		10. Крым татарлары
		11. Кумыклар
		12. Казан татарлары
		13. Гәрби Сибир татарлары
		14. Бараба татарлары
		15. Башгырдлар
III	Мәркәз групу	16. Газахлар
		17. Гарагалпаглар
		18. Ногајлар
		19. Өзбәкләр (гуршаг өзбәкләри)
		20. Гырғызлар
IV	Шәрг групу	21. Өзбәкләр
		22. Јени ујғурлар
		23. Сары ујғурлар вә саларлар
	Шимал групу	24. Алтајлар (ојратлар)
		25. Шорлар
		26. Абаканлар (хакаслар)
		27. Сојанлар (тувалылар)
		28. Гарагаслар
		29. Јакутлар
		30. Долганлар
V	Чувашлар	31. Чувашлар

мышдыр. «Огуз» сөзү әслиндә «оклар», «ок» тајфалары мә'насыны әкс етдирир. [*Ф. Зејналов*, 1982, *с.* 94]

Азәрбајҹан Республикасынын әразиси 86,6 мин км²-дир. Азәрбајҹан әһалиси 1959-ҹу илдә 3698 мин нәфәр, 1989-ҹу илдә исә 6770 мин нәфәр олмушдур. Ҹәнуби Азәрбајҹанын әразиси 110,2 мин км², орада јашајан азәрбајҹанлыларын сајы 25,5 милјон нәфәрдир. Демәк, тәхмини

һесабламалара көрә Азәрбајҹан дилиндә 32 милјондан артыг адам данышыр.

Оғузлар елм аләминә артыг V—VI әсрләрдән мә'лум иди [*Ф. Зејналов*, 1982]. Азәрбајҹан дили әсасән оғуз тајфаларынын дилләри әсасында формалашмышдыр. Лакин охучу нәзәрә алмалыдыр ки, огузлар дедикдә һеч дә XI—XII әсрләрдә Өн Асијаны вә о сырадан Азәрбајҹаны ишгал едән мәскунлашмыш сәлчуг огузларыны нәзәрдә тутмуруг. Огуз дили групуна дахил олан түрк тајфалары даһа гәдимләрдә дә бурада јашамышлар. Бу дилин зәнкинләшмәсиндә гыпчаг вә гисмән карлуг (ујғур) дилинин ролу олмушдур. Дилимиздә һәмин дилләрин үнсүрләри дә галмагдадыр.

Азәрбајҹанын гәдим дөврләрдә бир нечә ады олмушдур: Атропотакан, Адурбадаган, Адарбадган, Атропатане вә с. Тарихчиләрә көрә, «Азәрбајҹан» сөзү «Атурпаткан»ла бағлыдыр вә ону «Одлар өлкәси», «Одлар јурду» кими мә'наландырырлар. Буна сәбәб бүтүнлүкдә Азәрбајҹанда, о ҹүмләдән Абшерон јарымадасында јанар газларын үзә чыхмасы вә онларын мүхтәлиф вахтларда од тутуб јанмасы, үмумијјәтлә, ода ситајиш олмушдур [бах: *В. А. Никонов*, 1966, с. 16].

Бә'зи тәдгигатчылар әрәб мәнбәләриндә VII әсрдән мә'лум олан «Азәрбајҹан» сөзүнү Аз-әр-бај-ҹан һиссәләринә бөлүр вә белә һесаб едирләр ки, мувафиг олараг «аз»—тирә, тајфа ады, «әр» сөзү «киши», «дөјүшчү», «бај» сөзү «бәј», «варлы», «јүксәк», «уча» демәкдир. Демәли, Азәрбајҹан «Әр кими олан «аз» тајфаларынын башы учалар» мә'насыны верир. Әлбәттә, бу, мөвҹуд олан фикирләрдән биридир. Дәгиг сөзү исә кәләчәк тәдгигатчылар дејә биләр.

Түрк дили. XI әсрин әввәлләриндә Сәлчуг оғузлары Кичик Асијаја Орта Асијадан күтләви шәкилдә кәлмиш вә јерли халглары ассимилјасија едәрәк онларла гајнајыб-гарышмышлар. Сәлчуг огузларынын дили огуз дили групунун бир шахәсидир. Османлы түрк дилиндә 58 336 мин адам данышыр (1990).

Үмумијјәтлә, «түрк» етнониминин мәншәји дә марағлыдыр. Бу барәдә чох јазылмышдыр. И. А. Батмановун фикринҹә, түркләр өзләринин баш кејимләринә көрә түрк адландырылырдылар. В. В. Бартолд «түрк» терминини етник термин кими јох, сијаси термин кими бахырды. С. П. Толстов да «түрк» терминини нәсилләрин һәрби иттифагы һесаб едирди. А. Н. Кононов түрк етноними-

нин тотем олдуғуну јазыр вә «түрк» сөзүнүн (тәк һа-лында) «илаһи задәкан» мә'насы вердијини сөјләјирди [б а х: *В. А. Никонов,* 1966, *с.* 430—531]. Әлбәттә, бу, түрк етнониминин мәншәји һаггында сон сөз дејилдир. Ер. әввәл «Авеста»да Ирандилли тајфалара гаршы гојулан «сүр'әтли атлы турлар» мә'луматыны нәзәрә алан бә'зи тәдгигатчылар түрк етнониминин мәһз һәмин «тур» етнонимндән вә «к» шәкилчисиндән јарандығыны сөјләјирләр.

Бу барәдә Америка алими Р. Фрај, рус алими В. В. Бартолд, алман алими И. Маркварт вә б. јазмышлар. Совет түркологијасында А. Н. Кононов бу етнонимин мәншәјинә хүсуси елми мәгалә һәср етмишдир.

Түркмәнләр. Түркмәнистандан башга Өзбәкистанда, Тачикистанда, Газахыстанда, Гарагалпагда, Ставропол дијарында јашајырлар. Харичдә түркмәнләр Әфганыстанда, Иранда, Түркијәдә, Ирагда, Чиндә вә Суријада мәскунлашмышлар. Түркмәнистанын әразиси 488,1 мин км²-дир. 1959-чу ил мә'луматына көрә өз республикаларында түркмәнләрин сајы 923.1600 нәфәр иди. 1989-чу илдә онларын сајы 2729 минә чатмышдыр. Өлкәдән харичдә олан түркмәнләрин сајы 1.001.600 нәфәрдир. Онларын 98,9%-и түркмән дилини өз ана дили һесаб едир. [*П. Әзимов, Ч. Амансарыјев, К. Сарыјев,* 1966].

«Түркмән» ады етнонимдир. Бу ада мәнбәләрдә X әсрдән башлајараг раст кәлмәк мүмкүндүр. «Түркмән» етник ады мејдана кәлдикдән сонра ондан әввәлки «огузлар» етнонимини сыхышдырмышдыр. Оғузлар Талас дағларындан Хәзәр дәнизи саһилләринә гәдәр (VIII—X әсрләр) јајылмышлар. Бә'зи алимләрин фикринчә, етнонимин илкин јазылышы «түркменд» олмушдур. Түрк дилләриндә «ман» сөзү чохмә'налыдыр. «Түркмән» сөзүнү етимоложи тәрәфдән «чылха түркләр», «аличәнаб түркләр», «улу түркләр» кими изаһ едирләр. [*В. А. Никонов,* 1966, *с.* 429]. Бу етимолокијанын елми һәгигәти нә дәрәчәдә әкс етдирдијини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Һәр һалда, нәзәрә алынмалыдыр ки, «мән», «ман» формасында бу сөз «гараман», «бушман», «шадман», «куман» вә с. түрк мәншәли етнонимләрдә дә ајдын сезилир.

Гагауз дили оғуз групуна (чәнуб-гәрб) дахилдир. Бә'зи тәдгигатчылар гагауз дилини түрк дилинин бир диалекти һесаб едирләр. [*Л. А. Покровскаја,* 1966]. Га-

гаузларын үмуми сајы (1959) 123800 нәфәр олуб. 1989-чу илдә онларын сајы 198 минә чатыб. Онлар әввәлләр Болгарыстанда јашамыш, XVIII—XX әсрин әввәлләриндә Молдавијанын шимал-шәрг һиссәсинә (Чадырлы, Комрад, Вулканешти шәһәрләри) көчмүшләр. Гагаузлар Газахыстанда, Орта Асијада да јашајырлар.

Тәдгигатчыларын бир гисми гагаузларын нәсилләрини «көј оғуз» адландырыр вә «гагауз» адынын да бурадан јарандығыны көстәрирләр. [АСЕ, 2-чи ч., 1978, с. 548]. Гагаузлар Болгарыстан әразисиндә јашајаркән христиан (православ) динини гәбул етмишләр. Онлар XVIII әсрин орталарындан Бессарабијаја көчмүшләр.

Балкан түркләринин дили шәртидир. «Тарихилик бахымындан онлар (Балкан түркләри—*Б. Б.*) гәдим түрк, печенег, уз, сәлчуг-оғуз, османлы вә дикәр түрк халгларынын гајнајыб-гарышмасындан ибарәт бир дил групу олмаг е'тибарилә түрк (османлы) дилинин күчлү тә'сири алтында үмуми чәһәтләр кәсб етмишдир. Инди бу групу түрк дилинин бир шивәси дә адландырмаг олар. Балкан түркләринин бир гисми христиан, бир гисми исә мүсәлмандыр. [*В. А. Мошков*].

Н. А. Баскаков Балкан түркләрини ики група бөлүр: 1) гагаузлар, печенегләр, узлар, түркләр (Македонија гагаузлары, сургучлар, гачалылар); 2) түркләшмиш болгарлар, јунанлар, османлы түркләри, јүрүкләр, караманлар, гызылбашлар, тозлуг түркләри вә с. [*Н. А. Баскаков* вә б; бах: *Ф. Зејналов,* 1981, *с.* 166].

Гыпчаг дилләри групуна — газах, гарагалпаг, гырғыз, Алтај, ногај вә Крым-татар дилләри дахилдир.

Газах дилиндә данышанлар Газахыстандан башга Орта Асијада, Русијада, Чиндә (Синсзјан-Ујғур мухтар рајону), Монголустанын гәрбиндә јашајырлар [*Кенесбајев, Карашева,* 1966]. 1959-чу илдә кечмиш ССРИ-дә јашајан газахларын сајы 3621600, 1989-чу илдә исә 8131 мин нәфәр олмушдур. Газахыстан әразисинин саһәси 2717300 км^2-дир.

Газах халгы XX әсрин әввәлләринә гәдәр рус тарихи әдәбијјатында гырғыз-кајсаглар вә газах-гырғызлар адландырылырдылар. Газахларын етник ады «газах» етноними илә әлагәдардыр. Бу етнонимин етимолокијасыны тәхминән «азадлар» кими изаһ етсәләр дә, «Хәзәр» (Касар), «Гашгај» (Каскај), «Казан» (Касан) етнонимләри кими гәдим түрк мәншәли Кас тајфаларынын ады илә әлагәләндирилмәси дә диггәтәлајигдир. Бу адын

икинчи һиссәси «стан» Иран дилләриндән көтүрүлдүјүндән «өлкә» демәкдир. Газахлар Бөјүк жуз, Орта жуз вә Кичик жуз олмагла үч јерә бөлүнмүшләр. Һәр бир жуза бир нечә гобилә вә тајфа дахил олмушдур [*Ф. Зејналов,* 1982, *с.* 170].

Гарагалпаглар. Гарагалпаг дилиндә 1 милјондан артыг адам данышыр. Онлар Өзбәкистанын ејни адлы мухтар республикасы әразисиндә (саһәси 164600 *км*²) мәскундурлар вә 1959-чу илдә 172600 нәфәр олмушлар. 1989-чу илдә исә гарагалпагларын сајы 424 минә чатмышдыр. Гарагалпаглар Өзбәкистанын Харәзм вә Фәрганә вилајәтләриндә, Газахыстанда, Һәштәрхан вилајәтиндә вә Әфганыстанда јашајырлар [*Н. А. Баскаков,* 1966]. Н. А. Баскакова көрә, Гарагалпаг дили гыпчаг-половес тајфа иттифаглары әсасында формалашмышдыр. Бу халгын ады (Гарагалпаг) етнонимдир. Чәнуби Азәрбајчанда Гарагалпаг вә Гарабөрк тајфа адлары вардыр.

Гыргыз дили годим диллардән бири һесаб едилир. В. В. Бартолда көрә, гыргыз дили түрк дилләри ичәрисиндә ән годимидир. «Гырғыз» етнониминә ерадан әввәл 201-чи илдә растколинмишдир. Бу етнонимә V—VIII әсрләрдә Орхон вә Јенисеј түрк-руми абидәләриндә тәсадүф едилир. Чин мәнбәләриндә «гыргыз» сөзү ерамыздан ики әср әввәл гејд олунмушдур. Гырғызыстанын үмуми саһәси 198500 км²-дир. Гырғызлар өз республикаларындан башга Өзбәкистанда, Тачикистанда, Газахыстанда, Чинин Синезјан-Ујгур мухтар рајонунда, Әфганыстанда јашајырлар. 1959-чу илдә кечмиш Советләр Иттифагында онларын сајы 968700 нәфәр иди. Бу дил Дағлыг Алтај дили илә бир тәснифат групуна дахил едилир [*Б. М. Јунусалыјев,* 1966]. 1989-чу илдә гырғызларын сајы 2 милјон 529 мин нәфәр олмушдур.

К. И. Петрова көрә, «гырғыз» сөзү «кырых» (гырмызы) сөзү вә «з» фонеминдән (кәмијјәт чохлугу билдирән шәкилчи) ибарәт олуб, «гырмызылар-гырмызы адамлар» демәкдир бах: [*Ф. Зејналов,* 1982, *с.* 187]. Н. А. Баскакова көрә, гыргыз сөзү «гырмызы огузлар» вә «чәнубда јашајан оғузлар» мә'насындадыр. А. Н. Кононов да К. И. Петровла разылашараг «гырмызы» етнониминин «гырмызы» мә'насыны гәбул едир вә «гырғыз» етнониминин «кыр» сөзү (гырмызы) вә -кын-(ғын)-ғыз чохлуг экс етдирән шәкилчиләрдән ибарәт олдуғуну сөјләјир [*Ф. Зејналов, с.* 188]. Лакин, нәдәнсә, нәзәрә алынмыр

ки, «гырмызы» сөзү гәдим түрк мәнирәли сөз дејилдир (гәдим түркләрдә бунун әвәзиндә «ал» вә «кизил» сөзләри вардыр). Белә олдугда гыргыз етнониминин Иран дилләриндән алынма «гырмызы» сөзү өзүнүадландырма етник адла нечә әксини тапа биләрди? Башга нөгтејинәзәрә көрә гыргыз сөзү «гыр» (степ) вә «кис», «кечмә» сөзләриндән јаранмышдыр. [*В. А. Кононов*, 1966, *с.* 192].

Алтај дили — түрк дилләринин Шәрги һун групуна дахилдир. Әсасән Алтај Мухтар Вилајәтиндә јашајан бу халглардан 60 мин нәфәри һәмин дилдә данышыр. Алтај дили әсримизин ијирминчи илләриндән сонра формалашмаға башламышдыр. Бу дил гыргыз дилинә чох јахындыр. Алтај дили 1948-чи илədәк ојрат дили адланырды.

Алтај дилиндә олан чәнуб вә шимал диалект груплары бир-бириндән фәргләнир. Чәнуб групуна Алтај (Алтај-кижи, телеут-теленгут-кижи), теленгит (телен-гит-кижи), (чу-кижи) диалектләри дахилдир.

Шимал групуна туба, кумандин вә чалкан диалектләри мәнсубдур [*Н. А. Баскаков*].

Ногајлар. Бу түркдилли халг Ставропол дијарында вә Гарачај-Чәркәз Мухтар Вилајәтиндә јашајыр. Ногајлар јығчам шәкилдә Дагыстанын Тарумовски вә Гызыл Јар рајонларында мәскунлашмышлар. Онларын аз һиссәси Һәштәрхан вилајәтиндә вә Краснодар дијарында да јашајыр. Ногајларын сајы 1959-чу илдә 38600, 1989-чу илдә исә 75 мин нәфәр олмушдур. Онлар Дагыстанын Ногај чөлүндә мәскән салмышлар (Хасавјурт, Бабајурт вә с.). Ногај дили фонетик вә грамматик чәһәтдән Гарагалпаг дилинә даһа јахындыр [*Н. А. Баскаков*, 1966].

Ногај дилиндә 60 минә гәдәр адам данышыр. Дағыстанын Ногај чөлүндә, Гарачај-Чәркәз вилајәтиндә, Һәштәрханда, Краснодарда јашајан түркләрин дили ногај дилидир.

Гарачај-Балкар дили гарачај вә балкарларын дилиндән ибарәтдир. Онлар әсасән Гарачај-Чәркәз вилајәти вә Кабардин-Балкар Мухтар республикасында јашајыр, бир һиссәси исә Гырғызыстанда, Газахыстанда вә Өзбәкистанда мәскундур. 1959-чу ил мә'луматына көрә, өлкәдә гарачајларын сајы 81400 нәфәр, балкарларын сајы 42400 нәфәр, 1989-чу ил мә'луматына көрә исә мувафиг олараг 156 мин вә 85 мин нәфәрдир. Бу халглар узаг кечмишдән өзләрини «аланлар» адландырырлар. Һәр

ики халгын дили гыпчаг-половес дил групуна дахилдир [*М. А. Хабичев,* 1966].

Гарачајлар ејни чајын (Гарачај) ады илә адландырылмышлар. Рәвајәтә көрә, Гарчу адлы бир башбилән олуб вә онун башчылығы илә һәмин халг Шимали Гафгаза—Гарачај һөвзәсинә көчүбдүр [бах: *В. А. Никонов,* 1966].

Крым татарлары Крым јарымадасында вә Өзбәкистанда јашајырлар. Крым јарымадасынын чөл (шимал) һиссәсиндә јашајан татарлар өзләрини ногај татарлары вә ја «ногајлар» адландырмышлар. Крымын ҹәнубунда јашајан татарлара «тат» да демишләр. Крым татарларынын әдәби дилинин көкү куман рус мәнбәләриндә половес тајфасына истигамәтләндирилирди [*Е. В. Севортјан,* 1966]. 1989-ҹу ил мә'луматына көрә Крым татарларынын сајы 272 мин нәфәр олмушдур.

Крым-татар дили гәртидир. Бу дил тарихән гыпчаг дилләринә аид олса да, сонралар оғуз дилләринин (хүсусилә османлы түрк дилинин) тә'сири алтына дүшмүш, нәтиҹәдә өзүнәмәхсус гыпчаглыг хүсусијјәтләрини итирмишдир. Инди бу дилдә Карлыг групу үчүн сәҹијјәви ҹәһәтләр дә мүшаһидә олунур [*Ф. Зејналов,* 1981, *с.* 207].

Булгар групу дилләринә мәнсуб халглара Казан татарлары, башгырдлар, Гарачај-балкарлар, кумыклар вә караимләр дахилдир.

Казан татарлары. «Татар» кәлмәси етнонимдир. Монголларын «та-та» адлы нәсли олуб. Маһмуд Гашгари өз әсәриндә (XI әср) татар адыны чәкир вә гејд едир ки, онлар Гыргызыстанда гоншулугда јашајыблар. В. А. Никонов исә белә еһтимал едир ки, татарлар монголларда олан «та-та» тајфаларындандыр. Кечмиш Советләр Иттифагында 6649 мин Казан татары јашајырды [1989].

Татар сөзүнә Орхон-Јенисеј јазыларында раст кәлинир. О, етнонимдир. Татар сөзү — «сынамаг», «јохламаг» демәкдир. «Тат» сөзүнүн «башга нәсил», «јад нәсил» мә'насы вердијини дә сөјләјирләр.

Татар сөзүнүн «јад», «кәнар адам» мә'насы верән «тат» вә «киши» «адам» мә'насы әкс етдирән «ар», «ер», «әр» сөзләриндән әмәлә кәлмәси еһтимал олунур. XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр «татар дили» «түрк дили» ады илә паралел ишләдилмишдир. XIX әсрин икинчи јарысында исә түрк дилләринин һәр бири өз сәрбәст адыны алмышдыр. Гызыл Орда парчаландыгдан сонра онун

јериндә мәскунлашмыш халглар «татарлар» адыны сахламышлар. Сонралар дилләри Крым татарларынын дилиндән фәргли олан Мешер татарлары, Казан татарлары, Һәштәрхан татарлары вә Сибир татарлары да садәчә олараг татар адландырылмышлар.

Шәргдә—Чиндә татарлар (түркдилли халглар) «тата», Гәрбдә—Авропада «татар» адландырылмышлар. Шәргдә Гәрб арасында «та-та» јахуд да татарлар сөзү мә'нача «о бири дүнја», «чәһәннәм», «татар» исә «о дүнја әһли» һесаб едилирди. Гәрби Авропа өлкәләриндә «татарлар» дедикдә өлүм, ишкәнчә, ваһимә, дәһшәт, дүнјанын ахыры баша дүшүлүрдү. Чиндән Атлантик океаны саһилләринә гәдәр татар сөзүнүн белә дәһшәтли мәзмун алмасына бу ад алтында баша дүшүлән халгларын Бөјүк Чин империјасына көз вериб ишыг вермәмәси, ону даим мүһарибә вәзијјәтиндә сахламасы, Авропада, хүсусилә Шәрги Авропада торпагларын фәтһи, инсанларын гырылмасы, кәндләрин вә шәһәрләрин дағыдылыб јандырылмасы олмушду. XII әсрдә монголларын Русијаја һүчуму бу һәрби јүрүшү төрәдәнләрин адына «татар» сөзүнүн әлавәси вә онун «татар-монгол» јүрүшү адландырылмасы татар сөзү мәзмунунун мәнфи мә'нада даһа да ағырлашмасына вә она олан нифрәт һиссинин даһа да артмасына, аловланмасына һәјати зәмин јаратмышдыр.

Марагльдыр ки, монголларын өзләри дә «татар» сөзүнә вә бу ады дашыјан халглара нифрәт етмишләр.

Чингиз хан татарларын онун нәслинә гаршы зүлмүнә көрә демишди ки, татар халгы узаг кечмишдән бизим аталары вә бабалары мәһв етмишдир. Ата вә аналарын интигамыны интигамла алачагыг [*Д. Данзан.* Алтан тобчи, М., 1973, *с.* 133]. Демәли, татар-монгол һүчуму адынын тәркиб һиссәсиндән бирини тәшкил едән татар сөзүнә Чингиз хан өзү дә нифрәт етмишдир.

Татар сөзүнүн етимолокијасы һаггында бир чох фикирләр вардыр. Абрар Каримуллин [Татары, етнос и етноним, 1988, *с.* 16—18] өз әсәриндә бунунла әлагәдар олан елми мүлаһизәләри кәтирмишдир. А. А. Сухарево (1904) көрә, «тат» күја «даг», «ар» исә «адам» демәкдир. Онун фикринчә, «татар» даг адамы демәкдир. «Ар» сөзү татар сөзүндән башга «болгар», «мачар», «авар», «хәзәр», «мишар», «сувар» вә башга сөзләрдә дә вардыр. «Ар» түрк дилиндә «адам», «инсан» демәкдир. Түркләрдә олан «ир» сөзү «әр» сөзүнүн синонимидир.

А. Каримуллинин фикринчә, «татар» сөзү түрк мәншәлидир. О, Белозерскаја [«Знание—сила», 1970, № 7] вә башга тәдгигатчылара истинад едәрәк көстәриб ки, «татар» сөзү тунгусларын «та-та» мә'насында ишләтдикләри сөздәндир. «Та-та» исә һәмин дилдә «ок-атан», «чәкмәк», «дартмаг» демәкдир. А. Каримуллинин фикринчә, бу етимолокија да шүбһәлидир.

Д. Ј. Јеремејев «татар» сөзүнүн биринчи һиссәсини фарсларын «тат» сөзүнүн мә'насы илә бағлајыр. Бу да (Әтат) гәдим Ирандилли халглардан биринин адыдыр. Анчаг А. Каримуллин Маһмуд Гашгаринин ашағыдакы фикрини мисал чәкир. М. Гашгари деминдир: «Түркләр фарс дилиндә даныш[а]нлары тат адландырырлар». Бундан әлавә, түркләр чинлиләри вә ујғурлары да «тат» адландырмышлар. Көрүнүр ки, «тат» сөзүнүн илкин мә'насы иранлы (фарс) демәк олмушдур.

Бә'зи тәдгигатчылар Чин дилиндә «та-та», «да-да» вә ја «татан» сөзүнүн монгол тајфаларындан биринин ады олдуғуну јазмышлар. Чинлиләр «татар» сөзүнү «вәһши» сөзүнүн синоними сајмышлар.

К. Риттер јазмышдыр ки, Волгадан Чинә гәдәр вә Јапонијаја, Тибетин чәнубундан, Дағлыг Асијадан кечмәклә Шимал Бузлу океанына гәдәр јајылмыш халглары «татарлар» адландырырдылар. Шәкилләрдә «татарлары» бујнузлу тәсвир едир, көзләрини чәп, гычларыны әјри чәкмәклә онлары вәһшиләрә охшадырдылар.

Абрар Каримуллинин [1988, с. 188] фикринчә, «татар» ады узагбашы ләгәбдир. Волгабоју вә Ураләтрафы татарлары өзләрини «булгар» адландырмышлар.

Татарыстанын саһәси 68 мин км²-дир. 1989-чу ил мә'луматына көрә, Казан татарларынын сајы 6649 мин нәфәрдир. Татарларын анчаг 29%-и Татарыстанда јашајыр (1959). Татарлар Башгырдыстанда, Чувашыстанда, Нижни Новгород, Тамбов, Пенза, Рјазан, Самара, Оренбург, Волгоград, Саратов, Һәштәрхан, Челјабинск, Новосибирск, Омск, Томск, Түмен, Перм вилајәтләриндә јашајырлар. Онлар һәмчинин Азәрбајчанда, Орта Асијада, Санкт-Петербург вилајәтиндә дә мәскунлашмышлар. [*М. З. Закиjев*, 1966].

Кечмиш Совет Иттифагында јашајан татарлар дил хүсусијјәтләринә көрә Казан татарлары, Добруча татарлары вә Крым татарлары ады алтында үч група бирләшдирилир.

Башгырд дили әсасән Башгырдыстанда јајылмыш-

дыр. Бу дилдә Татарыстанда, Газахыстанда, Өзбәкистанда, Тачикистанда, Волгабојунда да јашајан башгырдлар данышырлар. Башгырд дили XIX әсрин биринчи јарысындан өјрәнилир. «Башгырд»—«башкорт» адына X әсрдән башлајараг бир нечә вариантда — «башғырд», «бәчгурд», «башкурт», «башчурд», «басчурт», «башгурт» (X—XIII әсрләрдә) раст кәлинир. Башгырд дилиндә 1449 мин адам данышыр (1989).

«Башгырд» етнонимини «баш»—«биринчи гәбиләләр» јахуд «баш-угур» кими дә изаһ едирләр. Бу етнонимин «боз» (баш-бус-буз) «корт» (боз гурд) кими изаһыны верән тәдгигатчылар да вардыр. М. Ә. Зәкијев «башгырд» сөзүнү «мешә гәбиләләри» кими изаһ едир [бах: *Ф. Зејналов,* 1982, *с.* 255]. Бу ады «Баш гурт» (јә'ни башчы гурд, чанавар) кими изаһ етмәклә гурдун тотем сајылмасы илә әлагәдар јаранмасы нөгтеји-нәзәри дә мөвчуддур. [*В. А. Никонов*, 1966, *с.* 66].

1959-чу ил мә'луматына көрә, Дағыстанда 135000 нәфәр кумык јашајырды. Кумыкларын үмуми сајы (1989-чу ил) 282 мин нәфәрдир. Онлар Чечен-Ингушетијада вә Шимали Осетијада јашајырлар. Белә күман едилир ки, кумык дили гыпчаг групу дилләринин половес (вә ја куман) тајфа иттифагынын оғуз групу дилләри илә гајнајыб-гарышмасы (XI—XIII әсрләр) нәтичәсиндә тәшәккүл тапмышдыр. [*Ф. Зејналов,* 1982, *с.* 239].

Кумык етнонимини гыпчагларын бир голу олан кимакларын ады илә әлагәләндирирләр. Анчаг тәдгигатчы нәзәрдән гачырыр ки, мәнбәләрдә «кимак» кими гејд олунмуш тајфанын әсл ады «гајмак» вә ја «кајмак»дыр. Һәр һалда, буну јазан В. В. Бартолд кими шәргшүнасдыр. Бунун Азәрбајчанда «Гајмаглы» формасында (Газах) галмасы да тәсдиг едир. «Кымык» сөзүнү алимләрин бир групу (А. Бакыханов, А. И. Тамај вә б.) «куман» (рус мәнбәләриндә—половес) сөзү илә бағлајыр.

Караимләр өзләрини «карај», «карајлар» адландырмышлар. Јәһуди дининә мәнсуб олан караизм дини чәрәјандыр. Караимләр Крымда, Литвада, Украјнанын Галич шәһәриндә (Иваново-Франко вилајәти) јашајырлар. Кечмиш ССРИ-дә јашајан караимләрин 16,5%-и караим дилини ана дили һесаб едир (1959-чу ил мә'луматы). [*К. М. Мусајев,* 1966]. 1989-чу ил мә'луматына көрә караимләр 2600 нәфәрдән ибарәтдир.

Караимләр VIII—X әсрләрдә Хәзәр хаганлығынын тәркибиндә идиләр. Хаганлыг дағылдыгдан сонра онлар

Крымын дағлыг эразисинэ көчмүш вэ Чуфуткала әтрафында јашамышлар. Онларын бир групу XIV эсрдэ Литванын бөјүк кнјазы Витовт тэрэфиндэн Литваја көчүрүлмүш вэ Вилнүс јахынлығында олан Тракијада јерлэшдирилмишдир. Караимлэрин башга бир һиссэси исэ Галич вэ Лутск шэһэрлэринэ көчмүшдүр. [Народы европейской части СССР, М. 1964, с. 836]. 1959-чу илдэ караимлэр 5727 нэфэр олмушлар.

Түркдилли *крымчаклар* Крым јарымадасы шэһэрлэриндэ (Симферопол, Севастопол, Керч, Феодосија), Гафгазда (Новороссијск, Сухуми) јашајан кичик халгдыр. Јэһуди динине итаэт едирлэр. Етнокенези һэлэлик мэ'лум олмајан бу халгын гэдим јерли эһалидэн вэ сонрадан јэһуди, түрк вэ ола билсин ки, италјан (кенуезлэр) елементлэри гарышығындан јарандығы еһтимал едилир. [*Бах:* Крымчак. БСЭ, 1973, с. 518]. 1989-чу илдэ крымчакларын үмуми сајы 1400 нэфэр олмушдур.

Карлук-ујғур диллэри групуна өзбэклэр дахилдир. Онлар Өзбэкистандан башга Газахыстанда, Гырғызыстанда, Тачикистанда, Гарагалпаг эразисиндэ, Чин Түркүстанында, Әфганыстанын шималында јашајырлар [*В. В. Решетов,* 1966]. Өзбэкистанын үмуми эразиси 447400 км^2-дир. Кечмиш ССРИ-дэ јашајан өзбэклэрин (1989-чу ил) сајы 6698 мин нэфэрдир.

Дејилэнэ көрэ өзбэк халгы һөкмдар Султан Мэһэммэд Өзбэкин (1312—1342) ады илэ адландырылмышдыр. Лакин бу, һэгигэтэ ујғун дејилдир. Чүнки өзбэк халгы һэмин ханын јашадығы дөврдэн (XIV эср) габаг тэшэккүл тапмышдыр. Сыр-Дэрја чајыны сонралар өзбэк халгы Јаксарт адландырмышдыр. Кечмишдэ Сыр-Дэрјанын ады Јексарт олмушдур. Бу исэ «тачир» демэкдир. Бу ад «тэһгирамиз» сајылдығындан 1917-чи илдэн сонра һэмин аддан имтина едилмишдир. [*В. В. Решетов,* бах: *В. А. Никонов,* 1966, *с.* 434]. Өзбэк дили гэдим јазысы олан диллэрдэндир.

1921-чи илдэ С. Ј. Малов Чиндэ вэ ССРИ-дэ јашајан ујғурларын гэбилэ иттифагы дилини *јени ујғур* дили адландырмышды. Бу дил групуна дахил олан гэбилэ иттифагына кашкалык, турканлыг, аксулук, јекэнлик вэ башга гэбилэлэр дахилдир. Мүтэхэссислэр белэ һесаб едирлэр ки, јени ујғур дили муасир мэзмун кэсб етмиш дилдир. Ујғур сөзү (уд, уј көкү вэ гур-гур шэкилчисиндэн ибарэт олмасы сөјлэнилир) «гошулан» (огузлара

бирләшдикләри үчүн) «јапышан», «битишәнләр» кими дә изаһ едилмишдир (бах: *Ф. Зејналов,* «Түркологијанын әсаслары», 1981, *с.* 269].

Ујғур (јени ујғур) дилиндә данышан халгларын бөјүк әксәријјәти кечмиш Иттифагдан кәнарда—Чин Түркүстанында (Синсзјан Ујғур мухтар рајону) мәскунлашмышдыр. Онлар һәмчинин Газахыстан, Гырғызыстан, Өзбәкистан вә Түркмәнистанда јашајырлар. 1953-чү ил мә'луматына көрә, Чиндә јашајан ујғурларын сајы 3640 мин нәфәрдир. Кечмиш Совет Иттифагында јашајан ујғурларын сајы 1959-чу ил мә'луматына көрә, 95300 нәфәр [*А. Т. Кајдаров,* 1966], 1989-чу илдәки сијаһыјаалмаја көрә исә 263 мин нәфәрдир.

«Ујғур» етноними Монголустандакы Орхон руни вә гәдим түрк јазыларындан, VIII әсрдән мә'лумдур. XV әсрдән сонра «ујғур» сөзү арадан галхмыш, әвәзиндә ујғурларын јашадыглары јерләрин адлары илә—Кашкалыг (Гашгарда јашајанлар), Түрфанлыг (Турфанда јашајанлар), Аксулуг (Ағсуда јашајанлар), Јелкәнлик (Јаркәндә јашајанлар) вә с. адланмаға башланмышдыр. Иличај дәрәсиндә мәскән салмыш ујғурлара таранчы (рәнчбәр) ады да вермишләр. Ингилаба гәдәр ујғурлары «саратлар», Шәрги Түркүстанда «гатарлар» адландырмышлар. Чинлиләр онлары «хуәјнин» (мүсәлман), «чантоу» (чоманлар), монголлар «хотон» адландырмышлар. 1921-чи илдә Алма-Атада кечирилән јығынчагда С. Ј. Маловун тәклифи илә бүтүн ујғурлары өз адлары илә ујғур адландырмаг гәрара алынмышдыр. [*А. П. Кајдаров,* 1966].

Ујғур дили түрк дилләринин чәнуб-шәрг (Орта Асија вә ја Карлуг) групуна дахилдир. Бу дилдә кечмиш ССРИ-дә 181 мин (1979), ЧХР-дә тәгрибән 6 милјон (1979) адам данышыр. Әфганыстан, Тачикистан вә Һиндистанда да бу дил ишләдилир [АСЕ, 9-чу ч. *с.* 429].

Сары ујғурлар һазырда Чинин Нансу әјаләтиндә јашајырлар. Халг арасында онлары гара ујғурлар да адландырырлар. [*Ф. Зејналов,* 1981, *с.* 281—282]. Сары ујгур дили Чиндә (Ујгур мухтар рајону—Синсзјанда) јашајан ујғурларын дили олмагла, ујғур данышыг дилиндән фәргләнән мүстәгил вә һәм дә гәдим бир түрк дилидир. [*С. Ј. Малов;* бах: *Ф. Зејналов,* 1981, *с.* 282].

Салар дили ујғур групу дилләринә дахилдир. Дилчиләрин бир групу бу дили ујғур дилинин сәрбәст диалектинә аид едир. Бә'зи тәдгигатчылар салар дилини

мүстәгил дил сајырлар. Саларлар XIV әсрә гәдәр гынчаг әразисиндә јашамыш, Шәрги Түркүстандан кечәндән сонра исә Хуанхе чајы бојунда чинлиләр, монголлар вә тибетлиләр арасында мәскән салмышлар. Саларлар мәһз бундан сонра һәмин әразидә чохлуг тәшкил едән ујғурларла билаваситә тәмасда олмушлар. Салабларын сары ујғурларла әлагәси, бир-биринә аз-чох дәрәчәдә тә'сири дә бу дөврдән сонра башлајыр. Салабларын Чиндә әсасән Синхуа, тисмән Теннхај әјаләтләриндә, гоншу Гансуда јашајырлар. Бу дилдә 40 миндән чох адам данышыр [*Ф. Зејналов,* 1981, *с.* 282—289].

J. Р. Тенишевин фикринчә, «салар» сөзү түркмән тајфаларындан бири олан «салгур» (салур)—«салор»-ла бағлыдыр.

Ујғур-оғуз дилләри групу. Бу груп дилләрә тува, тофалар, каракас, хакас, шор дилләри, һабелә бараба вә чулым татарларынын дили дахилдир.

Тува дилиндә 207 мин адам данышыр. Тувалылар ејни адлы мухтар вилајәтдә (саһәси 170,5 мин км^2), Красноjарск вилајәтиндә вә гисмән Монголустанда јашајырлар. Өзләринә «тува-кжи», «тывалар» дејирләр. Әдәбијјатда онлары «урјанхалылар», «сајрат», «сјонлар», «танну-тувалылар» адландырырлар. Бу дил ујғуртјүкјү јарымгрупуна (ујғур групу) дахилдир. [*Ш. Ч. Сат.* 1966], 1989-чу илдә тувалыларын сајы 207 мин нәфәр олмушдур. Тува халгынын ады етнонимдир. Бу халгын башга ады «сојот»дур. Урјанхалыларын мә'насы исә «габагкылар», «кечмишләр», башга сөзлә, јерли халг демәкдир. [*В. А. Никонов,* 1966, *с.* 426].

Тофалар (карагас) дили, Тува дилинә чох јахындыр. Тофалар дилинә «туба» вә «гарагаш» «карагас» дили дә дејилмишдир. Тофа (дубо) етнонимдир [*В. А. Никонов, с.* 236]. Бу дил јазысыздыр.

Хакаслар ејни адлы мухтар вилајәтдә (саһәси 61,9 мин км^2-дир) јашајырлар. Бу вилајәт Јенисеј чајынын орта ахынында вә һәмин чајын Абакан голунда, Чулыма чајынын (Јенисејин голу) јухары ахынындадыр. Гәдим заманда Сајанда јашајан хакаслара бу ады чинлиләр («хагнас») вермишләр.

1917-чи илә гәдәр хакаслар «Минусин татарлары», «Абакан татарлары», «Абакан түркләри», «Јенисеј түркләри» адланырдылар. 56000 хакасдан 48000 нәфәри хакас дилини ана дили һесаб етмишдир (1956). 1989-чу илдә хакасларын сајы 80 мин нәфәр олмушдур.

Н. А. Баскаковун тәснифатына көрә, хакас дили түрк дилләринин ујғур-оғуз дил групуна аиддир. Онун фикринчә, камасин, кујерик, шор, сары ујғур вә Алтај дилинин шимал диалекти хакас јарымгрупуна дахилдир.

Хакас әдәби дили сон 70 ил әрзиндә формалашмышдыр. Бу дилдә 70 мин адам данышыр. Н. А. Баскаковун мә'луматына көрә, бу дил сагај, качлы, гызыл, шор, којбал вә белтир диалектләринин чарпазлашмасындан јаранмышдыр. Мәншәчә гырғыз дилинә чох јахындыр.

Шор дили Шәрги Сибир түрк дилләриндәндир. Хакас вә Алтај дилләринә јахындыр. Шорлар сон 70 ил әрзиндә Алтај вә Кузнетск рајону әразисиндә Хакас вә Дағлыг Алтај вилајәтләри илә гоншулугда јашајырлар.

Шорлар түрк дилләри тәркибинә (Хакас јарымгрупу) дахил олмагла Алтајын шимал һиссәсинин дағ әтәкләриндә, Кузнетск Алатаусунда, Том чајы бојунча, онун Кондом вә Мрассы голлары һөвзәләриндә мәскән салмышлар. Бу әрази Хакас вә Дағлыг Алтај Мухтар вилајәтләри илә сәрһәдләнир.

1959-чу илдә шорларын сајы 15300, 1989-чу илдә исә 17 мин нәфәр олмушдур. Ингилаба гәдәр әдәбијјатда онлары «шорлар», «Черневл татарлары», «мраслылар», «кондомлулар», «мрас татарлары», «кондом татарлары», «Кузнетск татарлары», «Томск—Кузнетск татарлары» «абинлиләр» адландырмышлар. [*Г. Ф. Бабушкин, Г. И. Донидзе,* 1966].

Бараба татарлары дилинин татар, башгырд, газах, Алтај дилләри вә диалектләри илә ујғунлуғу вардыр.

Бараба татарлары (барабинләр) Новосибирск вилајәтинин Бараба, Кујбышев, Чанов, Карагат, Кыштов, Северны вә дикәр рајонларында јашајырлар. Онлар Чанов көлү әтрафында, Бараба чөлүнүн бир һиссәсиндә, Иртыш чајы илә Ом чајы арасында мәскунлашмышлар. [*Л. В. Дмитријев,* 1966, *с.* 55].

Бараба татарлары өзләрини «параба» адландырырлар. Бу, рус дилиндә «бараба» кими сәсләнир. Онлар өз јерләринин адыны түрк дилләриндәки инкар билдирән «пар» сөзү илә бағлајыр вә мәнфи мә'нада «кетмәмәк», «јола дүшмәмәк» кими ишләдирләр. 1966-чы илә гәдәр Бараба татарларынын сајы 8000-ә гәдәр иди.

Чулым-татар дилли халгын јазысы јохдур. Чулым татар дили шор вә Хакас дилләринә даһа јахындыр. Чулым түркләри Томск вилајәти әразисиндә, Об чајынын сағ голу олан Чулым чајы саһилләриндә јашајырлар.

Чулым түркләринин дили һаггында илк мә'лумата Д. Г. Мессершмидтин күндәлијиндә тәсадүф едилир. Рус дөвләти 1719-чу илдә ону Чулым татарларынын дилини өјрәнмәк үчүн ораја көндәрмишди.

1863-чү илдә В. В. Радлов Чулым чајынын голу олан Кије чајы бојунча јашајан Чулым татарларынын дилинә аид материал топламыш вә онлары чап етдирмишдир. Бу халгын «Маттнаыр хүффети» адлы дастанында онларын дили «кјуерик» кими тәгдим едилир. Руслар бу ады «корјук» кими ишләдирләр. Бу сөз Чулым түркләринин өз вариантларында «кујерик» кими ифадә едилир. Даһа дәгиг десәк, «куарук» сөзүнүн лүғәти мә'насы «курундук» демәкдир. Бу дили 1908-чи илдә Ј. С. Малов тәдгиг етмишди. П. Т. Ивановун мә'луматына көрә, 1928-чи илин јајында Чулым чајынын ашағы ахынында јашајан Чулым түркләрнинин дили анчаг Јежи (16 аилә) вә Тургај (26 аилә) кәндләриндә сахланылмышды. 1950-чи илдә Томск вилајәтиндә јашајан Чулым түркләри дилинин тәдгиги бүтүн әразини әһатә етмишди. [*А. П. Дулзон.* Чулымско-тюркский язык. «Языки народов СССР». Тюркские языки», из-во «Наука», 1966, *с.* 446—447].

Чуваш вә јакут дилләри. Чувашыстанын әразиси 183 мин км^2-дир. 1959-чу ил мә'луматына көрә, чувашларын сајы милјон јарым олмуш, 1989-чу илдә исә 1842 минә чатмышдыр. Онун 52%-и Чувашыстанда, 48%-и исә ондан кәнарда јашајыр. Чуваш дилинин марағлы чәһәти ондан ибарәтдир ки, о, јох олмуш булгар вә Хәзәр дилләрини өзүндә бирләшдирир [*А. Андрејев,* 1966]. Чуваш дилиндә ики милјона гәдәр адам данышыр. Булгар вә Хәзәр тајфа бирликләри әсасында формалашан (IX—X әсрләр) бу дилдә данышан чувашларын јарыдан чоху Чувашыстандан кәнарда—Татарыстанда, Башгырдыстанда вә Русија Федерасијасынын Самара, Симбирск вилајәтләриндә јашајыр. [*Ф. Зејналов,* 1988, *с.* 325].

Чувашлар сјни адлы етнонимләрдән ад алмышлар. Чуваш етноними сувар нәслинин ады илә бағлыдыр. Суварлар ерамызын биринчи миниллијиндән XIV әсрә гәдәр Орта Волгабојунда мәшһур олмушлар. Рус мәнбәләриндә чувашларын ады 1521-чи илдә чәкилир. [*В. А. Никонов,* 1966, *с.* 472].

Јакутлар (Јакутијанын саһәси 3103200 км^2-дир) өзләрини «саха» јахуд «јака» адландырырлар (бә'зи түрк

дилләриндә сөзүн башланғычындакы «с» сәси јакут дилиндә «ј» сәсинә чеврилир. Она көрә дә Сака вә Јакут етнонимләри ејни етнонимин ики фонетик формасыдыр). Јакутлара евенкләр «јако», руслар исә «јакут» дејирләр. 1966-чы илә гәдәр јакутларын үмуми сајы 236700 нәфәр олмушдур. Онларын 97,5%-и јакут дилини ана дили һесаб едирләр. 1989-чу илдә јакутларын сајы 382 мин нәфәр иди. Јакутлар Јакутијадан башга Краснојарск дијарынын Тајмыр, Евенк милли даирәләриндә, Русија Федерасијасынын Краснојарск дијарында, Магадан, Сахалин, Амур вилајәтләриндә јашајырлар [*Убрјатова,* 1966, *с.* 403]. Јакут дили бә'зи дил көстәричиләринә көрә оғуз дили групуна јахындыр. Јакутларын бөјүк групу Вилјујда јашајыр. Олекминскдә јашајан јакутларын дили Вилјуј групу диалектинә јахындыр. Тајмыр (Долган-Ненетск) милли даирәсиндә јашајан долган јакутларынын диалекти башгаларындан кәскин фәргләндијиндән долган мәктәбләриндә јакут дилини чох чәтин баша дүшүрләр. Јакутларын јазысы ингилабдан сонра јаранмышдыр. [*Убрјатова, с.* 404].

В. А. Никонов [1966, *с.* 49] јазыр ки, руслар јакутлары XVII әсрдә евенкләр (тунгуслар) васитәсилә «јекотлар» ады алтында танымышлар.

Долганлар өзләрини долган, «тыа-каһи» вә «саха» адландырырлар. Онлар РФ-ин Краснојарск дијарынын Тајмыр милли даирәсиндә (Долган-Ненетск) јашајырлар. Долганлар мәншәчә тунгус олуб, јакут дили диалектләриндән бириндә данышырлар. Долганларын бабалары XVII әсрдә Оленјок чајы һөвзәсиндә јашамышлар. Онлар XVIII әсрдә Тајмыр јарымадасына көчмүшләр.

Долганларын едјан вә донгот нәсилләри (шахәләри) мөвчуддур. Долган адлы нәсил Лена чајы әтрафында, Вилјуј чајынын мәнсәбиндә вә Жиганск шәһәриндә јашамышдыр. Бу ад сонралар башга нәсилләрин дә адына кечмиш, онларын һамысы «долган» адландырылмышлар. Кечмишдә долганлар маралчылыгла, балыгчылыг вә овчулугла мәшғул олмушлар [БСЭ, 15-чи ч., *с.* 12, 1952].

Түрк дилләри һаггында јухарыда вердијимиз хүласә көстәрир ки, түрк мәншәли бөјүк вә кичик халглар Балкан јарымадасындан вә Өн Асијадан тутмуш Сакит океан саһилләринә гәдәр чох кениш бир әразидә сәпәләнмишләр. Онларын дилләри индики һалда фонетик хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнсә дә, бир мә-

сәлә шүбһәсиздир, көк бирдир; белә олдугда илкин мәдәнијјәт, илкин мә'нәвијјат да бир көкә бағлыдыр. Демәли, Азәрбајҹандакы бә'зи топонимләрин һәмин кениш әразидә паралелләри дә бурадан нәш'әт тапыр. Мәсәлән, јакутларын «сака», газахларын «газах» етник адлары илә Азәрбајҹанын Шәки вә Газах адларынын ејнилији мәһз буна көрә шүбһә доғурмур.

АЗӘРБАЈҸАН ТОПОНИМЛӘРИ АРАШДЫРМАЛАРДА

Кечмиш Совет Иттифагында топонимик тәдгигатлар бир елм саһәси кими XIX әсрдә башланыр. Русија Император Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин Санкт-Петербургда (1845) јаранмасы Асијаја сәјаһәтләрин тәшкили вә алим сәјјаһларын елмин мүхтәлиф саһәләринә аид материалларын, о сырадан ҹоғрафи адларын топланмасына, онларын хәритәјә көчүрүлмәсинә, јазылы әдәбијјата дахил олмасына, ејни заманда арашдырылмасына бөјүк тәкан верди.

Ҹоғрафи адлар, онларын јерли дилләрдә мә'налары һаггында јазылар охуҹуларын дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирир вә нәтиҹә е'тибарилә ҹоғрафи адлара олан марағы артырырды. Бу исә өз нөвбәсиндә сәјјаһ тәдгигатчылары даһа да һәвәсләндирирди. Бу истигамәтдә әсас ишләрдән бирини П. П. Семјонов апарырды. О, Орта Асијада олан бир чох ҹоғрафи адларын етимолокијасыны (хүсусилә түрк етнонимләринин) вермишди ки, бу барәдә ашағыда бәһс едиләҹәкдир. Ҹоғрафија Ҹәмијјәтиндә В. И. Дал (1955) кими мәшһур дилчи алим дә иштирак етмиш вә рус дилинин тәкраролунмаз мәшһур изаһлы лүғәтини тәртиб етмишдир.

Ҹоғрафи адларын, нечә дејәрләр, бәхти XX әсрдә вә хүсусилә бу әсрин орталарында кәтирди. Мәһз бу илләрдә бир сыра алимләр, о ҹүмләдән В. В. Жучкевич («Үмуми топонимикаја аид дәрслик», Минск, 1968, 1980), В. А. Никонов («Краткий топонимический словарь» М., 1966), Е. М. Мурзајев (1959, 1974), Ј. М. Поспелов (1971), А. И. Попов (1965) вә б. топонимиканын инкишафы саһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшләр. Мәсәлән, В. А. Никонов (1966) «Гыса топонимик лүғәт»индә үмумијјәтлә, топонимләрдән нүмунәләр вермәклә хејли түрк мәншәли топонимин етимолокијасындан сөһбәт ачмышдыр. Бураја «Азәрбајҹан» «Ағсу», «Алакөз», «Алавер-

ди», «Алатау», «Алдан», «Алтај», «Алтынтаг», «Алма», «Алп», «Аманкәлди», «Абшерон», «Араз», «Һәштәрхан», «Атбесар», «Актуба», «Актырпа», «Ачинск», «Баба», «Бајкал», «Бакы», «Бајрамәли», «Балхаш» вә с. топонимләр дахил едилмишдир. Е. вә В. Мурзајевләрин (1959) «Јерли чоғрафи терминләр лүғәти»ндә түркдилли халгларын, о чүмләдән бир чох Азәрбајчан халг чоғрафи термини өз әксини тапмышдыр. Бу сонкидә јазылмыш топонимик әсәрләр Азәрбајчанда да чоғрафи адларын тәдгигинә чидди тәкан вермишди. Өлкә мигјасында дәрч едилмиш топонимик әсәрләрдән әтрафлы данышсаг, әсас мәгсәддән узаглашмыш оларыг, она көрә дә республикамызда бу мәсәләнин вәзијјәтинә нәзәр салаг.

Топонимләр јаддаш хәзинәсидир. Бу хәзинәдән Азәрбајчан чоғрафијашүнаслары, дилчиләри вә тарихчиләри фајдалана-фајдалана онлары тәдгиг етмишләр. Ашағыда бу топонимләрин бир групундан сөһбәт ачачағыг.

Сон 15—20 ил әрзиндә топонимика елминә диггәт артмышдыр. Бунун сајәсиндә али мәктәбләрин мүвафиг факүлтәләриндә топонимика елминин тәдриси мүмкүн олмуш, кадрлар һазырланмыш, елми конфранслар кечирилмиш, диггәтәлајиг елми әсәрләр јаранмышдыр. Дејиләнләри нәзәрә алараг биз республика чоғрафи адларына һәср едилмиш үмумиләшдиричи монографијалардан, китабчалардан, дәрсликләрдән вә дәрс вәсаитләриндән сөһбәт ачачағыг. Һаггында данышылачаг әсәрләрин бә'зиләринин мәзмунундан бир гәдәр әтрафлы сөһбәт ачмагда бир мәгсәд вардыр — о да һәмин әсәрләрдә олан чоғрафи адларын тәдгигини, мәдәни ирслијјәтләри охучулара чатдырмагдыр. Бу бахымдан, дејәчәкләримиз бир нөв топонимик тәдгигатларымызын хүласәси олачагдыр. Елә бир азәрбајчанлы тапмаг чәтин олар ки, јер адларымызын мәншәји илә марагланмасын. Бу мараг бир нөв мә'нәви дүнјамызын тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Бир ишә ки башладын, ону баша вурмамаг ачизлик әламәтидир. Аталар дејиб ки, әлдән галан әлли ил галар. Һәм дә дејибдир ки, бу күнүн ишини сабаһа гојма. Чүнки сабаһкы ишин үстүнә букүнкү көрүлмәјән иш кәләрсә, онда иш-ишин үстүнә топланар, сәнә о ишләри көрмәк чәтин олар. Бир дә ким билир ки, сабаһ нәләр олачаг... Ибн Сина да мин ил бундан әввәл дејирди ки, сабаһкы ишини бу күн көр. Чүнки һәјат амансыздыр. Сән бу күн варсан, сабаһ вар олмаја биләрсән. Демәли,

сабаһкы ишини бу күн көрмәсән сәнин көрмәји нәзәрдә тутдуғун иш сәнинлә әбәдијјәтә көчә биләр.

Топонимика елминин али мәктәбдә тәдриси бу фәнн үзрә план-програмын тәртиб олунмасыны [*Ј. Б. Јусифов, В. Л. Гукасјан,* 1989; *А. М. Гурбанов,* 1980] вә дәрслијин јазылмасыны тәләб едирди. Рус дилиндә В. А. Жучкевичин «Үмуми топонимика» [Минск, 1968, 1980] дәрслији нәшр едилмишдир. Лакин В. А. Жучкевичин дәрсликләри Азәрбајчан али мәктәбләри үчүн дәрслик јох, дәрс вәсаити ролуну ојнаја биләрди. Она көрә Азәрбајчанда јени дәрслијин тәртибинин вачиблији гаршыја гојулду. Бу мүһүм ишин өһдәсиндән Ј. Б. Јусифов вә кәнч јашларында арамыздан кетмиш исте'дадлы топонимчи С. Н. Кәримов кәлдиләр. [«Топонимиканын әсаслары», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1987, 201 *с.*]. Беш фәсил вә әлавәләрдән ибарәт бу китабын биринчи фәсли «Топонимикаја кириш» адланыр. Бу фәсилдә топонимиканын мөвзусундан, онун инкишаф тарихиндән, тәдгигатлардан, топонимика елминин елми-нәзәри, методоложи әсасларындан сөһбәт ачылыр.

Топонимика елми үч елмин—чоғрафијанын, дилчилијин вә тарихин чарпазлашмасындан јаранмышдыр. Китабын икинчи фәслиндә онларын һәр биринин маһијјәтиндән данышылыр. Үчүнчү фәсилдә топонимик мәктәбләрдән, топонимик тәдгигатларын әсас принсипләриндән вә халг етимолокнјасындан сөһбәт кедир. Дөрдүнчү фәсилдә исә топонимиканын әсас бөлмәләриндән, ганун вә категоријаларындан бәһс едилир, кечмиш Иттифагда республика үзрә топонимијанын үмуми характеристикасы верилир. «Әлавәләр»дә топонимик паралелләр верилир, республикалар арасында заман вә мәкан дахилиндә миграсија әјани шәкилдә (мигрант топонимләр) исбат едилир.

Ј. Б. Јусифов вә С. Н. Кәримов «Топонимиканын әсаслары»ны зәнкин материаллар әсасында јазмышлар. Дәрслијин дили садә вә ахычыдыр. Бу уғурлу дәрслик али мәктәбдә топонимика үзрә савадлы кадрлар һазырланмасына чидди көмәк көстәрмәкдәдир. Мүәллифләр дәрсликдәки мисалларда түрк (Азәрбајчан) топонимләринә хүсуси фикир вердикләриндән, орада топонимијамыза даир зәнкин фактики материаллар вардыр. Она көрә дә дәрслик Азәрбајчан топонимләрини тәдгиг едәнләр үчүн дә фајдалы вәсаитдир. Дәрсликдә олан кичик чатышмазлыглар барәсиндә тәклиф вә мәсләһәтләрими-

зи башга бир јазыда гејд етмишик [*бах: Б. Ә. Будагов,* «Топонимиканын әсаслары», «Азәрбајчан мүәллими», 12 феврал 1980-чи ил].

ЧОҒРАФИЈА ВӘ ТОПОНИМИКА

Јухарыда дедик ки, Азәрбајчан топонимләринин тәдгиги тарихи һәлә кечән әсрдән башламышдыр. Лакин онун әсаслы бир елм саһәси кими тәдгиги сон 30 илә аиддир.

1920-чи илдә М. Баһарлынын Азәрбајчан чоғрафијасына һәср етдији чох дәјәрли әсәринин чапдан чыхмасы бөјүк бир мәдәни һадисә иди. Бу әсәр Азәрбајчан чоғрафијасы вә топонимијасы тәдгиги тарихиндә хүсуси јер тутур. Китабда физики чоғрафијаја, етнографијаја вә игтисадијјата даир очеркләр верилмишдир. Топонимик бахымдан бизи марагландыран әсәрдә верилмиш етнографик очерк бөлмәсидир.

М. Баһарлы бу бөлмәдә елми мә'хәзләрә истинад едәрәк Азәрбајчанда олан етнонимләрдән вә онларын әсасында јаранмыш етнотопонимләрдән кениш данышыр. Сонракы мүвафиг тәдгигатларда олан истинадлар көстәрир ки, Баһарлынын ишләдији етнонимләр мөһкәм өзүл үзәриндә дурур.

О, Кәркәр (Гаргар), Каспи, Ағван, Авар, Һапут, Гардман (Кирдман), Туран, Сак, Скид (Искут), Хәзәр, Зых, Газах, Һунлар, Сабир (Савар), Массакет, Һунглар, Бнчәнәк (Печенег), Хәләч, Ајрум (әл-Рум), Күрд, Ермәни, Шаһсевән, Шамлы, Бојат (Бајат), Гачар, Падар, Хәлилли, Сорсор (Сур-сур), Татар, Гарагојунлу, Бучаг, Әрәб, Хал-хал, Гарачы, Тат вә дикәр етнонимләрдән кениш данышмыш вә һәмин етнонимләр әсасында јаранмыш етнотопонимләрин чоғрафи јајылмасына хүсуси диггәт вермишдир.

Бу бахымдан Рәмзи Јүзбашовун «Азәрбајчан чоғрафи терминләри» китабы [Бакы, 1966, с. 157]* Азәрбајчан топонимијасына чоғрафи сәпкидә һәср едилмиш илк дәјәрли әсәрдир. Мүәллиф бу әсәрдә Азәрбајчан халг чоғрафи терминләриндән (о сырадан топонимик терминләрдән) вә елми чоғрафија терминләриндән әтрафлы сөһбәт ачмышдыр. Нәтичәдән вә үмуми гејдләрдән сонра Р. Јүзбашов топонимик терминләрин өјрәнилмәсиндән алынан илк нәтичәләрдән, елмә дахил едилмәси төвсијә

---

* Редакторлары Б. Ә. Будагов вә А. Һ. Вәлијевдир.

олунан терминләрдән данышыр. Китабын сонунда Азәрбајҹан халг ҹоғрафи терминләри верилмишдир.

Р. Јүзбашовун әсәриндә халг ҹоғрафи терминләри бөлмәсиндә мүсбәт релјеф формаларына («тәл», «јал», «сырт», «кәдик», «кәздик», «гаш», «ујуг», «ирәмә», «базы» вә с.), мәнфи релјеф формаларына («чылға», «нова», «вади», «чала», «кобар», «чырных», «кеш вә с.) вә дүзәнлик терминләринә («јазы», «дүзлүк», «дүзәнкаh», «дүздүк», «јајлым», «лej», «ова» вә ја «hәдәрә», «јајла», «јастан», «јасамал», «тап», «күдрү» вә с.) хүсуси фикир верилир, онларын кенетик хүсусијјәтләриндән бәhс едилир.

Иглимә аид терминләрдә күләк адларынын (исти-гуру күләкләр, «ағ күләк», «ағ јел», «Бакы күләји», «боганаг», «гара јел», «килавар», «рәhмани», «кәрмач», «хәзри», «дағ хәзриси», «гара хәзри», «Тифлис күләји», «чабани», «шаhмар күләји», «соггар», «сијнан», «дөврү күләк», «дашдавар», «меh», «дәниз меhи», «кәмки күләји», «нә'дә күләји», «јелгован», «кечигыран», «Кәнчә күләји», «оғлаггыран», «Салјан күләји», «јарпаггекән күләк» вә с.); јағыш адларынын («лејсан», «аби-лејсан», «күршад», «ағ јағыш», «барани-рәhмәт», «чаггал јағышы», «бобни», «шиләвар», «дәли јағыш», «саллама јағыш», «илғымсыз јағыш», «туфан јағышы», «гумгума», «вә'дә јағышы», «гара тикәк», «гурд јағышы», «пүсәк», «пүскүнтү»); гар адларынын («дүјүрчәк», «дымырчыг», «дүјү гар», «кәпәк гар», «тозанкы гар», «ганадлы гар», «hејвакүл гар», «гушбашы гар», «әлчим гар», «папаглама гар», «новруз гары», «пишикбашы», «лопа гар», «алачопа») изаhлы мәтни верилмишдир. Бүтүн халг ҹоғрафи терминләриндә олдуғу кими, бурада да hәр бир ҹоғрафи терминин топландығы әрази көстәрилир вә онларын аналоглары (түркдилли халгларын әдәбијјатында, елми мәркәзләрдә вә с.) hаггында данышылыр.

hаггында данышылан јағыш адларына биз «күн јағышы» (күнәшли hавада өтәри топа булуддан јаған јағыш), «шыдыргы јағыш» (гыса мүддәтдә интенсив јаған јағыш), «чискин јағыш»ы (узунмүддәтли нарын јаған јағыш) әлавә едәрдик;

Биз гар адларына «сулу гар» вә «дән-дән гар» халг ҹоғрафи терминләрини дә әлавә едәрдик. Сулу гар иридәнәли сулу гара, дән-дән гар исә долунун башланғыч формасыны хатырладан кичикдәнәли, буза чеврилмәмиш сых гар (јумру) дәнәләринә дејилир.

Атмосфер һадисәләри илә әлагәдар бир чох башга халг чоғрафи терминләриндән дә бәһс едилир («сырсыра», «чых», «чых сели», «маркал», «тар», «күрдик», «ағ думан», «гара думан», «боз думан», «тоз думан», «сис думан», «чән», «боран», «човғун», «кирвә», «кирвәли гыш», «бүркү», «илғым», «кәзәнки», «көј гуршағы»).

Һидрографијаја аид терминләрә ахар сулар («су», «чај», «сызғы», «сел»), дургун сулар («көл», «көлмәчә», «ноһур»), сүн'и су јоллары («арх», «гано», «канал», «марол», «гарныјм», «гарж», «ана гарж», «шиво гарж», «көвһәр», «нов», «нав») вә бә'зи һидроложи терминләрлә («хорхам», «гыжов», «курултов», «су/ат» (суват), «хол» (гол), «бөлүк» вә ја «бәрә», «гач», «боғум», «арх/башы») бағлы халг чоғрафи терминләри дахил едилмишдир.

Р. Јүзбашовун әсәриндә [1966] тәбии хүсусијјәт үнсүрләрини әкс етдирән терминләрдән данышыларкән гејд едилир ки, халг арасында мәшһур олан әсас терминләрдән дејил (дағ, дәрә, тәпә, гаја), халг арасында мәһдуд ишләдилән терминләрдән («ку», «ки», «сар», «сува», (суван), «кәпәз», «сырт», «јасамал», «тап», «бајыр», «кеш», «кел» (ғал), «речик», «катс», «раса», «чылға», «зур» (зор), «руд», «өр», «аб», «акмаз» вә с.) бәһс олунур. Бурада биткн вә һејван адлары илә (шам, сөјүд, ғоз, дары, нохуд, гамыш, чејран, гурд, ајы, довшан, торағај, кәркәс вә с.); тәбии сәрвәтләрлә (дуз, нефт, күмүш вә с.), кәнд тәсәррүфаты илә (хырман, агыл, бал вә с.); пешә илә (дәмирчи, шатыр, безиркан, муров (мров); јашајыш мәнтәгә тнпи илә (оба, бинә, гышлаг, гала, шен вә с.); дин вә мөвһуматла бағлы (пир, зијарәт, очаг, түрбә вә с.) терминләрдән сөһбәт кетмишдир.

Ермәнистанын Зәнкибасар (индики Масис) рајонунун кечмиш Чобанкәрә кәндиндә «гарым» халг чоғрафи термини ишләдилирди. «Гарым» «чалыр» даг вә ја дәрәләрин әтраф һиссәсиндә јағыш суларынын ахыдылмасы үчүн газылмыш шырымлара дејилирди.

«Һавала» Гәбәлә рајонунда шырымын инкишаф едиб дәринләшмиш һиссәсинә дејилир.

Халг чоғрафи адларында мөвгс билдирән («гузеј», «күнеј», «гиблә», «намазкаһ», «аралыг», «баш», «габаг», «јухары» вә с.), заһнри көрүнүшү өзүндә әкс етдирән («ағ», «боз», «гызыл», «гырмызы», «гара», «сары», «чал», «чил» вә с.), метафор терминләр («дәһнә», «ағыз», «бурун», «бел» вә с.), нисбәт вә форма билдирән

(«шаһ», «тәрә», «сал», «лүлпәр», «һача» вә с.) терминләрин изаһы верилмишдир.

Р. Јүзбашов елми чоғрафи терминолокијаја да хүсуси әмәк сәрф етмишди. Мүәллиф бу әсәрдә XX әсрин илк илләриндән орталарына гәдәрки дөврдә елми чоғрафи терминләрин инкишаф јолуну көстәрмишди. Бу әсәрдән көрүнүр ки, чоғрафи терминләр биринчи мәрһәләдә әчнәби сөзләрлә ағыр јүкләнмиш, заман өтдүкчә сафлашмышдыр.

Бу әсәрдә елмә дахил олмасы лазым билинән терминләрин («гарнаг», «салбуз», «чығ», «кирвә», «көршә», «күрдик», «саллама јағыш», «гурд јағышы», «шиләвар», «кәз», «кәп», «илғым», «чылғы», «кеш», «селлик», «боғум», «јассан») верилмәси бир даһа тәдгигатын әмәли әһәмијјәтини көстәрир. Китабын гијмәтли бөлмәләриндән бири дә Азәрбајчан халг чоғрафи терминләри лүғәтидир. Бураја 425 халг чоғрафи термини дахилдир. Бу лүғәт узун илләрин кәркин ахтарышларынын мәһсулудур.

Халг чоғрафи терминләринин топланмасы саһәсиндә Е. Г. Меһрәлијев дә чох иш көрмүшдүр. О, «Халг чоғрафи терминләринин изаһлы лүғәти» [Бакы, 1987] әсәри илә Р. Јүзбашовун ишини давам етдирмишдир. Бә'зи чатышмазлыгларына бахмајараг, лүғәтдә фајдалы терминләр дә чохдур.

Елхан Нуријевин «Азәрбајчан ССР Шәки—Загатала зонасынын топонимијасы» [Бакы, 1989, 109 с.—редактору Б. Ә. Будаговдур] адлы әсәри Азәрбајчан ЕА Чоғрафија Институтунун топонимика үзрә һазырладығы кадрлардан биринин әмәјинин мәһсулудур.

Е. Нуријевин бу әсәриндә илк сөз топонимләрин нөвләринә, мә'на ајдынлығына, дил мәнсубијјәтинә аиддир. Мүәллиф топонимләрдә етносларын изләрини (халг, тајфа, нәсил адлары) арашдырдыгдан сонра тәбиәт аләминин рекион топонимијасына тә'сириндән вә тәһриф олунмуш топонимләрдән данышыр.

Шәки—Загатала бөлкәсинин топонимләри (6235 ад) тәдгиг олундугдан сонра ашкар едилмишдир ки, онларын 16,6%-и ојконимләр (1031 ад), 25,7%-и оронимләр (1606 ад), 15,8%-и һидронимләр (872 ад) вә 42%-и башга (2616 ад) топонимләрдир.

Бөлкәнин топонимләринин мә'на ајдынлығы өјрәниләркән ајдын олмушдур ки, онлардан 60,5%-и шәффаф, 6,4%-и јарымшәффаф, 13%-и исә мә'насы ајдын олмајан

топонимләрдир. Буну нәзәрә алараг, Е. Нуриjев jарым-шәффаф вә мә'насы ајдын олмајан топонимләрин тәдгигинә хүсуси диггәт јетирмишдир.

Әсәрдә топонимләрин дил мәнсубиjјәтинә һәср едилмиш чәдвәлдән көрүнүр ки [*с.* 23], мүәллиф тәрәфиндән топланылмыш 6235 топонимин 5111-и (81,9%) Азәрбајчан, 34-ү (0,5%) Иран, 12-си (0,2%) әрәб, 68-и Гафгаз, (1,0%), 4-ү рус дилләринә мәнсубдур.

102 топоним (6%) чарпазлашмыш, 904-ү исә (14,4%) һәләлик мә'лум олмајан дилләрә мәнсубдур. Әсәрдә [*с.* 63] Шәки—Загатала зонасы топонимијасынын фон вә спектрләринә аид хәритә-схемин верилмәси һәмин дилләрин чоғрафи јајылмасыны көстәрән гијмәтли әјани вәсаитдир. Хәритә-схемдән көрүнүр ки, эразинин һәр јериндә јајылмыш түрк топонимләри фонунда башга халгларын дилиндәки топонимләр очаглар шәклиндә јајылмышдыр.

Әсәрдә һаггында данышылан ојконимләрин республиканын башга реконларында олан параллелләри дә верилир. Мәсәлән, Дулу—Тулу етнониминә Балакән, Толи—Лерик, Туллар—Ханлар, Тулар—Губа рајонларында раст кәлинир [*с.* 37]. Әсәрдә топонимәмәләкәтиричи јерли халг чоғрафи терминләриндән («бајыр», «көбәр», «нуј», «јазы», «әрәнә», «гач», «саз» вә с.) бәһс едилир.

Е. Нуриjев тәһриф олунмуш топонимләрә хүсуси диггәт јетирмиш, бир сыра фајдалы мәсләһәтләри илә чоғрафи адларын дүзкүн јазылышыны тәһлил етмәк саһәсиндә хејирхаһ иш көрмүшдүр.

Мүәллифин Шәки—Загатала бөлкәсиндә пассив фонда кечмиш чоғрафи адлары (онлар 69-дур) топламасы, онларын хәритә-схемини тәртиб етмәси дә мүсбәт һал кими гијмәтләндирилмәлидир. Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачында олан алты рајонунда 69-а гәдәр кәнд харабалыға чеврилмишдир. Вахт кәләчәкдир ки, шәһәр әһалиси кәндә үз дөндәрәчәк вә хараба кәндләри абадлашдырачагдыр. Нәинки алчаг вә орта дағлыг һиссәдә һәтта дағарасы чөкәкликләрдә (дүзәнликләрдә) дә харабалыға чеврилмиш кечмишдә абад олан кәндләр вардыр. Анчаг Оғуз (Варташен) рајону әразисиндә 19 кәнд хараба галмышдыр. Бураја Ағлыг, Балушун, Газмалар, Галатситсиг, Галачыг, Гарабулаг, Гаранлыгдәрә, Гозлубучаг, Гушлар, Әрмәнәтгышлаг, Кәрјазы, Күллүк, Өртманлы, Памбыгтала, Сунтај, Халхалгышлаг, Чөвлан, Шаһлыг вә Шаһра кәндләри дахилдир [*с.* 78—79].

Монографијанын сонунда чоғрафи адлар көстәричиси верилмишдир.

«Изаһлы чоғрафија лүғәти» һәлә 1960-чы илдә [Бакы, 1960, 266 *с.*] нәшр едилмишдир. Бу лүғәт О. У. Османов, Г. К. Кул, С. Һ. Рүстәмов, В. Г. Завријев, Ә. М. Шыхлински, Ш. Ч. Әлијев тәрәфиндән тәртиб олунмушдур. Лүғәтин тәртибиндә Б. Ә. Будагов, Р. М. Јүзбашов вә Х. И. Өмәрова да иштирак етмишләр.

Лүғәтдә 3000-дән артыг јашајыш мәнтәгәси вә физики-чоғрафи објектин ады верилмишдир. Бурада чоғрафи адларын мөвгеји, тәбии шәраити вә игтисадијјаты һаггында гыса мә'лумат вардыр. Ири шәһәрләр, рајонлар, вилајәт вә рајон мәркәзләринин изаһатына гисмән артыг јер верилмишдир. Бу лүғәт о дөвр үчүн илк аддым, бу күн исә елми мә'лумат мәнбәјидир.

Ән зәнкин тәдгигат мәнбәләриндән бири дә «Азәрбајчан ССР инзибати-әрази бөлкүсү» [Бакы, Азәрнәшр, 1968, 197 *с.*] сорғу китабыдыр. Китаба рајонларын, шәһәрләрин, шәһәртипли гәсәбәләрин, фәһлә гәсәбәләринин, кәнд советләринин мәркәзи, јашајыш мәнтәгәләри, адлары дәјишдирилмиш мүһүм рајон, шәһәр, гәсәбә вә кәндләрин адлары дахил едилмишдир. Бурада јашајыш мәнтәгәләринин адларынын әлифба үзрә сијаһысы да верилмишдир.

Китабда гәдим чоғрафи адларла јанашы, сон бир нечә онилликдә јаранмыш чоғрафи адлара да (Комминтерн, Комсомол, Лүксембург, Советабад, Советләр, 28 Апрел, 26 Бакы комиссары, Бир мај вә с.) раст кәлинир.

Нәби Нәбијевин «Чоғрафи адлар» изаһлы лүғәти [Бакы, Азәрнәшр, 1982, 82 *с.*] үмуми характер дашыјыр. Мүәллифин әсас мәгсәди дүнја, кечмиш Иттифаг, о чүмләдән дә Азәрбајчан мигјасында олан бир сыра мүһүм чоғрафи адларын мәншәји вә мәзмуну һаггында гыса мә'лумат вермәкдән ибарәт олмушдур. Чохиллик әмәјин мәһсулу олан бу лүғәтин тәртибиндә әсасән чапдан чыхмыш әсәрләрдән истифадә едилмишдир.

«Чоғрафи адлар» лүғәтиндә түркдилли халгларын јашадығы әразидә олан бир нечә топоним өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән: Ачинск («ача»), Бузлук («базылыг», «бозлуг», «чөллүк»), Гараганда («гараған» битки ады), Гәбәлә («габаг», «ен јер»), Гутгашен («гут» гәбилә ады, «бөјүк кәнд», «јахшы кәнд»), Әләт («елат», «көчәри»), Зәрдаб («сары су»), Зыг («тајфа»), Илек («әлик овла-

ғы»), Јаркәнд («дәрә кәнди», «јарған кәнди»), Кашира (татарча «кош», «кешир», «көч», «көчүр»), Кәпәз («гаја», «су кәнарында гаја»), Маныч («ачы», «ачы көл»), Муров («мөһтәшәм», «тәкәббүрлү»), Сарван («овсар јолу», «дәвә јолу», «дәвәчи»), Тәбриз («гыздырмагован», «хәстәликгачыран»), Тујмаз («дојмаз», «ачкөз»), Түрјанчај («түғјан», «чошуб-дашан»), Учар («учар»), Шамхор-Шәмкир («Күр мајағы», «Күр галасы») вә с.

Р. Јүзбашовун, К. Әлијевин вә Ш. Сә'дијевин биркә јаздыглары «Азәрбајчан чоғрафи адлары (очеркләр)» [Бакы, 1972, 100 *с.*] адлы әсәри дә республикада топонимик тәдгигат саһәсиндә атылмыш илкин аддымлардандыр. Мүәллифләр топонимләрин нәзәри әсаслары (чоғрафи објект, чоғрафи ад, формантлар, топонимик фон, ареаллар), фонд вә лүғәт (топонимик голлар) топонимијасынын регионлар (Јухары Гарабағын топонимијасы), објект нөвләри (һидронимләр, етнотопонимләр), дилләр үзрә өјрәнилмәси, бә'зи чоғрафи адлар һаггында гејдләр, топонимик лүғәт, гәдим Азәрбајчан вә Хәзәр топонимләри һаггында сөһбәт ачмышлар. Әсәр чоғрафијачы, тарихчи вә лингвистләрин иттифагы әсасында јарандығы үчүн сонрадан јазылмыш бүтүн топонимик әсәрләрдә һәмин китаба истинад едилир.

Јухары Гарабағ топонимијасы бөлмәсиндә һәр бир инзибати рајон үзрә чоғрафи адларын гыса, лакин дәрин елми изаһы верилир. Мәсәлән, Ағдәрә рајонунда ерменичә мә'насы ајдын адлара чәми 8, Хочавәнд рајонунда 10, Ханкәнди, Һадрут рајонларынын һәр бириндә 5, Шуша рајонунда исә 2 топонимик ад дахил едилир. Бурадан бир даһа ајдын олур ки, ермәни дилинә мәнсуб чоғрафи адлар сонраданкәлмә, образлы десәк, шитил көклүдүр. Етнонимик лүғәтдә 70 етнотопоним верилмишдир. Бу гәбилдән олан һәр бир ојконимин гыса елми (етимоложи-тарихи) изаһы верилир. Мәсәлән, «Сор» (Сорсор) Чәлајир түркләринә мәнсуб гәбилә адыдыр вә с.

Азәрбајчан топонимијасынын дилләр үзрә өјрәнилмәси бөлмәсиндә талыш вә ермәни топонимләринин гыса лүғәти верилмишдир. Ермәни топонимијасы лүғәтинә чәми 50 топоним дахил едилмишдир. Нәдәнсә, мүәллифләр [*с.* 47—48] ермәничә лүғәтә Ағабәјелич, Верин, Чајлы, Ганачтала, Гызылвәнк, Дашушен, Зардахач, Колхозашен, Күнејгалер, Метстаглар, Меһдишен, Мәммәдзор, Мирушен, Неркиноратаг, Нерканчајлы, Сару-

шен, Сејидшен, Сәрдарашен, Һинтағлар, Шаһмасур кими шәрик, һибрид вә ја чарпазлашмыш чоғрафи адлары да дахил етмишләр. Нә вахтдан бәри Күнеј, Меһди, Мири, Чајлы, Тағлар вә с. ермәни сөзләри вә ја шәхс адлары олмушдур? Әсәрин лүғәт һиссәсиндә бир чох топонимләрин етимолокијасындан инандырычы шәкилдә данышылыр. Чәми беш чап вәрәги олан бу иш дәјәрли сорғу јазысыдыр. Н. Қ. Мәммәдов [1975] Азәрбајчанын Муған вә Салјан дүзәнликләри чоғрафи адларыны тәдгиг етмишдир. Әсәрдә бир чох топонимләрин (Аллар, Ахтачы, Полтавка, Суговушан, Шорсулу, Алвады, Ағчала, Гарајар, Алчалы, Сарысу, Сејидләр, Хәлфәли, Шорарах, Гызылкәнд вә с.) елми изаһы верилмишдир.

Топонимләрин тәдгигиндә чоғрафи терминләр вә башга сөзләр топоформантлар ролуну ојнадығындан онлар мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир. Һәр һансы бир топоформант онун әсасында јаранмыш бир груп чоғрафи адын өзәјидир.

Мәһз бу бахымдан бир груп тәдгигатчынын, о чүмләдән Р. М. Јүзбашовун [1966] вә Ј. Н. Бушујеванын [1971] республика чоғрафи терминләринин өјрәнилмәсиндә хидмәтләри хүсусилә гејд едилмәлидир.

Ј. Н. Бушујева Азәрбајчан Республикасы топонимләриндә раст кәлинән чоғрафи терминләр вә дикәр сөзләр [Москва, 1971] лүғәтини тәртиб етмишди. Лүғәтдә Азәрбајчан топонимләринин рус дилиндә јазылыш гајдалары арашдырылмагла јанашы, топонимләрин етимолокијасындан да данышылыр.

Чоғрафи терминләр лүғәтиндә «абад», «авшар», «ағыл», «ағыз», «әзкил», «әличан», «ајрум», «анаран», «әрәб», «арх», «ахмаз», «бағырсаг», «басар», «батаглыг», «баш», «биләв», «бојун», «бојат», «бурун», «булаг», «көј», «гузеј», «гырх», «јемшан», «кәкил», «мәһлә», «налбәнд», «палан», «сәбәт», «тәндир», «гатыр», «улу», «әфәнди», «јаныг», «јатаг» вә с. топоформантлар һаггында изаһатла јанашы, һәмин чоғрафи терминләрдән јаранмыш чоғрафи адлара даир мисаллар да чәкилир [*Ј. Н. Бушујева, с.* 16—168]. Мәсәлән, «јатах» (јатаг) сөзүнүн лүғәти мә'нада изаһаты верилдикдән сонра (һејванларын ачыг һавада сахландығы јер—дајаначаг) она аид мисаллар чәкилир: Ағјатаг, Күлјатаг, Сарыјатаг, Дашлыјатаг, Јатагоба кәндләри, Әрәбјатаг силсиләси, Гумјатаг көлү вә с. (Сарыјатаг дағынын Ермәни-

станда олдуғу көстәрилир). «Чај»—ахар су изаһ едилдикдән сонра она аид чәкилән мисалларда «чај» сөзү илә бирләшәрәк һидронимләр әмәлә кәтирән бир нечә топоформантлар да верилир: бураја «мејдан», «гаратәпә», «гаракилсә», «ачы», «гуру», «дашағыл», «ағбулаг», «күкүрд», «ағгаја», «данајер», «илхыдәрә», «дәли», «гуругара», «гызыл», «истису» сөзләри дахилдир.

Луғәтин икинчи һиссәсиндә чоғрафи терминләр көстәричиси [*с.* 169—187], үчүнчү һиссәдә исә луғәтдәки мәгаләләрә дахил олмуш топонимләрин сијаһысы верилир [*с.* 188—267]. Ј. Н. Бушујеванын тәртиб етдији чоғрафи терминләр луғәти дәјәрли сорғу мәнбәјидир.

Республика топонимләринин тәдгиги вә чоғрафи адларын өјрәнилмәсинин тәшкили саһәсиндә бу сәтирләрин мүәллифинин дә мүәјјән ролу олмушдур. О, топонимләрин физики-чоғрафи әсасыны ишләјәрәк [*Б. Ә. Будагов,* 1984, *с.* 9—12] көстәрмишдир ки, Азәрбајчан топонимләри ландшафтын ајры-ајры компонентләри (релјеф, иглим, һидрографија, торпаг, битки, һејванат аләми) вә онун типләриндән (сәһра, јарымсәһра, чөл, мешә, чәмән вә с.) асылыдыр. Мүәллиф ландшафт типләриндән, онларын бир вә ја бир нечә ландшафт типләринә аид олмасындан бәһс едир. Әсәрдә локал (Чејранбулаг, Гаратугај вә с.) ландшафтарасы топонимләрә (Шоркөл вә с.), бүтүн ландшафт типләринә (Чәмәнли, Әјридәрә, Гызыл торпаг вә с.) аид топонимләрдән данышылыр. Фајдалы газынтыларла әлагәдар топонимләр дә үмуми ганунаујғунлугдан кәнара чыхыр (Дәмирлибулаг, Филизчај, Дуздағ, Зәјлик, Күмүшлү вә с.) [*Б. Ә. Будагов,* 1981]. Әсәрдә Гәрби Сибирдә олан бир нечә чоғрафи адлардан, онларын Азәрбајчандакы паралелләриндән (Бакино, Тевриз, Каргалы, Балаганы, Чугунлу, Болшој тава, Уст тава, Ингалы, Новы тап, Кајсы, Нижныје Азы, Такмых, Тујкалинск, Сумы, Ичкала, Шиш Карым вә с.) сөһбәт ачылмышдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында олан етнонимләрин, чоғрафи адларын [*Б. Ә. Будагов,* 1976, *Б. Ә. Будагов, Ә. Әлијев,* 1977] арашдырылмасы дастанын Азәрбајчанла даһа чох бағлы олдуғу фикрини мөһкәмләндирир. Бураја Көјчәдәниз, Әлинчәгаласы, Газлыг (Гафгаз) дағы, Газанбулаг, Агчај, Дәрбәнд, Бәрдә, Кәнчә, Шәрур дахилдир. Китабдакы шәхс адлары әсасында бир сыра ојконимләр (Дүјәр, Бајандур, Самур, Дондар, Гарабулаг, Гаракүнә вә с.) јаранмышдыр.

Б. Ә. Будагов [1990] ганунсуз олараг дәјишдирилмиш чоғрафи адларын һамысынын бәрпа олунмасыны зәрури һесаб едир. Онун фикринчә, пис чоғрафи ад јохдур. Лакин әдаләтсиз јолла чоғрафи адлары пис гәләмә верәнләр вардыр. Чоғрафи адлар горунмалы вә онларын тохунулмазлығы тәләб едилмәлидир.

Б. Ә. Будагов чоғрафи адларын дәјишдирилмәсинин, хүсусилә [1972] Азәрбајчанла Ермәнистан сәрһәддиндә олан түрк мәншәли чоғрафи адларын механики јолла ермәниләшдирилмәсинин гәти әлејһинә чыхмышдыр. Буна тәрчүмә јолу илә Азәрбајчанын Ишыглы дағынын адынын Ишхансар, Гаракөлүн адынын Севлич, Кәлингаја дағынын адынын Һарсанисар, Күкү дағынын Гонгар вә с. адландырылмасыны мисал чәкмишдир.

Чоғрафи адлар проблеми онун «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә [1988, 14 август] вердији кениш мүсаһибәдә өз әксини тапмышдыр. Б. Ә. Будагов елми чоғрафи терминләр, халг чоғрафи терминләри, чоғрафи адлар, чоғрафи лүғәтләрлә бағлы тәдгигатлар апармышдыр [1958, 1973, 1974, 1977, 1981, 1986, 1987 вә с].

Дағыстанын түрк топонимләрини илк дәфә Х. Л. Ханмәһәммәдов [1979] тәдгиг етмишдир. О, Дағыстанда јашајан азәрбајчанлыларын, кумыкларын вә ногајларын дилләриндә јаранмыш топонимләри өјрәнмишдир.

Х. Ханмәһәммәдов топонимләрдә олан чоғрафи терминләри үмуми («гала», «кутан», «јурт» вә «газма») вә спесифик («аул» (авул), «куп», «мәктәб», «кәнд», «оба», «мәһәллә») терминләрә ајырмышдыр.

Оронимик терминләрдән данышаркән о, мүсбәт релјеф формаларына «арт» (силсилә дағ), «баш» (арха, сырт); спесифик терминләрә «тјубе» «тјебе», «бет» (дағ, јамач, јүксәклик), «јаха» (гаја, саһил), «туз» (дүз), «јајла» сөзләрини аид етмишдир. Мәнфи релјеф формаларыны өзүндә әкс етдирән чоғрафи адларда иштирак едән терминләрә «гол», «кана» (дар, дәрин дәрә), «анак» (магара), «чонк» (чөкәклик), «јар» (јарған) вә с. дахилдир.

Һидронимик терминләрә «су» (сув), «озен» (чај), «чај», «арх», «татавул», (кумыкча канал, ногајча «енден» (хәндәк), «булаг», «кудык» (азәрбајчанча «гују», кумыкча «кују»), «поһур» аид едилмишдир.

Әсәрдә топонимләрин нөвләрә көрә тәсвири верилир вә онларын һәр бириндән ајрылыгда сөз ачылыр.

Н. С. Бәндәлијев [1986] Дағлыг Ширванын топоним

ләрини тәдгиг етмишдир. О, тәдгигат заманы 439 јашајыш мәнтәгәси адыны арашдырмышдыр. Онлардан 70 (16%) јашајыш мәнтәгәси харабалыгдыр. 22 харабалығын анчаг ады галмышдыр. Тәдгигат заманы 111 мәһәллә ады топланмышдыр. Әсәрдә Гуннчу, Тыртыр, Падар, Улулу, Көјләр, Қоланы елатлары, Минкә, Балыг, Бәкло, Бојат, Чыраглы, Гаравәлли, Набур, Чаған вә с. јашајыш мәнтәгәләринин адлары тәдгиг едилмишдир. Дағлыг Ширванда кәнардан кәтирилмиш ојконимләр дә (Талышнуру, Муғанлы, Хыныслы, Гонагкәнд, Лаһыч, Дијаллы вә Дилман) вардыр.

Тат дилиндә олан бә'зи јашајыш мәнтәгәләринин адынын лүғәти мә'насы да ишләнилмишдир: Мәлһәм—«дәрман», Тудар—«ики гаја», Нујди—«тәзә кәнд», Һәфтәсов—«једди булаг», Дуварјан—«јохушлар», Сәрдәһар—«гајабашы», Чәндәһар—«чәмәнли гаја», Әһән—«дәмир» демәкдир.

Н. Бәндәлијев чөл тәдгигаты заманы Дағлыг Ширванда 1695 дағ вә дәрә ады (оронимләр) гејдә алмышдыр. Онлардан 661-и дағ вә зирвә ады, 451-и јамач, 410-у дәрә, 27-си ашырым, 61-и чөкәклик (алчалмалар), 85-и исә дүзәнликләрдир. Мүәллиф һидронимләрин тәдгиги саһәсиндә дә бөјүк уғурлар газанмышдыр. Н. Бәндәлијевин Дағлыг Ширванда топладығы 924 су објектиндән 641-и булаг (69%), 112-си көл вә нoһур (12%), 110-у чај (12%), 33-ү исә (3,5%) су анбары адларыдыр. Әсәрдә һәмин һидронимләр һаггында сөһбәт ачылыр.

Дағлыг Ширванда олан 134 чоғрафи адын пассив фонда кечмәси дағ кәндләринин тәдричән бошалараг харабалыгларла әвәз олунмасына чанлы мисалдыр.

1987-чи илин нојабрындан башлајан (Аганбекјанын Парис «бәјаннамәси»ндән сонра) Гарабағ бәласы кечмиш Совет Иттифагы тарихинә, о чүмләдән дә ермәни — Азәрбајчан милли мүнасибәтләринә гара ләкәдир. Бу дүшмәнчилијин јарадан ермәниләр «Дағлыг Гарабағ бизимдир» дејәрәк ону әмәлдә һәм күчлү силаһ вә һәрби техника, һәм дә глобал мигјасда апардыглары тәблиғат васитәсилә һәјата кечирирләр.

Азәрбајчан халгы, онун игид оғул вә гызлары өз ана торпағы уғрунда өлүм-дирим мүбаризәсини давам етдирирләр. Бу мүбаризә јолларындан бири дә ермәни диаспоруна Дағлыг Гарабағда олан чоғрафи адларын Азәрбајчан мәншәли олдуғуну сүбут етмәкдир. Јухары Гарабағ топонимләриндә ермәнијә дүшән олса-олса дилән-

чи пајыдыр. Бу фикри исбат едән дәлилләрдән бири А. З. Исмајылованын «Азәрбајчан ССР ДГМВ-нин чоғрафи адларынын тәдгиги» [Бакы, 1986] адлы намизәдлик диссертасијасыдыр. Тәдгигатчы топладығы чоғрафи адларын дил мәнсубијјәтини вә онун мә'на ајдынлығыны елми сүзкәчдән кечирдикдән сонра гејд етмишдир ки, Јухары Гарабағда топлапан 309 топонимин 68%-и Азәрбајчан (208 чоғрафи ад), 24%-и ермәни (чәми 77 ад), 8%-и исә (24 чоғрафи ад) Азәрбајчан, фарс вә ермәни дилләринин гарышығындан (һибрид) јаранмыш топонимләрдир. Сонра Јухары Гарабағда олан 397 чоғрафи адын (бураја јашајыш мәнтәгәләриндән башга даг-дәрә вә чај адлары да дахилдир) 78%-нин (309) мә'насы там, 6,5%-нин (25 чоғрафи ад) мә'насы гисмән ајдындыр, галан 15,5%-нин исә мә'насы (63 чоғрафи ад) анлашылмыр. Бурадан мә'лум олур ки, Јухары Гарабағдакы чоғрафи адларын 82%-дән чохунун мә'насыны азәрбајчанлы ешидән кими баша дүшүр.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, Јухары Гарабағда олан чоғрафи адлары о торпағын мәнсуб олдуғу халг—азәрбајчанлылар гојуб, сонрадан, јә'ни 1828-чи илдән Иранын Марага вилајәтиндән көчүб кәлмиш (Јухары Гарабағда бу мүнасибәтлә абидә гојулмушду) ермәниләр јох!

А. З. Исмајылованын елми изаһатындан ајдын олур ки, Јухары Гарабағдакы 202 јашајыш мәнтәгәсиндән 106-сынын ады Азәрбајчан дили мәншәлидир, анчаг 49-у ермәни дили илә әлагәдардыр. Демәли, Јухары Гарабағда јерләшмиш ермәни кәндләринин дә әксәријјәтинин ады Азәрбајчан дилиндә верилмишдир. Јухары Гарабағда олан 95 даг, дәрә (ороним) адынын 10-у, 100-ә гәдәр чај, көл вә булаг адларындан анчаг 18-и ермәни дилинә аиддир.

Елм-елмлијиндә галыр. Мәшһур физиолог алим И. Павлов демишдир ки, мән факт гаршысында баш әјирәм. Ермәни исә фактлар гаршысында баш әјмәк әвәзинә, өз ачкөз тәбиәтинә хас олан тәрздә чоғрафи адлары көзүн көрә-көрә, гулағын ешидә-ешидә дәјишдириб Ханкәндинә—Степанакерт, Чајкәндә—Геташен, Көјчә көлүнә—Севан, Әләјәзә—Арагас, Зәнки чајына—Һраздан дејир. Башга сөзлә, Азәрбајчан мәншәли чоғрафи адлары ермәни дилинә тәрчүмә едир вә сонра да өзүнүнкү сајыр.

С. Н. Мирмаһмудова [1986] Ермәнистан әразисиндәки Азәрбајчан ојконимләрини тәдгиг етмишдир. Мүәл-

лиф Ермәнистанда олан бүтүн јашајыш мәнтәгәләрини әһатә едә билмәсә дә, бу саһәдә илк аддым атмышдыр.

Тәдгигатчы илк нөвбәдә Ермәнистан ојконимләриндә олан чоғрафи терминләри—«баш», «бурун», «гаја», «дағ», «даш», «јохуш», «тәпә», «кәвәр» (јүксәклик), «тахта», «кәздәк», «кәз», «сәр», «сәнкәр», «дәрә», «дүз», «тала», «јазы», «арт», «јар», «көл», «чај», «су», «гамыш», «күл», «сөјүд», «чәмән», «шамб» (батаглыг), «чинар», «чил», «алма», «армуд», «алча», «ијдә», «инәк», «балыг», «чамыш», «сичан», «довшан» вә с. араштырмыш вә онлара ујғун мисаллар чәкмишдир.

Ермәнистанда олан Азәрбајчан топонимләри ичәрисиндә халгымызын формалашмасында иштирак етмиш етнонимләр, патронимләр вә антропонимик ојконимләр мөвчуддур. Бурада «Бајандур», «Әјмур», «Әфшар», «Гачар», «Ченни», «Халәч» (Халач), «Гараман», «Тәрәкли», «Бајбурдлу», «Годан» вә дикәр тајфа, тирә, нәсил адлары вардыр.

Муәллиф Ермәнистанда дәјишдирилмиш чоғрафи адлардан вә еләчә дә пассив фонда кечмиш јашајыш мәнтәгәләри адларындан да бәһс едир.

Мә'лумдур ки, 1986-чы илдән сонра, хүсусилә 1988-чи илдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар (220 минә гәдәр) өз ата-баба јурдларындан депортизә едилдикдән сонра орада олан јүзләрчә Азәрбајчан топоними пассив фонда кечмишдир. Ермәнистандакы Азәрбајчан мәншәли адларын тәдгиги илә то'хирәсалынмадан вә чидди мәшғул олмаг лазымдыр.

Мәктәб чоғрафијасынын тәдрисиндә топонимләрин өјрәдилмәси шакирдләрдә чоғрафија фәнниңә олан марағы артырыр, онун мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр. Бу мәгсәдлә «Мәктәб чоғрафијасында топонимләрин өјрәнилмәсинә даир» [Бакы, 1983] методик төвсијәдә (тәртиб едәнләри М. Һ. Мирзәјев, Б. Ф. Апојев вә Б. Һ. Һачыјев) олан топонимик материаллар фајдалыдыр. Чоғрафи адларын «Физики чоғрафијанын башланғыч курсу»нда, «Материкләр чоғрафијасы» курсунда, «ССРИ-нин физики чоғрафијасы» вә «Азәрбајчан чоғрафијасы» тәдрисиндә топонимләрин тәдгигинә кениш јер верилмәлидир. Методик төвсијәнин јенидән ишләнилмәси вә чап едилмәсинә еһтијач дујулур.

Ә. Н. Әсәдов «Топонимләр чоғрафи хәритәләрдә» [Бакы, 1985, с. 83] адлы китабчасында топонимија һаггында гыса мә'лумат вермиш, онларын дүзкүн јазылы-

шына нәзәр салмыш, топонимика илә чоғрафија елминин олагәләриндән, топонимләрдә баш верән трансформасијадан бәһс етдикдән сонра кечмиш Советләр Иттифагында топонимләрин дил групуна көрә үмуми мәнзәрәсиндән (топонимик рајонлардан) данышмышдыр.

Әсәрдә али мәктәб тәләбәләри вә үмумијјәтлә, кениш охучу күтләси үчүн топонимијаја аид сорғу материаллары вардыр.

Мә'лумдур ки, Хәзәр дәнизинин Азәрбајчан акваторијасына дахил олан чоғрафи адларын бөјүк әксәријјәти дәјишдирилмиш вә ја рус дилинә тәрчүмә едилмишдир [*Е. Б. Нуријев, М. Ә. Аббасова,* 1986]. Азәрбајчан Республикасы Али Советинин Фәрманы илә 1991-чи илин биринчи рүбүндә илкин адлар бәрпа олунмушдур.

Јухарыда дејиләнләрә әсасән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, топонимија саһәсиндә сон илләрдә республикамызда чоғрафи аспектдә хејли иш көрүлмүшдүр.

ДИЛЧИЛИК ВӘ ЧОҒРАФИ АДЛАР

Азәрбајчан топонимнјасынын дилчилик аспектиндә тәдгиги илә бир сыра алимләр мәшғул олмушлар.

Азәрбајчан топонимләринә һәср едилмиш «Әлли сөз» китабы [*Ә. Дәмирчизадә,* 1968] бу бахымдан дилчилијимиздә уғурлу тәдгигатлардан биридир. Әсәрдә верилмиш бөлгүчә истинад онун јүксәк елми сәвијјәдә јазылдығыны көстәрир. Тәдгигатчынын фикринчә, «Азәрбајчан» ады мүрәккәб чоғрафи топонимдир, титул билдирән «атурбат» сөзү илә «мәкан», «өлкә» мә'насында ишләнән «кан» сөзләринин бирләшмәсиндән ибарәт олуб, «атурбат өлкәси» демәкдир [с. 19]; «Албан» ады «ал»—«јухары даг», «бан»—«јер», «өлкә» сөзләриндән ибарәт олмагла, «Дағлыг өлкә», «Дағыстан» демәкдир. Китабда Агван, Каспи, Хәзәр, Гафгаз, Мидија, Муған, гардаш, һогга, манат, бир нечә гуш адынын (көјәрчин, сығырчын, билдирчин, лачын вә с.), битки адларынын (зоғ, әзкил, зоғал, дарчын вә с.) вә с. етимолокијасы верилир. «Әлли сөз» фајдалы елми китабчадыр.

Ә. И. Әлијев Азәрбајчанын гәрб рајонларынын топонимләрини [1975] јүксәк елми сәвијјәдә тәдгиг етмишдир. Топонимика елминин јеткин тәдгигатчыларындан бири олан Әли Әлијев садә вә мүрәккәб сөзләрлә ифадә

олунан топонимләрдән данышдыгдан сонра тәркибиндә гәдим түрк сөзләри олан топонимләри («Бада», «Балдыр», «Балыг», «Бәлән», «Гары») вә топонимләрдә өз әксини тапмыш, «әсрүк», «јазы», «көј», «өксүз», «чал», «чашыр», «чачыг» вә с. сөзләри арашдырыр. Тәркибиндә фарс сөзләри—«Дәрбәнд», «Лешкар», «Хана», «Абдал» (абад јашајыш јери), бә'зи монгол сөзләри—«Гобу», «Нүјү» вә с. олан топонимләр һаггында әтрафлы данышмышдыр. Әсәрдә антропонимләр, фитотопонимләр, зоонимләр һаггында да мә'лумат вардыр. Тәдгигатчы бурада «бөз», «гаж» (арх), «гәсәвә» (тәпә) «голпун» (јатаг—чај, јарғап), «күдрү» (сусуз чөл), «кәдик» (ашырым), «тап» (дағүстү дүзәнлик), «силвы» (дағ зирвәси), «чөлә» (кичик саһәли мешә) вә дикәр сөзләрин лингвистик тәһлилини вермишдир.

С. М. Моллазадә [1970] Азәрбајчанын шимал рајонларынын топонимләрини тәдгиг етмишдир. Гејд олунмалыдыр ки, бу, топонимләримизин тәдгиги саһәсиндә илк лингвистик әсәрдир. Мүәллиф Азәрбајчан топонимләринин тәдгиги тарихиндән вә топонимләрин дил тәркибиндән сөһбәт ачыр. Әсәрдән көрүнүр ки, Азәрбајчанын шимал рајонларында топонимик фону Азәрбајчан (түрк) мәншәли чоғрафи адлар тәшкил едир. Азәрбајчан топонимләринин тәркибиндә Гафгаздилли халглара (ләзкиләр, аварлар, сахурлар, лаклар, күрчүләр вә с.) мәнсуб олан бир чох топонимләр дә вардыр.

Әсәрдә бә'зи топонимләрин мә'насы белә верилмишдир: «Синчан» (Оғуз)—«син»—«бәдән», «көвдә», «чан» сөзләриндән ибарәт олмагла «чох көзәл, мәнзәрәли»; «Онгалы» (Шәки) оронимн—«он»—«сағ», «гари» (гара), «тәрәф» сөзләриндән; «Кешгутан» (Гах) — «дағарасы оба», «кеш»—«ики дағ арасындан ахан су», «гутан» исә «оба» демәкдир; «Тәркеш» ојконими—«чајларын говушдуғу јер»; «Гурдулчај» һидроними (Шәки)—«Кәдәкчај», «Чағангаја»—«Касыбгаја»; «Гарагаш сәки» (Шәки)—«дағ ашырымы»; «Горалты» ороними (Гах) — «јајланын дүзән һиссәси»; «Чаббалыг» (Оғуз) ороними—«алчаг көллүк»; «Сирт Чичи» (Губа) ојконими — «ағач е'мал едилән сырт»; «Чөлән» (Оғуз) ојконими—«азалан», «гуртаран»; «Тосик дағы»—«фајдалы дағ» вә с.

Сонракы тәдгигатлар көстәрмишдир ки, С. М. Моллазадәнин һәмин топонимләрин мәншәји һаггында дедији фикирләрин чоху дәгиг дејилдир.

Гејд едәк ки, Ермәнистанда олмуш бир нечә Сичанлы

кәнд адлары Синчанлы чоғрафи адынын тәһриф едилмиш формасыдыр. Синчанлы ојконими исә түрк халгларынын синчан тајфаларынын адындан алынмышдыр.

Ағамуса Ахундовун «Торпағын көксүндә тарихин изләри» [«Кәнчлик», Бакы, 1983] адлы китабы да Азәрбајчан топонимләринин лингвистик бахымдан тәдгигинә һәср едилмишдир. Азәрбајчанын чоғрафи адларынын тәдгигиндә мүәллифин көмәјинә тарихи фактлар вә хүсуси топоним јаратмыш сөзләрин тарихи тәшәккүлү бахымындан олан дәлилләр кәлир.

Бу, чоғрафи адлары дилчилик бахымындан өјрәнән әсәрләрин өн чәркәсиндә кедән (1987-чи илә гәдәр) фајдалы тәдгигатдыр. Бурада бир чох ономастик ваһидләрин тәдгиги охучуда мараг доғурур.

Әсәрин «Топонимик ареаллар» бөлмәсиндә чоғрафи адлар тарихи сәпкидә арашдырылыр. Бурада рәнклә (Бозјер), һејванларла (Инәкбоған), инсанын бәдән үзвләри илә (Гарагашлы), шәхс адлары илә (Чәфәрабад) баглы чоғрафи адлардан гыса шәкилдә сөһбәт ачылыр.

Әсәрдә Иран, Гафгаз, ермәни, рус, әрәб, монгол мәншәли топоформантлара вә онлар әсасында јаранмыш топонимләрә кениш јер верилмишдир. Ирандилли мәншәли топоформантлара *-ан, -ван, -кәһ, -ханы, -кәран, -аб* («Зәркәран», «Гәмәрван», «Билкәһ», «Күрдәханы», «Ләнкәран», «Зәрдаб» вә с. топонимләр) мисал кәтирилир.

Мүәллиф *-ух, -рух, -мух, -ах, -хур, -хүр, -ит, -ут, -ет, -әт* («Ганых», «Әчәхүр», «Ләчәт» вә с.) формантларыны Гафгаз; *-шен, -керт, -азор, -зор, -зур, -берет, -берд, -ванк, -һоғ* вә с. («Даушен», «Мардакерт», «Мәммәдзор», вә с.) формантларыны ермәни;*-ов, -ин, -на, -ск, -ичи, -иха* формантларыны исә («Обливној», «Покровка», «Красноселск» вә с.) рус мәншәли топонимик ареаллара аид едир, «әрәб» етноними илә (Әрәбшаһвердили, Әрәбјенчә, Сејидли, Шамлы вә с.) бағлы топонимләри исә әрәб мәншәли сајыр. А. Ахундов Минкәчевир (сәркәрдә ады) ојкониминин әрәб мәншәли топоним олдуғуну јазыр. Монгол мәншәли топонимләрә о, «Бучаг», «Зүнуд», «Чорат», «Күнкүт», «Әлинчә» (Алинчик), «Чобанабдаллы», «Чобанкәнд», «Чобанкәрәһмәз», «Чобанкөл», «Чобанбаба», «Чобандағ», «Чәлајир», «Чәјирли», «Инчә», «Инчәчөл», «Гобу», «Гобустан» «Гобугырыг», «Гобуусту», «Һоһур», «Һоһургышлаг», «Һоһурдүзү», «Биләчәри», «Тархан», «Баһадур» вә с. адлары шамил едир.

Әсәрдә Азәрбајҹан топонимијасында омоним јер адлары («Гараманлы», «Бојат», «Гушчу», «Дәмирчиләр», «Илхычы», «Ҝәнкәрли», «Падар», «Тәклә», «Шаһсевән», «Гызылағач», «Косалар», «Гарабағ», «Муған», «Ширван», «Голбандағ», «Сарысу», «Гуручај», «Шорсу», «Ханабад», «Чалдаш», «Гамышлы», «Хәләч», «Турағај», «Салварды»), синоним јер адлары («Агуша», «Тудар», «Нијазабад»), о ҹүмләдән гәдим топонимик адлар («Азәрбајҹан», «Күр», «Араз», «Нахчыван», «Бәрдә», «Шамахы») әтрафлы тәдгиг олунмушдур.

Әсәрин сонунда «Орта әсрләрин әкс-сәдасы» ады алтында «Алпоут», «Газах», «Ағчабәди», «Гарагојунлу», «Ағстафа» вә башга бу кими топонимләрдән сөһбәт ачылыр.

Бу әсәрдә Азәрбајҹан (еләҹә дә түркдилли халгларын) топонимләринин бөјүк әксәријјәти һаггында мүәллифин өз сөзү вардыр.

Монографијанын «Јени мејлләр» адлы кичик бөлмәсиндә әсрләр боју тарихин имтаһанларындан кечиб, чилаланараг бу күнүмүзә ҝәлиб чатмыш ҹоғрафи адларын дәјишдирилиб јени ҹоғрафи адларла әвәз едилмәсинә нәзәр салыныр.

А. Ахундов гәдим адларын дәјишдирилиб јениләри илә әвәз едилмәсини, башга сөзлә, габагкы адларын иллүзија јарадан мә'насыз јени ҹоғрафи адларла әвәз едилмәси һалларыны һаглы олараг писләјир.

Лалә Гулијеванын «Русская топонимия Азербайджана» [нз-во АГУ, Бакы, 1984] адлы әсәри руслар вә украјналыларын Азәрбајҹана көчмәјә башламасы илә (1830-ҹу илләрдән башлајараг) әлагәдар славјан мәншәли топонимләрин јаранмасына һәср олунмушдур. Азәрбајҹанын һансы рајонларына русларын көчүрүлмәси вә һансы кәндләрин нечәнҹи илдә јаранмасы верилмишдир [с. 11—12]. Бураја «Алтыагач», «Приволноје», «Николајевка», «Астрахановка», «Ширвановка», «Ивановка», «Славјанка», «Новоспасскоје» вә с. јашајыш мәнтәгәләри дахилдир. Мүәллифин фикринҹә, ораја көчүб ҝәләнләр кечмиш јашајыш мәнтәгәләринин адларыны да өзләри илә ҝәтирмишләр вә кәндләрин чохунун ады белә јаранмышдыр (Саратовка, Астрахановка, Астраханбазар вә с.) адлары гәбул етмишдир («Набран», «Гасымкәнд», «Көдәканбары», «Нахырдәрә», «Тәрсчај», «Ағачгала» вә с.) Славјан топонимләринин јаранмасында Азәрбајҹан

мәншәли реалијалар да иштирак етмишдир. Мәсәлән, «архач», «бахча», «хандак», «бајанат», «гарабәнд», «булах», «јатах», «учух», «бичар», «чөл», «чухур», «чајлы», «шоран», «батаглыг» вә с. [*с.* 53—54]. Л. Гулијева славјан мәншәли микротопонимләрин топланмасы үчүн бөјүк әмәк сәрф етмишдир.

Әсәрдә Хәзәр дәнизинин ада вә дәниздибн чөкәклик (банка) адларынын илкин (Азәрбајчан) вә сонракы (рус) мәншәли топонимләриндән сөһбәт ачылыр. Мә'лумдур ки, Абшерон вә Бакы архипелагларына дахил олан адларын һамысы рус дилинә тәрчүмә едилмишдир.

1984-чү илдә («Кәнчлик» нәшријјаты) Тофиг Әһмәдовун «Ел-обамызын адлары» адлы китабы нәшр едилди. Бу, Азәрбајчан топонимикасы тәдгигиндә Р. Јүзбашовун, К. Әлијевин вә Ш. Сә'дијевин «Азәрбајчан чоғрафи адлары» [Бакы, 1972] әсәриндән сонра атылан мүһүм адды иди. Изаһлы топонимик лүғәт сәпкисиндә јазылмыш бу китаб кениш охучу күтләси тәрәфиндән марагла гаршыланды. Әсәрин «Ел-оба адлары» бөлмәсиндә [*с.* 14—90] верилмиш топонимик лүғәтдә 250-дән артыг топоним һаггында мә'лумат вардыр. Бурада бир сыра һалларда мүәллифдән әввәл јазылмыш мәгалә вә әсәрләрдән истифадә олунса да, онун өзүнүн орижинал фикирләри дә нәзәрә чарпыр. «Азәрбајчан ојконимләринин јаранма вә формаланма јоллары» бөлмәси бу бахымдан хүсусилә диггәтәлајигдир. Т. Әһмәдовун 1985-чи илдә нәшр едилмиш «Азәрбајчанын палеотопонимијасы» китабчасы бундан әввәлки әсәрини тамамлајыр.

«Азәрбајчанын палеотопонимијасы»нда верилмиш бә'зи топонимләрин елми изаһыны охучулара чатдырмағы лазым билирик.

Тәдгигатчы Чар (јар)—«сылдырым», «јарған». Азыг (азуг)—«ајы», Шонгар (Сүнкүр)—«шаһин», Бүк—«коллуг», «чәнкәллик». Атуч—«ики архарасы әкин саһәси». Адур—«кичик тәпә», «јүксәклик», «чылпаг тәпәлик јер», Бармаг—«кичик даг», аст—«алт», «ашагы јер», Бум (боум)—«кечилмәз јер, дар дәрә», Гәшәд—«тәпә», «тәпәлик». Испик—«даг ашырымы», Орду—«хан дүшәркәси», Тавус—«сәс-күј», Күпчал—«кечилмәз јер», Алыша—«һүндүр олмајан. алчаг јер», ала—«һамар јер», көмүр—«дағ башында јарғанлы, учурумлу јер» вә с. топонимләрин мә'наларыны ачмышдыр.

А. Гурбановун «Азәрбајчан ономастикасы» [Бакы, 1986, 116 с.] вә «Азәрбајчан ономалогијасы мәсәләләри»

[Бакы, 1986, 100 с.] адлы әсәрләри дә Азәрбајчан ономастикасына һәср олунмуш илк үмумиләшдиричи тәдгигатлардыр.

Биринчи әсәрдә Азәрбајчан ономастикасынын өјрәнилмә тарихи, әдәби дилимизин ономастик лексикасынын тәркиби, ономастик ваһидләрин тәснифи, топонимләр, һидронимләр, зоонимләр, космонимләр вә Азәрбајчан ктематонимләри һаггында кениш сөһбәт ачылыр. Икинчи китабда Азәрбајчан дилиндә ономастик ваһидләрин јаранмасы вә дәјишмәси, ономастик ваһидләрин поетик вә үслуби хүсусијјәтләри, ономастик ваһидләрин орфоепик проблемләриндән бәһс едилир. Һәр ики әсәрдә дилчилијин бир голу олан ономастиканын мүхтәлиф мәсәләләриндән кениш данышылыр. Сөзсүз ки, бу китабларын ономастика вә о сырадан топонимика саһәсиндә кадр һазырланмасы ишиндә ролу бөјүкдүр.

Биринчи китабда антропонимләр (Һачыдәлән, Гараһәсәнли, Алылар вә с.), етнотопонимләр (Чуллу, Муған, Шыхлы, Чахырлы вә с.), һидронимләр (Көнарчај, Дамчылы, Һамамсу вә с.), зоонимләр (Ағчүјүр, Сәрчәдаг, Довшандаг вә с.), фитотопонимләр (Мешәли, Чинарлы, Көјәмтала, Шамлы вә с.), ичтимаи-сијаси характерли топонимләр (Советабад, Бир мај, Коммунизм јолу, 28 Апрел вә с.), мемориал-хатирә топонимләр (Ленинабад, Үзејиркәнд, Чәлилабад вә с.), космотопонимләр (Дәдәкүнәш, Шәфәг, Күнәшли вә с.), тәсвири топонимләр (Алтыағач, Башлыгаја, Мешәбашы, Алчалыдәрә вә с.) һаггында кениш мә'лумат верилир.

Мүәллиф топонимләрин нөвләри (ојконимләр, урбанонимләр, хрононимләр, дромонимләр) һаггында данышмагла онлара елми изаһат верир.

Әсәрин биринчи һиссәсиндә Азәрбајчан топонимләринин Күрчүстанда, Ермәнистанда, Дағыстанда, Иран Азәрбајчанында олан ареаллары вә верилмиш мисаллар Азәрбајчан дили мәншәли чоғрафи адларын Күнеј Гафгазда вә Иранын шималында јајылмасыны көстәрән фајдалы аддымдыр.

Азәрбајчанын һидронимләри, зоонимләри вә космонимләри һаггында мараглы мүлаһизәләр вардыр. Хүсусилә Азәрбајчан дилиндә ишләнән космонимләрә даир материаллар — Ај, Күнәш, Јер, Үлкәр, Дан улдузу, Карвангыран, Гујругдоған кими космонимләр марагла гаршыланыр. Истәр бәдии әдәбијјатдан вә истәрсә дә

фолклордан топланмыш мисаллар охучунун диггәтини чәлб едир.

А. Гурбановун һәр ики әсәри Азәрбајчан ономастикасынын елми сәвијјәсини галдырмышдыр. Әсас мәсәлә одур ки, А. Гурбанов әсәрләриндә Азәрбајчан ономастикасынын тәснифини вермиш вә мүәјјән ганунаујғунлуглары ашкарламышдыр.

Мүәллифин чохиллик ахтарышлары «Азәрбајчан дилинин ономалокијасы» әсәриндә [Бакы, «Маариф», 1988] өз әксини тапмышдыр. Сон илләрдә мәһз А. Гурбановун рәһбәрлији алтында бир сыра дилчи топонимчиләр јетишмишдир.

Н. А. Әскәровун Азәрбајчан һидронимләринә һәср етдији диссертасијасында (1986) «Қаспи», «Араз», «Күр», «Тәртәр», «Хәзәр», «Күркән», «Шамхор» вә с. топонимләрин етимолокијасындан данышылмыш, һидронимләрин структуру вә әмәләкәлмә јоллары тәдгиг едилмиш, онларын лексик-семантик тәснифи верилмишдир.

Әлбәттә, мүәллифин гәдим топонимләрин мәншәји һаггындакы фикирләри һеч дә сон сөз дејилдир. Бунунла белә, онун мүлаһизәләри охучуну дүшүндүрүр. Мәсәлән, бир фикрә көрә «Араз» чајынын ады јунанча «арассо» сөзүндән олуб, «ғачмаг, ити, сүр'әтли» демәкдир. Һалбуки А. Ахундова көрә, «Араз» антропоним мәншәлидир. Н. А. Әскәров исә «Араз һидронимини түрк мәншәли «аз» етноними илә әлагәләндирир вә «азлара мәнсуб су» кими изаһ едир.

«Күр» һидроними, К. Әлијевә [1959] көрә, грыз дилиндәки «кур чај» сөзүндәндир. Н. Нәбијев[1982, с. 129] «Күр» сөзүнү «сүр'әтлә ахан», «өз саһилиндән чыхан» кими изаһ едир. «Гарғар» («Хархар») һидронимләри «Гаргар» вә «Тәртәр» етнонимләри илә әлагәдардыр. Белә олдугда Н. Нәбијевин «Тәртәр»и—«сәрин», «тәзә» кими изаһ етмәси инандырычы дејилдир. Н. А. Әскәровун фикринә көрә, «Шабран» һунлар тајфа бирлијинә дахил олан Савар (Сабир) тајфасынын адындандыр. Бу сөз габаглар «Сабран» кими ифадә олунурду.

А. Бакыханов «Шамхор» һидронимини антропоним мәншәли олдуғуну сөјләмишди. Халг етимолокијасына көрә о, «шам јемәји» демәкдир. Ә. Һүсејнзадәнин фикринчә, «шам», «сам» сөзүндән олуб, хәзәрләрин дилиндә «тәпәлик, јүксәклик» мә'насыны верир. Онун фикринчә, «Самкүр»—Күрүн јухарысы (ахыны) демәкдир.

Н. Әскәров рәнк билдирән чај адларындан данышаркән «ағ» вә «гара» сөзләринин мүвафиг шәкилдә «көдәк» вә «узун» чај демәк олдуғу фикрини сөјләјир. Бу фикир инандырычы дејил.

Азәрбајчан топонимләринин тәдгигиндә Ч. Х. Мирзәзадәнин «Орта әср әрәб мәнбәләриндә Азәрбајчан топонимләри» [Бакы, «Елм», 1988] әсәри мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Китабда чоғрафи адларын јаранмасында нәзәри мәсәләләр, чоғрафи адларын структур типләри, әрәбләрин Азәрбајчаны фәтһ етдикләри дөврдә чоғрафи адларын јаранма амилләри вә әрәб мәнбәләриндә Азәрбајчан топонимләринин јазылыш формалары вә с. һаггында әтрафлы данышылыр. Китабын икинчи фәсли Азәрбајчанын чоғрафи адларынын лингвистик тәдгигинә һәср едилмишдир.

Әсәрин киришиндә Чимназ ханым гејд едир ки, онун тәдгигатынын мәгсәди етимоложи тәһлил дејилдир. Бунунла белә о, јери кәлдикчә, бир сыра гәдим чоғрафи адларын етимолокијасына өз мүнасибәтини билдирир.

Бинә кәндинин ады әрәбчә «бина»—«тикинти», «тикилиш», «ев», Маарифкәндин ады (Кәдәбәј) әрәбчә «билик», «дәркетмә», «тәһсил», Нәваһи (Ағчагабул)—«наһијјат» сөзүндән олуб, «истигамәт», «тәрәф» демәкдир. Рәсуллу кәнди (Имишли) адында олан «Рәсул»—«көндәрилмиш» «габагчадан хәбәр кәтирән», Рәһимли исә (Кәдәбәј)—«чаһид», «рәһмли», «инсафлы» мә'насындадыр. Сөз јох, бу топонимләр һеч дә әрәб мәншәли дејил. «Бел» сөзү Азәрбајчан дилиндән алынмадыр, лакин «Бинә» топоними Азәрбајчан мәншәлидир. Ислам дини васитәсилә гәбул едилмиш Рәсул, Рәһим вә дикәр шәхс адларындан дүзәлмиш топонимләр, әлбәттә, етимоложи чәһәтдән әрәб мәншәли дејилдир.

Мүәллиф һаглыдыр ки, мәсәлән, Түрбәчај (Чәлилабад), Гибләдағ (Абшерон), Зијарәтчај, Галакәнд, Вәлиоба, Сејидгышлаг вә с. чоғрафи адлардан олан биринчи компонентләр мүвафиг шәкилдә «итаәт едилән јер», «гала», «јахын», «доғма», «үмидкаһ», «мүгәддәс», «һөкмдар», «аға» мә'наларында олан әрәб мәншәли сөзләрдәндир. Лакин бунлар һәмин топонимләрин мәншәји һаггында дејил, һәмин сөзләрин етимолокијасы һаггындадыр.

Мәликгасымлы кәндинин адыны (Чәлилабад) әрәб сөзү олан «малик»—«падшаһ» кими изаһ етмәк олмаз.

Әсәрдә Азәрбајчан чоғрафи әдәбијјатына дахил ол-

муш тарихи топонимләр (бәһр—«дәниз», «бөјүк чај», нәһр—«чај», чәбәл—«дағ», чәзирә—«ада»; гәрјә—«кәнд»; гибләә—«чәнуб»; силсилә—«дағ чәркәси», «дағ силсиләси»; шиб чәзирә—«јарымада» вә топонимјарадан әсас топонимләр (гитә, гүтб, вади, гәсәбә, сәһра, гала, сәмт, күрә, күррејн-әрз, шимал, шәрг, гәрб, чәнуб) ајрыча верилмишдир.

«Бајлаган» ојконимини тәдгиг етдикдән сонра Ч. Х. Мирзәзадә белә нәтичәјә кәлир ки, бу ад «јер», «јашајыш јери», «өлкә», «гала» мә'насыны верир. Онун фикринчә, Бајлаган—«Јашајыш јери» демәкдир.

Мүәллиф Кәнчә адыны «хәзинә» (пул вә әшја сахланылан анбар, гијмәтли даш-гаш топланмыш јер) кими изаһ едир ки, бу да инандырычы дејил [*с.* 62]. Тәдгигатчынын Шабран ојконимини түркдилли савирләр тајфасынын адындан олдуғуну јазмасы [*с.* 68] тәгдирәлајигдир. Әсәрдә Ширван, Шамахы, Шамхор, Гәбәлә, Гафгаз, Кур, Курки, Муған вә с. топонимләр һаггында кениш мә'лумат верилир.

Азәрбајчан ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунда да Азәрбајчан дилинин ономастикасы тәдгиг олунур. Р. Д. Исрафилованын, Г. И. Мәшәдијевин вә Г. Һ. Чәфәровун биркә јаздыглары «Азәрбајчан дилинин ономастикасы (очеркләр)» адлы китабда [Бакы, 1987, 187 *с;* редактору З. И. Будаговадыр]. Азәрбајчан дилинин антропонимикасы (Р. Исрафилова), топонимикасы (Г. Мәшәдијев) вә зоонимикасындан (Г. Чәфәров) әтрафлы сөһбәт ачылыр.

Әсәрдә јени, мараглы фактик материаллар топланмыш вә орижинал планда јазылмышдыр.

Сон илләр Азәрбајчан Педагожи Университетиндә кечирилмиш үч конфранс мә'рузәләри материалларынын чап олунмасы Азәрбајчанда ономастиканын бир елм саһәси кими инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр. Азәрбајчан ономастикасына һәср едилмиш биринчи елми-нәзәри конфранс 1987-чи илдә, икинчиси 1988-чи илдә кечирилмишдир. Һәр ики конфрансын материаллары нәшр олунмушдур. Мәчмуәнин мәзмуну рәнкарәнкдир. Бурада антропонимика, етнонимика, топонимика, һидронимика, зоонимика, ктематонимика мәсәләләринә даир тезисләр дәрч едилмишдир. Конфранс материалларында лазыми елми сәвијјәдә олан јазыларла јанашы, фикир чијлији көзә чарпан мә'рузәләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

М. К. Һачыхәлиловун [1990] Күрчүстанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрдә әксини тапмыш номенклатур терминләр, орадакы етнотопонимләр вә с. һаггында материалы диггәтәлајигдир. Мүәллиф әслиндә топонимијамызын ареаллары вә мигјасы үчүн јени фактлар верир.

М. Н. Јусифовун [1986, *с.* 191—193] «кола» сөзү һаггындакы мүшаһидәләриндә долашыглыг нәзәрә чарпыр. Ајдындыр ки, Қолајыр, Қолатағ вә с. топонимләрдә кола—«бујнузсуз кечи», јахуд «хырдабујнузлу һејван» сөзүнүн иштирак етдијини куман етмәк олар, лакин «коланы» етнонимини һәмин сөзлә әлагәләндирмәк үчүн әсас јохдур.

Бурада һәмин мәчмуәләрдә нәшр олунмуш материалларын һәр биринин ајры-ајрылыгда тәһлилини вермәк мүмкүн дејил. Бунун өзү еләә бир тәдгигат мөвзусудур. Јәгин ки, кәләчәк тәдгигатчылар онлары елми сүзкәчдән кечирәчәк, бу вә ја дикәр топонимик мәншә һаггында ирәли сүрүлмүш мүсбәт фикирләр өз јерләрини сахлајачагдыр.

Һәмин мәчмуәләри нәзәрдән кечирдикдә бир мәсәлә охучуну дүшүндүрүр ки, о да микротопоним вә макротопоним анлајышларыдыр.

А. В. Суперанскаја [1985, *с.* 48] топонимләри үч катеторијаја бөлүр—микротопонимләр, хүсуси топонимләр вә макротопонимләр. О, микротопонимләри чоғрафи објектләрин фәрди ады һесаб едир нә онларын хүсусијјәтләрини әкс етдирдијини јазыр.

Хүсуси топонимләр (биз бу гисм адлары мезотопонимләр адландырырыг) тәбии вә сүн'и јолла јарадылмыш објектләрин адыдыр. Бу гәбилдән олан чоғрафи адлар заман кечдикчә дәјишиклијә мә'руз галдығындан, онлар билаваситә һәмин објектин адыны өзүндә әкс етдирмир. Физики-чоғрафи системләрин (дағлар, чајлар вә с.) вә ја хүсуси ајрылмыш сијаси-инзибати әразиләрин (дөвләт вә әјаләт) адлары онларын фәрди адларыдыр. Мүәллифин фикринчә, макротопонимләрин ишләнмә мигјасы бејнәлхалг даирәдәдир. А. В. Суперанскајанын топонимләрә вердији бу тәснифатла разылашмаг олар. Анчаг онун әсәрдә вердији бөлкүдә әсаслы ме'јар јохдур. Даһа догрусу, микротопонимләри хүсуси топонимләрдән фәргләндирән әсас ме'јар нәдир?—суалына чаваб верилмир. Биз һәмин тәснифатда олан чатышмазлығы арадан галдырмаг үчүн тәклиф етмишик ки, тәс-

нифатын әсасында хәритәләрин миғјасы дурмалыдыр. Бу мәгсәдлә биз микротопонимләр үчүн 1 : 10 000 миғјаслы, мезотопонимләр үчүн 1 : 50 000, макротопонимләр үчүн исә 1 : 15 милјон вә ондан иримиғјаслы хәритәләри әсас тутмағы мәсләһәт билирик. Хәритәләрин миғјасы кичилдикчә орадан топонимләр арасында да сечилмә кедир вә бу јолла хәритәләрдә олан топонимләр бир миғјасдан башга миғјаса кечәркән сахланма һүгугу газанырлар. Башга сөзлә, бирмиғјаслы хәритәдән башга миғјаслы хәритәјә кечәркән јени (даһа кичик) миғјаслы хәритәләрдә рекенерасија апарылыр.

Топонимләрин тарихән јаранма вахтларындан данышанда, адәтән, онлары палеотопонимләр, үмумијјәтлә, топонимләр, јени топонимләр олмагла груплашдырырлар. Бизчә, «палеотопоним» анлајышы дәгиг дејилдир. Чүнки һәр һансы бир топоним јарандығы вахтдан башлајараг, чох кәскин тәкамүл јолу кечир вә тәдричән, нечә дејәрләр, рекенерасија олур. Она көрә дә чоғрафи ада палетопоним демәк дүз дејил, бизчә, онлар еволјусион топонимләр адландырылмалыдыр. Фикримизчә, «еволјусион топоним» термини илә јанашы, «неотопонимләр» вә ја «мүасир топонимләр» терминләри дә ишләдилмәлидир. Шүбһәсиз ки, belә бир тәснифат елми чәһәтдән өзүнү доғрулдачагдыр.

Јухарыда топонимләрин дилчилик вә чоғрафи аспектдә тәдгиги һаггында вердијимиз гыса мә'лумат, әлбәттә, бу саһәдә јазылмыш бүтүн мәгалә вә әсәрләри әһатә етмир. Һәр һалда факт көз габағындадыр. Топонимијамызын тәдгиги саһәсиндә мүәјјән иш көрүлмүшдүр вә бу ишдә чоғрафијачыларын да хидмәтләри вардыр.

ТАРИХ ВӘ ТОПОНИМИКА

Јухарыда биз топонимијамызын тәдгиги саһәсиндә дилчиләрин вә чоғрафијачыларын ишләри һаггында гыса данышдыг.

Һәр бир топоним тарихи сәнәддир, мадди мәдәнијјәт нүмунәси кими кечмишимиздән хәбәр верән үмидли елми мәнбәдир. Азәрбајчан әразисиндә инди мөвчуд олан топонимләр мүхтәлиф тарихи дөврләрдә јаранмышдыр. Ајдындыр ки, тарихи билмәдән, гәдим мәнбәләри нәзәрдән кечирмәдән бу вә ја дикәр адын мәншәји һаггында там сөз демәк олмаз. Она көрә дә топонимијанын тәдгигиндә тарихчиләрин дә ролу бөјүкдүр.

Азәрбајчан һаггында гәдим дөврүн вә илк орта әсрләрин бүтүн мәрһәләләриндә топонимләрә даир гәдим мәнбәләрдә чохлу мә'лумат вардыр.

Ер. әввәл VI әсрдән башлајараг антик (гәдим јунан вә Рома) мәнбәләрдә, даһа сонра гәдим фарс, ермәни, күрчү, Сурија мәнбәләриндә, хүсусилә IX—XIII әсрләр әрәб чоғрафијачыларынын әсәрләриндә, орта әср сәјјаһларынын јол гејдләриндә чохлу ад өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, Јагут әл-Һәмәви (1179—1229) 1213 вә 1220-чи илләрдә Азәрбајчана кәлмиш вә өлкәнин бир сыра шәһәрләри—Абраштавим, Учан, Арран, Әрдәбил, Урмијә, Испидруд, (Сефидруд), Ушну, Унар, Уд, Ахар, Ихрис, Баб әл-Абваб, Бабагаш, Баджарван, Бакуја, Хәзәр дәнизи, Урмија көлү, Бејләган, Тәбриз, Туртур (Тәртәр), Кәнчә, Сарав (Сараб), Шабран, Ширван, Шамахы вә с. һаггында јазмышдыр.

Сонра Һәмдуллаһ Гәзвини (1280—1349) Аран, Халхал, Хој, Салмас, Мараға, Мәрәнд, Нахчыван, Ордубад, Әндичан, Муған, Пилјасувар, Бејләган, Шабран, Савалан, Сәһәнд вә бир чох башга јашајыш мәнтәгәләри вә чоғрафи објектләр (чај вә дағ) һаггында әтрафлы данышыр.

Гејд едилмәлидир ки, бу саһәдә, јә'ни гәдим топонимләримизин тарихимизлә әлагәли шәкилдә өјрәнилмәси саһәсиндә илк тәшәббүс А. Бакыханова мәхсусдур. Онун халгымызын мәншәјинин ајдынлашдырылмасында, топонимләрин өјрәнилмәсиндә ролу һаггындакы фикрини тәдгигатчылар тез-тез вериләр. Бу, һәгигәтән беләдир. Халгымызын гәдим вә еркән орта әсрләрдә етник тәркиби һаггында мәнбәләрин (хүсусилә јерли мәнбәләрин) азлығы үзүндән топонимләр бу мәсәләдә тәдгигатчылара чох шеј верир. Тарихи аспектдә топонимләрин тәдгиги мәһз бу мәгсәди күдүр.

Әсримизин 20-чи илләриндә Мәммәдһәсән Баһарлы бу саһәдә тәшәббүс көстәрмишди. Онун бир сыра түрк мәншәли тајфалар һаггындакы фикирләри инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Лакин бу аспектдә системли тәдгигатлар 60-чы илләрдә башланмышдыр.

Азәрбајчан топонимләринин тәдгигиндә Әли Һүсејнзадәнин бөјүк хидмәтләри вардыр (бах: әдәбијјат сијаһысы). Онун әсәрләриндә бир груп чоғрафи адын тәдгиги анчаг тарихи сәпкидә дејил, комплекс тәдгигат шәклиндә апарылмышдыр. Мәсәлән, «Биләсувар» [*Ә. Һүсејнзадә,*

1979] топонимини тәдгиг едәркән «Сувар» етнониминин—«Сапир», «Савир», «Савар», «Сабир», «Саварад», «Сверд», «Собортоj» формаларыны да көстәрир. Мүәллиф «Болгар», «Булгар», «Борчало» (Болчалы, Бошчаллы, Бошчаллар, Башлыкәнд, Барашлы, Бурачалу вә с.), «Хәзәр» (Хәзәр, Хәзәрли, Хәзәр Әһмәдли, Хәзәрјурд), «Бечәнәк» (Бичәнәк, Бечәнә, Бечәнәк вә с.), «Кәнкәр» (Кәнкәрли, Гызыл Кәнкәрли, Бөјүк Кәнкәрли вә с.) етноним вә етнотопонимләрини тәдгигата чәлб етмишдир.

Әли Һүсејнзадә [1980] Шубаны ојконимнинин (Гарадағ) илкин вариантынын 1490-чы илә аид јазылы бир сәнәдиндә Шејбани кими јазылдығыны мүәјјән етмиш вә онун Шејбани әрәб тајфасынын адыны әкс етдирдијини сөјләмишдир. Шејбаниләр әрәб истиласы заманы (VIII әсрин сон рүбү) Азәрбајчана кәлмишләр.

Әли Һүсејнзадә [1979, *с.* 128—136] Гафгазын сәлчуг оғузларына гәдәрки топонимләринә Биләсувар, Болгаркәнд, Борчалы, Хәзәр (дәнизи), Бичәнәк (ашырымы), Кәнкәрли вә с. етнотопонимләрини аид едир.

Әли Һүсејнзадә [1973, *с.* 86—87] Абшерон јарымадасында олан бир нечә етнотопонимин адыны чәкир вә онларын јаранма тарихини көстәрир: Биләчәри (VI—X әсрләр), Загулба (X—XII әсрләр), Дуванны (XIII әср), Чорат, Сарај, Сумгајыт (XIII—XIV әсрләр), Абшерон, Әһмәдли, Сабунчу, Түркан (XI—XVIII әсрләр). Мүәллиф мүасир Азәрбајчан топонимләринин чохунун изләрини дә ашкар етмишдир [*Әли Һүсејнзадә,* 1977, *с.* 46—51]: «афшар» (аушар), «бајат», «бајандур» (бәјандур), «баджанак», «бендели» (бехтили), «чапни» (чәбни), «чувалдар» (чувалдур), «ејмур» (имир), «ива» (јива), «салкир» (салор), «тукар» (дүкар) вә с. Мүәллиф бу вә ја дикәр топоним һаггында данышаркән она мә'лум бүтүн тарихи фактлары верир. Мәсәлән, «Дуванны» топониминдән данышаркән Әли Һүсејнзадә [1980, *с.* 20—24] ону гычаг бирләшмәсинә дахил олан тајфа сајыр вә онларын Азәрбајчана дахил олмасыны XII әсрә аид едир. О, Губа, Гушчу, Аран (Уран), Куман (Коман) вә Гычаг ојконимләрини һәмин дөврә апарыр. Абшеронда олан Чорат, Сарај вә Сумгајытын чоғрафи адлары етнонимләрдир, јә'ни тајфа адларындан јаранмышдыр [*Әли Һүсејнзадә,* 1973, *с.* 38—46]. «Гушчу» етнониминә түркдилли халгларын јашадығы бир чох әразиләрдә раст кәлинир. Мүәллифин фикринчә,

«гушчу» сөзүнүн мә'насы—ов гушу бәсләјән, ов гушлары мүтәхәссиси демәкдир. [*Әли Һүсејнзадә,* 1971, *с.* 89—95]. Лакин көрүнүр, бу фикир дәгиг дејилдир, чүнки бу гәдәр кениш әразидә онларла кәнд ов вә ја гуш илә әлагәли ола билмәзди. О, Губа ојкониминин «куба», «кува» етнониминдән јарандығыны [*Әли Һүсејнзадә,* 1971, *с.* 117—125; 1970, *с.* 82—85], Бакы топониминин гәдим түрк дилиндә «тәпә» олдуғуну сөјләмишдир.

Дикәр тарихи топонимчи Ҝ. Әлијевдир. О, Күр чајынын адынын [1959, *с.* 363] грыз дилиндәки «кур»—чај сөзү илә бағламышдыр. Мүәллиф һаглы олараг Күр чајы адынын Әһәмини шаһларындан олан Кирин ады илә адландырылмасы [*К. Ф. Гана* вә *Т. С. Пассек*] фикри илә разылашмыр. Ондан әввәл, һәлә 1956-чы илдә А. Ахундов Күрүн етимолокијасыны удин дилиндә «кур»—«чөкәклик», «су анбары» сөзү васитәсилә изаһ етмишди.

Ҝамал Әлијев [1973, *с.* 87—88] гәдим топонимләр әсасында Азәрбајчанын гәдим әһалисинин етник мәнсубијјәти һаггында мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. Мүәллиф гәдим топонимләрин өјрәнилмәсиндә, даһа дәгиги, онларын дил мәнсубијјәтләринин мүәјјән едилмәси саһәсиндә чох иш көрмүшдүр. О көстәрмишдир ки, бир сыра гәдим топонимләримиз—Албан, Гәбәлә, Нуха, Чога, Халхал вә с. Орта Асија вә Газахыстанда түркдилли тајфалар кими мә'лумдур. Доғрудур, мүхтәлиф тарихи дөврләр арасында етнонимик паралелләр тәсадүфи дә ола биләр, лакин бу фактын өзү дә диггәтәлајигдир.

Азәрбајчанын ән гәдим топонимләринин арашдырычысы Јусиф Јусифовдур. Мәсәлән, онун «Гәдим Азәрбајчанын топонимләри вә етник тарихи» [1987] мәгаләсиндә михи јазыларда (ерамыздан әввәл III—I минилликләр) Ҹәнуби Азәрбајчан әразисиндә гејд олунмуш бир сыра топонимләрин Алтај мәншәли олмасы фикри ирәли сүрүлмүшдүр. Әкәр сонракы тәдгигатлар бу фикри тәсдиг етсә, онда Азәрбајчан тарихинин тамамилә ајры истигамәтдә јазылмасы тәләб олуначагдыр.

Јусиф Јусифов Нахчыван адынын һәртәрәфли елми изаһыны вердикдән сонра беләә гәрара кәлир ки, Нахчыван ојкоными (илк дәфә Птолемејдә — Наксуана) «јахшы вә ја ә'ла су дијары», «мүаличәви минерал өлкәси» мә'насындадыр. Әлбәттә, бу, Нахчыван ады һаггында сон сөз дејил, јалныз бир фикирдир. Мүәллифин фикринчә, «Араз» сөзү Һинд-Авропа дилләриндә олан

299—5

«ар-т» вә түрк дилләриндә олан «окс», «окас», «јакас» сөзләриндән јаранмышдыр ки, онлар да «чај», «су» демәкдир [*с.* 112]. Бәлкә дә беләдир, лакин бу һидронимин ики дилдә олмасы нә исә о гәдәр дә ағлабатан дејилдир.

«Масис» дағынын ерменичәдән тәрчүмәси «бөјүк» демәкдир. Азәрбајчанлыларын «Ағрыдағ» дедији дағын адыны ерменилер «Арарат» гојублар. Тәдгигатчы, бизчә, доғру һесаб едир ки, бу ороним түрк мәншәлидир вә «Ағры»—«ади», «әјир», «әкиз», «гоша» демәкдир. Әслиндә Арарат дағы Месопотамијанын шималында јерләшмишдир. Бу барәдә «Инчил»дә (Библија) јазылмыш вә көстәрилмишдир ки, Нуһун кәмиси һәмин дағда дајанмыш, мүгәддәс китабда ады чәкилән «Арарат» — «Урарту» сөзүнүн әксидир. Сонрадан тәдричән һәмин дағын ады әввәлки јерини дәјишдирәрәк индики Ағры дағын адынын јерини тутмаға мејл етмишдир [*Ј. Јусифов,* 1987, *с.* 109].

Үмумијјәтлә, гәдим Шәрг тарихи үзрә көркәмли мүтәхәссис олмаг е'тибарилә Ј. Јусифовун Ҹәнуби Азәрбајҹан әразисиндә ерамыздан әввәл үчүнчү миниилликдән башлајараг мәнбәләрдә адлары чәкилән су, кути, лулубе, турукки, кашшу вә с. тајфаларын етник мәнсубијјәтләри һаггында фикирләри башга тарихчиләрин дедикләриндән көклү сурәтдә фәргләнир. Онун фикринчә, һәмин гәдим етнослар ичәрисиндә Алтај вә ја гәдим түрк мәншәли тајфалар да вардыр. Бу јолда мүәллифә јени мүвәффәгијјәтләр арзулајырыг.

Азәрбајҹан топонимијасынын тарихи аспектдә өјрәнилмәси, хүсусилә гәдим топонимләрин халгымызын етник тарихинин, етнокенезинин тәдгигиндә бир мәнбәкими истифадә олунмасында Г. Ә. Гејбуллајевин хидмәти бөјүкдүр. О, бир сыра елми мәгаләләрин вә дөрд монографијанын мүәллифидир. Мүәллифин әсас топонимик тәдгигат предмети етнонимләрдир, јә'ни халг вә тајфа адларыдыр. Азәрбајҹанын бир сыра етнотопонимләри—«Күнкүт», «Орират», «Елчикинчај», «Зунуд», «Тангыт», «Әләт», «Дорбәтли», «Тиркәш», «Гуллар», «Галагајын», «Ҹорат», «Дондарлы», «Корус», «Гаргар», «Тәртәр», «Аранзәмин», «Әскәран», «Өнчаллы», «Гапанлы», «Салјан» вә с. мәһз онун тәрәфиндән араштырылмышдыр. Онун рус дилиндә нәшр олунмуш «Азәрбајҹан топонимијасы» [1986] вә «Азәрбајчанлыларын етнокене-

зннə даир» [I ч., Бакы, 1991] вə с. эсəрлəрн чохлу мəнбə вə əдəбиjjат əсасында jазылмышдыр.

Г. Гejбуллаjев Азəрбаjчан топонимиjасында ики jүзə гəдəр гəдим түрк мəншəли сөзлəр ашкар етмишдир. Məhз гəдим топонимлəр эсасында мүəллиф «Киммер», «Гаргар», «Сак», «Албан» вə «Каспи» етнонимлəринн гəдим түрк мəншəли hесаб еднр. Бу чəhəтдəн онун фикирлəри J. Jуснфовун консепсиjасыны тəсдиг едир.

Сон иллəрдə ермəни дашнаклары Гарабағы Азəрбаjчандан гопармаға чалышырлар. Онлар бу хам хəjаллапыны онунла эсасландырырлар кн, куjа тарихəн Күр—Аразарасы əрази, о чүмлəдəн Гарабағ ермəнн торпағы олмуш вə буранын jерли сакннлəри дə ер. əввəл II эсрдəн е'тнбарəн ермəнилəр олмушлар.

Г. Ə. Гejбуллаjев «Гарабағ. Сиjаси вə етник тарихинə даир» [Бакы, 1990] адлы эсəриндə ермəнилəрин бу консепсиjасыны тарихи фактлар, əн əввəл, гəдим топонимлəр эсасында пуч етмншдир. Məhз Дағлыг Гарабағ эразисинин еркəн орта эср топонимлəрини араштырараг бунларын эсасəн түрк мəншэли олдуғуну сүбут етмишднр. Бу көстəрнр ки, азəрбаjчанлылар бə'зи тəдгигатчыларын дедиjи кими, XI—XII эсрлəрдə кəлмəлəр деjил, jерли вə автохтондур. Əлбəттə, бу нстигамəтдə hэлэ чох иш көрүлмəлидир.

Г. Ə. Гejбуллаjевин нкичнлдлик «Азəрбаjчанлыларын етнокенезинə даир» [I ч., Бакы, 1991] рус дилиндэ нəшр олунмуш эсəри, бизчə, həм гəдим топонимиjамыз (чүнки эсэрдэ күлли мигдарда гəдим топоним вə антропонимин мə'насы ачылмышдыр), həм дə етник тарихимиз саhэсиндэ бөjүк елми наилиjjэт саjылмалыдыр. Бурадан аjдын көрүнүр ки, индиjəдəк мəншəjимиз hаггында деjилэнлэрдэ jанлыш фикирлəр дə олмушдур.

Тарих вə топонимиjа hаггында данышаркэн вахтсыз арамыздан кетмиш исте'дадлы бир тарихчи-топонимчинин адыны чəкмəмəк мүмкүн деjил. Сөhбəт Сэрраф Кəримов hаггында кедир. Дилчи-топонимчи мəрhум Əли Əлиjевдəн сонра С. Кəримовун вəфаты топонимиjамыз үчүн ағыр иткидир. С. Кəримов бир сыра елми мəгалəлəрин мүəллифидир. О, Jусиф Jусифов, Əли Һүсеjнзадə вə Гиjас Гejбуллаjевин jолу илə кедəрəк топонимлəрин тарихи мəнбəлəр эсасында тəдгигиндэ бөjүк иш көрмүшдүр.

Азəрбаjчан топонимиjасыны мүхтəлиф чүр тəсниф етмəк олар. Топонимик эдəбиjjатда, үмумиjjэтлэ, аjры-

ајры тәснифләр мөвчуддур. Бурада бу һагда кениш сөһбәт ачмаг фикриндә дејилик. Јалныз ону гејд едәк ки, топонимләри һәм дә нөвләринә—оронимләрә, һидронимләрә, етнотопонимләрә, зоонимләрә вә с. көрә тәсниф етмәк гәбул олунмушдур. Топонимләрин бу сәпкидә тәснифи һаггында республикамызда топонимик әдәбијјатда чох дејилмишдир. Биз дә бу тәснифә ујғун олараг топонимләрин мүхтәлиф нөвләри һаггында мулаһизәләримизи сөјләјәчәјик.

ОРОНИМЛӘР

Азәрбајҹанда Кәлингаја адлы бир нечә ҹоғрафи ад вардыр. Онларын бә'зән Кәлингаја дејил, јанлыш олараг Галынгаја олдуғуну да иддиа едирләр. Гајаларын белә адландырылмасынын мүхтәлиф сәбәбләри вардыр. Шүбһәсиз, онларын бә'зиләри һәгигәтән кәлин илә әлагәдардыр: кәлинин өзүнү гајадан атмасы, кәлинләрин бу гајада отурмасы вә с. Һәмин гајалар һаггында рәвајәтләр дә вардыр. Лакин бә'зи гајаларын белә адланмасы онларын кәлинә охшамасы (куја даша дөнмүш кәлин) илә дә бағлыдыр.

Дәрәләјәз дағ силсиләсиндә, Гарабағ вулканик јајласында олан дағлар Кәлингаја дағлары адланыр.

Гарабағ вулканик јајласында, Ҹәнуб-шәрги Гафгазда Тахтајајлаг адлы дағлар вардыр. Онлар кениш дағ дүзәнликләриндән—тахтавары сал гајалы дүзәнликдән ибарәтдир. Бу дағлар әмәләкәлмә бахымындан саһәви әһәнкдашлары үзәриндә, вулканик (лава) јајларда, дүзәлмә сәтһләриндә вә с. әмәлә кәлмиш релјефә маликдир. Ҹоғрафи ад релјефин үмуми көрүнүшүнү олдуғу кими, јә'ни објектив шәкилдә әкс етдирир. Дағларын бә'зиси өз харичи көрүнүшүнә көрә дәвәнин бојнуну, сандығы, фарманы, хурчуну, синијә чәкилмиш плову, табағы вә с. хатырладыр. Она көрә дә Кичик Гафгазда Фармантәпә, Бөјүк Гафгазда Хурчунлар, Сандыг, Пловча, Дәвәбојну дағлары вардыр. Бирнчи ики ҹоғрафи адын верилдији дағлар харичән кубики хатырладыр. Хурчунлар исә (Киш чајы һөвзәсинин јухары ахыны) дағ тирәси, онун күнеј вә гузеј јамачлары әтәкләриндә чөкәкликләрин (бурада бузлаг мәншәли) олмасы илә әлагәдар верилмишдир.

Дашағыл чајынын јухары ахынында олан дағлардан бири (чајын сағ јамачы) Зиндандағ адланыр. Бу дағын зирвәси әһәнкдашлы гумдашыларындан јаранмышдыр. Онун үстү һамар, дөрдкүнч вә әтрафдан учурумлудур. Бу дағ заһири көрүнүшүнә көрә зиндана охшајыр.

Сиври формаја малик олан зирвәләр, адәтән, ерозија вә дунедасијаја давамлы сүхурлардан јаранмышдыр.

Белə зирвəлəр бə'зəн Шиштəпə (Гарабағ вулканик јајласы) адланыр. Дағ јамачынын, хүсусилə ашырымлара галхан јолларын салындығы дағ јамачлары дашлы, гајалы олдуғундан һəрəкəт үчүн чидди манечилик төрəдир. Она көрə дə Гарабағ вулканик јајласында олан дағлардан биринин ады Дикпиллəкəн (3554 м) адландырылмышдыр.

Дағлара салынмыш чығырларын бə'зиси гајалыг вə дашлыглардан кечдијинə көрə, бу јолларла кедəн атларын налларынын мыхы төкүлүр. Республикамызда бир нечə дагын Мыхтөкəн (3400 м, Кичик Гафгаз) адланмасы да бунунла əлагəдардыр.

Вулканик јајлаларда лаваларын физики ашынмасы нəтичəсиндə чынгыллыглар јаранмышдыр. Чынгыл чоғрафи термини рус дилинə «чингили» ады алтында дахил олмуш вə кеоморфолокија елминдə дə истифадə олунур. Чынгыла мəнсуб дашларын һəр биринин диаметри онларча метрə чатыр. Чынгыллыглар дағ јамачларында даш ахыны, даш «чајлар»ы јарадыр. Кичик Гафгазын вулканик əразилəриндə јаранмыш Пəричынгылы дағынын ады буна мисал ола билəр.

Кичик Гафгазда (Кəлбəчəр) кичик бир чајын ады Гарадырнаг адланыр. Бу чоғрафи ад дəрə јамачынын гајалыг, дашлыг олмасы вə һејванлар алəминин дырнағынын дашлыгда кетмəси, сүртүлəрəк јараја чеврилмəси нəтичəсиндə верилмишдир. Чајын ады чанлы алəмин орада һəрəкəтинин məһдуд олдуғуна ишарəдир. Демəли, «гара» сөзү рəнк билдирир, лакин бурада бу сөз јамачын һејванларын дырнағыны гара күнə гојмасыны билдирир.

Дағлыг əразилəрдə, кениш дағ дүзəнликлəриндə—дүзəлмə сəтһлəриндə вə ја һамар јамачларда бир-бириндəн аралы гајалар көрүнүр. Онлар кəнардан бир золаг үзрə бир-биринин ардынча дүзүлүр. Бир-биринин архасынча дəвə гатарыны хатырлатдығындан бу əрази Гатаргаја дағы (3008 м) адланыр. Демəли, релјефин кеоморфоложи гурулушу «Гатаргаја» чоғрафи адынын əмəлə кəлмəси үчүн зəмин јаратмышдыр.

Кичик Гафгазын (Лачын рајону əразиси) Бөјүк Ишыглы (3550 м) вə Кичик Ишыглы (3450 м) дағлары вулкан мəншəлидир. Əсасəн дағ-чəмəн ландшафтына малик бу дағларын адында олан «ишыглы» сөзү илин күнəшли күнлəриндə гарлы зирвəлəрин парылдамасы илə əлагəдардыр.

Гарабағ вулканик јајласында вулкан мəншəли дағ-

бир нечә Дәлидағ вардыр. «Дәлидағ» ады дағын көзләлардан бири Дәлидағ (3616 м) адланыр. Азәрбајчанда нилмәдән думана бүрүнмәси вә јағыш кәтирмәси кими тәбии һадисәләрлә әлагәдардыр. Белә һалда һава шәраитинин гәфләтән позулмасында һаваны вә ја иглими јох, дағы күнаһландырырлар. Беләликлә, «Дәлидағ» чоғрафи ады јараныр.

Түркмәнистанын күнбатанында Түвер, Түвергыр адлы јер вардыр. Бу чоғрафи ад «түвер» вә «гыр» сөзләриндән јаранмышдыр. «Түвер» сөзү М. Гашгарија көрә, «түгер», Рәшидәддинә көрә исә «дүкер» демәкдир. Онларын мә'насы «бир јерә јығышмаг» (түркмәнчә «бир топара үјшемек») демәкдир. Түркмәнистанын Калинин рајонундакы Түвер адлы оба (кәнд) [*С. Атанијазов,* 1981, с. 45] ады да јәгин ки, бу сөзлә бағлыдыр. Түвер (түгер, дүкер) чоғрафи адлары Азәрбајчанда вә Түркијәдә дә вардыр [*С. Атанијазов,* 1981].

Бизчә, Русијада олан Твер ојконими дә Түвер топониминдән олуб, түрк мәншәлидир. Бу чоғрафи адлардакы фәрг анчаг славјан дилиндә олмајан «ү» һәрфинин дүшмәсидир (Түвер—Твер). Әлбәттә, бу, јалныз бизим мүлаһизәмиздир. Башга фикир дә ола биләр.

«Гыр» сөзү чоғрафи терминдир. Топонимикада чоғрафи ад јарадан топоформантдыр. «Гыр», «гыраш» јер (гырашлыг) Орта Асијадакы Адыр апеллјативләринин синонимидир. Биз гуру чөл ландшафты олан алчаг дағлыг әразиләрә «гыр» дејирик. Бозгыр ландшафт термини рус дилиндәки степ сөзүнүн синоними кими ишләнир. Түркмән дилиндә дә «гыр» сөзү ејни мә'нададыр.

С. Атанијазов [1981, *с.* 50—52] монгол дилиндән јаранан вә Түркмәнистанда раст кәлинән Муғал (могол), Кереј, Керејли (Кәрај, Кәрајлы), Меркит, Батыјын Гәдиги, Чагатај, Хеләкинин Чили вә Жалајыр кими чоғрафи адлары мисал чәкир. Ејни чоғрафи адлар—Муғал, Чығатај, Чәлајир, Кәрај кими етнотопонимләр Азәрбајчанда да вардыр. Чығатај вә Кәрај (Кәрајбәјли) шәхс адлары да еһтимал ки, бу етнонимләрлә ејни мәншәлидир.

Азәрбајчанда Балталы, Балта, Балта-Чохрак ојконимләри вардыр. Балта аләт адыдыр. Балта гағаузларда батаглыг вә ја сучуг јерә дә дејирләр. Санки белә һесаб етмәк оларды ки, Балталы вә Балбачы кәнд адлары бу аләтлә мәшғулијјәтдән ирәли кәлмишдир. Лакин бу, јанлышдыр. Тәдгигатчылар көстәрмишләр ки, һәр шеј-

дән әввәл, балта етнонимдир. Балта илә бағлы чоғрафи адлара Өзбәкистанда (Болтали), Газан ханлығында (Балтачы) да тәсадүф олунур. Демәк, бу, үмумтүрк мәншәли етнонимдир [*Т. Нафасов,* 1988, *с.* 41].

Говдағы Азәрбајчанда һәм зирвә, һәм дә дағ силсиләсидир, Кирдиманчај һөвзәсинин јухары ахынындадыр.

Өзбәкистанда «гов» сөзү илә јаранан 8 чоғрафи ад вардыр ки, бунлар да «булаг» (Говбулаг), «дәрә» (Говдәрә), «дәһнә» (Говдәһнә), «жаллоб» (Говжаллоб), «урган» (Говурган), «ушман» (Говушман), «хана» (Говхана) сөз вә шәкилчиләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр [*Т. Нафасов.* Узбекистан топонимләринин изохли луғати, Ташкент, 1988, с. 54].

Азәрбајчанда «гов» сөзү чахмагдашында ишләнилән (памбыгдан дүзәлән) «гов» мә'насындадыр. Лакин «гов» Өзбәкистанда чөкәклик, чухур, дәрәнин ичиндәки алчаглыг мә'насында ишләнилир. Говхана топониминин изаһыны верәркән Т. Нафасов ону сығырхана, пәјә (малхана), сарај мә'насында да ишләдир.

Лакин Г. Гејбуллајев сүбут етмишдир ки, «гов» (гәдим рус мәнбәләриндә «коу». «ков») гыпчаг тајфаларындан биринин адыдыр вә Азәрбајчанда Говлар, Говлар-Сарылы вә с. кәнд адлары да һәмин тајфанын адыны экс етдирир. Демәк, илк бахышда бу вә ја дикәр топонимин ады санки ајдындыр, лакин ареал нәзәрә алындыгда башга мә'на кәсб етдији нәзәрә чарпыр. Она көрә дә бә'зи топонимләр «алдадычы» олур.

Түрк дилләриндә «ман» — һәм гојун, һәм дә гала демәкдир. Демәли, Газахыстанын Хәзәр саһилләриндә олан Мангышлаг јарымадасы адынын етимолокијасы түрк дилләриндә «галагышлаг» вә ја «гојун гышлағы» мә'насыдыр [*бах: С. Атанијазов,* 1981, *с.* 44].

С. Атанијазов гејд етдији кими, «ман» сөзү һазырда ишләдилмәсә дә, Түркмәнистанын Дашһовуз вилајәтиндәки Мангыр вә Мангырчардәрә гала адларында галмышдыр.

Үстјурт дүзәнлији Хәзәр дәнизи илә Арал көлү арасында јерләшир. Бу чоғрафи ад шәффаф олмагла үст (јухары, уча вә јурт) мә'насындадыр (Јухары јурд, Уча јурд, Јухары оба демәкдир) [*С. Атанијазов, с.* 44].

ҺИДРОНИМЛӘР

Өлкәмизин түрк топонимијасында мараглы бир хүсусијјәт мүшаһидә олунур. Азәрбајчанда олан бир топоним

ејни илә Орта Асија, Газахыстан, Алтај вә һәтта Јакутијада мөвчуддур. Мәһз бу хүсусијјәт топонимин дил мәнсубијјәтинин мүәјјән едилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Топонимик тәдгигатда көзләнилмәси зәрури олан бир принсип дә одур ки, һәр һансы бир топоним арашдырыларкән онун арсалы мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Ермәнистанын Ечмиадзин рајонунда Әјләнли адлы азәрбајчанлы кәнди вар иди. Бу кәнд Гарасу чајынын (Араз чајынын сол голу) саһилиндәдир. Т. Нафасов [1988, с. 10] Өзбәкистанда олан Ајланчар адлы чајын етимолокијасындан данышаркән јазыр ки, «аллан» сөзү чајын дағ чыхынтысыны доланыб (әјилнб, ајланыб, дөнүб) кечмәсини билдирир. Бу һидронимин икинчи компоненти олан «чар» сөзү исә ејнилә бизим бә'зи топонимләрдәки чар (јарған) сөзүнүн фонетик шәклиндәдир.

Демәли, Әјләнли кәндинин ады да Гарасу јатағынын әјилән, дөнән (ајланан) һиссәсиндә јерләшмәси илә әлагәдардыр. Бундан әлавә, Гарасу чајы дүзәнликдән ахдығы үчүн Араз чајына төкүләркән онун һәрәкәт сүр'әти азалыр, онун сују јатагда илк көрүнүшдә шишир, дајаныр вә ја әјләнир. Одур ки, Әјләнли кәндинин ады «әјилмәк»лә јанашы, «әјләнмәк» сөзү илә дә әлагәдар јарана биләр.

Гобустанда Чулға адлы гуру дәрә вардыр. «Чулға» топониминә Крымда, Өзбәкистанда вә дикәр јерләрдә дә раст кәлинир. Түрк-монгол дилләринә мәнсуб сөз олмаг е'тибарилә «чылға» дәрә синоними кими ишләдилир. Өзбәкчә «жулга», түркмәнчә «жулге», гырғызча «жилга», татарча «јелга», азәрбајчанча «чулға» ејни сөзүн фонетик формаларыдыр [*Т. Нафасов, с.* 76].

Ермәнистанда Зәнки чајы (Көјчә көлүндән башланыр), Зәнкибасар маһалы вә рајону вар. Өзбәкистан әразисиндә ејни топонимдән бәһс едәркән Т. Нафасов ону фарс дилиндәки «санг»—«тәк даш», «тәпә» сөзү илә бағлајыр [*с.* 79]. Зәнки чајы дағлара кәсилмиш дар вә дәрин дәрәләрдән, бә'зән исә конјонвары даш гәфәсләрдән ахыр. Ермәниләр Зәнки чајынын адыны дәјишдирәрәк Һраздан адландырмышлар.

Азәрбајчан јералты вә јерүстү сәрвәтләрлә зәнкиндир. Бунларын бә'зисн халга мүхтәлиф јолларла мә'лум олмуш, дикәрләри исә намә'лум галмышдыр. Мәсәлән, јер алтында күкүрдүн олмасындан халг күкүрдлү минерал булаглар вә ахар сулар васитәсилә хәбәр тутмуш вә онларын адыны Күкүрдсу чајы (Күкүрдчај—Кәдәбәј),

Күкүрдсу минерал булағы (Губа) гојмушдур. Сәтһ суларынын шор олмасы Дузлуахмаз (Ағдаш), Дуздаг көлү (Салјан), Дузлаг әразисн (Дағыстан, Дәрбәнд), Дузлаг гәсәбәси (Јевлах) вә дуз мә'дәнләринин олмасы Дуздағ (Бабәк) адларынын верилмәсинә зәмин јаратмышды.

Даш тәбии сәрвәтләрдән биридир. Дилимиздә даш һәм дә гаја, гајалы јамач мә'насындадыр. Мүхтәлиф нөв даш (әһәнкдашы, көј даш, чајдашы, гәнбәр, кәвәкдашы) мөвчуд олса да, халг һамысыны ејни чүр адландырыр. Һәтта мис мә'дәниндән чыхарылан филиз дә «даш» адланыр. Мәсәлән, Товуз рајонундакы Гарадаш кәндинин ады һәлә XVIII әсрдә мис филизи чыхарылмасы илә бағлыдыр.

«Дашкәсән» адлы бир нечә топоним вардыр. Онларын бә'зиси филиз дашы чыхарылмасы илә әлагәдардырса (Дашкәсән шәһәринин ады), бир гисми ев тикмәк үчүн даш чыхарылан (кәсилән) јерләрдир. Дағлыг Ширванда вә Зәнкәзурда кечән әсрдә «Дашкәсән» адлы топоним варды ки, онлар мәһз тикинти дашы чыхарылан јерләр иди. «Даш» чоғрафи термининин топонимин әввәлиндә дурмасы илә Азәрбајчанда чохлу чоғрафи ад—«ағыл» (Дашағыл), «алт» (Дашалты), «булаг» (Дашбулаг), «бурун» (Дашбурун) вә с. топонимләр јаранмышдыр. «Даш» топоформанты илә јаранмыш Азәрбајчан мәншәли топонимләрә Күрчүстан, Ермәнистан вә Дағыстан әразисиндә дә раст кәлинир. «Даш» сөзү илә бағлы чоғрафи адлар әсас е'тибарилә дағлыг әразиләрдә, даш бол олан јерләрдә јаранмышдыр. «Даш» сөзүнүн иштирак етдији топоним көстәрир ки, орада бу сөзүн бу вә ја дикәр мә'насыны әһатә едән даш вардыр.

Азәрбајчанда «даш» сөзүнүн иштиракы илә 24-дән артыг ојконим јаранмышдыр. Бураја бу вә ја дикәр објектин чоғрафи јерләшмәси (Дашалты, Дашбашы, Дашбулаг, Дашлыча, Дашкәнд, Дашлы, Дашсалаһлы, Дашүшен, Дашүз вә с.), онун һансы шәхсә мәнсуб олмасы (Дашвејсәлли, Дашдәмирбәјли), дашын кимјәви тәркиби (Дашдуз), дашдан тәбии сәрвәт кими истифадә едилмәси (Дашкәсән) вә с. дахилдир. «Дашбулаг» булағын чыхдығы јерин дашлы-гајалы олмасына ишарәдир. Јахуд «Дашјатаг» дағ јамачында салынмыш мал-гара јатағынын дашлы вә ја о јерин дашлы олмасыны көстәрир.

Тәбии сәрвәтләрин бә'зиси јалныз кеолокија елминин инкишафы илә, башга сөзлә, јерин тәкиндән үзә чыхарылмасы илә халга мә'лум олмушдур. Мәсәлән, галај,

ҹүмүш, кобалт вә с. тәбии сәрвәт вә метал адлары илә бағлы топонимләримиз XIX—XX әсрләрин мәһсулудур. Лакин бу сөзү дәмир һаггында демәк олмаз. Тарихчиләрә көрә Азәрбајҹан әразисиндә дәмир ер. әввәл I миниилликдән мә'лумдур; улу әҹдадларымыз дәмир филизини чыхарыб әритмиш вә дәмир аләтләр дүзәлтмишләр.

Дәмирдағы (Күрчүстан), Дәмирдағы (Ордубад), Дәмирлису (Ҹулфа), Дәмиртәпә (Газах) ҹографи адлары гәдим адлардыр. Дәмирчи, Дәмирчиләр, Дәмирчидам, Дәмирчи дәрәси, Дәмирчичај кәнд вә чај адлары мәһз гәдим дәмирчилик сәнәти илә бағлыдыр.

Зәј (алунит) минералы да халгымыза чохдан танышдыр. Зәјлик чајы, Зәјлик кәнд адлары (Дашкәсән, Кәлбәҹәр, Ағдәрә) бу әразиләрдә зәј истеһсалы илә әлагәдардыр. Зәјдән бојагчылыгда кениш истифадә едилдијиндән Азәрбајҹанда халча, килим, палаз вә с. мә'мулатын тохунулмасында мүһүм јер тутмушдур.

Гәдимдән (Тунҹ дөврү) Азәрбајҹанда чыхарылан мис, әлван металла әлагәдар Бабәк рајонунда Мисдағ, Ермәнистанын Нојенберјан рајонунда Мисхана ҹографи адлары вардыр. XIX әсрдә Кәдәбәј рајону әразисиндә мисәритмә заводлары мөвҹуд иди. Бу рајонда бир чај Миссују адланыр.

Азәрбајҹанда дәмир әшјалары итиләмәк үчүн ишләдилән хүсуси даш «бүлөвдашы», бә'зи јерләрдә исә «хартдашы» адланыр. Бүлөвдашы вулканокен еффузив мәншәли сүхурлардан јараныр. Лачын рајонунда бир кәнд Бүлөвлүк кәнди адланыр. Республикамызда Харатдағы, Хартуз (Харатүзлү) оронимләри вардыр.

Азәрбајҹан дилиндә «гызыл» сөзү һәм әлван метал, һәм дә рәнк билдирир. «Гызыл» топоформанты илә бирләшән башга формантлар («ағач», «ағыл», «арх», «боғаз», «булаг», «бурун», «вәнк», «даш», «газма», «килсә», «гышлаг», «мағара», «новур», «јулғун», «чај» «шәфәг» вә с.) боллуча топоним јаратмышдыр. Бу топонимләрдә гызыл әсасән торпағын, јерин вә с. рәнкинин гырмызымтыл олдуғуну билдирир. Гызыл шәхс ады кими гәдимдән мөвҹуддур. Мәс:. Гызыллы—Кәнкәрли (Ағдам).

Топонимијамызда «гум» сөзү дә кениш јер тутур. «Гум» топоформантына гошулан сөз вә шәкилчиләрдән бир сыра ҹографи адлар (Гумлудаш дағы, Гумбашы дағы вә кәнди, Гумла кәнди, Гумлагчај, Гумлуг дағы, Гумтәпә јери, Гумјатаг көлү вә с.) јаранмышдыр.

Азәрбајҹан нефти һәлә гәдимдән мәшһурдур. Нефт-

дашлары, Нефтчала, Гырдағ, Гыркөл топонимләринин јаранмасына нефт чыхарылмасы сәбәб олмушдур.

Азәрбајчан күнәшли республика адланыр. Күнәш һәјат мәнбәјидир. Јер күрәсиндә күнәшсиз нә истилик, нә дә ишыг оларды. Она көрә һәр јердә, о чүмләдән Азәрбајчанда күнәшли күнләрин чохлуғу илә өјүнүрләр. Мәсәлән, республикамызда Күнәш парылтысы илдә 2800 саатдыр. Буна әсасән торпағын Күнәшдән алдығы температурун чәмини (10°С-дән јухары) һесаблајыр вә она ујғун олараг кәнд тәсәррүфаты биткиләрини рајонлашдырырлар.

Күнәшин гәдрини билән вә һәм дә вахты илә одаь, ишыға, һәрарәтә ситајиш етмиш азәрбајчанлылар Күнәшлә бағлы бир чох чоғрафи ад јаратмышлар. Бураја Күнеј дағы, Күндүрдағ, Күнејбулаг, Дәдәкүнәш кәнди (Шамахы), Күнеј кәнди (Басаркечәр), Күнејбағ (Ордубад), Күнејгалер (Јухары Гарабағ), Күнејдаш дағы (Красноселск), Күнејкәнд (Дашкәсән), Күнејмәһәллә кәнди (Губа), Күнејнәјә (Кәлбәчәр), Күнәш гәсәбәси (Бејләган), Күнәшли (Дәвәчи, Хачмаз, Хәтаи, Басаркечәр), Күнәштәпә (Басаркечәр), Күнгышлаг кәнди (Зәнкилан) кими топонимләр дахилдир.

Күнәшли (күнеј) јамачын әкси көлкәли (гузеј) јамач олдуғундан јамачын күнәшдөјән һиссәсинин әкси Гузејләр силсиләси (Губа), Гузеј кәнди (Ағсу) вә Гузеј дүзү (Шаһбуз) адландырылмышдыр. Гузеј јамачларын һавасынын күнејә нисбәтән сәрин олмасы бир халг бајатысынын јаранмасына сәбәб олмушдур:

Дағларын гары мәнәм,
Күн дәјсә әримәнәм.
Гәбрим гузејдә газын,
Чаванам, чүрүмәрәм.

Көрүндүјү кими, оронимијамызын тәшәккүлүндә ландшафт вә тәбии сәрвәтләр мүһүм рол ојнамышдыр. Оронимләрин бөјүк һиссәси тајфа, халг вә шәхс адлары, һабелә һејванлар аләми (зооронимләр), битки өртүјү (фитооронимләр) илә бағлыдыр. Бу барәдә республикамызда чох јазылмышдыр.

ФИТОТОПОНИМЛӘР

Фитоним—«битки ады» демәкдир. Фитонимләрдән јаранан јер адлары фитотопонимләр адланыр.

Азәрбајчан зәнкин битки, күл, ағач вә с. нөвләри олан өлкәләрдәндир. Бу битки аләми топонимијада да әксини тапмышдыр. Күл, чичәк, јарпыз, лалә, бәнөвшә, шам, палыд, сөјүд, алча, алма, армуд, јемишан, һејва, нар, гоз, шабалыд, фындыг, әзкил, әвәлик, кичиткан, балдырған, ишгын вә с. фитотопонимләрлә бағлы күлли мигдарда топонимләримиз мөвчуддур. Бурада онларын һәтта аз бир һиссәсиндән дә данышмаг имканы јохдур, чүнки онлар сајсыздыр.

Республикада топонимијаја аид әсәр вә мәгаләләрдә фитотопонимләр һаггында јазылмышдыр. Лакин фитотопонимләримиз һәлә дә мүстәгил топонимик тәдгигат мөвзусу олмамышдыр.

ЗООНИМЛӘР

Зоотопоним—һејван, о чүмләдән дә һәшәрат, гуш вә с. адлары әсасында јаранан чоғрафи аддыр.

Түрк халгларынын зоотопонимләри үч јолла јаранмышдыр. Бир групу реал һејванлар аләмини әкс етдирирсә, дикәр групу гәдимләрдә тотем һесаб едилмиш вә ситајиш олунмуш һејванларын (ат, гурд, ајы, шаһин, гартал, гојун, дәвә вә с.) адларыны јашадыр. Башга бир јол тәбии објектин харичи көркәмә әсасән һансы бир һејванаса охшадыларағ верилмиш чоғрафи ад олмушдур.

Түркдилли халглар арасында гурд (чанавар), гојун, ат, дәвә вә с. һәмишә мүгәддәс сајылмышдыр. Бу сәбәбдән дә һәмин һејванларла бағлы топонимләр јаранмышдыр. Мәсәлән, «гурд» зоонимн илә бағлы—Гурдгобу (Ағсу), Гурд дағы (Шәки), Гурд кечиди (Шәрур) кими адлар бу гәбилдәндир. Мә'лумдур ки, һәр һансы бир һејван һансы чоғрафи објектдә тез-тез көрүнәрсә, һәмин әразини о һејванын ады илә адландырырлар. Бу сәбәбдән дә гобуну, кечиди, дағы гурдун ады илә бағламышлар.

Зоотопонимләрдә ев һејванларынын адлары мүһүм јер тутур. «Дәвә» илә әлагәдар—Дәвәбатан чајы (Исмајыллы), Дәвәбојну дағы (Јардымлы, Ордубад вә Гах). Дәвәли дағы (Шамахы), Дәвәәлән (Шәрур), Дәвәчибазар (Дәвәчи чајы, дәмирјол стансијасы), Дәвәчи, Ләкбатан (Гарадағ), Нардаран (Абшерон) вә башга топонимләри көстәрмәк олар.

Дағ јолларынын долајысы чох јохуш, дик олдугда белә јоллары дәвә бојнуна бәнзәдирләр. Дәвәчи рајон мәркәзи 1940-чы илләрә гәдәр Дәвәчибазар адландырылырды. Сәбәби бурада кечмишдә дәвә сатылан базарын олмасы иди. Дәвә Арпачајын дәрәсиндә өлдүјүндән һәмин јери Дәвәөлән, көлләрин бириндә лөк (дәвә нөвләриндән бири) батдығындан һәмин јери Лөкбатан адландырмышлар. Дәвәләрин чох олдуғу (мәсәлән, отлагда) јерләр Дәвәлидағ адыны алмышдыр.

Илан да гәдимдә тотем олдуғундан она хүсуси гајғы илә јанашылырды. Азәрбајчанлылар арасында илана икили мүнасибәт вардыр. Онлардан бири зәһәрли иланлара гаршы амансыз мүнасибәтдир. Бу сәбәбдән халг арасында дејирләр ки, «иланы көрәнә лә'нәт, көрүб өлдүрмәјәнә лә'нәт, өлдүрүб басдырмајана лә'нәт» вә ја «иланын ағына да лә'нәт, гарасына да». Илан сәсә тез реаксија вердијиндән сәс кәлән тәрәфә атылыр. Она көрә дејирләр ки, илан күлләјә тез кәлир. Лакин илана башга мүнасибәт дә вардыр. Евләри өзләринә јува сечмиш иланлар мүгәддәс сајылыр. Онлара тохунмаг күнаһдыр. Ев иланларыны, бир гајда олараг, өлдүрмәзләр. Белә илан ев јијәсинә тохунмур. Бә'зән ев иланлары үчүн күнүн мүәјјән вахты евин бир күнчүндә габда сүд гојурдулар. Халг арасында бир дә дејирләр ки, «илан һәр јана әјри кетсә дә, өз јувасына дүз кедәр». Иландағы (Кәлбәчәр, һүндүрлүјү 2467 м), Иландағы (Чулфа, һүндүрлүјү 2412 м) вә с. чоғрафи адлар, оронимләр иланла бағлыдыр.

«Ат—мураддыр» дејирләр, ат икидин архасыдыр. Она көрә икиди атсыз, аты икидсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмазды. Инсан һәјатында, о чүмләдән ев тәсәррүфатында ат тарих боју мүһүм рол ојнамышдыр. Атјалдағы (Гобустан) суајрычы ат јалыны хатырлатдығындан дағ белә адландырылмышдыр. Ағчагабул рајонунда Атбулаг кәнди вә еjни адлы дәмирјол стансијасы вардыр. Атларын отладығы јерләрә илхы адлары вермишләр. Илхыдаш дағынын (Сумгајыт) һүндүрлүјү 336 м-дир. Күрәкчајын сол голу Илхыдәрә адланыр. Минкәнд минерал булагларындан бири Илхысу адланыр. Илхы отарылан дағ Илхычы дағы адланыр (Шамахы, һүндүрлүјү, 673 м).

Итлә бағлы чоғрафи адлар чох аздыр. Итбашы адлы дагын һүндүрлүјү 211 м-дир. Бу дағ Чәлилабад рајону әразисиндәдир. Лакин бу ороним билаваситә ит-

лә бағлы дејил, узагдан ит башына охшадығына көрә, белә ад алмышдыр.

Зоотопонимләр ичәрисиндә гаплан (пәләнк), донуз, габан, ajы, чејран, марал вә с. һејван адлары илә бағлы олараг јаранмыш адлар да вардыр. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, чејран, марал, гаплан адлары илә бағлы јерләрдә инди онларын көкү кәсилмишдир. Јалныз белә топонимләр көстәрир ки, нә вахтса ораларда бу һејванлар чох кениш јајылмышды.

Үмумијјәтлә, топонимләримиздә ajы, ары, аслан, ат, аһу, балыг, буға, бүлбүл, габан, гаплан, гоч, гузғун, гузу, гурд, ғуш, дана, дәвә, донгуз, донуз, дурна, зәли, илхы, илан, инәк, ит, кафтар, кечи, кәл, кәлә, чамыш, лачын, марал, өкүз, сағсаған, сәрчә, сичан, сығын, тазы, торағај, түлкү, чаггал, чејран, шонгар, самур вә с. зоонимләр өз әксини тапмышдыр.

Јухарыда көстәрилән һәр бир һејван адына бир нечә топоним мисал чәкмәк олар (Ајыталасы, Аһудағы, Гузғунгаја, Зәликөл, Гурдкечиди, Чамышөлән, Тазыучан, Торағај дағы вә с.).

Маралар дағ мешәләринин бәзәји сајылыр. «Марал» топоформантындан сонра кәлән чоғрафи терминләр— Маралкөл (Ханлар), Маралдағ (Товуз, Мeғри), Маралзәми кәнди (Мeғри), Маралдаш саһәси (Кәлбәчәр), Маралзәмиләр саһәси (Табасаран), Маралјурд саһәси (Ағдәрә) кими топонимләр јаратмышлар.

Чөл зонасынын ән сәчијјәви фауналарындан бири дә чејрандыр. Чејранлар интенсив овландығындан сон јарым әср әрзиндә Азәрбајчанда онларын көкү кәсилмәк үзрәдир. Чејранларын дүзән вә дағәтәји һиссәдә кениш јајылмасы илә әлагәдар республикада Чејраноjуг, Чејранјајлаг, Чејранбатан, Чејрандағ, Чејранкечмәз, Чејранлар, Чејранлы, Чејранөлән, Чејранјазы кими дағ, су анбары, кәнд, әрази, чај адлары јаранмышды.

Азәрбајчанын гамышлыг вә мешәләриндә фаунaлардан бири дә чөл донузлары—габанлардыр. Донгуздағ (Оғуз), Донгуздәрәси (Красноселск), Донузгајасы дағы (Гафан), Донузноһур дағы вә көлү (Дағыст., Рутул), Донузтәпә дағы (Күрч., Сигнак), Донузгаласы әразиси (Шаһбуз), Донузүтән минерал булағы (Масаллы), Донузча чајы (Шәки) һәмин фаунанын ады илә әлагәдар јаранмышдыр.

Габанын јајылдығы јерләрдә онунла бағлы чоғрафи

адлара (Габанкәдик дағы—Лачын, Габандағ—Исмајыллы, Габанлыг эразиси—Гах) раст кәлинир.

Азәрбајчан эразисиндә гапланла бағлы Гафландағы (Шәки) вә Гафлангала силсиләси (Дашкәсән вә Ханлар) чоғрафи адлары вардыр.

Зоотопонимләр ичәрисиндә «кечи» зоними илә бағлы (Кечибели, Кечили, Кечигыран вә с.) адлара да тәсадүф едилир.

Азәрбајчанда гушларын (орнотофауна) ады илә бағлы бир чох чоғрафи ад јаранмышдыр. Шүбһәсиз ки, фауна илә бағлы јаранмыш чоғрафи адлар әсасән бу вә ја дикәр јер үчүн характер олан фаунанын ады илә бағлы верилмәлидир. Мәсәлән, сәрчә Азәрбајчанын дүзән вә алчаг дағлыг әразисиндә јајылдығындан онунла бағлы чоғрафи ад башга әразиләр (мәсәлән, орта вә јүксәк дағлыг) үчүн сәчијјәви дејилдир. Демәли, о јерләрдә сәрчә илә бағлы јаранан чоғрафи ада раст кәлмәк олмаз (тәсадүфдән башга). Кәдәбәј вә Шәки рајонларында Сәрчәлидағ вардыр.

Илин јаз фәслиндә баһар мүждәчиси олан гарангушун адына да бир дағ вардыр (Бабәк). Гарангушун јазағзы кәлиб сонрадан көчмәси азәрбајчанлылара әсас вермишдир ки, «чан верирсән сәрчәјә вер, гарангуш кәлди-кедәрди» кими аталар сөзүнү елә бәхш етсинләр.

Үмумијјәтлә, «гуш» ады илә әлагәдар олараг Гушдаш (Ордубад), Гушгала (Гусар), Гушгаја (Абшерон), Гушгајасы (Шаһбуз), Гуштәпә (Фүзули), Гушгала (Бакы) даг адлары јаранмышдыр. Гушчулугла мәшғул олан бир груп түркдилли халг Гушчу, Гушчулар вә Гушјувасы кәнд адлары илә етнотопонимдә из бурахмышдыр. Лакин јухарыда дедијимиз кими, «гуш», «гушлар», «гушчу» сөзләри илә јаранмыш топонимләрин һеч дә һамысы «гуш» зоними илә әлагәдар дејил. Бу топонимләрин бә'зиси гәдим түрк мәншәли гуш(гушчу, гушан) тајфасынын адыны әкс етдирир.

Гах рајонунда Бүлбүл адлы әрази, Ағдәрәдә Бүлбүлдзов (дзов—ермәничә дәрә демәкдир) чоғрафи адлары вардыр. Бүлбүлә бағлы јаранмыш етнонимләр (Бүлбүлә гәсәбәси) зооним әсасында јаранмыш ојконимдир.

Азәрбајчанда гузғун ады илә бағлы үч даг (Гузғунгаја, Гузғунлу, Гузғунтәпә) вә бир әрази (Гузғунчајлаг) ады вардыр.

Дашкәсән рајонунда Дурналы адлы булаг вардыр. Бу

булагын ады дурна гушунун орада мәскән салмасы, бәлкә дә булаг сујунун дурна көзү кими дуру вә ја шәффаф олмасы вә ја дурна кими гызларын о булагдан сәнәклә су дашымасы илә бағлы ола биләр.

МИКРОТОПОНИМЛӘР

Чоғрафи ад јер адыдыр. Һәр һансы бир адын макросу, мезосу вә ја микросу ола билмәз. Лакин ад верилән објектин бөјүк-кичији вар. Демәли, чоғрафи ад објектин ады вә бу објектләр мүхтәлиф өлчүдә олдугларына көрә бөјүк вә кичик адлар һесаб едилир. Микротопонимләрин еләси ола биләр ки, онлар мәзмун вә гәдимлик е'тибарилә бир груп микротопонимдән чох-чох бөјүк мәзмуна малик олсун. Мәсәлән, Кәлбәчәр рајонунда «Гочдаш» адлы топоним вардыр. «Гоч» мүгәддәсләшмиш бир ев һејваны олдуғундан онун даш һејкәлини дүзәлтмиш вә гәбирләрин үстүнә синәдашы кими гојмушлар. Гоча ситајиш гәдим ибтидаи ичма динләриндән бири олан тотемизмлә бағлыдыр. Биздә гочаг, чәсур, күчлү, икид, горхмаз адам кечмишдә «гоч» адланмышдыр. Мәсәлән, «Гоч Короғлу», «гочаг» сөзү дә «гоч» сөзү илә бағлыдыр. Гоч дини көрүшләрдә хүсуси јер тутур. Гоч һејкәлләри түркдилли халглара мәхсус гәбирләр үзәриндә синәдашы олур. Лакин сахтакар ермәни алимләри Ермәнистан әразисиндә јашамыш азәрбајчанлыларын гәбиристанлыгларында гојулмуш гоч дашларыны өзләринин синәдашы һесаб едәрәк онлары оғурлуг јолу илә ермәни килсә вә музејләринә дашыјыб апармышлар.

Јухарыда биз топонимләрин макротопонимләрә вә микротопонимләрә ајрылмасынын ме'јары һаггында данышмышдыг. Микротопонимләр 1 : 10 мин мигјаслы хәритәләрдә вә јазылы мәнбәләрдә олмајан адлара дахил едилмәлидир.

Чоғрафи адлар, о чүмләдән хырда јер адлары инсанларын тәсәррүфат фәалијјәти, игтисади һәјаты илә бағлыдыр.

Тарихдән, еләчә дә мүасир һәјатымыздан мә'лумдур ки, бир чох јашајыш мәнтәгәләри харабалыға чеврилир: бунунла һәмин мәнтәгәләрин әтрафында мөвчуд олан хырда адларын өмрү битир. Одур ки, микротопонимләри өлүмә мәһкум етмәмәк үчүн онлар топланмалы вә горунуб сахланылмалыдыр.

1988-чи илин сонунда азәрбајчанлыларын Ермәнис-

тандан күтләви шәкилдә зорла көчүрүлмәсиндән сонра 220 мин әһалинин јашадығы јашајыш мәнтәгәләрн әтрафындакы микротопонимләр демәк олар ки, чәми 15—20 күнүн ичәрнсиндә һәмншәлик јоха чыхды. Башга сөзлә, микротопонимләри јараданларын һәр һансы бир сәбәбдән кетмәсн илә микротопонимләрин дә сонуна чыхылыр.

1959-чу илин ијул ајынын илк күнләри нди. Киш чајы һөвзәсиндә елми тәдгигат ишн апарырдыг. Һөвзәнин иримигјаслы хәритәсини тәртиб етмәклә әлагәдар олараг биз әтрафлы (образлы десәк, әразинин һәр гарышында) тәдгигат ишләри көрмәлнјднк. Кеоморфоложи вә ландшафт тәдгигатлары илә јанашы, микротопоннмләри дә өјрәнмәјә башладыг. Ики ај мүддәтиндә һәмин әразидә 90-а јахын чоғрафн ад топладыг. Онларын анчаг бир нечәси 1 : 100 мин мигјаслы хәритәдә вар нди.

Киш чајы һөвзәсинин топонимләри охучуларымыз үчүн дә марагльı олардьı.

Киш чајынын Гајнарча, Дамарчын, Сарыкүнејдәрә вә Донузча адлы голлары вардыр. Гајнарчачај јатағында сујун зәнкин јатаг чөкүнтүләринин бир јердә батараг башга јердә үзә чыхмасы чаја белә адын верилмәсинә сәбәб олмушду. Бундан әлавә, чајын јухары ахынында ејни адлы (Гајнарча) булаг вә ја гајнаг да вардыр. Демәли, һәр ики һидронимин әмәләкәлмә мәнбәји бирднр. Гајнарча чајынын јухары ахынында Кирннто адлы кичик шәлалә вардыр. Чајбоју јухары конгломератларын үзә чыхдығы јердә чығырын тез-тез јујулуб кетмәси, онун бә'зи һиссәләринин учмасы нәтичәсиндә чығыр кәскин даралыр. Нәтичәдә атла јајлаға кедәнләр атын јєдәјиндән чәкмәли олур. Бу јолла тәһлүкәсизлик тә'мин олунур. Бир дәфә дулусчу сахсы габлары ата јүкләјиб Дағыстана (Самур чајынын һөвзәсн) сатмаға апаранда атын јүкү бөјүк олдуғундан Күнеј тәрәфдәки гајаја дәјир. Дулусчу јүклү аты илә гарышыг учур дәрәјә. О күндән чығырын һәмин һиссәси Дулусучан адланыр. Бу јердә Дәрәјурд, Һәмзә јајлағы, Гаранәмнәр дағы, Гајнарча харабалығы, Бөјүк Марал булағы вә дикәр адлар да вардыр.

Чығыр јолчуну Дамарчын чајынын мәнбәјннә—Кәм јајлағына апарыр. Бу јајлаг Дамарчын чај дәрәсинин әтәјиндән 600—700 м. јүксәлир. Онун сәтһи дүз, шәрг јамачы исә учурумдур. Јајлагларын Кәм адланмасына сәбәб онун шәргдән учурумлу, гәрбдән исә дағ голу илә

сәрһәдләнмәсидир. Иран дилләриндә «кәм», «кам»—дәрә, чај мә'насындадыр.

Кәм јајлағындан гәрбә Чадырлы сырт јајлағы узаныр. Сырт кечмишдә јајлаг јери олдуғундан Чадырлы сырт адланмышдыр. Чығыр шимала—Кәм јајлағынын гуртарачаг һиссәсинә доғру истигамәтләндирилир. Јајлағын шимал-гәрб һиссәсиндә олан учурумун дабаны јарым километрдә гуртарыр. Чығырын гајалыг һиссәсиндән кечән јериндә о, кәскин даралыр. Гәрб һиссәсиндә чох да уча олмајан гајалыг учурум вардыр; бу јер Кәлинучан адланыр. Халг арасында олан рәвајәтә көрә, бир дәфә чаван кәлин атла Дағыстана кедирмиш, атын күрүјү дә вармыш. Учурумун үстүндән салынмыш чығырдан күрүк учур, ат баласынын далынча өзүнү атыр. Атын да үстүндә кәлин! Беләликлә, учурумун бир һиссәсиндә баш верән фачиәјә көрә һәмин јер Кәлинучан адландырылыр.

Јухарыда биз Кәлингаја адлы оронимләрдән данышдыгча онларын әсасән бәдбәхт һадисәләрлә әлагәдар олдуғуну гејд етмишдик.

Чығыр Баш Гафгаз силсиләсинә доғру јахынлашанда гәдим бузлашманын кениш сирквары чөкәклији ачылыр. Онун тәпәли-чөкәкли һиссәсиндә Хурчунлар адланан јер вардыр. Гәдим бузлашмаларын јаратдығы сиркин мәркәзиндә бузлаг чөкүнтүләриндән (морен) јаранмыш тирәдән һәм шимала, һәм дә чәнуба чөкәклик јерләшир. Тирәнин үстүндә дуруб күнеј вә гузејә баханда хурчуну андыран релјеф формасы ајдын сечилир. Хурчунлардан шимала Ноһурлар дағы (2597 м) вә Ноһурлар көлү вардыр. Онларын һәр биринә Баш Гафгаз силсиләсинин шимал јамачында јерләшән көлә-ноһура көрә белә адлар вермишләр.

Дамарчын чајынын Киш чајына говушан һиссәсинин сағ јамачында мәшһур Кәләсән-көрәсән вә ја Гызлар галасы јерләшир. Гајалығын үзәриндә тикилмиш галаја белә адын верилмәси јерли халгын јағы дүшмәндән горхмамасы, «кәләрсән-көрәрсән нечә оғуллар вардыр»—демәсијлә бағлыдыр. Гызлар галасынын ады алынмазлыг, мәғлуболунмазлыг рәмзидир.

Дамарчын чај дәрәси бојунча јухары чајын сағ саһилиндә уча бир гајалы јамач вардыр. Бура очагдыр, мүгәддәс јердир. О јерин ады Пиргајадыр. Чај орта ахында мешә илә өртүлүдүр. Мешәнин јухары һиссәси Мешәбашы адландырылмышдыр. Бурада «баш» сөзү

«гуртарачаг» мә'насындадыр. Мешәнин дағ дөшүндә, гуртарачағы мешә башындан чәнуба Дамарчын јајлағы вардыр.

Киш чајы һөвзәсиндә Ағылытала, Сәкитала, Јаныгмешә, Гызылбәрә, Алыөләнтала, Гарадаванчај, Ханымдағы, Долудәрәси, Мархалдәрә, Төвләгаја дағы, Ијдәрә таласы, Галавантала, Гаранлыгдәрә, Гызылгаја, Гарадәрә, Гызылдәрә, Гәшән дағы, Көјтәпә чајы, Тикәчухур чајы, Сарыторпаг чајы, Кенгәчәлә, Чибрејилтала, Ләскитала, Маһмудөләнгала, Сарыкүнејдәрә чајы, Ағылычај, Әјридағ, Мустафатала, Алашәрт дағы, Һачы Ирваһам гүзеји, Сығынағтала, Алашатала, Төвләгаја, Сарылы-бојун тирәси, Бөјүкгаја, Атучан, Бөјүктөрә дағы, Дулузлар дәрәси, Кичиктөрә дағы, Армудлудәрә чајы, Ноһурлубулаг, Инчәдағ, Шејтанлыдәрә, Мархал, Судәрәси, Алакөјүт тирәси, Охут тирәси, Хан јајлағы, Чахыл дағы вә с. топонимләр вардыр. Чахыл дағынын ады гумдашылы әһәнк дашларынын ашынараг јамачы өртдүјү (чахыллы) әразиләрдән көтүрүлмүшдүр.

Јамачын учурумлу вә чох дик олмасына ишарә олараг (орaја галхдыгда чијиндән чуха дүшәр) дағ јамачына Чухадурмаз ады верилмишдир. Киш чајынын орта ахынында мешә-чәмәнли јердә габанлар мәскән салдығындан ора Донузча адландырылмышдыр. Ејни чајын да ады Донузчадыр. Киш чајы һөвзәсиндә Киш, Охут, Доду, Балталы, Гышлаг кәндләри, Шәки шәһәри вә с. јашајыш мәнтәгәләри вардыр. Ашағы Дарваза, Хубкәр, Шөвәтәр јајлағы, Еркинија галасы, Гурудәрә дә микротопонимләрдәндир.

Ишгын отлагларынын битдији чајы Ишгынлыдәрә, мешәдән учаја галхмыш вә зирвәсини чәмәнлик өртән дағы Отдағы, јамачын гајалыг-гаралан һиссәсинә јахын террас дүзәнлнјини Гараторпаг, гочунун кетдији дағы Гочумырыг, јамачында гала јери олан дағы Галагаја адландырмышлар. Бу һөвзәдә Бајаруддәрәси, Сејидалыдәрәси, Гычалыдәрә, Ханымталасы, Гарасуталасы адлы микротопонимләр вардыр.

Биз јалныз Киш чајы дәрәсиндәки топонимләр һаггында данышдыг. Онларын хејли һиссәсинин ады илк дәфә јазыја алынмышдыр. Азәрбајчан әразисиндә һәлә нә гәдәр белә чај дәрәси, нә гәдәр гејдә алынмамыш мараглы топонимләр вардыр.

ӨЗБӘКИСТАН ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ТОПОНИМЛӘРИНИН ГОҺУМЛУГ ӘЛАГӘЛӘРИ

Тура Нафасов Өзбәкистанын чоғрафи адларыны өјрәнир. О, 1988-чи илдә түркдилли халгларын тәркиб һиссәсинә дахил олан өзбәкләрә дәјәрли бир һәдијјә— «Өзбәкистан топонимләринин изаһлы лүғәти»ни вермишдир. Он сәккиз чап вәрәгиндән ибарәт олан бу әсәрдә өзбәк топонимләринин дахили дүнјасы ачылараг охучулара чатдырылыр.

Өзбәкистанын чоғрафи јерләшмәси вә хүсусилә онун Һинд—Авропа дил системинә дахил олан тачикләрлә, әфганларла, фарсларла, һиндлиләрлә гоншулуғу бу әразинин чоғрафи адларында өзүнә габарыг шәкилдә јер тапмышдыр. Бу, хүсусилә Өзбәкистанын чәнуб вә гисмән мәркәз рајонларына аиддир. Бу сәбәбдән дә Өзбәкистанын чәнуб рајонлары топонимләринин тәдгиги елми, еләчә дә әмәли әһәмијјәт кәсб едир.

Өзбәкистанда түрк мәншәли чоғрафи адлардан сонра фарсдилли топонимләр мүһүм јер тутур. Әразидә ики дил сәрһәддиндә јаранмыш һибрид топонимләрин олмасы да бунунла әлагәдардыр. Мәгсәдимиз Өзбәкистанда олан түрк топонимләринин һамысындан данышмаг дејилдир. Әкс тәгдирдә, Т. Нафасовун лүғәтини тәкрар етмиш олардыг. Биз гаршымыза бир мәгсәд гојмушуг: Тура Нафасовун «Өзбәкистан топонимләринин изаһлы лүғәти. Өзбәкистанын чәнуб рајонлары» (Дашкәнд, 1988. 288 *с.*) әсәриндәки адларла Азәрбајчан чоғрафи адлары арасындакы паралелләри нәзәрдән кечирмәк. Әсәрдә һаггында данышылан топонимләрин етимолокијасынын ачылмасы Азәрбајчанда раст кәлинән паралел топонимләрин тәдгиги демәкдир. Она көрә јахшы сәвијјәдә тәдгиг олунмуш топонимик паралелләр бизим үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Топонимик паралелләрдән сөз ачмаг, шүбһәсиз ки, охучулар үчүн мараглы, топонимләрин тәдгиги илә мәшғул оланлар үчүн исә чох фајдалыдыр. Башга јердә гејд етдијимиз кими, топонимләр дилчилик елминдән кәнарда

лалдыр, тарих елми олмадан көксүздүр, чоғрафија елминдән кәнарда исә мәкансыздыр. Башга сөзлә, чоғрафи адларын һәр биринин дахили сиррини ән әввәл дилчиләр ачыр, топонимин һансы дилә мәнсуб олдуғуну ашкар едир, топонимин әсасында дуран сөзүн тарихини, онларын гоншу дилләрлә әлагәсини, ареалларыны мүәјјәнләшдирир. Е'тираф едәк ки, дилчилик елмини вә тәдгиг едилән топонимләрин мөвчуд олдуғу әразиләрдә јашајан халгларын (һеч олмазса әсасларынын) дилини нәзәрә алмадан тәдгигат апармаг јанлыш нәтичәјә кәтириб чыхарар. Тарихчи чоғрафи адын көкүнү—јаранма тарихини (бу јердә тарихчијә дилчилик елминин материаллары да көмәјә кәлир) ашкар едир. Топонимләрин тәдгигатчысы чоғрафи адларын чоғрафи јерләшмәсини, онларын тәкамүлүнү тәдгиг етмәкдән әлавә, чоғрафи адларын елми әсасыны мүәјјәнләшдирир вә онларын әмәләкәлмә шаһәләрини өјрәнир. Топонимләрин тәдгигиндә—лингвистика, тарих вә чоғрафија елмләри гајнајыб-гарышмалы—чарпазлашмалы вә онларын чөвһәриндән ахыб кәлән саф материал системли шәкилдә охучуја чатдырылмалыдыр.

Азәрбајчанда «Ширван» топониминин мәншәји хүсуси мараг доғурур. Халг арасында бу, фарс дилиндәки шир—«сүд» вә «ван»—мәкан, јер һиссәләринә ајрылыр. Бу, халг етимолокијасыдыр вә демәли, топонимин елми чәһәтдән ајдынлашдырылмасында һеч бир ролу јохдур.

Мараглыдыр ки, «Ширван» адлы топонимләр Орта Асијада да вардыр. Демәк, məһз бу паралел көстәрир ки, топонимин «шир»—«сүд» сөзү илә әлагәдар јаранмасы фикри дүз ола билмәз. VII әср ермәни чоғрафијасында [СПб., 1877] Азәрбајчан әразисиндә Шарван адлы тајфанын ады чәкилир. Мә'лумдур ки, бу әсәр II әср мүәллифи Птолемејин әсәри әсасында јазылыб. Птолемејдә исә бу тајфанын ады јунан дилинин фонетикасына ујғун олараг «Суран» кими јазылыб. Демәк, II әсрдә бурада белә бир тајфа јашамышдыр. Әсас мәсәлә һәмин тајфанын етник мәнсубијјәтинин мүәјјән едилмәсидир. Тарихчи вә дилчиләрин диггәти дә буна чәлб олунмалыдыр.

Т. Нафасов [1988, *с.* 86] гәдим түркдилли халглар арасында дағ, су (дәрә, көл) култу олдуғуну јазыр. Онлар һәмин чоғрафи објектләрин адларыны мүгәддәс билиб, һөрмәтлә, еһтирамла чәкмишләр.

1963-чү илдә Өзбәкистанын Дехконобод рајонунда баш вермиш зәлзәлә нәтичәсиндә бир көл јаранмыш-

дыр. Онун адыны Иссыккул гојмушлар. Көлүн сују гышда буз бағламадығындан јерли әһали һејрәтләнмиш, көлә Шејтанкөл адыны гојмушдур. Көлүн донмамасына сәбәб исә сујунун бир гәдәр шор олмасыдыр. Демәли, чоғрафи објектин култу инди дә јарана билир.

Турғај, Тургај, Туран чоғрафи адлары да тотем етноним олдуғундан түркдилли халгларын јашадығы әразиләрдә кениш јајылмышдыр. Түркдилли халгларын јајылдығы (10 милјон км²) әразиләрдә јашајан халглар арасында баш вермиш миграсија заманы онлар илк нөвбәдә мүгәддәс олан чоғрафи (вә сләчә дә шәхс) адлары өзләри илә апарараг топонимик естафети нәсилдән-нәслә, әразидән-әразијә көчүрмүш вә беләликлә, онлары јашатмышлар. Мүгәддәс көкдән јаранмыш чоғрафи адлар јашарыдырлар. Чоғрафи адлар заман вә мәкан дахилиндә саф-чүрүк олуна-олуна торпаға һопур.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, Азәрбајчанда Киш кәнди, Киш чајы (Шәки) вә Кеш чајы (Сијәзән) вардыр. Өзбәкистанда исә Кеш топоними XII әсрдән мә'лумдур. Т. Нафасов [1988, *с*. 96] бир чох тәдгигатчылара истинад едәрәк көстәрир ки, бу чоғрафи ада мүхтәлиф јерләрдә Кеш, Киш, Каш, Кеши, Киши, Кисс, Кешк формаларында раст кәлинир. Һәмин сөзләр әсасында Кешк, Минкеш, Кешкурд, Кишман, Киштиван, Кашмир кими кәнд, шәһәр вә гала адлары јаранмышдыр. Т. Нафасов «кеш»—«киш»—«каш» сөзләринин гәдим мә'насыны «дағ», «бәләдчи» вә «курган» кими изаһ едир.

Азәрбајчанда Тудар кәнди вардыр (Гобустан). Бир нечә евдән ибарәт олан бу кәндин ады (халг етимолокијасына көрә) тат дилиндә «ики гаја» демәкдир. Өзбәкистанда (Бојсун рајону) олан Туда кәнди адынын лүғәти мә'насы—«даш јығымы», дағда баш вермиш учгун, дағ әтәјинә топланан дашлыг демәкдир. Гобустанда олан Тудар кәндинин лүғәти мә'насы илә Өзбәкистандакы Туда кәндинин ады арасында бәлкә дә әлагә вардыр, чүнки Гобустанын Тудар кәнди дә дашлыг, гајалыг дамачын әтәјиндә салынмышдыр.

Өзбәкистанда Гатар адлы кәнд (Олтинсој р-ну), бу кәндин јерләшдији дәрәбоју једди кәнд вар. О кәндләрдән јухарыда јерләшән кәндин адыны Гатар гојублар. Демәли, дәрәбоју јерләшмиш једди кәнди бир гатар һесаб етдикләриндән онун биринчи кәндини Гатар адландырмышлар. Дәвә карванында олан бир гатар једди дәвәдән ибарәтдир. Гатарын өнүндә кедән биринчи нәр

дәвә олур. Она бә'зән гатарбашы да дејирләр. Әслиндә гатарбашы једди дәвәјә хидмәт едән үч нәфәрдән биринчисидир (рәсми е'тибар едилмиш шәхс). Азәрбајҹандакы Гатардашын ады да једди даш-гајанын бир истигамәтдә дүзүлмәсинә вә үмуми көрүнүшүнә ујғун олараг верилмишдир. Јухарыда биз «гатар» сөзү илә әлагәдар олараг «Гатардаш» оронимини гејд етмишик.

Карван јоллары үстүндә салынмыш гонаг евләри, ишләк дәвә дүшәркәләри кечмишдә карвансара адланырды ки, бу, «карван» вә «сарај», «ев», «дајаначаг», «мәнзил» сөзләриндәндир. Өзбәкләр дәвәјә—«туја», дәвәчијә—«тујачи» («тебачи», «тавачы») дејирләр. Өзбәкистанын Шахрисаз рајонунда Тујатош адлы јашајыш мәнтәгәси вардыр. Бу ад гајанын дәвәјә охшадылмасы нәтиҹәсиндә јаранмышдыр [*Т. Нафасов*]. Ири дашлара да «дәвә бојда даш» дејирләр. Өзбәкистанда дәвә илә бағлы бир чох ҹоғрафи адлар (Тујабаш, Тујабујун, Тујабујнок, Тујагум, Тујасингар вә с.) вардыр.

Ермәнистанда вахты илә азәрбајҹанлыларын јашадығы Тәкијә кәнди олмушдур. Ејни адлы кәнд Өзбәкистанда да (Шеробод рајону) мөвҹуддур. «Тәкијә»—фарсча «таје», «тәкијә» сөзүндән олуб, ханәкаһ, бүтхана, дәрвишләр мәканы демәкдир [*Т. Нафасов,* 1988, *с.* 172]. Ејнилә белә топоним Азәрбајҹанда да вардыр.

Гобустанда Турағај адлы палчыг вулканы (һүнд. 300 м.) вардыр. Бу ад турағај гушунун ады илә бағлыдыр. Лакин түркдилли халгларда «туриға»—«турға»—«тулға»—«турғај» ојконимләри тотем етнонимләрдән алынмышдыр. Түрјанчај, Туран, Турағај ҹоғрафи адлары да бу етнонимдәндир. «Турағај» (тураға) мүгәддәс (тотем) етноним олдуғундан бу ҹоғрафи адын јајылдығы әрази чох кенишдир.

Лачын шәһәринин адынын лачын гушунун адындан көтүрүлдүјүнү сөјләјирләр. Т. Нафасов [1988, *с.* 110] гејд едир ки, «Лачын» етнонимдир. «Лачын» сөзүнүн биринчи һечасында јердәјишмә олдуғундан башга сөзә («алчын» — «лачын») чеврилмишдир (өзбәкчә — «олчин» — «лочин»). Өзбәкистанда Лачынтәпә, Лачындаш оронимләри вардыр. Бурада етнотопоним оронимә кечмишдир.

Өзбәкистанда «нова» илә бағлы бир чох ҹоғрафи адлар јаранмышдыр. «Нова» фарс дилиндә—суахан нов, суахан арх, канал, дағлыг әразиләрдә данма суахан чылға демәкдир. Бунунла әлагәдар орада Нова чајы, Ново-

булаг кәнди, Новбур кәнди вә с. топонимләр јарадылмышдыр.

Азәрбајчанда Ағчагабул рајонундакы Наваһи кәндинин ады да «нова» сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Наваһи кәнди дә суахан чај јатағынын—Пирсәһһәт чајынын саһилиндәдир. Агсу рајонунда да Наваһи кәнди вардыр.

Өзбәкистанда Овул (Авыл) кәнд ады вардыр. «Авыл» (овул) монголча «ајл»—аилә, ханәдан, ев, ев ичи демәкдир. Ајл јашајыш мәнтәгәси ады да вардыр. «Авыл»—түрк дилләринә овул-авул-аул-авел-авыл аол-ајыл вариантларында дахил олуб [*Т. Нафасов,* 1988, *с.* 136]. Авыл шәхс ады да вардыр. Авыл адлы гәбиләләрә дә тәсадүф едилир.

ГАЗАХЫСТАН ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК МӘНШӘЛИ ТОПОНИМИК ПАРАЛЕЛЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Түркдилли халгларын јашадығы әразиләрин чоғрафи адларына даир топонимик луғәтләрин бири дә Ј. Којчубајевин рус дилиндә нәшр олунмуш «Газахыстан топонимләринин гыса изаһлы луғәти»дир [Алма-Ата, 1974, с. 174].

Зәнкин тәдгигат материаллары әсасында тәртиб едилмиш бу луғәт әсасында кечмиш Советләр Иттифагынын Русијадан сонра бөјүк бир әразисини әһатә едән бир республикадакы түрк топонимләринин етимолокијасы һаггында санбаллы вә дәјәрли әсәрдир. Ејни заманда Газахыстанда олан түрк топонимләринин мә'на чаларлығы ачылдыгча Азәрбајчанда олан бир сыра топонимләрин дә ајдынлашдырылмасына билаваситә (бә'зән долајысы илә) көмәклик көстәрир.

Ј. Којчубајевин материаллары әсасында Газахыстанда олан бир груп чоғрафи ад һаггында охучулара мә'лумат вермәји фајдалы һесаб едирик.

Јеркебај Којчубајев сөз јарадычылығы, сөзјарлыгы вә сөзүн тәркиб һиссәси елементләри әсасында Газахыстан топонимләрини беш әсас лаја ајырыр. Онлардан биринчиси, гәдим дил елементләри илә сәчијјәләнән ән гәдим лај (тал, сал, гар, кан); икинчиси, түрк—монгол вә түрк—Ирандилли елементләри олан (ал, ала, бај, бала, тогај, шар, кар, көј) гәдим лај; үчүнчүсү, түрк дилләри аиләләринин мүхтәлиф көстәричиләрини (јоклашма, чоклашма, доклашма, жоклашма вә с.) өзүндә екс етдирән түркдилли лај; дөрдүнчүсү, түрк дилләри-

нин муасир хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирән—газах, гырғыз, Алтај, Гарагалпаг, башгырд, өзбәк, ујгур лајы; бешинчиси, рус топонимик лајыдыр.

Е. М. Мурзајев рус топоними лајыны Азәрбајҹан үчүн ән үст, јә'ни ән ҹаван лај һесаб едир.

Ј. Којчубајев әсәрин кириш һиссәсиндә заман вә мәкан дахилиндә бә'зи топонимләрин адаптасијаја—дәјишкәнлијә уғрамасы, монгол дилләри тә'сириләјаранмыш рәнк вә рәгәм билдирән топонимләрин тәдгигинин ваҹиблијиндән сөһбәт ачыр.

Газахыстанда «ағач» сөзүнә әлавә едилмиш сөзләрдән јаранан бир нечә ҹоғрафи ад мөвҹуддур (Ағачарык, Ағачајаг, Ағачкөл вә с.). Азәрбајҹанда Алтыағач, Топағач, Гарағач јашајыш мәнтәгәләри вардыр.

Азат јашајыш мәнтәгәсинин ады (Алма-Ата вилајәти) Иран дилләриндән көтүрүлмүшдүр. Азәрбајҹанда Азад кәнди (Ханлар), Азадкәнд (Әли Бајрамлы), Азад Гарагојунлу кәнди (Тәртәр), Азадчај (Күрәкчајын сол голу) вә с. адлар вардыр.

Азгыр (Гурјев вилајәти) чөлүнүн ады түрк дилләриндә «аз» етнотопониминдәндир вә «гыр»—«тәпә» (Аз тәпәси) демәкдир.

Ај јашајыш мәнтәгәсинин ады (Семипалатинск вилајәти) гәдим түркләрдә етнонимдир. Бу ад сәма ҹисми Ајын адындан көтүрүлмүшдүр. Азәрбајҹанда Ајкүнлү (Дәвәчи) кәнд ады вардыр. Еһтимал ки, бу ојконимдәки «ај» сөзү етнотопонимдир. Газахыстандакы Аир (дағ вә ашырымларын ады) топоними республикамызда олан микротопонимләрдә өз эксини тапмышдыр. Азәрбајҹанда «ајыр», «ајрыг» топонимләри халг ҹоғрафи терминн кими чох гијмәтлидир. Ајрыкдағ ады Муровдағ силсиләсиндә, Ҹәнуби Алтајда, Заммук Алатаусунда вә башга әразиләрдә јајылмышдыр. В. В. Радлова көрә, «ајдын» сөзү «арх» сөзү илә бағлыдыр. Демәли, «арх» сөзүнүн мә'насы да мүәјјән саһәләр арасында чәкилмиш сәрһәддир.

Газахыстан топонимијасында «ајғыр» адына тез-тез раст кәлинир. «Ајғыр» икимә'налыдыр. Онлардан бири ајғыр адлы оту билдирир, икинҹиси исә атын еркәји—ајғыр мә'насындадыр. Ајғыр сөзүнә «булаг», «јал», «көл», «гум» вә с. топоформантлары әлавә етмәклә бир нечә ҹоғрафи ад әмәлә кәлмишдир. Ермәнистанда (Ечмиадзин рајону) Ајғыр көлү, «ајғыр» зоотопоними, шүбһәсиз, «ајғыр»ла (ат) әлагәдар ола биләр.

Газахыстанда «ајна» сөзүнә гошулмуш «булаг», «пара» сөзләри әсасында бир нечә чоғрафи ад јаранмышдыр. Азәрбајҹандакы Ајнакөл, Ајнабулаг чоғрафи адлары мүвафиг олараг Газахыстандакы топонимләрә паралелдир.

Ајгајтас чөлүнүн ады газахча «ајгај» (гышгырыг, сәс) вә «тас» (даш) сөзләриндән јаранмышдыр. Демәли, бу ад «сәсверән даш» демәкдир вә Азәрбајҹандакы Гавалдаш, Чинкирдаш (Гобустан) топонимләрилә ејни мә'нада олан оронимләрдир.

Газахыстандакы Ајшырак чөлүнүн ады Ајчыраг адындан олуб, фонетик формадыр. Ајчыраг «ај» вә «чыраг» етнониминдән ибарәтдир вә Азәрбајҹандакы Чыраглы, Чырагјурд, Чыраггала, Чырагкөл кәнд адлары илә ејни мәншәлидир.

Акбалык чајынын (Газахыстан) ады һаггында дејилир ки, «ағ» — ахар вә «балык» — су демәкдир. Демәли, Акбалыкчај—ахар су демәкдир. Түрк дилләриндә «балыг» сөзү јемоту мә'насыны да верир. Акдама (чөл ады) — «јем отлу чөл», «дүзән» демәкдир.

Ағбаш (Ағбашкөл) Газахыстанда нәсил адыдыр. Азәрбајҹанда Ағбашлар етноними мә'лумдур вә Ағбашлар кәндинин адында өз әксини тапмышдыр. Акколлар адлы һидронимләр, адәтән, дәрәләрдә јерләшир вә онларда су мүбадиләси фәал кедир. Она көрә «аккол» «ахар көл» кими изаһ едилир. Ону да дејәк ки, Азәрбајҹанда олан Ағкөл да ахарлы олмушдур. Демәли, Агҹабәдидәки бу көлүн ады да Газахыстанда олан көл кими «ахар» көл мә'насыны верир. Мил дүзүндәки Ағкөлүн ахары јохдур. Бу һидронимдә «ағ» сөзү рәнк ады билдирән «ағ»—«бозумтул» мә'насындадыр.

Газахыстанда Аккаба (чај) вә Каба (дағ дәрәси) топонимләри мә'лумдур. Бу чоғрафи адларда олан «каба» сөзү илә гәдим «гәбилә» ојконими арасында мүәјјән әлагә күман едилә биләр.

Аксај (Ағчај) һидрониминдә олан «сај» сөзү мүасир газах дилиндә «гобу», «јарыг», «новала», бә'зән «дәрә» мә'насында да ишләдилир. Ағсу (Газахыстанда Аксу)—Е. вә В. Мурзајевләрин фикринчә [1959, *с.* 23], рәнкинә көрә дејил, бузлаг вә гар, һәм дә грунт суларындан гидаландығына көрә белә адланыр. Азәрбајҹанда аг су—ахарлы, ичмәјә јарарлы су мә'насындадыр. «Ағ» сөзү илә јаранмыш чоғрафи адлар Газахыстанда олдуғу кими, Азәрбајҹанда да чохдур вә бу сөз мүхтә-

лиф мә'на чаларына маликдир. Азәрбајчандакы Ағсу, Ағдам, Ағдаш, Ағдәрә, Ағкөл; Газахыстанда исә Аккобик, Аккубиу, Акныр, Акоба, Аксары, Аксоран, Актау, Актабе, Акшагыл», Актогај вә . топонимләриндәки «ағ» сөзү мәһз мүхтәлиф мә'наларлададыр.

Актогај—Газахыстанда узун чөкәклик вә дәрә адларына верилмиш бу оронимдә олан ағ сөзү «бол от», токај исә «чајајрычы»—чајын ики јерә ајрылмасы демәкдир.

Азәрбајчанда Гаратугај кәндинин адындакы (Сабирабад) тугај сөзү «дүзәнликдән ахан чајкәнары мешә» мә'насындан башга «бол от» олан јер дә демәкдир. Гаратугај топониминдә «гара» сыхлыг билдирир.

Газахыстанда Алма илә әлагәдар бир чох чоғрафи адлар вардыр (Алма-Ата, Алмалы, Алмалык, Алмалычај вә с.). Алма илә бағлы Азәрбајчанда Алмалыдағ (Шаһбуз) вә Алмалы кәнд ады (Гах) вардыр. Газахыстанда «алтын»—«гызыл» сөзүндән јаранмыш бир нечә чоғрафи ад вардыр (Алтынарын, Алтын-Казган, Алтынкол, Алтынсу вә с.). Азәрбајчанда Алтынтахта (Гарабағ силсиләсиндә дағ ады, һүнд. 2242 м.) оронимы дә бу гәбилдәндир.

Газахыстанда Анар кәнд ады (Селиноград вилајәти) нар мејвәси илә әлагәдардыр. Ејнилә биздә Нарлыг, Нардәрә адлары вар. Лакин Нардаран чоғрафи адындакы «нар» сөзү «нәр»—«дәвә» сөзүндәндир вә Нәрдаран—нәр дәвәси сахлајанлар демәкдир.

Алма-Ата вилајәтиндә Аманкел ашырымы вардыр. Бу, «уғурлу јол», «аман верән јол» демәкдир. Азәрбајчанда дағлыг әразиләрдә чығырларын үстүндә (јүксәк дағлыгда) кечмишдә аман евләри варды. Аман евләри дара дүшән үчүн имдад, далдаланмаг јеридир.

Газахыстанда «арал» сөзү илә бағлы чохлу топоним (Арал, Аралагаш, Аралкум, Аралтенгиз, Аралтобе, Аралтогај, Аралск) вардыр. Арал сөзүнүн биринчи мә'-насы «ада», икинчи мә'насы исә «чајарасы», «аралыг» демәкдир. Азәрбајчанда Арал адлы ики кәнд вардыр (Ағдаш).

Аранды (Газахыстан, Гызыл-Орда вилајәти) чөлүнүн ады Азәрбајчанын «аран» топониминин мә'на ачылышы үчүн гијмәтли дәлил ола биләр. Мүәллифин фикринчә, газахча аран—«манеә», «манеә јери» демәкдир. Башга сөзлә, газах дилиндә аран—«чәтин кечилән јер»,

«кечнлмәз јер» мә'насыны кәсб едир [*Ј. Којчубајев*, 1974, *с.* 37].

Азәрбајчан днлиндә аран дедикдә исти вә гуру иглим шәраитн олан јарымсәһра ландшафтынын инкишаф етднји әрази нәзәрдә тутулур. Аран јериндә нлин нсти јарысында 70 күнә гәдәр гуру күләкләр әсир, бүркү олур. Азәрбајчанда мин илләрлә аран јерләри гышлаг јери олмушдур.

Г. Ә. Гејбуллајевә көрә, Азәрбајчан әразисиндә «аран» сөзү илк дәфә Птолемејин гејд етдији Тосарен топониминдә (Птолемеј јазыр ки, Күрсаһили әразиси Тосарен адланыр) эксинн тапмышдыр. Даһа сонра мә'лумдур ки, Күр-Араз овалығынын халг арасында ады олмагла «аран» сөзү хүсусиләшәрәк бүтүнлүкдә бә'зн гәдим халгларда (гәдим фарсларда, суријалыларда вә әрәбләрдә) Шимали Азәрбајчанын адына чеврилмишдир. Индн шубһә јери галмыр ки, аран сөзү «дүзән», «исти јер», «гышлаг јери» мә'насында гәдим түрк мәншәлндир вә бу фактын өзү Азәрбајчан әразисиндә түркдилли етносларын ерамыздан әввәл јашадығыны көстәрнр. Газахыстанда чөлүн адынын Аран олмасы илә Азәрбајчанда дүзәнин аран адланмасы арасында нә исә бир мәншә бирлијн ола билләр вә бу, диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Аран сөзүнүн «кечнлмәз јер» кими изаһы да һәгнгәтә јахындыр. Дағлыг әразидә јашајан әһали үчүн аран кечилмәз тәбии манеәдир, чәһәннәмсајағы бир јерднр.

Алтыгај чөлү Газахыстанда ејнн адлы көлүн саһилиндәдир. Азәрбајчанда Баш Гафгаз силсиләсиндә Аттагај адлы ашырым (һүнд. 2580 м.) вардыр. Еһтимал кн, бу оронимләр дил мәнсубијјәтләринә вә мә'наларына көрә ејни мәншәлиднр.

Газахыстанда «ағыз» (ауз) сөзү нлә әлагәдар Аузкол (Ағызкөл), Аузорта (Дајаз гују), Аузсу (Ичмәли сују олан јер) чоғрафи адлары, Азәрбајчанда Ағзыбирчала (Дәвәчи) лиманы мөвчуддур. Бу чалада су гушлары гышлајыр. Газахыстанда ајы нлә бағлы Ајыбулағы, Ајутас (Ајыдашы), Ајушат (Ајыдәрәси) топонимләри, Азәрбајчанда Ајычынгылы дағы (Кәлбәчәр, 3005 м) вардыр.

Газахыстанда Бадамчајы, Азәрбајчанда Бадамдар гәсәбәси (Бакы шәһәри), Бадамлы кәндн (Шаһбуз) вардыр. Бу әразиләрдә бадам ағачлары бнтдији үчүн онла-

ра белә ад верилмишдир. Һәр ики республика әразисиндә Базарчај вардыр.

Балабек (тәпә ады) Газахыстанда јухары, уча тәпә кими изаһ олунур вә демәк «бала» сөзү фарс дилиндә көтүрүлүр (бек—түрк дилләриндә «тәпә» демәкдир) [*J. Којчубајев, с.* 50]. Азәрбајчанда олан Балаханы гәсәбәсинин ады да «тәпәликдәки кәнд» демәкдир. J. Којчубајев орадакы Балажал (Балајал), Балакол (Балакөл) топонимләриндә олан «бала» сөзләрини дә һәмин фарс мәншәли сөз һесаб едир. Бизчә, мүәллифин һәр јердә «бала» сөзүнү јухары вә јүксәк мә'насында изаһ етмәси јанлышдыр.

Газахыстан дағларында да балдырған вә јарпыз битки адлары илә бағлы бир сыра чоғрафи адлар— Балдыранды, Балдыркол, Јарпызлыкөл вә с. вардыр. Азәрбајчанда Балдырғанлы булаг (Кәлбәчәр), Јарпызбасар дағы (2611 м.,—Гах) вә с. мөвчуддур.

Азәрбајчанда Нуран адлы кәнд (Ағсу) вардыр. Доғру олараг Г. Гејбуллајев бу ојконими монгол дилиндәки «нура»—«учгун», «јарғанлы јер» сөзү илә әлагәләндирир. J. Којчубајев [1974, *с.* 180] дә газах дилиндә бу сөзү «дағ зирвәсинин јухары һиссәси» мә'насында изаһ едир. Онун фикринчә, «нура» бизә мә'лум олмајан гәдим дилләрин бириндә (һалбуки бу сөз монгол мәншәлидир) «дағын зирвәси, сон һиссәси», «силсилә», «онурға сүтуну» демәкдир. Ону дејәк ки, һәгигәтән Нуран кәнди дағын (јастанын) үстүндә, һүндүр јердә, учурумун гаш золағында јерләшир. Нуран сүрүшмәси ишғыны кәнди учуруб дағытмышдыр. Демәли, Азәрбајчан топониминдә «нура» сөзүнүн мә'насыны Г. Гејбуллајев дүзкүн олараг «учгун» кими тапмышдыр.

Мараглыдыр ки, Нуран ишғыны үзәриндә мүвәггәти көлләр дә вардыр. Ишғынын һәрәкәт тәрзиндән асылы олараг онун үзәриндә јаранмыш көлүн (көлмәчәнин) бири јох олур, бир башгасы јараныр.

Балхаш көлүнүн ады газахча «Балкаш» кими тәләффүз едилир. Балхаш көлүнүн башга ады Кокчетенгиз (Көјчәдәниз) олмушдур. Балкашын дикәр ады Атраккөлдур ки, бу да «ајрылмыш көл» демәкдир. «Бал»—«бар» сөзләри гәдим түрк дилләриндә һәм дә «су анлајышыны» билдирир. «Бал» — «палчыг», «батаглығын титрәјән һиссәси», «батаглыг үзәриндә тәпәчикләр» мә'насында олдуғуна көрә, «Балыкаш»—«су һөвзәси» кими бир мә'на кәсб едир.

Балхашын дикәр ады олан Көјчә дәнизинин етимолокијасы көстәрир ки, Көјчә көлү һәм Газахыстанда, һәм дә Кичик Гафгазда мәншәчә еjни бир дил әсасында јаранмышдыр. Һәр ики һидронимдәки «көјчә» сөзү көлүн сујунун мави, көј (сәма) рәнкә чалмасыны билдирир.

Ермәнистанда Көјчә (Севан) көлүнүн ады илә әлагәдар олараг бир нечә сөз. Мә'лумдур ки, Көјчә маһалы тарихән азәрбајчанлыларын мәскунлашдығы зоналардан бири олмушдур. Тәдгигатчылара көрә бу көлүн јерләшдији әрази һәлә ер. әввәл VII әсрдә Урарту михи јазыларында Гелакуни, Гелам, һәм дә Суини адланмышдыр. Ермәни тарихчиләринин өзләри јазырлар ки, Урарту дилиндә «суини»—«суәтрафы» мә'насындадыр. Суини топоннмн «су» (түрк дилләриндә «сув» формасы даһа гәдимдир) сөзүндән вә һәмин дилдәки «ики» шәкилчнсиндән ибарәтдир. Беләликлә, ермәниләрин «Севан» ады да мәһз түрк дилләриндәки «сув» (су, көл) вә «ан» шәкнлчисиндән ибарәтдир. Бүтүн бунлар Севан—Көјчә зонасында түркдилли әһалинин гәдимдән јашадығыны көстәрән фактлардыр. Ејни мәзмунлу чоғрафи ад һәр ики республиканын топонимләринә хасдыр.

Газахыстанда Баскалмак чөлүнүн ады «бас» сөзүндән вә «даш», «калмак», «калмык» етнониминдән нбарәт олуб, калмыкларын башчысынын галдығы јер мә'насыны вернр. Азәрбајчан үчүн бу топонимин әһәмијјәтн Басгал ојконимининин мә'насынын ачылмасына бәлкә дә көмәк едә биләр. Басгал топониминдәки «бас» сөзүнү «башчы», «гал» сөзүнү «галмаг» фе'линин көкү һесаб етсәк, онда Басгал адынын—башчынын галдығы јер демәк олмасы күман едилә биләр.

Газахыстанын Кокчетав вилајәтиндә Бајан адлы бир нечә топоним, Азәрбајчанда Бајан кәндләри (Оғуз, Шамахы вә Дашкәсән рајонлары), Бајандаш дағы вә с. вардыр. Ону да дејәк кн, «Бајан» түрк мәншәли гәдим етнонимдир.

Г. Гејбуллајевин тәдгигатларында бу тајфанын бир сыра түркдилли халгларын нчәриснндә паралелләри вернлмишдир. Чох еһтимал ки, Сәлчуг оғузларынын 24 тајфасындан бири олан вә Азәрбајчан топоннмијасында из гојмуш Бајандур тајфасынын ады да гәдим «бајан» етнониминдән вә «дур» формантындан ибарәтдир. Мә'лум олдуғу кими, Бајандур хан шәхс ады «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында мәркәзи јер тутур.

Газахыстанда Бел адлы јајлағын ады илә Азәрбајчандакы Башлыбел (Кәлбәчәр) кәндинин адындакы «бел» сөзү арасында ејнилик көз габағындадыр. Орфографијада «бел»—назик золаг боју узанан суајрычына дејилир. Һәмин сөз Короғлунун јурду Чәнлибел топониминдә вардыр.

Газахыстан топонимијасындакы Берсуат чөл адында (Селиноград вилајәтн) «суат» сөзү мараглыдыр. Азәрбајчанда «суат» сөзү мәһдуд ишләдилир. Лакин «суат» чај саһилләриндә тәбии (вә ја сүн'и јолла) јаранмыш, һејванларын су ичдији јерә дејилир. Белә јерләрдә, адәтән, чај дајаз олур. Газахлар «берсуат» дедикдә, һејван суварылан чәпәрләнмиш јер нәзәрдә тутурлар. Азәрбајчанда «суат» халг чоғрафи термини кими ишләдилир.

Нәһајәт, Газахыстан вә Азәрбајчан топонимик параллелләриндән данышаркән һәр ики республиканын әразисиндә «беш» сајы илә бағлы топонимләрин мөвчудлуғу да диггәти чәлб едир. Сөзсүз ки, топонимләрдә «беш» сөзү сај билдирир. Мәсәлән, Газахыстанда Ишчајы дәрәсиндә Бешшатыр адлы ороним вардыр.

Азәрбајчандакы Шатырлы (Бәрдә вә Чәлилабад рајонлары) вә Шатыроб (Масаллы) кәндләри, көрүнүр, мәһз чөрәкбиширән мә'насындадыр.

Азәрбајчанда «боз» рәнкн илә бағлы бир чох чоғрафи ад вардыр: Бозајран, Бозлу, Бозкүнеј, Бозбинә Боздовшан, Бозтапанлар, Бозалганлы кәндләри, Боздағ вә с. Ајдындыр ки, бу топонимләрдә «боз»—бозумтул рәнки билдирир.

Газахларда «боз» сөзү хам торпаг, бозгыр мә'насыны верир. Она көрә Бозајгыр дејәндә—«боз от битән бозгыр» нәзәрдә тутулур. Чох еһтимал ки, Азәрбајчанда да «боз» сөзү «бозгыр» чоғрафи адындандыр, газахларда олдуғу кими, боз нөвлү от адыны ифадә едир.

Газахыстанын чәнуб, чәнуб-шәрг һиссәсиндә Буркан адлы чај вә дағ вардыр. В. В. Бартолда көрә, «бурхан» сөзү түркләрдә сосиал терминдир. «Бурхан»—«һөкмдар» демәкдир. Азәрбајчанда Буркандул (Лерик) кәндинин адында бу сөз иштирак етмирми? Бу мараглы мәсәләдир вә тәдгиг олунмаға дәјәр. Ј. Којчубајев [1974, *с.* 77] «Кемчик» адлы етнотопонимин адыны чәкир. Белә чыхыр ки, Азәрбајчанда олан Кемчи дағынын адында да бу етноним вардыр. Доланлар кәндинин адыны (Хочавәнд) Г. Ә. Гејбуллајев монголларын долан

тајфасынын ады илә бағламышдыр. Ејни етнотопоним Газахыстанда да вардыр.

Чар (Загатала), Чардам (Агдаш) вә башга кәндләрин ады «јар» (јарған) сөзүнүн фонетик шәкли олан «чар» сөзүндәндир. Бу онунла бағлыдыр ки, бә'зи түрк дилләриндәки «ј» сәси дикәрләриндә, о чүмләдән газах дилиндә «ч» кими сәсләнир. Красносарск вә Кызыл-Јар (Шимали Гафгаз) топонимләриндә, шүбһәсиз ки, түрк мәншәли «јар»—учурум, дик јамач, гаја, јарған вә с. сөзүндәндир.

Нахчыванда Пијазбашы дағынын ады газах дилиндәки «пијаз», «баш соған», «ири соған», «бөјүк соған» [*J. Којчубајев, с.* 204] сөзү илә әлагәдардыр ки, бу, дағын узагдан соған башына охшарлығыны билдирир. Иландағ оронимн Газахыстанда Жлантак (Иланлы дағ) кими сәсләнир.

Газахыстанда (Гызыл-Орда вил.) Зангар адлы тәпә вардыр. Сәнкәртәпә, Сәнкәрдағ, Сәнкәргаја вә с. оронимләримизлә һәмин Зангартәпә оронимн дә ејни сөзүн фонетик тәләффүз формалары илә бағлыдыр. Газах дилиндәки он бир јерли чоғрафи терминин (адыр, бидик, как (хак), саз, сај, сор, сырт, таныр, тамар, торткул, тугај), [*Г. К. Конкашпајев,* 1963, *с.* 133—134] бә'зиси (адыр, сырт, сај, такы, тугај) билаваситә Азәрбајчан халг чоғрафи терминләри илә ејнилик тәшкил едир.

Азәрбајчан дилиндә вә диалектләриндә «саз» чоғрафи термини ишләдилир. «Саз» һәм дә гамыш, гарғы битән көлмәчәдир. Газахлар да «саз» термини ады алтында грунт суларынын үзә чыхдығы јерләрдә јаранмыш батаглы—чәмәнли јер (рүтубәтли чәмән) баша дүшүрләр.

Азәрбајчанда јарымсәһра шәраитиндә дүзәнлијин алчалмаларында чөкәкликләр дибиндә галан дуз гаты илә өртүлмүш әразиләр вардыр. Онлар илин сојуг јарысында су илә долдуғундан көлмәчәләрә чеврилир, илин исти јарысында исә гурујур. Бә'зи алчалмаларда ағ дуз гајсағы алтында олан су там гурумамыш олур. Башга сөзлә, дузгарышыг батаглыг јараныр. Газахлар белә аз сулу-дузлу көлләри «сор» адландырырлар. Азәрбајчан дилиндә бу сөз шор, шоран формасында (газах дилиндәки «с» сәси Азәрбајчан дилиндә «ш» формасына кечир) тәләффүз олунур.

J. Којчубајевә көрә [*с.* 109], Или чајынын ады (Једдису—«Семиречје») гәдим түрк дилләриндәки «јел», «јул», «или», «ити ахан» мә'насындадыр.

Илису кәндинин ады (Гах) кәнд әһалиси арасында Јеллису да адландырылыр. Илисуја Јеллису дејилмәсинә сәбәб Һамамчај дәрәсиндә (Күрмүкчајын сол голу) күкүрдлү (ијли) исти сујун олмасы, һәмин чај дәрәси јамачында һамамын тикилмәси вә орада јел хәстәлијинин мүаличә едилмәсидир. Демәли, Газахыстанын Или чајынын ады илә Азәрбајчанын Илису һидронимләри арасында дил мәнсубијјәти чәһәтдән ејнилик вардыр.

Азәрбајчанын Ингар дағ силсиләси Дағлыг Ширванын Дәвәбатанчајла Агсучај арасындакы һиссәсини тәшкил едир. Гызыл-Орда вилајәтиндә олан дәрә Инкар-дарја адланыр. «Инкар» вә «ингар» Газахыстанда етнотопоним һесаб олунур. Демәли, һәр ики ороним адыны етнонимдән көтүрүр.

Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндән бири Гәбәләдир. Күрчүстанын Лагодехи рајонунда Гәбәлә чајы, Газахыстанын шәргиндә Каба дәрәси вардыр. Н. А. Баскакова көрә [1962 *с*. 185], бә'зән түркдилли халгларда, о чүмләдән гыргызларда вә гарагалпагларда «каба» етнотопонимдир.

Түркдилли халгларда «каз» етнонимдир. Ј. Којчубајевә көрә [1974], Газахыстанын чәнуб рајонларында олан Казбек — тәпәлик вә алчаг дағлыг әразинин адыдыр. Бурада «каз» етник аддыр, «бек» исә тәпә демәкдир (мәсәлән, Кәдәбәјдә «Гаравул тәпәси» топониминдә олдуғу кими). Газбек вә ја Казбек «Газларын јүксәклији», «Газларын дағы» демәкдир. Демәли, Гафгазда олан Казбек дағынын ады илә газахлардакы Казбек ејни мәншәлидир.

«Каз» етноними илә бағлы олараг бир мүлаһизәни демәк истәрдик. Бизчә, бу етноним Казбек («Каз дағы») оронимләриндән башга, Гафгаз (гәдим формасы «Капыказ» кими көтүрүләрди) орониминдә дә өз әксини тапмышдыр. Икинчи, «каз(ларын) гапысы, (кечидн)» мә'-насыны верир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да Гафгаз «Казлыг дағы» адланыр. Антик мәнбәләрдә Каспиләрин һәм дә Гафгазда јашамасынын көстәрилмәси (сонракы Дәрбәнд кечиди бә'зи антик мүәллифләрдә «Каспи кечиди» адланыр) дә диггәтәлајигдир. Демәк, «каз» (кас) етноними илә бағлы етнонимләр—Каспи, Казах, Казар (Хәзәр), Казбек («Каз дағы») вә Капказ («Каз кечиди») топонимләри мәһз гәдим «каз», «кас» тајфасынын ады илә бағлыдыр. Бу барәдә Г. Гејбуллајевин «Азәрбајчан-

лыларын етнокенезинә даир» (I чилд) китабында мараглы фикирләр вардыр.

Топонимчиләрнмиз јазырлар ки, Гарабағдакы Азых мағарасынын ады гәдим түрк дилләриндә ајы демәкдир. Мараглыдыр ки, Гырғызыстанда да «азых» адлы етноним вардыр. [*Ј. Којчубајев*, 1974, *с.* 112].

Газахыстанда Қајнар адлы чөл, Азәрбајчанда Гајнарча чајы вә булағы (һидроним) вардыр.

Газахыстанда Қаракастек гәсәбәсинин (Алма-Ата вилајәти) ады түрк дилләриндә олан Қаракеш (Гарагаш) тајфасынын адындандыр. Республикамызда алты Гарагашлы кәнди (Ағдам, Ағсу, Имишли, Сабирабад, Салјан, Хачмаз рајонлары) вардыр. Онлар етнотопонимләрдир.

Газахыстандакы Қаракастек етноними каракас (каракас вә сарыкас адлы тајфалары Алтај түркләри ичәрисиндә В. В. Радлов һәлә кечән әсрдә мүәјјән етмишдир) тајфасынын адындан вә «лаг» шәкилчисинин (јајлаг вә гышлаг сөзләриндә олдуғу кими) газах дилиндәки формасындан, «так» шәкилчисиндән ибарәт олуб, «гарагашларын јерн» мә'насыны верир. Азәрбајчандакы Гарагашлы кәндләримнзнн адлары да сөзсүз «каракаш» етнониминдән вә мәнсубијјәт билдирән «лы» шәкилчнснндән ибарәтдир. Һәр ики республикада «каракаш» етноними ејнидирми? — бу суала кәләчәк тәдгигатчылар чаваб верәчәкләр. Анчаг бурада бир мәсәлә диггәти чәлб едир: «Қаракас» етнониминдәки (Сарыкас етнониминдә олдуғу кими) «кас» јухарыда, Қазбек вә Гафгаз ороннмләриндә көстәрдијимиз «кас», «каз» етнонимләри илә ејнидир. Лакин бүтүн топонимләрдә «кас» компонентини етноним һесаб етмәк сәһв оларды.

Загатала рајонундакы Қасс кәндинин адында сахур дилиндәки «катс» (кечид) сөзү иштирак едир. Бә'зи топонимләрдә исә, мәсәлән, Қасапет кәндинин адында (Јухары Гарабағ) «кас»—«гаш»—дағын гашы сөзүнүн бир формасыдыр.

Газахыстандакы «Қараман»(лы) чоғрафи адлары, Азәрбајчанда да Гараман (Көјчај) вә Гараманлы (Јевлах) мөвчуддур. Бу, караман адлы гәдим түрк тајфаларынын адындандыр.

Қаркара дағы Газахыстанын чәнуб-шәргиндәдир. Газах топонимчиләринә көрә, дағын ады—«гызыл пиләләрлә бәзәнмиш һүндүр папаг» демәкдир. Нә дәрәчәдә бу етимолокија доғрудур, демәк чәтиндир. Бу да мә'лум-

дур ки, Албанија эразисиндә еркән орта әсрләрдә Гаргар тајфасы варды вә Азәрбајчандакы Гаргардағ, Гаргарчај (Гарабағ) топонимләри һәмин тајфанын адыны сахлајыр.

Г. Гејбуллајев бу тајфаны түрк мәншәли һесаб едәрәк онунла бағлы топонимләри Шимали Гафгазда, Азәрбајчанда, Күрчүстанда, Ермәнистанда вә Ҹәнуби Азәрбајчанда гејдә алмышдыр.

Азәрбајчанда Кәнкәрли адлы ики кәнд (Ағдаш вә Тәртәр рајонлары), Шәрурда Кәнкәрли дүзү вә с. топонимләр вардыр. Бу етнонимә Газахыстанда да тәсадүф едилир. Ј. Којчубајевин мә'луматына көрә [1974, *с.* 132], гәдим заманларда кәнкәрлиләр (кангарлар) адлы түрк тајфалары Сыр-Дәрја чајынын ашағы ахынында вә Аралсаһили зонада јашамышлар. Бу тајфанын ады Азәрбајчан эразисиндә ерамызын әвәлләринә аид һадисәләрлә әлагәдар гәдим күрчү вә ермәни мәнбәләриндә чәкилмишдир. Ермәнистанда инди Кәнкәр дағлары вардыр. Орта әсрләрдә кәнкәрләр Нахчыванда һаким мөвге тутмушлар. Азәрбајчанда кәнкәрләрин тирәләринин адларыны экс етдирән чохлу јашајыш мәнтәгәси адлары мүәјјән едилмишдир.

Газахыстанда «көј»лә бағлы топонимләр чохдур. Бу сөз һәм «сәма», «көј» мә'насында, һәм дә топонимләрдә рәнк мә'насында ишләдилмишдир. Азәрбајчанда да «көј» сөзүнүн рәнк (јашыллыг, көјлүк) билдирән топонимләри вардыр (Көјдәрә, Көјчај, Көјбулаг, Көјтәпә, Көјләр вә с.).

Газахыстанын Косшагыл (Гошачагыл) јашајыш мәнтәгәсинин (Гурјев вилајәти) адындакы «шагыл», «чахыл», «чагыл» (чајдашы) сөзү Азәрбајчанда Чахыл дағы оронииминдә сезилир. «Чагыл» түрк дилләринин бир чохунда «гум» демәкдир.

Котанкарагај чөлүнүн адындакы «карагај» сөзү «шам», «күкнар» демәкдир.

Ј. Којчубајевә көрә [1974, *с.* 150], котан сөзү муасир газах дилиндә мал-гараны сағмаг үчүн даирәви ағыл (күз) демәкдир. Биздә Кош—Кутан, Котанлы, Котангаја, Котантала вә с. чоғрафи адлар да, сөзсүз, һәмин котан, гутан сөзүнүн мүхтәлиф формаларыдыр.

Кәдәбәј рајонунда Гошгар, Газахыстанда Кошгар дағы вардыр. Бу дағын ады «гоч» сөзүндәндир. Ј. Којчубајевә көрә [*с.* 151], «гошгар», «гочгар»—буға, бура, бука, тәкә вә с. мә'насындадыр.

Газахча Сункар (даг зирвэси) оронициндэки «сункар» сөзү дилимиздэки «шонгар» сөзүнүн ејнидир. Лакин топонимлэрнмиздэ, мэсэлэн, Гобустанда, Сүнкэрдаг орониминдэ бу сөзүн газах дилиндэки формасы да галыр.

Күрчүстанын Кахетија һиссэсиндэ олан Сыгнаки мэнтэгэси Газахыстанда олан Сыннак чөлүнүн (гэдимдэ гыпчагларын Дэшти-гыпчаг чөлүндэ мэркэзи шэһэр Сугнак адланмышдыр) ады кими гэдим түркләрин етнонимидир. Көрүнүр, гыпчаглар бу ады Азэрбајчана да кэтирибләр.

Газахыстандакы Таскескен, Тасмурын, Тастобе, Текели, Темиртау, Текесу, Тесиктас вэ с. топонимлэр Азэрбајчанын Дашкэсэн, Дашбурун, Даштэпэ, Тэкэли, Дэмирлидаг, Тэкэсу, Дешикдаш топонимлэри илэ гошадыр.

Торгај (русча Тургај)—кениш чөл ландшафтлы дүзэнлији билдирир. Тургај чөкэклији, Тургај дарвазасы, Тургај јасланы, Тургај дар вэ узун чөкэклији, Тургај богазы кими топонимлэр мөвчуддур. Кениш түркдилли халглара мэнсуб олан «тор», «дар», «дара»—овалыг, чөкэклик, дар вэ дэрин алчалма, даглар арасында чат демэкдир, «гај» (көл) кичилдичи шэкилчидир. Гобустанда Торагај палчыг вулканы вардыр.

Газах вэ Азэрбајчан топонимлэри арасындакы параллеллэр һаггында вердијимиз бу мэ'луматдан көрүнүр ки, үмумијјэтлэ, түрк халгларынын топонимијасы ејни структур вэ мэнијјэ маликдир. Бунун ики сэбэби ола билэр. Биринчиси, ејни тајфаларын һэм Газахыстанда, һэм дэ Азэрбајчанда јашамасы, икинчиси, ејни чографи терминлэрин топоним јарадычылыгында иштирак етмэси. Г. Гејбуллајевин Ј. Којчубајевин лүгэтинэ јаздыгы вэ Алма-Атада чап олунмуш рэ'јиндэ дэ мэһз мэсэлэнин бу чэһэти көстэрилмишдир. Демэли, Азэрбајчан эразиси эн гэдим дөврлэрдэн түрк етносларынын мэскунлашма ареалына дахилдир.

Чeлјабинск вилајэтиндэ көл вэ даг силсилэси Зјураткул адланыр. Бу чографи ад башгырдча «зор»—бөјүк (Азэрбајчан дилиндэки «зор», мэсэлэн, «зор адам», «зорлу» сөзү дэ түрк сөзүдүр), «ат»—бөјүк ат көлү («күчлү ат») мэ'насындадыр. Башгырдлар гэбиристанлыга «зијарэт» дедиклэринэ көрэ А. К. Матвејевин [1980, с. 97] бу көлүн адынын биринчи компонентинин мэһз зијарэт сөзүндэн ибарэт олдугуну јазмасы, бизчэ, јанлышдыр. Бу, ејнилэ биздэки Атбулаг, Мадјанкөл һидронимлэри илэ бир сыра тэшкил едир.

Свердловск вилајәтиндәки Ижбулат көлүнүн башгырдча «иж», «ит», «иш» компоненти гәдим түрк дилләриндәки «еш»—«сирдаш», «дост» сөзүндәндир (рус дилиндәки «товариш» сөзүнүн сон — «иш» һиссәсиндә олдуғу кими), «Булат» (Полад) исә шәхс ады олуб, антропонимик һидронимдир. Демәк, Ижбулат—Достполад көлү демәкдир.

Илек чајы (Урал чајынын голу), Илек кәндләринин ады (Оренбург вилајәти) исә «иләк», јә'ни «дағ кечиси» сөзүндәндир. Башгырдыстанда олан Инзер чајы (Сим чајынын голу) һәмин дилдә Инјар, Ингар кими јазылыр. Бу ады тәдгиг етмиш мүәллифләрә көрә, һунларын дилиндә «ингер»—«һәјәчанланма», «гычыгландырма» мә'насыны верир. Азәрбајчанын Дағлыг Ширвандакы Һингар (Ингар) кәндинин вә ејни адлы дағ силсиләсинин ады илә Башгырдыстандакы бу топоним ејни мәншәли дејилми? Бу барәдә дүшүнмәјә дәјәр.

Перм вилајәтиндәки Ирен чај адыны «ајран» сөзү илә бағлајырлар. Чајын сујунун рәнки (ағ вә бир гәдәр сарыја чалан) она Ајран адынын верилмәсинә сәбәб олмушдур. Азәрбајчанда Гобустанда олан палчыг вулканларындан биринин ады Ајрантөкән адланыр. Бу дағын пүскүрдүјү килли сүхурларын рәнки ајран рәнкинә (ачыг көј) чалыр. Азәрбајчанда Бозајран кәнди дә вардыр.

Ирташ көлүнүн ады татар дилиндәки «ир» (Азәрбајчан вә башга түрк дилләриндә «әр»)—«киши», «дөјүшчү» вә с. һабелә «таш», «даш» сөзләриндән ибарәт олдуғу үчүн ону «Киши дашы» кими изаһ едирләр. Чәлјабинск вилајәтинин шималында Ирташ һидронимининн Иртјаш вариантына да тәсадүф олунур. Бурада Гызылташ көлү дә вардыр.

Нәзәрәчарпан чәһәт одур ки, башга түрк халгларынын топонимијасындакы «таш» (гаја, даш) сөзү топонимијамызда «даш» сөзү кимидир. Бу сөзү һеч дә бүтүн һалларда тәкчә баша дүшдүјүмүз «даш» (даш аләт, чајдашы, гара даш, чәки дашы вә с.) мә'насында јох, һәм дә «гаја» мә'насында анламаг лазымдыр. Мәсәлән, Г. Гејбуллајев XII әсрә аид Дағлыг Гарабағда гејд едилән, куја ерманичә олан Һрандашанс кәнд адынын дүзкүн олараг «Аран-даш» (јә'ни «Гајаүстү аран кәнди») кими изаһ едир. Ејнилә Дашвејсәлли кәндининн ады да мәһз «гајалыг вә ја дашлыг јердә јерләшән Вејсәлли кәнди» кими изаһ олунмалыдыр.

Челјабинск вилајәтиндә Карагајкул көлү вардыр. Башгырд вә татар дилләриндә «карагај»—«шам ағачы» демәкдир. Демәли, һәмин һидроним «Шамлыг көлү» мә'насындадыр. Азәрбајчанда Шамлыг кәнди вардыр. Лакин буну Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасында һәрби гүввә илә көмәк етмиш, гызылбаш тајфаларындан бири олмуш, шамлы, јә'ни Суријалы тајфалардан биринин Шамлы кәндләринин ады илә сөзсүз ки, гарышдырмаг олмаз. Демәк, топонимик параллеләр кәтирдикдә заһирән охшар топонимләрдәки компонентләрин һәр биринин ајры-ајрылыгда дил мәнсубијјәти мүәјјән едилмәлидир. Јухарыда кәтирдијимиз параллелдән көрүндүјү кими, шам түрк дилләриндә ағач нөвүдүр, лакин топонимләрдә һәм дә Суријанын әрәб мәнбәләриндәки Шам ады (сөзү) да ола биләр.

Түрк халгларынын топонимијасында сәчијјәви чәһәтләрдән бири дә рәнк билдирән сөзләри топонимија јарадычылыгында фәал јер тутмасыдыр. Башгырдыстанда «гара» сөзү илә әлагәдар јаранмыш чографи адлара Каратау (дағ силсиләси) вә Караташ (зирвә) оронимләри мисал көстәрилә биләр. Челјабинск вилајәтиндә Каратибс адлы көл вардыр. Гәдим түрк абидәләриндә «тәбиз», «тәпиз»—«шор әрази» демәкдир. Көлүн сују һәмишә шордур. «Тәбиз» сөзүнүн иштиракы илә јаранмыш һәмин вилајәтдә Кичкенетибиз (Кичик шорлашмыш јер), Кектибиз, Сүратибиз топонимләри дә мөвчуддур. «Караул» сөзү илә бағлы топонимләрдә Јекатеринбург (кечмиш Свердловск) вә Челјабинскдә Караулскоје, Түмендә Караулнојар, Пермдә (Караулны Јар вә Караул кәндләринин адларында) «кара» (гара) сөзү вардыр. Лакин бу сөзү гара кими изаһ етмәк дүзкүн олмазды. Әслиндә бу топонимләр караул (азәрбајчанча гаравул—«көзәтчи», «кешикчи») сөзүндәндир. «Караул» сөзү рус дилинә монгол вә түрк дилләриндән кечмишдир [*А. К. Матвејев*, 1980, *с.* 127—128].

Каргалка чајынын (Оренбург вилајәти) ады исә «гарғалы» адындан көтүрүлмүшдүр. А. К. Матвејев буну гарға (гуш) ады илә бағлајыр. Лакин мүәллиф сәһв едир. Азәрбајчандакы чохлу Гаргалы, Гаргалыг кәнд адыны топонимчиләримизин «карга» адлы түрк тајфасынын ады илә әлагәләндирмәләри, бизчә, һәгигәтә даһа ујғундур. Демәк, «кара», «гара» сөзләри илә башлајан түрк топонимләриндә һәмишә гара рәнк ахтармаг јанлыш нәтичәјә кәтириб чыхарар.

Јекатеринбург вилајәтиндәки шәһәрләрдән биринин ады Алапајевкадыр. А. К. Матвејевә көрә, Алапај (татарча)—«хошакилмәз», «пинти» мә'насындадыр. Алапа исә «сағлам», «күчлү адам» демәкдир [*А. К. Матвејев,* 1980, с. 115] Һәмин әсәрдә бу топоним «ал»—«гырмызы» «апај»—«бөјүк бачы», «хала» сөзләри кими дә изаһ олунур ки, бу да инандырычы дејил. Кәнд ады «гырмызы хала» сөзүндән нечә јарана биләр? Е. М. Мурзајев, В. А. Никонов исә топонимдәки «алап», «алапа» (азәрбајчанча—«алаф», «әләф») сөзүнү «гамыш», «чил басмыш чајбасар» кими изаһ едирләр. Бараба татарларынын дилиндә «аллап» сөзү овалыгда јаранмыш батаглыг демәкдир. Алапај чоғрафи адынын ахырынчы мә'нада олмасы аглабатандыр. Бу мисалы көстәрмәкдә мәгсәдимиз вар. Адәтән, топонимләр изаһ едиләркән халг етимолокијасы да нәзәрә алыныр, ја да топоними көтүрүб өзүнә мә'лум сөзләрә бөлүб изаһ едирләр. Нәтичәдә топонимә верилән мә'на топонимин чоғрафи шәраити (онун јаранмасыны шәртләндирмиш һәмин шәраит) ады илә узлашмыр. Она көрә дә топоними, хүсусилә чоғрафи шәраити әкс етдирән ады изаһ етдикдә ән әввәл топонимин мөвчуд олдуғу јерин ландшафты, фаунасы, флорасы вә с. нәзәрә алынмалыдыр.

Алтынај гәсәбәси (Јекатеринбург вилајәти) татарча «Гызыл ај» вә ја «Гырмызы ај» демәкдир. А. К. Матвејев бу ады Күчүм ханын (XVII әср) гоһумларындан Алтынај вә ја Алтанај адлы бириси илә дә бағлајыр. Бу топонимин изаһ олунмасында бир сәһв вар. Топоним Алтунајын шәхс адындан јаранмасы доғру ола биләр. А. К. Матвејев бу ады алтун—«гызыл» вә ја «аз» сөзләринә ајырмагда сәһв едир. Һеч вахт һеч бир халгда Ај «гызыл ај» адландырыла билмәз. Лакин «гызыл күнәш» ифадәси вардыр, чүнки һәгигәтән күнәш чыханда вә батанда үфүгдә гызыл, гырмызы рәнкинә чалыр Әслиндә исә бу шәхсин ады Алтундур. Бу адын сонундакы «ај» исә гәдим түрк дилләриндә (бә'зи тәдгигатчылара көрә Алтај дилләри аиләсиндә) шәхс вә тајфа адларына әлавә олунан бир шәкилчидир. Демәк, топонимин «Гызыл ај» мә'насы ујдурмадыр.

Јекатеринбург вилајәтиндә Арамил шәһәри, А. К. Матвејевә көрә, «арјама»—«чај гырағында галын коллугла өртүлмүш јер», «ил» исә азәрбајчанча, «ел», «тајфа» сөзләриндәндир.

Ермәнистан азәрбајчанлыларынын јашадығы Шора-

кәл (Шорајел) маһалынын ады да беләә гурулушлу (структурлу) топонимдир. Әслиндә «Ширак» түрк тајфасынын адындан вә «ел» сөзүндән олмагла «Ширак ели» (тајфасы) демәкдир. Шираклар исә орада еранын илк әсрләриндән мә'лумдур.

Азәрбајчанда түрк мәншәли «аран» сөзү илә ән гәдим топонимләрдән бири олан Аран (Арран) топоними јаранмышдыр. Инди дә дилимиздә «аран» дедикдә—«дүзән јер», «гышлаг јери», «исти јер» нәзәрдә тутулур. Печора чајынын мәнсәбиндәки Арантс топоними «јүксәк дашлы дағлар» кими изаһ едилир. Бизчә, бәлкә дә бу топоним мәһз «аран» сөзүнүн «гышлаг јери» мә'насыны верир.

Арти гәсәбәси (Јекатеринбург вилајәти) түрк мәншәли «арт» «даг ашырымы», «јајла» сөзүндәндир. Башгырдча «артылыш» «ашырым» мә'насыны верир. Азәрбајчанда бу ад Салварты дағынын адында дашлашыб галмышдыр. Дағыстанда Муг-Арт топоними вардыр.

Азов дәнизи вә ја Азов дағынын (Јекатеринбург вилајәти) адынын мәншәјини А. К. Матвејев татар дилиндә «азы» (азы диши) сөзү илә изаһ едир вә бунун үчүн о, Азов оронимини рус дилиндә олан Зуб, Зубетс, Болшој Зуб, Малы Зуб (Кузнетск Алатаусу) топонимләри илә мүгајисә едир. Куја гајалы зирвә дишә охшадығындан Азов адландырылмышдыр. [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 9]. Азов сөзүнүн азы диши илә һеч бир ифадә вә ја мәзмун ујғунлуғу јохдур. Азов һидроними мәншә е'тибарилә түрк топонимидир вә «азак»—«чајын мәнсәби» сөзүндәндир. Бу барәдә рус топонимчиләри вә дилчиләри дә јазмышлар.

Ајдырлы (Оренбург вилајәти) Суундук чајынын голудур. Газах дилиндә «ајдарлы»—«помпуллу», «кәкилли» (башга сөзлә, зирвәсиндә даш јығымы олан јүксәклик), тәпә демәкдир. [*А. К. Матвејев, с.* 9]. Бу топоним марағлыдыр, чүнки Азәрбајчанда да Кәкилдағ вә Кәкилкөл топонимләри вардыр. Санки кәкил сөзү илә (түркләрдә баш гырхылдыгда ортасында сахланылан бир чәнкә түк; рус казакларынын белә кәкил сахладыгларына көрә «хохол» адланмасы мә'лумдур) топоним арасында нә әлагә ола биләр? Гејд едилән топонимдән мә'лум олур ки, чоғрафи адларда «кәкил»—«топа» (ағач, дағ, гамыш-көл адында) мә'насындадыр.

Татарыстанда Актај адлы чајын адыны А. К. Матвејев [1980, *с.* 14] «ак» (ағ) вә «тај» (дајча) сөзләринә

ајырараг «ағ дајча» мә'насы вердијини јазыр ки, бу да инандырычы дејил. Бу, мүәллифин садәчә олараг түрк топонимләрини русчаја тәрчүмә етмәснинә нүмунәдир. Онда «Алтај» адыны да «ала дајча» кими изаһ етмәк оларды. О. Молчановаја көрә, Алтај топониминдәки «тај» сөзү «өлкә», «јер», «тәрәф» анлајышыны ифадә едир.

Нејва чајынын (Јекатеринбург) сол голларындан биринин ады Ағјардыр. Бу ад «ағ» вә «јар» (учурум, јарған) сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. «Јар» сөзү рус дилинә түрк дилләриндән кечмишдир. Азәрбајчан дилиндә исә «јарған» сөзүндә галыр. Гыпчаг дилләриндә «ј» сәси «ч»-јә кечдијинә көрә «чар» формасы бизчә, Чар кәндинин адында әксини тапмышдыр. Шимали Гафгазда Қызыл-Јар шәһәрнинин адыны биздә бә'зән мә'насына вармадан «Гызлар» кими јазырыг. Һалбуки бу, «Гырмызы гаја», «Гызыл јарған» (сүхурларын рәнкинә көрә) демәкдир.

Азәрбајчанда Алабашлы дәмирјол станснјасы вардыр. Јекатеринбург вилајәтнндә Нејва чајынын сол голларындан бири исә Алабашка адланыр. Бу ики чоғрафи адын ејнилијини демәк чәтиндир. Әкәр бурада дағ ады нәзәрдә тутулурса, онда «ала» вә «баш» (зирвә) сөзү зәнн едилә биләр. Орада бу топоним мәһз белә дә изаһ олунур. Лакин биздәки Алабашлыда ала (ала-була) баш «дағ зирвәси» ахтармаг мә'насыздыр.

Челјабинск вилајәтиндә олан көлләрдән икисинин ады Алабуга адланыр. Татарча бу, балыг адыдыр. Башгырдыстанда Итн Танын чајынын сол голу олан Арчајы вардыр. Башгырдча «ар» чајын гуру јатағы мә'насыны верир.

Қатајск шәһәринин ады (Қурган вилајәти) да диггәти чәлб едир. Мәсәлә бурасындадыр ки, Г. Гејбуллајевин ахтарышларына көрә Қатај вә Қатајк топонимләри Дағлыг Гарабағда вә Ермәнистанда еркән орта әсрләрдән маһал адлары кими мә'лумдур. Мүәллиф бу адлары еранын әввәлләриндә (әкәр VII әсрдә Қатај вә Қатак маһал адыдырса, демәк, бу топоним ондан әввәлки әсрләрдән мөвчуддур) јашамыш түркдилли катај, катак тајфасынын ады илә бағлајыр. Ону да дејәк ки, бә'зи рајонларымызда «көдәкли» адлы нәсил вә мәһәллә, Ермәнистанда Көдәкли кәнди дә вардыр. Бунлар да катаклынын фонетик формасыдыр. Бу, мәнтиги изаһдыр. Еркән орта әсрләрдә чәнуби рус чөлләриндә печенегл

рин бир тајфасынын «катај» адланмасы да буну тәсдиг едир. А. Р. Кузејев бир сыра түркдилли халгларда (татар, түркмән, газах, өзбәк, Гарагалпаг, гагауз вә б.) катек вә катај тајфасынын инди дә мөвчуд олдуғуну јазмышдыр. Һаггында данышдығымыз Катајск топоними дә дејиләнләрә сүбутдур.

А. К. Матвејев Качканар шәһәринин (Јекатеринбург) адыны «Гачан нәр» кими изаһ едир. Бизчә, бу дүз дејил. Бу, бәлкә «гаш» (дағын гашы) вә «кәнар» сөзләриндән дир. Кизел шәһәринин ады башгырд дилиндә «гырмызы» демәкдир, рус дилиндәки «кизил» (зоғал) сөзү дә бурдандыр. Урал чајынын Бөјүк Кизил вә Кичик Кизил адлы ики голу вардыр. Азәрбајчан топонимијасында Гызылчыг (зоғал) дејилән топоним мөвчуддур.

Кама чајынын ики сағ голларындан һәр биринин ады Шимал Кондас вә Јарыкчы Кондасдыр. «Кондас»—«кондоз» (башгырдча) вә «кондыз» (татарча) сөзләриндән ибарәт олуб, «гундуз», «самур» демәкдир.

Крыктау силсиләсинин ады башгырдча Крыктыуау вә ја Кырхты (Гырыглаг) демәкдир. Азәрбајчанда Кәм јајлағы (Шәки), Јарымча јастаны (Хызы), Чапыггаја дағы вә с. ејни мәзмуну ифадә едән (гырыг, јарымчыг, чапыг вә с.) оронимләрлә бир сыра тәшкил едир.

Кувадук шәһәри (Оренбург) газах дилиндә куан сөзүндән олуб, «гураглыг», «аныг» (сонсуз јер) мә'насыны верир. Тамамилә мәнтиги мә'надыр. Лакин ону түрк дилләриндәки «куван», «куан» (Азәрбајчан дилиндә «күвәнмәк» сөзүндән) «шадланмаг», «шадлыг» сөзү илә бағлајанлар јанылырлар. Бу ајры сөһбәтдир ки, топоним «Күвәндик» шәхс адындан (көрпә ушаг дүнјаја кәлдикдә валидејнләри она белә ад да верирләр) јаранмышдыр.

Урал чајынын сол голларындан биринин ады Кумакдыр. Бу һидроним «гумлаг» демәкдир.

Куметртау (Башгырдыстанда шәһәр вә даг ады)—Көмүр дағы мә'насындадыр. Кечмишдә дағларда ағач көмүрү һазырланмасы илә вә ја даш көмүрлә әлагәси ола биләр. Өзбәкистанда Дашкумур шәһәринин ады көмүрүн тәбии јатағы илә әлагәдар олдугундан чаван топонимдир.

Кунгур шәһәри вә буз мағарасынын (Перм вилајәти) ады татар дилиндәки «конгыр»—«гонур» сөзүндәндир. Азәрбајчанда Гонурдаг вардыр. Гонур шәхс ады вә сојады кими гәбул олунмушдур. А. К. Матвејевин мә'лу-

матына көрә [1988, *с.* 152], «конгур»—монгол сөзүдүр. Монгол вә бурјат дилләриндән «хонхор» сөзү түрк дилләринә «гонгур» шәклиндә кечмишдир.

Курган шәһәр вә вилајәти вардыр. «Курган»—сүн'и сурәтдә јарадылмыш тәпә вә гала мә'насындадыр.

Куса чајы (Ај чајынын сағ голу) башгырд дилиндә—«Кус јулы»—көч јолу демәклир. Азәрбајҹанда јајлаглара кедән јоллар халг ичәрнсиндә бә'зән көч јолу да адланыр. Көч јоллары, адәтән, әсас магистрал јоллардан, әкин јерләриндән вә бағлардан кәнар кечир. Онлара бә'зән «гара јол» да дејирләр.

Чељабинск вилајәтиндә олан Кујаш ҹоғрафи ады татарҹа «којаш»—«күнәш», «күнәшли» демәкдир. Азәрбајҹанда Дәдәкүнәш (Шамахы), Әркүнәш дағы (Ҹәбрајыл) вә с. ҹоғрафи адлар вардыр.

Кыштым шәһәринин ады (Чељабинск) татар вә ја башгырд дилиндә «кышкы», азәрбајҹанча «гышлаг» демәкдир. Мүхтәлиф түркдилли халгларда «кыш» (гыш)—фәсил ады илә топонимләрин јаранмасы малдарлыг, тәсәррүфат формасы илә бағлыдыр (мал-гаранын јајда јајлагда, гышда гышланан јердә сахланмасы). Тәсадүфи дејил ки, Орта Асија халгларынын дилиндә «кәнд» сөзү јохдур, ону «гышлаг» сөзү әвәз едир. Бу о демәкдир ки, јашајыш мәнтәгәләрн мәншәҹә гышлаглар әсасында јаранмышдыр. Азәрбајҹанда гышлаг сөзү әсасында јаранмыш бир сыра ҹоғрафи ад, әсасән јашајыш мәнтәгәси адлары вардыр, (Гышлаг кәнди, Һоһургышлаг көлү, Гарагышлаг кәнди вә с.).

Башгырдыстанда Масим (Мәсим) дағы етнотопонимдир. Минјар (Чељабинск) шәһәри Миңјарған демәкдир. «Јар» дик јамаҹ, учурумлу саһил мә'насындадыр. Јухарыда бу барәдә бәһс етмишик. Урал дағларынын ҹәнуб гуртараҹағы бoју узанан алчаг дағ силсиләси Мугоҹар адланыр; бу топонимдә «јар» сөзүнүн «ҹар» фонетик формасы өз әксини тапмышдыр.

А. К. Матвејев јазыр ки, бир груп алимләр «мугоҹар» сөзүнүн мә'насыны «зирвәдә јерләшмиш уча учурум» кими, дикәрләри исә түрк нәслиндән олан «муғ» тајфасынын ады илә бағлајырлар. «Мугоҹар» сөзүнү монгол (түрк дилләриндә монгол, монгул, могол) сөзү илә дә әлагәләндирирләр [*А. К. Матвејев,* 1988, *с.* 176]. Көзләнилмәдән белә бир суал ортаја чыхыр: бу гәдәр кениш әразидә «муғ» сөзү илә бағлы топонимләр (Дағыстанда да чохлу белә ад вардыр) гәдим Азәрбајҹанда јаша-

мыш маг, муг тајфасынын адындандырмы, јохса түрк мәншәли маг, муг адлы тајфа мөвчуд олмуш вә бу тајфа гәдимдә Азәрбајчанда, Муған дүзүндә вә башга әлкәләрдә мәскән салмышдыр? Бә'зи тәдгигатчылар «муғ» сөзүнүн Иран дилләри әсасында етимолокијасыны тапа билмәмишләр.

Обшиј Сырт Оренбург вилајәтиндә кениш саһә тутан јүксәкликдир. Сырт—түрк дилләриндә дағын бели, суајрычы демәкдир. Бу сөз Азәрбајчан топонимләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Орда кәндинин вә рајон мәркәзинин ады (Перм вилајәти) түрк-монгол дилләриндә «һәрби дүшәркә», «лакер» демәкдир. Азәрбајчанда Ордубад ојкониминин биринчи компонентини дә мәһз бу сөзлә бағлајанлар һаглыдыр. Амма гәдим түрк дилләриндә «орду», «орда» әввәлчә «хан дүшәркәси» мә'насында олуб. Онун «гошун» мә'насы XIV әсрдән сонра јараныб. Икинчи компонентин — «бад» сөзүнүн дүзкүн изаһы верилмәмишдир. Тәдгигатчы Әлјар Сәфәрли һаглыдыр ки, бу сөз фарс дилиндәки «абад» сөзү дејил, әкс тәгдирдә «Ордубад» јох, «Ордабад» јаранарды. Бу компонентин ареалыны, сонра да дил мәнсубијјәтини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Оренбург шәһәринин (һәм дә вилајәтинин) ады мә'насы дәгиг мә'лум олмајан «орен» вә алманча «бург»—«гала», «истеһкам шәһәр» сөзләриндәндир. Оренбург вә Орск шәһәрләринин өз адыны «Ор» чајынын адындан көтүрмәси күман едилир, газахча «ор»—«хәндәк», «газылмыш чөкәклик» демәкдир. Бәс бу һалда «ен» сөзү нәдир? Ајдындыр ки, бизләки Өрәнгала топонимини Оренбургдакы «орен» илә мүгајисә етмәк олмаз. Чүнки өрән—«дағылмыш», «учурулмуш» (виранә) демәкдир.

Пышма чајы Тура чајынын сағ голудур (Јекатеринбург вә Түмен вилајәтләри). Татарча Пышма—«сакит», «пошмыс»—«тәләсмәјән», «ләнкијән» демәкдир. Беләчә, «Пышма»—«лал ахан чај» кими изаһ олуна биләр.

Сакмар (Урал чајынын сағ голу) башгырд дилиндә «Сакит ахан чај» демәкдир. Башгырдча «сак» (хак)—«еһмалча», «сакит», «бар» (дилимиздәки «вар кет» ифадәсиндә) исә «кет» демәкдир.

Башгырдыстандакы Салават шәһәринин ады халг гәһрәманы Салават Јулајевин шәрәфинәдир. Азәрбајчанда да Баш Гафгаз сыра дағларынын суајрычында (Шин чајы вә Дәмирапаран чајынын мәнбәләриндә) Салават

адлы ики ашырым вардыр. Онлар Гәрби Салават ашырымы вә Шәрги Салават ашырымы адланыр.

Мараглыдыр, бәс биздәки бу оронимләр нечә изаһ олуна биләр? Бизә мә'лум олдуғуна көрә, топонимчиләримиз индијәдәк бу ашырымларын мә'насыны ачмамышлар. Фикримизчә, һәр ики ашырым түрк дилләриндәки «сал», «һамар», «бүтөв гаја», «а» бирләшдиричи сәсиндән вә түрк дилләриндәки «гәдим»—«үз», «сәтһ», «сифәт», «јамач», «ахар-бахар», «ашырым» сөзләриндәндир. Лакин данышыгда «бәт» сөзү галын саитли «сал» сөзүнә ујғунлашдырылдығына көрә «баш» вә «ват» формаларыны кәсб етмишдир. Бу изаһ ашырымларын релјеф гурулушуна да ујғундур.

Ује чајынын голу Санарка адланыр. Газах дилиндә «сонар»—«тәзә гар», «сонарты» сөзү исә «хизәклә довшан овуна кетмәк» мә'насыны верир. Демәли, Санарка (Санар) топоними буз бағламыш чајын үстү илә «ов», «ова кетмәклә» әлагәдар јаранмышдыр. Азәрбајчанда Снар дағы (Шаһбуз) да бәлкә бу мә'нададыр.

Суундук чајы Урал чајынын сол голудур. Оренбург вилајәтиндә олан бу чај «сүјүндүк»—«севиндирмәк», «сөјүндүрмәк» сөзү кими изаһ едилир. Газахларда «сөјүндүк»—«һәдијјә» демәкдир.

Бурада Азәрбајчанын Сандыгдағ (Шәки) ороними јада дүшүр. Бә'зи топонимчиләр узагдан сандыға охшадығына көрә дағын бу ады дашыдығыны јазырлар. Бу, јанлышдыр. Әслиндә түрк дилләриндә «сандик»—«дағарасы чөкәклик» демәкдир.

Јекатеринбург (Свердловск) вә Түмен вилајәтләриндә Тавра адлы чај вардыр. О, Тобол чајынын сол голудур. Тавра шәһәри өз адыны һәмин чајын адындан алмышдыр (ејни адлы шәһәр ики вилајәтин әразисиндә вардыр). А. К. Матвејев Тавра ојконимини түрк (татар, башгырд) дилләри әсасында «тауда»—«дағда», «дағын үстүндә» кими изаһ етмишдир [*А. Матвејев,* 1980, *с.* 240]. Бәс онда Азәрбајчандакы чохлу мигдарда Төвратәпә, Таврадағ вә Таврадак нечә олсун? Бизчә, Г. Гејбуллајев өзүнүн «Азәрбајчанлыларын етногенезинә даир» әсәриндә бу топонимләрин мә'наларыны чох доғру мүәјјән етмишдир; бу топонимләр гәдим түрк дилләриндәки «тавур»—«көчүн дүшәркә јери», «көч ареалларынын ачылдығы јер» сөзүндәндир. Јери кәлмишкән, бу сөз ермәниләрин әразисиндә Тавратат шәклиндә (маһал ады кими) һәлә VII әсрдән мә'лумдур.

Тогакај топоними татар вә башгырд дилләриндә «таган», «дајаг» нәјинсә (сач) алты, «үчајаг» кими мә'наландырылыр. Демәли, Таганај «ајдынсајағы», «ајалты» кими мә'наландырылыр. Г. Ј. Корнилова көрә, Тағанајтау—«ајын доғдугу дағ», «ајын архасындан чыхан ај», «ајдоган даг» демәкдир. Бу изаһат даһа мә'налыдыр. Азәрбајчанда Тоғаналы (Ханлар) кәндинин ады да «тоған» вә «лы» шәкилчисиндән ибарәтдир. Бурадан «тоғаналы»— «архалы», «дајаглы» мә'насындадыр. «Тоған» түркләрдә һәм дә шәхс адыдыр.

А. К. Матвејев [1988, *с.* 242] Тагил оронимини вә һидронимини (Јекатеринбург) мәншәјн һаггында данышаркән бу адын түрк мәншәли олдуғуна хүсуси диггәт јетирир вә ону «таг», «даг» вә «ил» (ел) тајфа сөзләринин бирләшмәсиндән ибарәт топоним һесаб едир. Бизчә, бу топоним «ел дағы» мә'насыны да верир. Лакин Ј. Којчубајев [1974] Газахыстанда олан ики чоғрафи ады (Јахшы Тагылы вә Јаман Тагылы) газах дили әсасында «Тагылы»—«ов гушлары олан јер», «вәһши һејванлар олан јер» кими изаһ едир. О көстәрир ки, Тогалы—«Дағлыг әразн» демәкдир.

Башгырдыстанда вә Оренбург вилајәтләри әразисиндән ахан Урал чајынын сағ голларындан биринин ады Таналыгдыр. Һидроним «дана» вә «лык» шәкилчисиндән ибарәт олмагла «Дана сахланылан јер» кими баша дүшүлүр. Азәрбајчанда Даначы адлы (Загатала) кәнд вардыр. Г. Ә. Гејбуллајев Азәрбајчандакы бу топоними бир сыра түрк халгларында инди дә мөвчуд олан «тана» тајфасындан вә «чы» мәнсубијјәт шәкилчисиндән сајыр. Көрүндүјү кими, ејни чүр сәсләнән ики топоним мүхтәлиф мә'наја маликдир.

Челјабинск вә Курган вилајәтләри әразисиндән ахан Теча чајынын ады (Исети чајынын сағ голу) татарларын «тјуче» сөзүндән олуб, «ширин су» демәкдир [*В. А. Ложкин*].

А. К. Матвејев јазыр ки [1988, *с.* 245], Теча чајы һөвзәсиндә көлләр чох олдуғундан чаја бу адын (Ширин су) верилмәси тәбиидир. Лакин бу адын һәм дә татарча «теча» (динче, динчи), јә'ни динә инанан вә с. кими изаһы бош вә әсассыздыр.

Тогузак чајынын ады (Челјабинск вилајәти вә Газахыстан) түрк дилләриндәки «тогыз»—«доггуз» рәгәминдән олуб, «доггуз шәнбә», «доггуз шахәләнмә» де-

мәкдир. Нәзәрә чарпан чәһәт одур ки, доггуз рәгәминдән сонра «ак» сөзү дурур ки, бу да «ахын», «чај» демәкдир.

Тугулум гәсәбәсинин ады (Јекатеринбург вилајәти) татар дилиндәки «тугылма»—«гарышдырылмыш» сөзүндәндир. Гәсәбәнин ады «гарышыг» мә'насындадыр. Башгырдыстандакы Тујмазы шәһәри адынын етимолокијасы «дојмазлар» мә'насындадыр.

Тура чајынын, «тура» сөзүнүн мә'насы (Јекатеринбург вә Түмен вилајәтләри) татарча «шәһәр» демәкдир. Лакин Туран адлы түркдилли тајфа да олуб, Турински вә Туранскаја Слабодка ојконимләри орада бәлкә дә «шәһәр» сөзүндән јох, «туран» етнониминдәндир. Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә Туран адлы бир нечә азәрбајчанлы кәнди вардыр.

Тура чајынын сағ саһилиндә Түмен јашајыш мәнтәгәси јерләшир. «Түмен» татарча—«он мин» демәкдир. Түмен шәһәринин илкин ады татарча Чимчи-Тура вә ја Чинги-Тура олмушдур. [*А. К. Матвејев,* 1988, *с.* 257]. Күрчүстандакы «Дманиси» әслиндә «туман» сөзүндәндир.

А. К. Матвејевин [1988, *с.* 255—256] мә'луматына көрә, Түмен чоғрафи ады руслар Гәрби Сибирә кәләнә гәдәр олмушдур. Түмен адлы шәһәр Терек чајынын мәнсәбиндә дә вар имиш.

XVII әсрдән башламыш бир груп тәдгигатчылар [*В. Н. Татишев* вә б.] Урал оронимининин етимолокијасыны изаһ едәркән онун түрк дилләриндә «гуршаг», «кәмәр», «кәмәрләнән» мә'насында олдуғуну гејд етмишләр. Демәли, «Уралтау»—«Кәмәрдағ» мә'насындадыр. Урал гәдим Аралтова вә ја Оралтова дағларынын сонракы формасыдыр. Татар дилиндә инди дә «уралмаг» фе'ли вардыр ки, бу да «гуршаг доламаг» мә'насындадыр.

Уфа ојконимининин (Башгырдыстанын пајтахты) мәншәји бир гәдәр мүбаһисәлидир. Бә'зи тәдгигатчылар онун «Уф!» сөзүндән олдуғуну сөјләјирләр. Бу, халг етимолокијасыдыр. Онун башгырд дилиндә олан «уба» (Азәрбајчан дилиндә «оба» сөзү)—«гәбир тәпәси», «курган» «сүн'и тәпә» (сонралар бу сөз көчүн дүшдүјү јер, көч јери мә'наларыны да кәсб едиб) сөзүндән олмасы ағлабатандыр.

Хојеква дағынын (Шимали Урал) ады—«хој» вә «ёква» сөзләриндән јаранмышдыр. Мансы дилиндә «еква», «гары» демәкдир. «Хој» исә ненләрин дилиндә «дағ» демәкдир. Демәли, Хојеква—«гочамаһ дағ», «гаја»

демəкдир. Чəнуби Азəрбајчандакы Хој шəһəринин ады бу чəһəтдəн диггəти чəлб едир. Бəлкə дə гəдим түрк диллəриндəки «хој»—«гојун» мəнасындадыр.

Челјабинск вилајəтиндəки Чебаркул шəһəринин ады татарча «чыбар»—«ала» вə «күл»—«көл» сөзлəриндəн ибарəт олуб, Алакөл демəкдир. Азəрбајчанда бир нечə Алакөл вардыр.

Челјабинск шəһəринин адыны А. К. Матвејев түрк дилиндəки «чəлəби» сөзүндəн һесаб едир. «Чəлəб» əрəбчə аллаһ, «чəлəби» исə «аллаһ адамы» демəкдир. Чəлəби етнотопонимдир. Бу, түрк тајфаларындан биринин адыдыр. Түркдилли халглар ичəрисиндə Чəлəби тајфə вə шəхс ады кениш јајылмышдыр.

Чизмə һидроними (Перм вилајəти) татар дилиндəки «чишмə», башгырд дилиндəки «шишмə» сөзлəриндəн көтүрүлмүшдүр. Чизмə чајынын ады (Чусоваја чај һөвзəси)—чешмə демəкдир.

Азəрбајчанда Чешмəбасар (Нахчыван), Чешмəли (Товуз), Чешмəк (Лерик) оронимлəри вардыр.

Чəнуби Уралда олан Јамантау (башгырдча) дағынын (1640 м) ады Јамандаг демəкдир.

Јанаул гəсəбəси—Јеникəнд демəкдир. Јанаул кəнд адлары Башгырдыстанда, Татарыстанда јохдур. Азəрбајчанда сон јарым əсрдəн артыг бир дөврдə дə «јени», «тəзə» сөзлəри əтрафында чохлу јашајыш мəнтəгəси ады јаранмышдыр. Республикада «јени» сөзү илə јаранмыш 20-дəн артыг јашајыш мəнтəгəси (Јеникəнд) вардыр. Бүтүн бунлар Совет һакимијјəти иллəриндə коллективлəшмə нəтичəсиндə малдар еллəрин отурагланмасы вə ја торпаг азлығы үзүндəн гəдим кəндлəрдəн кəнарда јени мəнтəгəлəрин јаранмасы илə əлагəдардыр. «Тəзə» сөзү əсасында республикада Тəзəкəнд адлы 21 јашајыш мəнтəгəси вардыр.

Јеникəнд вə Тəзəкəнд јашајыш мəнтəгəлəринин адлары һаггында фикирлəшмəк лазымдыр.

Јангантау дағ ады (Башгырдыстан)—Јанардаг демəкдир. Бу дағда исти су вə ондан галхан бухар вардыр. Башгырдыстанда белə əфсанə вардыр ки, инсанлар одун нə олдуғуну билмəдиклəри бир дөврдə көјдəн јанардаға од енир. Инсанлар һəмин оду дүнјанын һəр јеринə јајмышлар. Илк инсанларын илдырым дүшмүш вə јанмаға башламыш ағачдан, ја да од пүскүрəн вулкандан од ала билмəлəринə даир фикир елмдə дə мөвчуддур. Һəмин əфсанə дə санки һəгигəти əкс етдирир.

Биз бу бөлмәни А. К. Матвејевин «Уралын чоғрафи адлары» [Јекатеринбург, 1988] китабы әсасында јазмыш вә јери кәлдикчә өз материалларымыздан да кениш истифадә етмишик. Мәгсәдимиз Уралда түрк мәншәли чоғрафи адларла охучуну өтәри дә олса таныш етмәкдән ибарәтдир. Татарыстан вә Башгырдыстанда түрк топонимләринин олмасы тәбиидир. Лакин бу республикалардан кәнарда түрк топонимләринин јајылмасы, хүсусилә Јекатеринбург (Свердловск), Түмен. Перм, Оренбург, Чељабинск вилајәтләриндә түрк топонимләринин чох кениш ареала малик олмасы түркдилли халгларын, хүсусилә татарларын, башгырдларын вә газахларын һәмин јерләрдә гәдимдән јашамасына әсаслы дәлилдир. Дејиләнләрдән көрүнүр ки, түрк топонимләри, онлары тәшкил едән сөзләр бу вә ја дикәр түрк дилләриндә фонетик хүсусијјәтләри илә фәргләнсә дә, ваһид ганунаујғунлуг әсасында јаранмыш систем тәшкил едир. Бу вә ја дикәр топонимә, мәсәлән, Уралда, һәм дә Азәрбајчанда тәсадүф едилмәси, јә'ни топонимик параленләр топонимик тәдгигатда нәзәрә алынмалыдыр. Онда алынан нәтичә дә инандырычы олар.

ТҮРКМӘНИСТАН ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ТОПОНИМИК ПАРАЛЕЛЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Түркмәнистан Хәзәр дәнизинин күндоғар һиссәсиндә јерләшир. Дилчиләрин фикринчә, түркмән вә Азәрбајчан дилләри түрк дилләри аиләсинин оғуз групуна дахилдир. Азәрбајчан вә түркмән топонимләри арасындакы чохлу паралел дә бунунла әлагәдардыр. Ашағыда бу паралелләр һаггында гыса мә'лумат верәчәјик.

Түркмәнистан топонимләри С. Атанијазовун ики әсәриндән көтүрүлмүшдүр [*С. А. Атанијазов.* Түркмәнистанын топонимик лүғәти, Ашгабад, 1970, 306 *с.*; «Түркмәнистанын топонимијасы, Ашгабад, 1981, 73 *с.*]. Һәр ики әсәр түркмән дилиндәдир.

Г. Гејбуллајев С. А. Атанијазовун лүғәтинә рә'ј јазмыш вә Ашгабадда чап етдирмишдир. Бурада түркмән—Азәрбајчан паралелләринә әсас диггәт верилмишдир. Рә'јдә дејилдији кими, мәһз С. А. Атанијазовун тәдгигаты сајәсиндә Түркмәнистанын топонимијасы фундаментал бир әсәр шәклиндә охучулара чатдырылмышдыр.

Түркмән вә Азәрбајчан топонимләри арасындакы паралелләрин әсасы, ән әввәл, һәр ики халгын форма-

лашмасында ејни түркдилли тајфаларын, хүсусилә сәлчуг—оғуз тајфаларынын иштирак етмәсидир.

Түркмәнистанда Авшар, Бајандур, Бајат вә с. етнотопонимләр вардыр. Ејни етнотопонимләр нәинки Азәрбајчанда вә кечмишдә Ермәнистанда олмуш, һәм дә Чәнуби Азәрбајчанда вә Түркијәдә дә вардыр.

Түркмәнистанын сәһра вә јарымсәһра ландшафт зоналарында сујун шорлуғу вә дузлулуғу (ачылығы) илә бағлы чохлу чоғрафи ад вардыр. Бу адлар әсасән гујулара, булаглара, көлләрә, гобулара аиддир (Ажыбулак, Ажыгамыш, Ажыгурд, Ажыдәрја, Ажыгол, Ажышабек, Ажытәпә, Ажын кәһризи вә с.).

Түркмәнистанда Акчагыл адлы јер вардыр. Бу чоғрафи ад кеолокијада Плиосенин бир дөврүнүн адыны дашыјыр. Плиосенин бу дөвр чөкүнтүләри бу әразидә јахшы мүшаһидә едилдијиндән һәмин јерин ады илә о дөвр чөкүнтүләринә Ағчагыл ады вермишләр. Түркмәнистандакы Алма, Алмалы, Алматахта вә башга чоғрафи адлара Азәрбајчанда да раст кәлинир. Түркмәнистанда олан Балкан дағынын адыны (Улу Балкан вә Кичик Балкан) фарс мәншәли һесаб едәнләр вардыр. Авропадакы Балкан јарымадасынын адыны да түркмән мәншәли сајырлар. С. А. Атанијазов [1970, с. 42] јазыр ки, «балкан»—үмумијјәтлә «дағ» мә'насындадыр.

Бајат обалары Түркмәнистанда чохдур. Бајат—гәдим түрк тајфаларындан биринин адыдыр. Охучу јәгин ки, Дәдә Горгудун бәјат тајфасындан олдуғуну дастандан билир. Азәрбајчанын даһи шаири Мәһәммәд Фүзули дә мәншәчә бајат тајфасындандыр. Һәтта халг арасындакы рәвајәтләрдән бириндә дејилир ки, Фүзули Ағчабәди рајонундакы Бајат кәндинин әсасыны гојмуш бајат аиләсиндән чыхмышдыр. Ким билир, бәлкә дә еләдир. Бурадан мә'лумдур ки, бајат тајфасы Өн Асијада, хүсусилә XIV—XV әсрләрдә Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасында фәал иштирак етмишдир. Бу барәдә тарихчи Огтај Әфәндијевин монографијасында әтрафлы данышылыр. Түркмәнистандакы Бозалганлы илә Азәрбајчандакы Бозалганлы (Товуз) кәнди арасында да мәншә бирлији мөвчуддур.

Топонимләри тәдгиг едәркән рәнк билдирән бир чох топонимләрә раст кәлмишик. Она көрә дә рәнк билдирән адлары биз *бојанимләр* вә ја *хромонимләр* адландырмағы тәклиф етмишик.

Рәнк билдирән топонимләрә түркдилли халгларын

јашадығы әразиләрдә тез-тез тәсадүф олунур. Лакин рәнк билдирән үмуми ада—«боја» топониминә чох надир һалда раст кәлинир. Белә адлардан бири Кәлбәчәр рајонундакы Бојахлы кәнд адыдыр. Түркмәнистанда исә ики белә ад вардыр (Бојадағ вә Бојалыјер). Бурада «боја» үмумиләшдирилмиш ад олдуғундан һәмин гәбилдән олан адларын раст кәлдији јердә һәр һансы бир рәнк дејил, бир нечә (ики вә ја даһа артыг) рәнк олмалыдыр. Бир нечә рәнкин чаларлығы «боја» адыны јаратмышдыр. Анчаг бир рәнкин үстүнлүк тәшкил етдији јерләрдә һәмин рәнкә ујғун (Гарагаја, Ағдаш, Сарыторпаг, Гырмызылы, Хыналыг, Гонурдаг, Чалдаш, Болјер вә с.) ад верилир. Түркмәнистанда олан Бојадаға адыны она көрә вериблэр ки, һәмин дағда гара вә гонур рәнкләр үстүнлүк тәшкил едир [*Н. О. Нәзәров*].

Азәрбајчанда Бығыр (Көјчај) вә Бугур (Исмајыллы) кәндләри вардыр. Баш Гафгаз силсиләсиндә Гарабурға дағ (3346 м) ады мәшһурдур. Бу оронимләрдәки «бугур» вә «бурға» ады ејни мә'наны верир. Түркмәнистанда да Буғралар адлы кәнд вардыр. Бу топонимләрдәки «буғра» сөзү икиһүркүчлү (икикүвәнли) дәвәнин адыдыр. Лакин Азәрбајчандакы Бығыр вә Түркмәнистандакы Буғралар топонимләри арасында бир фәрг вардыр. Буғралар топоними һәгигәтән «дәвәләр» мә'насыны верир. Шамахы рајонундакы Буғудағ (XII әсрин Галеј-Бугурд галасы да һәмин дағын адындандыр) чоғрафи ады дағын узагдан икиһүркүчлү дәрәјә бугура вә ја бығыра охшамасыны билдирир. (Дәвәбојну дағ ады кими). Көјчај рајонундакы Бығыр јашајыш мәнтәгәси ады да кәтириләмә аддыр. Үмумијјәтлә «дәвә» сөзүндән јаранмыш бир нечә топонимләр вардыр. Мәсәлән, Дәвәбатанчај (Исмајыллы), Дәвәәләнсу анбары (Шәрур), Дәвәли тајфасы (Шәрурун Ханлыглар кәнди), Дәвәлидағ (Гобустан). Дәвәбојну (Лачын) вә с.

Әтраф әразиләрә нисбәтән һавасы сојуг олан бә'зи чоғрафи објектләрин адында сојуг вә ја буз сөзләри иштирак едир. Мәсәлән, Түркмәнистанда дәрәнин күн дүшмәјән (гузеј) һиссәси Бузлудәрә, Азәрбајчанда бир дағ Бузлуггар адланыр. Губа рајонунда чынгыллыгда јаранмыш бир мағараја Бузлукаһа дејирләр. Исти вә сојуғу билдирән Сојуғдағ (Ордубад), Сојугбулаг (Шәки, Галах, Кәлбәчәр, Лачын), Сојугбулаглар (Газах) топонимләри исә сојуг сулу булагларла бағлыдыр. Дағлыг әрази релјефиндә ајдын көрүнән дағ, даш вә гајалара

да харичи көрүнүшүнә көрә ад верирләр. Түркмәнистанда Баврүдешик (Бәјрүдешик), Азәрбајчанда Дәликлидаш (Гобустан) адлы оронимләр вардыр.

«Бурун» чографи терминин објектләрин заһирән инсанын бәдән үзвләриндән биринин—бурунун андырмасы илә әлагәдардыр. Бурун дедикдә, адәтән, гајалы чыхынты олмагла дағлардан араланыб кәнара истигамәтләнмиш тирәнин гуртарачаг һиссәси, дәрәләрдә чајын истигамәтини экс саһилә чевирән гаја чыхынтысы вә с. нәзәрдә тутулур. Беләликлә, Азәрбајчанда Гызылбурун (Сијәзән), Бурунговаг (Ханлар), Бурунлу (Зәнкилан вә Зәрдаб), Түркмәнистанда Бурунгум, Бурундепе, Бурунчуг вә с. топонимләр јаранмышдыр.

Јухарыда түркмән вә Азәрбајчан топонимләриндән, түрк тајфаларынын адлары илә бағлы бир нечә топоним һаггында данышмышыг.

Түркмәнистанда Габырдыарык, Азәрбајчанда Габырры чајларынын ады Габырлы (гәдим формасы Кабарлы, Кәбирли) тајфасынын адындан көтүрүлмүшдүр. Тәдгигат көстәрмишдир ки, Кабар, Кәбәр, Кәбир- хәзәрләрин бир тајфасынын ады олуб. Түркмәнистанын Газахоба кәнди, Азәрбајчанын Газах шәһәри, шүбһәсиз, газах адындандыр. Газанчыг (Түркмәнистан), Казан (Татарыстан), Газанлыг (Болгарыстан), Газанчы (Нахчыван) ојконимләри чохдур. Гафгазда, Шимали Гафгазда вә Орта Асијада «газан» сөзүнүн иштирак етдији күлли мигдарда топоним мөвчуддур. Марағлыдыр ки, бу сөз һәм кәнд, һәм дағ, һәм дә булағ адларында вардыр. Илк дәфә бу мәсәләдә ајдынлыг јарадан Г. Гејбуллајев олмушдур. О, 1973-чү илдә јаздығы бир мәгаләсиндә көстәрмишдир ки, «газан» сөзү илә бағлы топонимләр ики гисмә ајрылыр. Бир гисми гәдим болгар (булгар) етносуна мәнсуб казан тајфасынын адыны экс етдирирсә, дикәр гисми (булаг вә даг адлары) онларын заһирән газана охшарлығыны билдирир.

Јахуд «ганлы» сөзүнүн иштирак етдији күлли мигдарда кәнд, гаја, нөһүр, чај адларыны көтүрәк. Јухарыда һаггында данышылан топонимләрдә олдугу кими, бурада да ики чәһәт нәзәрә алынмалыдыр. Бир гисим топонимләр түрк мәншәли «канглы», «ганлы» тајфасынын («Дәдә Горгуд»да Ганлы Гоча ады вар) адыны экс етдирир (Кәлбәчәр р-нунда Канглыдағ мә'лумдур). Бозалганлы, Диварганлы вә с. кәнд адларында да бу етноним вар. Лакин Ганлыкөл, Ганлыгаја, Ганлыкәнд

вә с. топонимләр, шүбһәсиз, бәдбәхт һадисәләр (адамларын, јахуд ев һејванларынын суда боғулмасы, гајадан јыхылмасы, јахуд дава, саваш нәтичәсиндә өлүм һадисәси вә с.) илә әлагәдардыр.

Демәли, топонимләрдә, «ган» вә ја «ганлы» сөзү һеч дә ганлы гаја вә рәнк билдирмир. Лакин бә'зи гаја вә дағ адларынын тәркибиндә «гызыл» вә «гырмызы» сөзләри вар ки, бу да вулкан мәншәли олдугларына көрә онларын гырмызыја чалмасы илә бағлыдыр.

Ермәниләр әсримизин орталарында Ермәнистанда олан чоғрафи адлары күтләви шәкилдә дәјишдирмиш вә онлара гаршы бир нөв сојгырымы сијасәти тәтбиг етмишләр. Өзләри исә азәрбајчанлылар тәрәфиндән ермәниләрә гаршы сојгырымы сијасәти јүрүдүлдүјү һаггында һај-күј салмышлар. Ермәнистанда олан «Ганлыкөл» адларыны дәјишдирәндә ону белә «әсасландырырдылар» ки, күја түркләр ермәниләри өлдүрәндә онларын ганы бу көлләрә ахмыш, һәмин вахтдан көлләр «Ганлыкөл» адландырылыб. Әкәр бу беләдирсә, бәс һәмин көлләрә нә үчүн ермәничә јох, азәрбајчанча «Ганлыкөл» ады верилмишдир. Бүтүн бунлар ағ јалан, үјдурмадыр. Инсанда ағыл она көрәдир ки, дүшүнә билсин: ахы Ермәнистандакы «ганлы» сөзү олан топонимләр орта әсрләрдән, демәк, 1918-чи илдән әввәл мә'лумдур. Ермәни милләтчиләри үчүн һәгигәт јохдур. Ачкөзлүк, өзкә јурдуна көз дикмәк, өзләри үчүн хүсуси имтијаз тәләб етмәк онларын милли хүсусијјәтидир.

Түркмәнистанда Гапланатан, Гапландағ, Гаплангыр, Гапланлы, Гапланлы чешмә адлы беш топоним вардыр. С. А Атанијазовун [1970] фикринчә, һәмин јерләрдә гапланлар (пәләнкләр) јашадығы үчүн белә адланыр. Азәрбајчанда да Гафландағ (Гах) вардыр вә шүбһәсиз, инди нәсли кәсилмиш гаплан (Чәнуби Азәрбајчанда Гафланты дағы вардыр) бурада јашамышдыр.

Һәр ики республиканын топонимијасында «күн» компонентли адлар вардыр. Тәдгигатлардан ајдын олур ки, бу адлар мәнәчә ики гисмә ајрылыр. Бир гисим түрк мәншәли «күн» тајфасынын адыны әкс етдирир, дикәр гисми мәһз күнлү, күнәшли јерләр, јахуд күнеј јерләр демәкдир. Мәсәлән, Күнејмәһәллә (Губа) һәгигәтән күнејдә јерләшән кәнддир. Лакин Күнәшли әфшарларда бир тајфанын ады олмушдур. Дәдә Күнәш исә пир адыдыр Демәк, Күнәш Дәдә, Дәдә Горгуд, Дәдә Әләскәр,

Дәдә Алы кими дәдәләримиз һамыја мә'лум олмуш, гәбирләри зијарәткаһа чеврилмишдир.

Бурадан көрүнүр ки, топонимләрдәки охшар сөзләр мүхтәлиф мәншәли вә мә'налы ола биләр. Топонимик тәдгигатда нәзәрә алынмалы бир принсип дә будур.

Түркмәнистанда «гара» илә баглы 103 чоғрафи ад вардыр [*С. Атанијазов,* 1970, *с.* 65—75]. Азәрбајчанда да вәзијјәт ејнидир. Мәсәлән, Гарабурға, Гарабулаг, Гаравулканлы, Гараағач, Гаракөл, Гарагушлу, Гаратәпә, Гарачагаја, Гараман, Гарасы, Гарахан, Гарашор, Гарғалыг вә с. топонимләр һәр ики республикада вар. Лакин гејд олунмалыдыр ки, конкрет олараг һәр бир топонимдә «гара» сөзүнүн мә'насынын мүәјјән едилмәсиндә һәлә чатышмазлыглар вардыр.

Гартиз кәнди адынын (Губадлы) Гартүз адындан кәтүрүлмәси фикри (дәмир аләти итиләмәк үчүн гарт вә ја харт дашы орада болдур) тәһрифдир. С. Атанијазов «гарт» сөзүнү етноним һесаб едир [*с.* 78]. Бизчә, бу јанлышдыр.

Түркмәнистанда олан «Кәләсән-көрәсән» дағынын ады илә Азәрбајчандакы «Кәләсән-көрәсән» галасынын (Шәки) ады ејни мә'надан јаранмышдыр.

Түркмәнистанда олан Гозлу, Гозлуг, Гонур, Гонурдағ, Гонуртәпә, Гошабулаг, Гошагала, Гошатәпә, Гошаоба, Көјкүмбәз, Көјдәрә, Көјкөл кими чоғрафи адларын паралелләри Азәрбајчанда да вардыр.

Түркмәнистанда Көјчә адлы бир нечә оба ады вардыр. Ермәнистандакы Көјчә һидроними рәнк, кәлүн сујунун мави, көјүмтүл олдуғуну билдирир. Јухарыда биз Севан һаггында данышмышыг.

С Атанијазов [1970, *с.* 205] гәдим түрк дилләриндә «јазы» сөзүнүн «дүзән», «кениш мејдан», «сәһра» мә'насында олдуғуну јазыр. Бу, тамамилә дүздүр. Орада Сарыјазы адында да бу сөз иштирак едир. Азәрбајчанда олан Гарајазы дүзү (онун шимал һиссәси Күрчүстан әразисинә доғру узаныр), Ағјазы, Киләзи (Килјазы), Алајазы вә с. топонимләр дә мәһз «јазы» сөзүндән дүзәлмишдир.

Түркмәнистанда (Дашһовуз р-ну) Сувалма обасы вардыр. Бу ад «суалан» мә'насындадыр. Лакин Азәрбајчанда олан Сувалчал (Гусар) вә Сувакил (Загатала) кәнд адлары тамам башга дил мәншәлидир. Ләзки вә авар дилләриндә «сува», «ова»—«дағ», «јамач» демәкдир. Түркмәнистанда Сумбад адлы чај вардыр. С. Ата-

нијазов бу ојконими [*с.* 212] изаһ едәркән көстәрир ки, «сум»—говаг демәкдир. Ојконимин икинчи компоненти фарс дилиндәки «бад»—«вар» мә'насындадыр. Демәли, чајын ады «Говаг вар», «Говаг олан» демәкдир.

Бизчә, С. Атанијазов бурада јаныдыр. Нәјә көрә халг бу ады гојанда «вар» сөзүнү фарс дилиндән көтирмәли иди? Әслиндә «Сумбад», «Соума-абад» сөзләриндән ола биләр. «Соумә», «совмә»—әрәбчә «мә'бәд» демәкдир. Чох еһтимал һәмин топонимдә мәһз «соумә» сөзү иштирак едир.

Азәрбајчанда Сума вә Сумајлы топонимләри дә мәһз кечмишдә мә'бәдләрин мөвчуд олдуғу јерләрдир. Әлбәттә, Сумгајыт топониминин мәншәји тамамилә башгадыр. Ә. Һүсејнзадә вә Г. Гејбуллајев һәлә 70-чи илләрдә бу топонимин монголларын тәркибиндә Азәрбајчана кәлмиш Сукаит тајфасынын адындан олдуғуну сүбут етмишләр. Јалныз бундан сонра Сумгајытын «гајыдан су» вә с. кими елмдән узаг мә'налары бирдәфәлик кәнара гојулмушдур.

Һәр ики өлкәнин топонимијасы үчүн бир үмуми чәһәт—бир сыра даг, гаја вә гала адларында «гыз» сөзүнүн иштирак етмәсидир. Гејд едилмәлидир ки, Гызгала вә Гызгаласы топонимләри топонимик әдәбијјатда әсасән бакирәлик, алынмазлыг рәмзи кими изаһ едилир, ја да су илаһәси Наһид үчүн тикилдијинә көрә, Гызгаласы адландырылдығы көстәрилир. Һәр ики нөгтеји-нәзәр анчаг халг етимолокијасы вә елми әсасы олмајан сөһбәтдир. Әввәла, алынмајан гала олмајыб вә ола билмәз. Икинчиси дә су илаһәси үчүн сылдырым, гуру (сусуз) гајаларын башында гала тикилмәзди. Инди Гызгаласы адланан галалар гәдим мүдафиә објектләридир, бу ајры мәсәлә ки, һөкмдарларын, али мәнсәб саһибләринин гызлары, арвад-ушағы вә хәзинәләри дә бу галаларда мүһафизә олунурду. Гәдим түрк дилләриндә «гыз» сөзү һәм дә «надир», «јеканә», «ваһид» мә'насындадыр. Демәк, әввәл өз ады олан гала заман кечдикчә ашыныб дағылмыш вә әтраф әһали ичәрисиндә «гыз» сөзү илә ифадә олунмуш, биз нсә «гыз» сөзү илә ејниләшдирмишик.

Түркмәнистанда «гызыл» (гырмызы) сөзү илә баглы 64 чоғрафи ад јаранмышдыр [*С. А. Атанијазов, с.* 97—103]. Бу топонимләрдән Гызылбурун, Гызылгум, Гызылдағ, Гызылдәрә, Гызылча, Гызылсу Азәрбајчанда да

вардыр. Бүтүн бунлар гырмызы рәнкә чалан сүхурларын јајылдығы јерләрдир.

Гыпчаг ојконими һәр ики республикада вардыр. Гыпчаг гәдим түрк тајфаларындан биринин адыдыр. Гырлар (Ағсу р-да кәнд) вә Гыроба (Красноводск вилајәти) кәндләринин ады да түркдилли тајфа адындандыр.

«Даш» сөзүндән јаранан чоғрафи адлар һәм Түркмәнистанда (Дашјер, Дашгыз гыры, Дашарбат чешмәси, Дашарык, Дашајан обасы, Дашбәнт, Дашберди, Дашбулаг, Дашгалы, Дашкәсән, Дашкөпри, Дашлыбурун, Дашлыдәрә, Дашојук, Дашховуз вә с.), һәм дә Азәрбајчанда (Дашалты, Дашбашы, Дашлыбулаг, Дашвејсәлли, Дашдәмирбәјли, Дашчә, Дашдуз, Дашкәнд, Дашкәсән, Дашлы, Дашсалаһлы, Дашуз, Дашушен, Дашлы Чалған вә с.) вардыр. Бу гәһүм адларын әксәријјәти тәбии објектләрин әсасында јарадылмышдыр.

Түркмәнистандакы Дербенд (һәм дә Дағыстанда шәһәр) вә Дервез (Күрчүстанын Башкечид—Дманиси р-да Дарваз кәнди) ојконимләри фарс дилиндәки «дәр»—«гапы», «боз»—«ачыг» вә «бәнд» сөзләриндән јаранмышдыр. Дәрбәнд—«Бәрк гапы» мә'насыны вердији һалда, Дарваз—«Ачыг гапы», «Ачыг кечид», «Ачыг ашырым» демәкдир.

Түркмәнистанда зоонимләрлә бағлы бир сыра чоғрафи ад вардыр. Онлар јерли фауна адларыны өзләриндә әкс етдирмишләр. Бә'зи топонимләр еји заманда етнонимләрдир.

Гамышлыг вә батаглыг олан јерләрдә габан вә ја чөлдонузу мөнчуд олдуғундан һәмин јерләрдә «донуз» ады әсасында Донузажы, Донузгум, Донузгыр, Донузлуча, Донузөлдү, Донузсырт, Донузтохај вә с. адлар вардыр. Онларын һеч бири јашајыш мәнтәгәсинин адыдејилдир. Азәрбајчанда Донузүтән (Масаллы) исти минерал булағы, Донузча (Шәки) чајы, Габанлаг (Исмајыллы, һүнд. 2210 м), Габанлаг (Сумгајыт, һүнд. 670 м) зоонимләри вардыр.

Сәһра вә јарымсәһра шәраитиндә Түркмәнистанда Дузлудепе, Дузлудәрја, Дузлук, Дузлы, Дузаллым, Дузбашы, Дузбулак, Дузгыр вә башга топонимләр јаранмышдыр. Дузла әлагәдар Азәрбајчанда Дуздағы, Дузлаг, Дузлуахмаз кими чоғрафи адлар әмәлә кәлмишдир. Азәрбајчанда олан шор көлләр, шоракәт саһәләр дә дузлулугла бағлы јаранмыш чоғрафи адлардыр. Дуз, шор, һәм тәбии сәрвәт, һәм дә торпағын зәһәридир.

Түркмәнистанда (Дөнажы) вә Загаталада олан Данaчы кәнд адлары һәр ики һалда етнотопонимләрдир вә «тана», «дана» тајфасынын адыны әкс етдирир.

Түркмәнистанда једди рәгәмн илә башланан она гәдәр ојконим (Једиағач, Једиарык, Једигулу, Једигум, Једитепе, Једикөл, Једишәрик вә с.), Азәрбајчанда Једдихырман дағы (һүнд. 898 м., Ағдаш), Једдиојмаг кәнди (Масаллы) вардыр.

Белә топонимләр тәдгиг едилдикдә нәзәрә алынмалыдыр ки, ағач кечмишдә һәм узунлуг өлчүсү ваһиди (6—7 км.) олмуш, һәм дә ағачлыг вә ја мешәлик билдирмишдир.

Азәрбајчанда Алтыағач да (гәсәбә) мәсафә билдирир. Башга чоғрафи адларда «једди» һәмин чоғрафи објектин чохлуғуна ишарәдир (једди: —арх, көл, гум, гују, һовуз, шәрик вә с.).

Түркмәнистанда бир груп чоғрафи адлардакы «јекә» сөзү Азәрбајчан дилиндәки «бөјүк» сөзүнүн ејнидир. Түркмәнистанда бу сөз објектләрин бөјүклүјүнү (Јекәарча, Јекәгызылдәрә, Јекәдуран, Јекәсөјүт вә с.) билдирир. Бөјүк Ағдашдағ (һүнд. 3031 м), Бөјүкгышлаг, Бөјүкдүз вә с. вардыр.

Һазырда Азәрбајчанда «бөјүк»лә башланан 4-дән артыг чоғрафи објект вардыр. Бөјүк Кәсик сыра дағлары. Бөјүк Мишовдағы (292 м), Бөјүк Муровдағы (3381 м), Бөјүксувал дағы (1906 м), Бөјүк Тава адасы, Бөјүк Трут дүзү, Бөјүк Һарами сыра дағлары, Бөјүкшор көлү вә с. Јашајыш мәнтәгәләриндә «бөјүк» вә «кичик» («бала») сөзләри, бир гајда олараг, нисбәт билдирир. Физики чоғрафи објект адларында «бөјүк» вә ја «јекә» һүндүрлүјү билдирир. Шүбһәсиз ки, «бөјүк»дән сонра онларын антоними дә («кичик») олмалыдыр.

Азәрбајчанда сыра билдирән «кичик» сөзү илә башланан топоним «бөјүк» сөзү илә башлананлардан ики дәфә аздыр. Ону да дејәк ки, «кичик» компонентли топонимләр, демәк олар ки, «бөјүк»ләри там тәкрар едир (Бөјүк Гафгаз—Кичик Гафгаз, Бөјүк Алакөлләр—Кичик Алакөлләр, Бөјүк Ишыглы—Кичик Ишыглы вә с.). Түркмәнистанда «кичик»лә башланан чәми ики (Кичикаға обасы вә Кичик Балкан) чоғрафи ад вардыр. «Јекә» илә башланан топонимләр исә он үчдүр. [*С. Атанијазов, с.* 125—126].

Бу вә ја дикәр әразиләрдә һаким күләкләр илбоју јахшы мүшаһидә едилдијиндән адамлар һәмин чоғрафи

објектләрә јеллә вә ја күләклә әлагәдар чоғрафи ад верирләр. Мәсәлән, Абшерон јарымадасында әсас һаким күләк хәзридир. Индијәдәк белә һесаб едилирди ки, «хәзри» күләк ады Хәзәр дәнизинин адындандыр. Лакин Г. Ә. Гејбуллајев «Гарабағ» әсәриндә [Бакы, 1990] бу фикри тәкзиб едир. О јазыр ки, Хәзри күләк ады инди архаиклә́шәрәк дилимиздән чыхмыш гәдим түрк сөзү олан «хазир»—«чошгун», «гејзли», «һирсли» сөзүндәндир. Ағлабатан изаһдыр, ахы, һәгигәтән хәзри вујулты илә әсир, санки һирсли вә ачыглы күләкдир. Хәзријә әкс истигамәтдә (чәнубдан шимала) әсән күләк «килавар» адланыр ки, бу да «Килан» (Хәзәрин чәнубунда Иран әјаләтинин ады) топониминдән вә фарс мәншәли «вар»—«јел», «күләк», «меһ» сөзүндән ибарәтдир.

Түркмәнистанда Јеларбат, Јелдегирмен, Јелдепе, Јелкендепе, Јеллигаја, Јеллиже, Јеллнај вә с. топонимләр вардыр. Јеллә бағлы јаранмыш доггуз топонимин анчаг бири ојконимдир (Јеллидепе). Демәли, Азәрбајчана нисбәтән Түркмәнистанда јел, күләклә бағлы адлар даһа чохдур.

Түркмәнистанда Чејирлигыр, Азәрбајчанда исә Чәјирли адлы ики кәнд (Күрдәмир вә Шамахы), һабелә Дағчәјир, Дәлләрчәјир кәндләри вардыр. С. Атанијазова көрә [с. 131], «Чејрә» (Жеире) өзү «охлу кирин» демәкдир. Лакин мүәллиф бурада сәһв едир. «Чејирли» етнонимдир вә онун охлу киринин ады илә һеч бир әлагәси јохдур. Факт одур ки, Чәјир. Чәкир тајфасы һәр ики республиканын топонимијасында из гојмушдур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Азәрбајчанда 4—5 кәнд кирви ады илә адландырыла билмәзди.

Түркмәнистанда Чүлкә (Жулге) адлы оба, биздә— Гобустанда исә Чүлкә адлы гуру дәрә вардыр.

Мүхтәлиф әразиләрдә битки өртүјү илә әлагәдар паралел фитотопонимләр о вахт ола биләр ки, һәмин битки о әразиләрдә битмиш олсун. Бу бахымдан Түркмәнистан вә Азәрбајчанын гуру субтропик иглим шәраитиндә ејни биткиләр һәр ики әразидә битир. Мәсәлән, әнчир, үзүм, нар, јулғун, дағларда ардыч вә башга битки нөвләри. Бува көрә дә Түркмәнистанда Инжирова, Инжирли булаг вә Инжирдәрә, Абшеронда Инчирлик, Әнчирли вә с. кими фитотопонимләр јаранмышдыр.

Јулғун (јылғын, илғын) јарымсәһра шәраитиндә, грунт суларынын гисмән јер сәтһинә јахын һиссәсиндә битир. Онлар шорлашмыш торпағы да севир. Һәр ики

эразидә јулгунла бағлы бир нечә чографи ад јаранмышдыр. Мәсәлән, Түркмәнистанда Јалгынағызсардаба, Јалгынлы оба, Јалгынлыгујмабулаг, Јалгынлыгыр вә с. Нарлы ады нарлыгын (Түркмәнистанда) олдугу јерлә бағлыдыр. Азәрбајчанда Нарлыг, Наррыча јер адлары вардыр. Нарбағы (Ләнкәран) адлы кәнд дә мөвчуддур. Бә'зән топонимләрдә нар вә нәр сөзләрини бир-бирилә гарышдырырлар. Мәсәлән, Түркмәнистанда «Наргыз» топоними «Нәргыз», Азәрбајчанда «Нәрдаран» кәнд ады «Нардаран» ады илә гарышдырылдығындан ҝаһ биринчи, ҝаһ да икинчиләрә үстүнлүк верилир.

Һејванлар аләми илә бағлы јаранмыш зоотопонимләр һәр ики эразидә јашајан һејван адлары илә бағлы топонимик параләлләр әмәлә ҝәтирмишдир. Түркмәнистанда Илангыр (Иланлы гыр—«Иланлы чөл» мә'насында), Азәрбајчанда Иланлыдағ (Чулфа вә Кәлбәчәр р-лары), Иланлы кәнди (Шамахы), Иланчалан (Ермәнистанда кәнд). Кирпили обасы вә Кирпили јерләр һәр ики республика эразисиндә вардыр. Түркмәнистанда «донуз»ла бағлы 9 чоғрафи ад мөвчуддур. Онлар «гум», «гыр», «өлдү», «сырт», «токај», «чешмә» адлары илә бағлы јаранмыш чоғрафи адлардыр. Түркмәнистанда Дурналы гала, Дурналыгум кими шаиранә чографи адлар да мөвчуддур.

Түркмәнистанда Инчәгыр, Азәрбајчанда «инчә» сөзү илә башланан доггуз топоним вардыр. «Даг», «су», «чај» вә «чөл» сөзләри әлавә олунмагла Инчәдаг (Шәки), Инчәсу (Газах), Инчәчај (Чәбрајыл, Чәлилабад, Көранбој), Инчәчөл (Чәбрајыл) топонимләри јаранмышдыр.

Агдам рајонунда Јүзбашылы адлы ики кәнд, Гәбәләдә исә Јүзбашеван јајласы вардыр. Јүзбашы рүтбәдир, бу рүтбә илә бағлы адлара (Јүзбашы обалары) Түркмәнистанда да тәсадүф едилир.

Түркмәнистанда Гошгакум јер ады, Азәрбајчанда Гашгачај топонимләри һәмин эразиләрин үмуми көрүнүшүнүн ала-була (ағлы-гаралы) олмасы илә бағлыдыр. С. Атанијазова ҝөрә [1970, с. 142], түркмәнчә «гашга»—«коса» демәкдир.

Вәлвәличајын јан силсиләси кесиб кечдији јердә, Тәнки дәрәсиндән шәргә олан дағлардан биринин ады Килит адланыр. Ордубад рајонунда Килит кәнди вардыр. Ејни адлара Түркмәнистанда да раст ҝәлинир (Келет дағы, Келетә булағы вә с.). С. Атанијазов доғру олараг «килит» сөзүнүн фарсларын «келат»—«гала»

сөзүндән јарандығыны сөјләјир. Еһтимал ки, Азәрбајҹан дилиндәки «килид»—«гыфыл», «гапалы јер», «бағлы јер», «гала», «кечилмәз јер» мә'насындадыр. Губа рајонундакы Килид дағында гәдим гала харабалыглары вардыр ки, бу да Килид адынын һәгигәтән «гала» мә'насы дашыдығыны көстәрир.

Түркмәнистанда олан Үзбој ҹоғрафи ады «үз» вә «бој» сөзләриндән јаранмышдыр. Түрк дилләриндәки «үз» сөзү «үгүз»—«чај» сөзүнүн фонетик шәклидир. «Бој» исә «кәнар», «јаха» демәкдир [*С. Атанијазов* 1960, с. 144]. Демәли, Үзбој «чајын саһили», «чајын кәнары», «чај јатағынын јахасы» демәкдир.

«Бој» сөзү Азәрбајҹан топонимләринин јаранмасында иштирак едир (мәсәлән, Коранбој ојконими). Лакин бу топонимдә бој «груп», «нәсил», «тирә» мә'насындадыр. Демәк, топонимләрдә «бој» сөзү ики мә'нада ишләнә биләр, бунлары гарышдырмаг олмаз. Һәр ики республика топонимләриндә иштирак едән мүхтәлиф мәншәли вә мә'налы сөзләрдән бири дә «кәмәр»дир.

Кәмәр ҹоғрафи адларында (Түркмәнистанда дағ, Азәрбајҹанда Кәмәргаја) олан «кәмәр» гаја сүхурларынын мүхтәлиф рәнкә чалмасы вә бир сүхур лајынын, јахуд золағын гајада ајдын сезилмәсини билдирир. Лакин Азәрбајҹанда вә Ермәнистанда кечән әсрә аид әдәбијјатда 9 Кәмәрли адлы јашајыш мәнтәгәси гејд олунур ки бу да, шүбһәсиз, «Кәмәр» етнонимини әкс етдирдијини көстәрир. Кәмәр тајфасынын мәншәји һәлә тамамилә мүәјјән едилмәмишдир. Г. Ә. Гејбуллајевә көрә, бу тајфа мәһз антик мәнбәләрдә «Киммер» кими гејд олунмуш скиф тајфасынын әсл адыдыр. Марағлыдыр ки, Ҹәнуби Азәрбајҹанда да Кәмәрли адлы кәндләр вардыр. Гәдим Шәрг мәнбәләриндә исә киммерләрин (мәсәлән, ер. әввәл VII әсрә аид гәдим Ассурија михи јазыларында бу тајфанын ады «гамар», «гамир» кими дә гејд олунур) Манна әразисиндә јашамасы көстәрилир. Ермәнистандакы Гәмәрли кәнди дә бу (Кәмәрли) топониминин гәдим ермәни дилиндә тәләффүз формасы (Гәмәрли) һесаб едилир.

С. Атанијазов Кәрки топонимини изаһ едәрәк јазыр ки, о, ики һиссәдән («кер»—«кәр» вә «кух») ибарәтдир. Бу, јанлыш фикирдир. Азәрбајҹанда Кәрки, Кәркибашлы вә с. кәндләр вардыр. Кәрки гәдим түрк тајфасынын адыдыр.

Азәрбајҹан (еләҹә дә түркмән) топонимләринин ја-

ранмасында «архач» сөзү кениш иштирак едир. В. В. Радлова көрә, «архач»—«дағын әтәји» демәкдир. «Архач»—«арха» сөзүндән олуб, «дајаг», «истинадкаһ» мә'насында ишләнмишдир вә ғојунларын јатдығы јердир.

Түркмән вә Азәрбајҹан топонимләриндә «көндәлән» сөзүндән Көндәләндағ, Көндәләндәрә адлары јаранмышдыр. Көндәлән сөзү топонимләрдә мәһз баша дүшдүјүмүз «көндәлән» мә'насындадыр. Азәрбајҹанда Көндәләнчај вардыр.

Копетдағ күнбатандан күндоғана доғру 600 км мәсафәдә узаныр. Бу дағын адыны С. Атанијазов еһтималла фарс дилиндә олан «кухибат»—«дағ», «бат» сөзләринә ајырыр. Бу да сәһвдир. «Кап», «кәп»—түрк мәншәли сөздүр вә биздә Кәпәз дағынын адында иштирак едир. «Кәп» сөзү «пиллә» мә'насындадыр. Әслиндә, бизчә, Копет оронимн «кәп»—«пиллә» вә «беш»—«үз», «јамач» сөзләриндән олуб, «үзү (үстү) пилләвары дағ» демәкдир.

Курегендағ ады Түркмәнистанда, Күркан бурну, Күркан гәсәбәси Абшеронда ејни ҹоғрафи адлардыр. С. Атанијазов мүхтәлиф елми мәнбәләрә истинад едәрәк бу топонимдә олан «күркән» сөзүнүн тајфа ады, һәм дә «әҹајиб», јә'ни «көзәл» мә'насында олдуғуну јазыр. Тәдгигатчы көстәрир ки [с. 141], Киркан- түркмәнчә Күркән (Гурган) демәкдир.

Мангышлаг—«ман»—«ғојун» вә «гышлаг» (ғојун гышлағы) сөзләриндән јаранмышдыр. Түркмәнчә «ман»—«дөрдјашар ғојун» демәкдир [*С. Атанијазов с.* 164].

Түркмәнистанда Муғанла бағлы ҹәми ики топоним—Мугал вә Мугалбала олдуғу һалда, Азәрбајҹанда онларын сајы 18-дир [б а х: «Азәрбајҹанын инзибати-әрази бөлкүсү», 1968, *с.* 184—185]. Мугал вә ја Муган етнониминин Азәрбајҹанда чох јаранмасынын башлыҹа сәбәбләриндән бири Мугал (монгол) тајфа нүмајәндәләринин Азәрбајҹана миграсијасы, һәм дә Шәрги игталчы ордуларынын тәркибиндә о етник групларын чохлуғу илә бағлы ола биләр.

Исмајыллы рајонундакы Кирдиманчај дәрәсиндә намаз гылмаг үчүн олан кичик бир дүзәнликдә Намазкаһ кәнди салынмышдыр. Түркмәнистанда Намазкаһ һәм гала, һәм дә арх адыдыр. Намазкаһ адлы јерләрә еһтирамла јанашылыр вә мүгәддәс јерләр чәркәсинә дахил едилир. Чүнки бу јерләр дағ арасында дүзәнкаһ олдуғундан һәгигәтән намаз гылынан јерләр олмушдур.

Нефтлә алагәдар јаранмыш топонимләр нефт чыхарылан һәр ики республика әразисиндә вардыр. Түркмәнистанда Небитдағ шәһәринин өзүлү 1933-чү илдә гојулмушдур (түркмәнләр нефтә «небит» дејирләр). Чәләкән јарымадасында олан Небитли јер ады сонрадан мејдана кәлмишдир. Азәрбајчанда нефтлә баглы бир сыра чоғрафи адлар јаранмышдыр: Нефтчала, Гарачала, Гарачухур, Нефтчиләр, Нефтдашлары вә с.

«Ноһур»—монгол дилиндә чоғрафи објект, әсасән көл адыдыр. Азәрбајчанда Ноһурлар (көл), Ноһур дүзү, Ноһургышлаг, Түркмәнистанда исә Ноһуробасы, Ноһурдәрә кими һидроним вә ојконимләр вардыр. «Ноһур»—түрк-монгол сөзү сајылыр. Доғрудур, С. Атанијазов [1970, *с.* 180] «ноһур» сөзүнүн мәншәји илә әлагәдар чохлу мәнбәјә мүрачиәт едир. Әслиндә һеч бир шүбһә олмадан гејд едилмәлидир ки, «ноһур» һәр јердә монголдилли мәншәли сөздүр вә ону фарс дилиндәки «но»—«доггуз», «һур», «һури» сөзләринә ајырмаг анчаг әфсанәдир. Онун әрәб дилиндәки «нәһр»—«су», «умман»—«чај» сөзү илә әлагәләндирилмәси дә сәһвдир.

Азәрбајчанда Очаглы кәнд ады (Чәлилабад), Түркмәнистанда Очах адлы гәсәбә вардыр. Очах гәсәбәсиндә метан газы чыхдығындан она Газочах дејирләр. Түркмәнистанда Үчочах топоними дә вардыр. «Очах» сөзү чохмә'налы олуб, од галанан јер, һәм дә јурд, ев, јашајыш јери, итаәт олунан јер, мүгәддәс (од јандырылан) јердир.

Бу гәдим түрк мәншәли сөзү Зори Балајан өзүнүн дашнак ганы илә суварылмыш гаты милләтчи әсәриндә ермәни сөзү кими вермишдир. Һалбуки рус дилчиләринин өзләри рус дилиндәки «очаг» сөзүнүн түрк дилләриндән алынма олдуғуну јазырлар. Көрүнүр, Зори Балајан бу мәсәләдә (тарихи мәсәләләрдә олдуғу кими) кардыр.

Сакгар түрк халгларында тирә адыдыр. Азәрбајчанда Сакарсу чајы (Кәлбәчәр рајону) вә Түркмәнистанда Орасакгар гујусу вардыр. Демәли, Сакгар адлы түрк тајфалары һәр ики әразидә мәскән салмышлар.

Орта Асијада, о чүмләдән Түркмәнистанда Орус адлы кәнд мөвчуддур. Бундан әлавә, орада Орусбај адлы оба вә арх, Орусјае вә Орусјанбајы, Орусјатан јер адлары вардыр. Орус түркдилли халгларда гәдим тајфа адыдыр. Бә'зи тәдгигатчыларын «орус» сөзүнү «урус» вә ја «рус» етноними илә ејниләшдирмәси сәһвдир. Гып-

чагларын бир тајфасынын «Урус» адландыгыны гәдим рус мәнбәләри (XII әср) өзләри көстәрир.

Азәрбајчанда «Ојуг» сөзү оронимләрин тәркибиндә иштирак едир. Мәсәлән, Ојугдаг (Гарадаг р-ну, 292 м.; Губа р-ну, 2640 м), Ојугдудаг (Кәлбәчәр р-ну, 2316 м.; Ордубад р-ну, 1182 м) кими чоғрафи адлар вардыр. Түркмәнистанда Османојук, Дашојук кими топонимләр вардыр. «Ојуг», адәтән, бу вә ја дикәр објекти тапмаг, јерини дәгиг мүәјјән етмәк, даг чығырлары илә истәнилән истигамәтдә кетмәк вә һәм дә мүәјјән әразиләри бир-бириндән ајырмаг үчүн нишан дашларыдыр. Ојуг елә јердә гурулмалыдыр ки, јолчу ону узагдан көрә билсин вә она тәрәф кедә билсин. Ојуг јолчуја болагын, ахтардыгыны тапмаг үчүн ишарәдир, көстәричидир, сәһрада гујуну тапмаг, чығырларын дүзкүн истигамәтини көстәрмәк, пирләрин јерини узагдан мүәјјән етмәк үчүн лазым олан чох фајдалы бир ишарә објектидир. Азәрбајчанда ојуглар, әсасән, дашдан һөрүлүр Е. вә М. Мурзајевләрин мә'луматына көрә, онлары дашдан, чиј кәрпичдән, чалы-чырпыдан, палчыгдан да һөрүрләр. Онлар тирәнин үстүндә, дағын зирвәсиндә вә ја суајрычында дикәлдилир. Ојуг кәнардан јахшы көрүнмәлидир. Ојуг һәм дә гаралты—кимисә горхутмаг, чәкиндирмәк мә'насында да гурула биләр. «Ојуг» сөзүнү бә'зән «овуг» (овмаг, газмаг, газараг үфги истигамәтдә дәринләшдирмәк) сөзү илә гарышдырырлар.

«Даш» сөзү илә бағлы јаранмыш чоғрафи адлар һәр ики республика әразисиндә вардыр. Түркмәнистанда «даш»ла баглы «дәрә», «ојуг», «өзбәк», «рәбат», «һовуз», «оба», «јан», «дашлыг» кими чоғрафи адлар јаранмышдыр. Азәрбајчанда да бу гәбилдән олан бир нечә чоғрафи ад вардыр (Дашлы, Дашүз, Дашогуз вә с.).

Кәлбәчәр рајонунда Сакарсу адлы чај, Түркмәнистанда исә Сакар гәсәбәси вардыр. С. Атанијазов көстәрир ки, «Сакар» түркмән тајфаларындан биринин адыдыр. Демәли, «Сакар» етнонимини Түркмәнистандан Азәрбајчана миграсија едән Сакар тирәсинин адамлары кәтирмишләр. Еһтимал ки, сакарлар «сак» тајфаларындан төрәмәдирләр.

Салыроба адына (Түркмәнистан) түркдилли халгларын јашадығы башга әразиләрдә дә раст кәлинир. «Сал» вә ја «салгур» огуз мәншәли тајфа адыдыр. Сарычалы кәнд адлары ејни адлы етнонимдән кәтүрүлмүшдүр. Сарычалы (Ағдам, Агчабәди, Мирбәшир, Чәбрајыл

рајонлары, Ермәнистанын Масис рајону), Сарыча (Шәкн), Сарычалар (Саатлы) кәндләрн вардыр.

«Сары» рәнк адыны көстәрән топонимләр һәм Түркмәнистанда—Сарыалантәпә, Сарыгамышкөл, Сарыговагдәрә, Сарыгум, Сарыдаш гәсәбәси, Сарытәпә, Сары Ишанын обасы, һәм дә Азәрбајчанда—Сарыбулаг (Балакән), Сарығаја (Зәрдаб), Сарыгамыш (Нефтчала вә Ханлар рајонлары), Сарыгышлаг (Зәнкилан), Сарыдаш (Кәлбәчәр), Сарыјатаг (Губадлы), Сарыкөјнок (Кәдәбәј), Сарысу (Ханлар) вардыр.

Түркмәнистанда вә Азәрбајчанда Сарыбаш оба вә кәнди вардыр. С. Атанијазовун фикринә көрә [1970, *с.* 203], «сарыбаш» адлы битки (веник сомнительный) Аму-Дәрја чајы саһили боју әразиләрдә битир. Сарыбаш фитоним олмагла јанашы, ејни заманда етнонимдир.

Түркмәнистанда (Таггабазар р-ну) олан Сарыјазы чоғрафи ады «сары» вә «јазы» сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. «Јазы» сөзү «дүзәнлик», «сәһра», «текиз мејдан» мә'насыны верир [*В. В. Радлов,* III, 229 *с.*]. «Јазы»—тирә ады да вардыр. Түркмәнистанда бә'зи диалектләрдә «јазы»—«јасы» вә «јассы» кими ишләдилир (мәсәлән, Јасыдепе). [*С. Атанијазов,* 1970, *с.* 204—205]. Демәли, «јасы» азәрбајчанлыларын ишләтдикләри «јасды», «јазы», «јасы», «јасты» сөзләринин синонимидир. С. Атанијазовун вердији мә'лумата көрә, Померантсев белә һесаб едир ки, «Сарыјазы»—сары (рәнкли) јазы (јазмаг) мә'насындадыр.

Сајат вә Сајатлы кәнд адлары һәр ики республика әразисиндә вардыр; Сајат (Сајјат) һәм тирә адыдыр, һәм дә овчу демәкдир. Түркмәнистанда Сајат гәсәбәсинә јахын јердә Овчу обасы да вардыр. Суваланоба ады (Түркмәнистан) «сувалан» демәкдир. Чәнуби Азәрбајчанда олан Савалан дағынын, Гәбәлә рајонундакы Савалан кәндинин адларынын да ејни мә'на дашымасы фикри әсаслы олараг бурада анчаг «сув»—«сав» сөзү илә (у-а) әлагәләндирилә биләр. Азәрбајчанда вә Түркмәнистанда Сулутәпә јашајыш мәнтәгә адлары вардыр.

«Су» (Сув) илә бағлы олан Сувбоју чајы, Сувлуган дәрәси, Сувсузлујери (Түркмәнистан) топонимләри дә мөвчуддур. Сыгырлы тәпәси (Түркмәнистан) вә Сығырлы кәнди (Күрдәмир) «сығыр» (гарамал) сөзүндәндир.

Хачмаз рајонунда Тел адлы тәпә, Түркмәнистанда

Таллыгазарма, Таллымержен јашајыш мәнтәгәләри вардыр. «Телл» әрәб дилиндә «тәпә» демәкдир. Демәли, «тел», «талл» сөзләриндән јаранмыш чоғрафи адлар «тәпә» сөзүндән јаранмышдыр. Хачмаз рајонундакы Телтәпә әслиндә ејни бир сөзүн ики дәфә тәкрарланмасындан (тел-тәпә) јаранмышдыр. Көрүнүр ки, Телевар (Јардымлы) кәндинин адындакы «тел» сөзү дә тәпә, јүксәклик мә'насыны верир.

Узунакар топоними Түркмәнистанын Балкан дағында булаг олмагла, шүбһәсиз, «ахар» сөзүндәндир. Күман етмәк оларды ки, Ермәнистанын Ештәрәк (Аштарак) рајонунда Акарак кәндинин ады «акар» сөзүндәндир. Лакин бу белә дејил. Кечән әсрдә Гафгазда онларча Акаран вә Әкәрәк топоними гејд олунур. Тәдгигатлара көрә, бу сөз мәншәчә шумер дилинә аиддир вә «әкин јери» мә'насындадыр.

Түркмәнистанда «тәпә», «дәрә», «очаг», «таган», «уруг» адлары јаранмышдыр. Азәрбајчанда да «үч»лә бағлы «доггуз» ојконими әмәлә кәлмишдир. Үчкүн (Губа), Үчоғлан (Ағдам), Үчтәпә (Түркмәнистанын Сајат р-ну) адлы тәпә вә арх адлары вардыр. Бундан башга Хазареклидепе, Хазарјол, Хазарыметкит кими башга топонимләр дә вардыр. С. Атанијазов [1970, *с.* 235] бу топонимләри фарс дилиндә олан «һәзар»—«мин» сөзү илә бағласа да, ағлабатан дејил. Бәлкә дә бу адлар Хәзәр тајфасынын адыны әкс етдирир.

Азәрбајчанда Хәзәр дәнизи вә Хәзри күләји адларындан башга, Хәзәр (Нефтчала) вә Хәзәрли (Хачмаз) гәсәбәләри дә вардыр.

Шәки рајонунда Ханјајлағы адлы дағ вардыр. Шәки ханы илин исти јарысында фајтонла о дағa чыхар вә истираһәт едәрмиш. Белә оронимә Түркмәнистанда да тәсадүф едилир.

Харлароба ады (Түркмәнистан) етнонимдир. Зәнкибасар (Масис) рајонунун Чобанкәрә кәндиндә Харылар адлы тајфа вардыр. Демәли, Харылар етнонимдир.

Түркмәнистанда Хатардаш јер адыдыр. Ејни адлы ороним—Гатардаш Азәрбајчанда да вардыр. Гатардашын бир мә'насы јамачда үзә чыхмыш ајры-ајры гајаларын бир чәркә боју дүзүлмәсини көстәрир. Онун дикәр мә'насы исә бир истигамәтдә (јол көстәрмәк мәгсәдилә) учалдылмыш ојуглар ола биләр [*С. Атанијазов*, 1970, *с.* 270].

Түркмәнистандакы Чадыр дағы (Чајлы дәрәси, Ча-

јырлы такыры, Чахмаглы јер ады, Чалдағ, Чанагчы, Чәмәнли, Чыраглы) топоними мувафиг олараг Азәрбајчанда вә гисмән Ермәнистанда да вардыр.

«Чил» фарсча «гырх» демәкдир, «Чилдағ» вә «Гырхдағ» мә'насыны верир. Азәрбајчанын Хачмаз рајонунда ики Чилкил кәнди вардыр. Лакин бәлкә дә «Чилдағ»—«палчыг вулканы» адындандыр.

Түркмәнистанда етнонимләрлә бағлы белә топонимләр чохдур. Онларын бә'зиси һаггында јухарыда данышмышыг. Ашағыда топонимләрин јаранмасында иштирак етмиш түркмән тајфа вә тирә адларыны гејд етмәји лазым билдик. Һәмин етник адлар С. Атанијазовун «Түркмәнистанын топонимик лүғәти»ндән сечилмишдир [Ашгабад, 1970]: авшар, ачар, ак, акгонур, алажа, алаша, алтыгара, амаша, гапан, баташ, бада, беквул, агман, батыр, булаг, бај, варар, гарлыг, гаркын, гарајандаг, гараман, гарата, гарадашлы, гарадашајаг, гарагулаг, гарадамаг, габырды, газан, галдав, галмыг, нуркен, гара, гарагожа, гарагојун, гарагојунлу, кор, кечиәмән, коркен, кырач (кырк), сабыр, сандыклы, сурх, орман, олам, ох, огшук, ораз, орус, очем, маманы, мукру, јерли, сајы, сакар, санак, салыр, сытдых, чахыр, черен, чагарчык, түвер, укер, перрен, товы, таган, гокма, тәкә, гогачы, тајмаз, теке, халым, харлар, хатан, хомај (ховмај), чанахчы, егры, чандыр (чәндир), чашгын, чекир, кекич, чемче, човдар, егрикелле, егри, ејмир, еркивә, ермсниң, ејмерик, етек, јабаны, јалдыр, јағлы, јагыплар, јағыр, јазыр, јазы, јалавач вә с.

Бу тип адларын бөјүк бир групу Азәрбајчан етнотопонимләринин јаранмасында иштирак едир.

Түркмәнистандакы Ширван галасы вә Шамахы адлы јер вә Шамахы топонимләри нсә, көрүнүр, ејни мәншәлидир. «Шамака», «Шомаке» формасында тајфа газахларда вә гырғызларда, өзбәкләрдә дә вардыр. Бу көстәрир ки, үмумијјәтлә, «Шамахы» түрк мәншәли тајфа адыны әкс етдирир.

«Чар», «чар», «чәр», «дар», «јар», «зор» (Чар, Чардам, Чарлы, Чорлу), «сылдырым», «учурум», «јарған», «дик саһил», «дик гаја» (бизчә, «дик јамач») демәкдир. Азых — Азуг («адыг», «азак», «азыг», «ајыг», «ају», «кејик»)—ајы демәкдир.

Шонгар—Шалбуз, Шабран, Сүнкүр чоғрафи адлары «Сүнкүр» вә «Шонгар» сөзләри әсасында јаранмышдыр. Шонгар—«шаһин» демәкдир. Шабран топоними «...гала

гәдим түрк тајфаларындан олан» сабирләрә (шабирләрә) мәхсус олдуғу үчүн она Сабирин—Сабиран—Шабиран—Сабран—Шабран ады верилмишдир. [*С. Атаниіазов, с.* 39]. Шалбуз оронимн «Салбуз»ун гәдим диалект формасыдыр.

Түркмән дилиндә Алыч вә Алышар «ики архарасы әкин саһәси» мә'насындадыр.

Тапан чоғрафи ады «дабан», «диб», «әтәк» (дағ, гаја, тәпә), «дағ ашырымы», «дүз, һамар јер», «дағ чөкәклији», «јохуш» мә'насындадыр [*с.* 42]. Дағ јамачларында олан азсаһәли дүзәнлијә дә «тап» дејилир.

«Арт»—«дағ», «дағлыг дағ ашырымы», «дағ кечиди» мә'насыны ифадә едир. «Арт» (ард) сөзү «арха, дал, бел, күрәк» мә'насыны да верир. «Арт» сөзү әсасында бир нечә топоним («Арта», «Артупа» вә с.) јаранмышдыр. «Артупа» топониминдә олан «упа» «оба» демәкдир. Артупа—«Дағ кечидиндә салынан оба» демәкдир.

«Арт» сөзү, мүәллифә көрә, Сәлвәрд, Салвард (Салварт), Лимәрд (Лимәрт), Қызарт, Муғарт, Артјар, Қызыл-Арт вә с. топонимләриндә сахланылмышдыр.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, Түркмәнистан вә Азәрбајчан топоним екизләри илә зәнкиндир.

ДАҒЛЫГ АЛТАЈ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ТОПОНИМЛӘРИ

Дағлыг Алтајын топонимијасы орада јашајан түркдилли халгларын дилләриндә формалашмышдыр. Дағлыг Алтајын түрк мәншәли топонимләрини тәдгиг едән ән көркәмли алимләрдән бири дә О. Т. Молчановадыр. О, «Дағлыг Алтајын топонимик лүғәти» [1979] вә «Дағлыг Алтајын түрк топонимләринин структур типләри» [1982] әсәрләриндә бу әразинин түрк топонимләрини чох јүксәк елми сәвијјәдә тәдгиг етмишдир.

Ачығыны е'тираф етсәк, О. Т. Молчанованын адлары чәкилән әсәрләри сәвијјәсиндә Азәрбајчан топонимијасыны әһатә едән тәдгигатларымыз јохдур. Бу барәдә фикирләшмәјә дәјәр. Бу кәсирлији арадан галдырмаг үчүн Азәрбајчанын топонимик лүғәтини ишләјиб халга чатдырмаг лазымдыр.

О. Т. Молчанованын [1979, 397 *с.*] топонимик лүғәтиндә әввәлчә Дағлыг Алтај Вилајәти топонимләринин стратиграфијасындан, сонра исә лүғәти гурулушундан данышылыр. Лүғәтдә чоғрафи апелјативләрин вә Дағлыг Алтај Вилајәтиндә раст кәлинән әсас сөзләрин

сијаһысы верилир. Әсәрин дәјәрли һиссәси вилајәтин топонимик лүғәтидир. Ашағыда ДАМВ илә Азәрбајчанын топонимик параллелләри барәдә бәһс едәчәјик. О. Т. Молчанова «Дағлыг Алтајын түрк топонимләринин структур типләри» [1982] адлы әсәриндә түрк топонимик фонуну јарадан лексемләрин сијаһысына 1760 сөз дахил етмишдир. Бу лексемләр ичәрисиндә олан бир чох сөзләр ејнилә Азәрбајчан топонимләриндә дә вардыр. Онларын һәр биринин мә'на ајдынлығы азәрбајчанлылара мә'лум олдуғундан онлар һаггында изаһат вермәјә еһтијач јохдур.

О. Т. Молчанованын вердији лексемләрин әксәријјәти түрк мәншәли топонимләримизин тәркибиндә иштирак едир. Мүәллиф һәмин лексик ваһидләри топонимләрдә әксини тапма дәрәчәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмышдыр. Јалныз бирчә дәфә раст кәлмиш лексемләр: аба, абыл, ажы, азарајгыр, ајран, ајрык, аман, арајан, арал, аралу, арасан, арбалу, арын, аташ, атлу, аштар, баалык, бајан, балалы, балан, балдыр, балта, баскан, бек, бели, бир, бозулу, булук, булун, буркун, даш, јазы, јабык, јабулу, јелбел, јиди, јолу, јумурлу, јурт, јығын, јылдыс, иман, инок, исту, кабан, кадаган, казанду, конар, калма, камышлы, карааналу, кабабок, карагат, караджа, каракула, кары, катын, качак, качакбу, кебер, келди, кедим, кырук, нујлу, кујун, куманда, кумдар, курек, кызылган, кыпчал, кыргыз, кырлару, кырлһ, кырчын, малы, марал, монгол, одун, ојлык, ојмак, ондаг, пај, саат, сагал, саду, садулу, сајмыш, самуралу, сарлык, сарт, саруну, сарымсак, сарыча, сол, соот, суулак, суучаг, ыгыны, гајчы, такыр, тамга, тарак, тудар, туман, тулкулу, узак, улан, учар, чатан, чадурлу, чалбаш, чалма, чалык, чеп, чодур, чухур вә с.

Топонимләрдә ики дәфә иштирак едән лексемләрдән бир нечәсини мисал чәкәк: адалык, адырлар, ајдын, баатыр, бока, балынчы, бас, бош, јај, јары, кадын, казан, камчы, каракуш, кичик, кошкор, кочкор, куј, кур, мал, музлу, орталык, сакал, сувак, сыгырар, тајгулу, теке, тил, туткуш, улак, улар, учук, уј, чечек, чолок, әлик вә с.

Топонимләрдә үч дәфә раст кәлинән лексемләр: адалу, ары, арак, балык, јаш, кабырка, комур, кор, кураган, куш, суску, сыгын, таг, таган, чат, әкинчи. Чоғрафи адларда дөрд дәфә иштирак едән лексемләрин чәми 61 сөздүр. Онлардан ада, ај, башка, булан, кајалу, калын, кар, улус, уст, чол вә с. мисал кәстәрмәк олар. Топоним-

лардэ 6 дэфэ ады чэкилэн лексемлэрин сајы 20 (базы, кадыр, куба, гар вэ с.), 7 дэфэ ады чэкилэн лексемлэрин сајы 21 (адыр, ада, ара, јаһлу, каш, кум, гошгу вэ с.), 8 дэфэ ады чэкилэн лексемлэрин сајы 19 (берт, јарлу, јер, кабак, тас, терек, тогус, тош, чадыр вэ с.), 9 дэфэ ады чэкилэн лексемлэрин сајы 12 (ајулу, балыкту, јети, сууаш, тујук вэ с.), 11 дэфэ раст кэлинэн лексемлэрин сајы исэ 10-дур (беш, булак, јар, кајынду, кајыр, кышту, мукур, сај, сал, тал). Галан бир груп лексем топонимдэ 12 дэфэдэн башламыш (суулу), 107 (туу), 108 (кара) вэ 111 дэфэ (кол) иштирак едир.

Нэзэрдэ тутулмалыдыр ки, О. Т. Молчанованын эсэри сырф лингвистик сэпкидэ јазылдығындан топонимлэрин нөвлэринэ көрэ тэснифи вэ онларын мэншэји мэсэлэси арха плана кечмишдир. Онун эсас тэдгигат предмети топонимлэрдэки лексик ваһидлэрдир.

Јухарыда адлары чэкилэн лексемлэрин һэр биринин иштирак етдији адларын һамысыны бурада садаламаг истэмирик. Ону гејд едэк ки, О. Т. Молчанованын бу эсэри биздэ дэ бу сэпкидэ бир аддым атмаг фикри ојатды. Мэһз буна көрэ дэ биз «Азэрбајчан ССР-ин изаһлы чоғрафи адлар лүғэти» [Бакы, 1960] китабында олан лексемлэри топладыг. Лексемлэр топонимлэрин үрэјиндир, онлар чоғрафи адларын һэр биринин эсас сүтунуну—каркасыны тэшкил едир. Һэмин сүтунлар чоғрафи адларын өзүлү олдуғундан онларын һэр биринин этрафында чоғрафи адлар формалашыр. Мэсэлэн, «нохуд»—«дағ», «ноһур»—«башы», «ноһур»—«гышлаг», «гозлу»—«чај», «ајы»—«чынгылы», «илхы»—«су» чоғрафи адларында топонимик каркаслар «нохуд», «ноһур», «илхы», «гозлу», «ајы» сөзлэридир. Она көрэ дэ биз эсас апарычы лексемлэри сечмэклэ чоғрафи адларын формалашма көкүнү вермиш олуруг.

Әкэр биз «көј» лексемини эсас көтүрүрүксэ: демэли, һэмин сөз этрафында «көј+эм», «көј+көл», «көј+лэр+ +дағ», «көј+тэпэ», «көј+чај», «көј+дэрэ» кими топонимлэр эмэлэ кэлдијини көстэрмиш олуруг.

Ону да гејд едэк ки, бу лексемлэрин һэр бири чоғрафи адларын формалашмасында ја бир вэ јахуд бир нечэ дэфэ иштирак едир. Тэбиидир ки, дағ, дэрэ, чај, ағ, гара, гырмызы (гызыл) вэ бир чох башга лексемлэр топонимлэрин формалашмасында иштирак едир: габаг, габаглы, габан, газан, газанлы, газанчы, гумлаг, газы,

газма, гајмаглы, гајнар, архач, гајнарча, гајнача, галачыг, гајын, галакаһ, пута, алын, гамышлы, кәдик, гара, гапы, гапычыг, гарағач, баба, бағ, беј, боғаз, борк, бурға, ганлы, гузеј, гуш, ајаглы, дејин, дәһнә, донлу, јазы, јајлаг, јар, јатаг, кәнд, коллу, коллар, күнә, гарангуш, гаранлыг, пир, пиримли, чобан, гоч, гојун, гочгар, ушағы, абад, заман, кәнд, бурун, булаг, даван, дам, даш, дәјирман, дәрә, бирағыз, чала, јатаг, көјнәк, көрпү, ноһур, ојаг, гошун, гојунлу, аза, азад, мәсчид, мәсчиди, ајы, чынгылы, ај, күн, күнлү, ајрант, төкәл, ајры, гобу, ахмаз, башлы, ала, әјрн, кол, көз, мәзрә, алмалы, ағач, алгы, алтын, анбар, дағ, минерал, базар, бар, ара, батан, дағлы, ардыч, ары, гыран, күнәш, арпа, тәпә, хан, бәј, ата, ат, атәш, ахар, бахар, ахын, аһ, вај, оһ, аһу, ач, ачы, ашағы, бајрам, бучаг, гушчу, эски, пара, јајчы, тағ, ләкә, күл, күлү, ашан, ашыглы, гум, зәнәк, јел, јелли, кар, бағбан, бағбанлы, бағырсаг, бадамлы, бајан, бајыл, бајрамлы, бај, бала, кен, күр, күрәк, ханы, бал, баллы, баллыча, бас, гал, бат, баш, башы, әмирхан, бештахта, бармаг, бешјатаг, бәјим, бәнд, ован, бәнөвшә, бәрк, шад, билов, чәр, чар, чәри, көк, каһ, бинә, гәди, ојуг, чааған, шаған, хах, шыхлы, бнчәнәк, бычаглы, ағыл, боз, ајран, аран, јер, бојаг, бөјүк, ағ, адам, көл, мурад, су, гышлаг, гошгар, дәһнә, дүз, ишыглы, кәсик, кәсмик, кәсәк, кәдик, кил, мишов, ов, сијәки, сувал, тава, һәрами, шор, буға, буз, бузлуг, бузов, буланлыг, булла, булуд, бура, бүлбүл, дүз, чан, чајлы, вәтәкә, зәмин, гоша, тиканлы, гараул, хана, бәјли, дај, чал, чинар, гарачы, чухур, гарача, чәмирли, чанлы, балача, гаралы, гаралыг, каһа, гышлаг, гары, харман, далы, чатыр, олан, гафлан, муған, муғанлы, гачаг, гаш, гоша, гашга, ашырым, гәдим, гәдир, гәләндәр, гибләә, гибләсиз, гыз, гаја, гала, гызыл, гызылча, гылыч, гылынчлы, кәсәмән, гыраг, гыр, гырма, үстү, гырмызы, гәсәбә, гырх, гырхлар, гобу, гоби, гов, гобустан, сары, совлар, годуг, гыран, гозлу, голлу, гонаг, көрмүр, гонгар, гонча, горчу, готур, готурлу, гочу, гоча, гочалы, гоша, говаг, атаг, гошгар, губад, гурдур, гузғун, гујруг, енчә, гују, гулан, гуллар, гулун, ум, ада, адасы, јама, умлаг, әфәнди, гурбан, гундаг, гурд, кечид, гуру, шен, ут, армуд, гона, гушлар, гушчу, гушчулар, дабаг, давар, аралы, дағдаған, тумас, дајаг, дамарчын, дана, даначы, гыран ,чөл, дары, ағыл, алты, арх, әсән, көјучан, үз, чөлү, дәвә, батан, бојну, дәвәлн, дәвәчи, дәлә, гарлы, дәлик, дәликли, дәмирапаран,

дәмирли, дәмирчи, дәниз, дәрвишләр, әләјәз, дәр, дәстә, бил әтли, дик пилләкән, динди, донуз, үтән, досту, дөвләт, јарлы, дәрд, дуван, дузлу, ахмаз, дуран, дур, кур, дуруча, дүбәнди, дүрбир, аға, биличи, гырыглы, кәрли, чирдә, ев, оглу, кәсди, тахта, јурд, ел, ело, ојуғу, елләр, еркеч, еркүч, ешшәк, әјри, күнеј, көрпү, әли, әлик, дәмбели, нәмиш, ван, јан, јатағы, әрик, анпаја, аба, әчәл, јајлаг, әчә, заға, зағалы, зәј, зәјлик, зәнчир, зәр, зәрд, аб, зәрдә, кәран, зијарәт, зим, зиндан, вар, зыг, зирә, зоғал, бад, икинчи, илан, илхы, илхычы, имарәт, инәк, боған, инчә, чөл, инчир, исти, ит, ити, јағар, јаглы, јајлачыг, јалама, јал, јаныглы, јаныг, јардымлы, јарым, јарымча, јарпыз, басар, јасамал, јатыг, јашма, једди, хырман, јекә, очаг, јени, ајрыча, гоч, јолчу, јухары, басанды, јүз, кәмн, гаја, карван, сарл, сарај, кафтар, көтүк, көтүклү, кечәл, кеш, кешиш, кәкил, көлә, кәллә, гопаран, кәләк, кәмәнд, кәмәр, кәмәрли, кәм, кәмчә, кәмчи, оба, кәниз, кәнкәрли, кәсән, кәтан, кети, кәтин, клид, килсә, кәрки, киз, көл, кичик, таг, кор, котан, көмүр, көндәлән, көһнә, көнүл, көч, кучә, кәдә, дәдик, көкә, көрмә, чатах, кирд, ковур, көдәк, көзлү, көј, көјәм, көмүр, күз, күл, бәхт, бәнд, оғуллар, күмүш, күнбәз, күнеј, пәјә, тағ, ләк, биз, батан, мал, малы, марал, мәлик, мил, мин, мејдан, мешә, мир, мишар, мишов, мыхлы, говаг, төкән, молла, күчә, тәнкә, набат, нал, намаз, жаран, нар, нефт, дашлары, нәзәр, ваз, нов, нохуд, нуран, оглан, оғул, одун, ојлуг, сојуглу, орта, лај, отуз, икиләр, өкүз, падар, палан, төкән, пара, пејғәмбәр, пәнчә, саат, чаһан, сабунчу, сагар, сағыр, сағсаган, сал, санг, гамыш, сарымсаглы, ханлы, јохуш, сач, сәбәт, сәлә, сәнкәр, санки, сәһәр, сәр, дар, кар, сәрчәли, сир, сијаку, гут, зән, сичанлы, сығырлы, сырт, сојуг, буд, сөјүд, сөјүдлү, сузлуг, судур, сусај, төврә, бијан, газы, учан, тала, талыш, танры, јохуш, татар, мәһәллә, көрпү, таһир, тәзә, тәкә, тәклә, тәнкә, тик, тиканлы, товуз, тоған, топ, гојунлу, топчу, төрә, туғ, тува, турағај, турш, тутғун, туфан, түркан, уғур, узун, умбакы, учур, учар, үч, үчүнчү, фалдар, армач, фит, фындыг, хамлыг, хач, хатын, вахт, Хәзәр, хәзнә, хыл, хыналыг, хырда, хол, хоча, хош, һамам, һавар, јарам, һача, һачы, һил, чај, чајлаг, баир, чанагчы, чаллы, чапар, чамарлы, чапылмыш, чыраг, чатах, чәмән, чатма, чахмаг, чеил, ешмә, чәмәнли, чәпәрли, чәтин, чылпаг, чынгыл, чыраг, чобан, чох, чөл, чуха, чухуд, зәми, чар, чејран, кечмәз, батар, чәнки, чәһәннәм, чил, чин, чошғун, шабан, шам, кар, түк, шар, шаһ, дили, набад

тахты, шејтан, уд, шәкәр, шәм, кир, дад, шәрбәт, арп, шил, шир, лан, шиш, шых, бабалы, бағлы, шол, шонгар, сулу, чылга, шүкүр вә с.

Охучу диггәт јетирсә көрәр ки, бу һалда лексемләрин етноним, зооним, јахуд фитоним олмасы диггәт мәркәзиндән кәнарда галыр. Бу, сырф лингвистик тәһлилдир. Ајдындыр ки, Дағлыг Алтајын топонимијасындакы лексик ваһидләрлә Азәрбајчан лексик ваһидләри бүтүн һалларда һеч дә үст-үстә дүшмүр. Азәрбајчан топонимијасынын јаранмасында мүхтәлиф дилләрә (әрәб, фарс, түрк, Дағыстан дилләри) мәнсуб сөзләр иштирак едир, һалбуки Дағлыг Алтајда әсасән түрк мәншәли сөзләрдир. Мәсәлән, Азәрбајчан топонимијасында алма, мејвә ады вә Алмалы (әслиндә Армалы етнониминин тәһрифи) мүхтәлиф мәншәли сөзләрдир.

Н. Бәндәлијевин Дағлыг Ширванын микротопонимләринә аид топладығы чоғрафи адлардакы лексемләрин бир групу јухарыда адлары чәкилән топоформантларын сырасында јохдур. Бу ону көстәрир ки, микротопонимләрдә чох зәнкин материаллар вардыр. Онлар һәм дилчилик вә һәм дә чоғрафи бахымдан гијмәтлидир: чахнаг (чат), дөнмә, ахтарма, чүлкә, кечәл, чил, дәлмә, дәлмәләр, дешик, каһа, сығнаг, гонур, мағара, бөјүк, кичик, орта, бана (бан—дәниз террасларынын дүзән һиссәләри), дәмир, дәмирли, од, јанан, күдрү, күкүрдлү, ширә, гырлы, гыр, чухур, чөкәк, мәрмәр, јалама, чаггыл, јелличә, гуру, сучаг, су, саз, јатаг, батаглыг, говал, чинки, көлмәчә, анбар, сојуг, исти, гајнар, илыг, мәрәз, ијли, турш, ағыл, буз, гар, әјри, илдырым, ишғын, бәд, ов, бурун, дөш, бел, бојун, чијин, аза, дирсәк, габан, үтән, нарлы, күкүрдлү, гајнарча, салават, кәм, кәмчи, гоша, тәк, дәлик, үзүк, гатар, һалга, чобан, кәрки, күмүшлү, тәкнә, ајы, чанавар, довшан, торпаг, саһә, архач, арха, гуш, гушчу, көј (сәма), Күнәш, Ај, гузеј, күнеј, јовшан, јовшанлы, сөјүдлү, гәдим, очаг, көл, кечи, пәләнк, јулғун, гыртышлы, битар, јамач, чоған, селаб, буғда, түлкү, түлкүлү, донгар, нөјүт, нөјүтлү, торпаг, ашыг, гала, галачыг, көтүк, көтүклү, јал, јајлаг, чухур, дәмирчи, јурд, очаг, гуру, дивар, бал, арылы, готур, бүлөв, чынгыл, әзкил, армудлу, алмалы, јамач, әзкил, әзкилли, кавалы, јемишанлы, мешә, мешәли, чәмән, чәмәнли, ләнк, биз, гобу, тахта, јазы, јашма, јалама, гәчар, донузча, ала, соғаилы, сарымсаглы, јовшанлы, гыпчаз, фындыглы вә с.

Түркдилли халгларын шахәләриндән бири дә Сибирин Јенисејәтрафы әразиләриндәдир. М. Н. Мелхејев өзүнүн «Сибирин Јенисејәтрафы чоғрафи адлары» [Иркутск, 1986]. адлы әсәриндә Краснојарск өлкәсиндә вә Тувадакы тува, хакас, бурјат вә бир чох башга дилләрдә олан чоғрафи адлардан, онларын гаршылыглы әлагәсиндән сөһбәт ачыр.

Биз Тува вә Хакас топонимләри һаггында бәһс етдијимиз үчүн М. Н. Мелхејевин [1986] әсәриндә олан бир нечә топонимдән данышмағы вачиб сајырыг.

М. Н. Мелхејев бу әсәриндә топладығы 11039 чоғрафи аддан истифадә етмишдир. Онлардан 4971-и кечмиш вахтлардан галмыш мәнбәләрдән көтүрүлмүшдүр. Бу әсәрдә (с. 14) верилмиш 1-чи чәдвәлдәки чоғрафи адларын анчаг 5-и русдилли мәншәли, 427-си исә гејрирус (әсасән Тува) дилләриндән алынмыш чоғрафи адлардыр. Бу әразидә олан 220 јашајыш мәнтәгәси адындан 162-си тувалыларын вә башга милләтләрин дилиндә, 58-и исә рус дилиндәдир. Демәли, Тувада олан 652 чоғрафи адын 589-у Тува (гисмән монгол, бурјат) дилиндәдир. Хакас вилајәтинә даир белә бир статистик мә'лумат вардыр. Хакасијада олан 801 чоғрафи аддан 616-сы хакас вә башга халгларын дилиндә, 185-и исә рус дилиндәдир. Һәмин топонимләрдән 154-ү јашајыш мәнтәгәләри, галан 31-и исә чај вә јер адларына аиддир. Демәли, руслар Тува әразисинә нисбәтән Хакасија әразисиндә чохдан вә даһа кениш мигјасда мәскунлашмышлар.

М. Н. Мелхејевин Тувадан, Хакасијадан, Краснојарск өлкәсинин чәнуб, мәркәз вә шимал һиссәсиндән топладығы 2893 чај вә јер адларынын 80%-и јерли халгларын дилләриндә, 20%-и исә рус дилиндә јаранмыш чоғрафи адлардыр. Јухарыда көстәриләи әразиләрдән топланмыш 3175 јашајыш мәнтәгәси адынын 1141-и јерли халглара (36%), 2034-ү исә (64%) русдилли халглара мәнсубдур. Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, тәбии објект (чај вә јер) адларынын 80%-и јерли халглара, јашајыш мәнтәгәләри адларынын исә 43%-и русдилли халглара мәнсубдур. Тәбиидир ки, русдилли халглар сонраданкәлмә олдуглары (бу, әслиндә инкаредилмәз фактдыр) үчүн онлар анчаг салдыглары јашајыш мәнтәгәләринә өзләри истәдији ады вермиш, һидроложи (чај, көл, булаг) објект вә јер (даг,

дәрә, дүз, ашырым вә с.) адларынын исә һазырындан («һазырын назири») истифадә етмишләр.

Јухарыда адлары чәкилән әразиләрин топонимләри түрк, угор вә Узаг Шималда јашајан самоди дилләри әсасында јаранмышдыр [*М. Н. Мелхејев, с.* 17].

Бурада јашајан түрк мәншәли сајан (сојан, сајы, сајын) халгы хакасларын тәркибинә дахил олмушдур. Туванын чәнубунда 582 сајан аиләси јашајыр [*М. Н. Мелхејев, с.* 18].

«Тува» чоғрафи ады «туба», «тува» етнониминдән јаранмышдыр. «Тува» сөзүнүн лүғәти мә'насы «инсанлар» (монголча) демәкдир. Тувалылары «урјанхај» (улјанха, улјанхај) адландырырдылар. Тува дилиндә бир нечә топонимјарадан сөз вардыр ки, онлар биз азәрбајчанлыларын сөз ифадәси тәрзинә чох јахындыр. Бир нечә мисал. Биз чајын сон нөгтәјә төкүлән јерини «мәнсәб» адландырырыг, тувалылар исә «аксы»—«ағзы» (чајын), «төкүлән (чајын) јери» адландырырлар. Тувача «тајга» (тајга—мешә биткили јүксәк дағлыг әрази) сөзү индики чоғрафи ад һүгугу кәсб едир.

Самоди мәншәли дилдә гәдим «хакас» етнониминин лүғәти мә'насы (кас-хас) «инсан», «киши», «адамлар» демәкдир. Хакаслара тофалар «кара-гас» да дејирдиләр.

М. Н. Мелхејев [1986] М. И. Боргајакова истинад едәрәк јазыр ки, «гыргыз» етноними (кыргыз—хыргыс) мәншәли «гыр», «хыр», «чөл» (степ) «даглар» вә «хыс» («гыз», «гадын») сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмагла «чөл», «степ халгы», «чөл адамы» демәкдир. [б а х: *М. Н. Мелхејев, с.* 32]. Әлбәттә, бу, ағлабатан дејил, «гыз» (гадын) сөзү «халг» мә'насыны верә билмәз.

М. Н. Мелхејев хакас дилиндә топонимәмәләкәтиричи сөзләрә «суг» (су), «су» (чај), «чул» (чај, чајчыг), «пир» (бир), «чалгыс» (јалныз), «чазы» (јазы, дүзәнлик), «гаја», «тибе» (дәвә), «хаја» (гаја, дағ), «сор» (шор), «сас» (саз, батаглыг), «илбех» (зәнкин, бол), «хол» (дәрә, дүзәнликдә дәрә, кичик дәрә), «ахыра» (шум, чөл), «пил» (даг бели, ашырым, јәһәрвары), «јут» (од), «муз-муус» (бујнуз), «чир» (јер, торпаг) вә с. мисал чәкир.

Хакасијада олан 801 чоғрафи адын анчаг 185-и (23%) рус дилиндә, 616-сы (77%) исә хакас вә башга дилләр әсасында јаранмышдыр.

Самодиләр гәдим вахтлардан Орта Сибирдә јашамыш вә кет етник массиви васитәсилә әрази ики ајры

һиссәјә бөлүнмүшдүр. Онлар тувалыларын, хакасларын, гисмән бурјатларын тәркибинә дахил олмушлар [*М. Н. Мелхеjев*, с. 18].

Абакан (шәһәр вә чај ады) «аба» етнониминдән вә «кан» (чај) сөзләринин бирләшмәсиндән јараныб. Бә'зиләри сәһвән «аба» сөзүнүн лүғәти мә'насыны «ајы», «кан» сөзүнүн мә'насыны исә «ган» («Ајы ганы») кими верирләр. Әслиндә «Абаларын чајы» демәкдир [*М. Н. Мелхеjев, с.* 58—59].

Адыр-даг силсиләси адында иштирак едән азәрбајҹанча — «ајыр» сөзү дағ голу, «даг» — бир-бириндән ајрылан демәкдир.

Азыр-таг силсиләси адында олан «азыр» сөзү «азмаг», «ајрылмаг» демәкдир. Азыр-таг бир дағын ики гола ајрылмасы мә'насындадыр.

М. Н. Мелхеjев Алтај топониминин түрк-монгол сөзү олан «алтын» (гызыл) сөзү илә һеч бир әлагәси олмадығыны сөјләјәрәк онун «ашағы» «ашағысы» сөзүндән јарандығыны јазыр. Демәли, Алтај—«Ашағы јер» мә'насындадыр [*М. Н. Мелхеjев, с.* 62]. Аскиз (хакасча) јашајыш мәнтәгәси адында олан «ас» етнонимдир (асларын нәсил адыдыр), «киз» исә гышлаг, кәнд демәкдир вә бүтүнлүкдә «Асанларын кәнди» мә'насыны верир.

Бајан сөзү илә бағлы ҹоғрафи адларын лүғәти мә'насыны о, «варлы», «зәнкин» кими верир вә бурада сәһв едир. Јухарыда биз Бајанын гәдим тајфа ады олдуғуну јазмышыг.

Гәрби Сајанда Борус адлы силсилә вардыр. Бу ороним монголча «борос» — «јағыш», «бороотој — бороовы ус»—«јағыш сују» демәкдир. Ҹоғрафијада ишләнән «бора» күләји (азәрбајҹанча боран) һәмин (јағыш) сөздән јаранмышдыр.

Бej-Булук һидрониминдәки «бej» сөзү «бөјүк», «булук» исә «булаг» демәкдир. Демәли, бу ад Бөјүк Булаг демәкдир. Јенисеј чајынын ады евенк дилиндә «Јеоанхи», јә'ни «бөјүк чај» демәкдир.

Азәрбајҹанда палчыг вулканлары адында [*Б. Ә. Будагов,* 1973] «пил-пилә» сөзүнә раст кәлинир. Бүлбүлә топоними дә мәһз «пил-пилә»—«газ пүскүрән јер» сөзүндәндир. Ајдындыр ки, бу сөзүн хакас дилиндәки «пил» (азәрбајҹанча бел, дағ бели) сөзү илә һеч бир әлагәси ола билмәз.

Азәрбајҹанда Гәдирли кәндләри (Масаллы, Товуз,

Сабирабад рајонлары) вардыр. «Гэдир» сөзүнүн мә'насы ајдындыр, әрәб мәншәли шәхс адыдыр. Лакин Тува топонимијасында «гәдир» (кадыр) сөзүнүн мә'насы дик, учурумлу, сылдырым (јамач) демәкдир.

М. Н. Мелхејев [1986, с. 113—114] «Сибир» сөзүнүн етимолокијасына кениш јер верәрәк јазыр ки, «сибирмәк» татар сөзүндән олуб, тәмизләмәк, азәрбајчанча десәк, «сүпүрмәк» демәкдир. Бу ада монгол тарихи мә'хәзләриндә XIII әсрин башланғычында раст кәлинир. М. Н. Мелхејев јенә орада гејд едир ки, 1207-чи илдә Чинкиз хан ордусу «мешә халгларыны» фәтһ етмиш, о чүмләдән дә «Шибир» халгларыны (Ангарадан гәрбә, Алтајдан шимала оланлары) ашкара чыхармышдыр. Бундан јүз ил сонра Сибир топониминә Рәшид әд-Динин (1246—1318) «Чами әт-тәварих» әсәриндә «Ибир», «Сибир», «Шибир» формаларында раст кәлинир. XIV әсрдә Сибир ханлығында Кашлык вә Искәр адлы шәһәрләр олмушдур (индики Тоболск јахынлығында). Белә бир еһтимал вар ки, фин-угор халгларынын дилиндә дә «Сибир» сөзү вардыр. Иртыш чајынын орта ахынларында јашајан Тоболск татарлары («Сыбыр») халглары һаггында мә'лумат верирдиләр.

Тәдгигатчыларын фикринчә, һәмин халглар сыхышдырылдығындан онлар «Сыбыр»—«Сибир» адыны гојуб кетмишләр. Демәли, «Сибир» сөзү етнонимдир. Бу фикри бир чох шәргшүнас тәдгигатчылар тәсдиг едир. Анчаг монголларын «Шибир» сөзүнүн лүғәти мә'насы «батаглыг», «отлу батаглыг» топоними, түрк мәншәли етнонимдир.

Азәрбајчанда чајларын бузу сынараг аханда буна «сыр-сыра» дејирләр. Хакасларда «сыр»—«тәпә», «кичик дағ», «дағчыг» демәкдир. «Сырт» сөзү дағын вә ја тәпәнин сырты—үстү мә'насыны верир.

Ел арасында тез-тез ишләнән «туран» сөзү түркдилли халгларда «шоракәт», «шоракәтли чәмән» демәкдир. Демәли, туран—сәһра, јарымсәһра вә ја гуру чөл ландшафты дахилиндә јаранан чоғрафи мәфһумдур. Тувада Туран адлы шәһәр вардыр.

Дедик ки, монгол дилиндә олан «сагган» (тсаган) сөзүнүн тәһриф олунмуш «чаган» сөзү «ағ» демәкдир. Шәки рајонунда Чагангаја ороними дә «Ағ гаја» мә'насыны верир.

УРАЛЫН ТҮРК ТОПОНИМЛӘРИ

Урал дағлары шималда Бузлу океан саһилләриндән башламыш чәнубда Мугачар јүксәклијинә гәдәр 2500 км. мәсафәдә узаныр. Урал дағларынын мәркәз вә чәнуб һиссәсиндә славјан, фин-угор дилли халгларла јанашы, түркдилли халглар да (газахлар, башгырдлар, татарлар, чувашлар) јашајырлар.

А. К. Матвејев «Бөјүк Урал» дејилән әразинин чоғрафи адларыны тәдгиг етмишдир. О, кениш әдәбијјат материалларындан истифадә едәрәк «Уралын чоғрафи адлары. Гыса топонимик луғәт» [Јекатеринбург, 1980] әсәрини јазмышдыр.

А. К. Матвејев әсәриндә мүхтәлиф дилләрдә әмәлә кәлмиш чоғрафи адларла јанашы, түркдилли халглар тәрәфиндән јарадылмыш чоғрафи адлара да јер ајырмышдыр. О, Һинд-Авропа (Иран, славјан, латын, јунан вә с.), монгол, самоди, фин-угор вә түрк дилләриндән, дил материалларындан истифадә етмәклә топонимләрин дил мәншәјини ашкара чыхармышдыр. Онун әсәри әсасән лингвистик сәпкидәдир. Мүәллиф чуваш, татар, башгырд, газах, хакас вә башга гоһум дилләрә аид лексик материалдан истифадә етмишдир.

А. К. Матвејев антропонимләрдән (шәхс адларындан), һидронимләрдән (су адларындан), ојконимләрдән (јашајыш мәнтәгәси адларындан), етнотопонимләрдән (нәсил, тајфа вә тирә адлары) бәһс етмишдир. О, бә'зән топонимләри изаһ едәркән халг етимолокијасыны да унутмамышдыр. Әсәрдә бәһс едилән түрк топонимләринин бә'зиләринин мә'на ајдынлығы (шәффаф) вардыр (Гаратау—Гарадағ, Карасу, Кызылјар вә с.) Дикәр групунун исә мә'на ајдынлығы олмадығындан (гејри-шәффаф топонимләр), онларын изаһына бөјүк еһтијач вардыр.

Биз А. К. Матвејевин «Уралын чоғрафи адлары» әсәриндән кениш истифадә едәрәк охучулара јени—мә'насы ачылмыш топонимләрдән данышачағыг.

Әсәрдән көрүнүр ки, түрк дилләринә мәхсус чоғрафи адлар Јекатеринбург (Свердловск), Перм, Челјабинск, Түмен, Арханкелск, Оренбург вилајәтләриндә, Башгырдыстан, Татарыстан республикаларында кениш јајылмышдыр.

Башгырдыстанда олан Ирендык дағ силсиләсинин ады «ир» түрк дилләриндә «јер», «јендик» («дамын үс-

тү») сөзләринин бирләшмәсиндән ибарәт олуб, «јерин дамы» мә'насында ишләнир.

Челјабинск вилајәтинин шималында олан Иткул башгырдча (вә ја татарча) «ит» (азәрбајҹанча «әт»), «кул» вә «көл» сөзләриндән ибарәт олуб, «Әткөл» дејәкдир. Бу, «Балыглы көл» мә'насындадыр.

Ишимбај шәһәри шәхс адындан көтүрүлмүшдүр. «Иш», «ишем» сөзләри (башгырдча) «гоша ишчи», «дост», «гардаш» мә'насындадыр [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 119].

Ачит гәсәбәсинин (Јекатеринбург вилајәти) адыны «Ачит» кими тәрҹүмә (татар дилиндә) едирләр. Башга тәрҹүмәләр («Туршкөл» «Ачыкөл» вә с.) сөзүн мә'насына јахын кәлмәдијиндән онлар ујдурма мәзмун кәсб едир [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 21]. Аша шәһәринин адыны (Челјабинск вилајәти) «Ашу», «Ашыу» кими јазырлар. Бу исә башгырд дилиндән «ашмаг», «ашырым», «кечид» кими тәрҹүмә едилир. Түрк дилиндә «аша»—«аралыгдан ашан, ахан» мә'насыны верир [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 23].

Оренбург вилајәтиндә бир нечә кәндин ады Ашбутак адланыр, газах дилиндә «ашы»—«ачы», «бутек» исә «будаг», «гол» («Ачыгол») демәкдир.

Бајмак шәһәри (Башгырдыстан) Таналык (Сырғалы) чајынын јухары ахынында јерләшмәклә түрк халгларында олан антропонимдән көтүрүлмүшдүр [*А. К. Матвејев, с.* 28].

Бакал шәһәринин ады (Челјабинск вилајәти) түрк дилләриндә олан «бака»—«гурбаға» сөзүндән алынмышдыр. Боллуг билдирән «ли» шәкилчиси гошулмагла јаранмыш топоним «гурбағанын бол олан јери» демәкдир. Бу јерләрдә олан Бакалбина—«Гурбағалы бина» (кәнд) демәкдир.

Јекатеринбург вилајәтиндә Балаир чајынын ады (Пышмы чајынын сол голу) илә татар дилиндә «бала» вә «ајыр» сөзләринин бирләшмәсиндән «Бала чајы» (Кичикчај) һидроними јаранмышдыр.

Һәмин вилајәтдә олан ики кәндин ады да (Бараба) татар дилиндән алынмагла «јашајыш мәнтәгәсинин (кәнд, шәһәр) кәнары» демәкдир. Бараба дүзү дә ејни мә'нада олуб, кениш саһә тутур. Башгырдыстанда Белаја чајынын сағ саһилиндә олан Бирск шәһәринин ады башгырд дилиндә олан «бјуре»—«чанавар» сөзүндәндир. «Бјурсу»—башгырдча «чанавар сују» демәкдир.

Буланаш јашајыш мәнтәгәсинин ады «белан» — «марал» вә «аш» сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. Башга сөзлә, «Буланаш»—«Марал јеми» демәкдир.

Башгырдыстанда Бурибај гәсәбәси «Чанаварла бол» («бјуре»—чанавар демәкдир) олан јер мә'насындадыр. Воркута шәһәринин ады да «чанаварларын чох олдуғу јер» демәкдир. Чанаварла әлагәдар јаранмыш чоғрафи адлар тајга зонасында чохдур.

Дуван чоғрафи адына Волга чајы боју бир нечә јердә раст кәлинир. Башгырд дилиндә «дыјан»—«шура», «топланыш», «јығынчаг» демәкдир. Кумыклар буну «дуван» (мәһкәмә), газахлар «жүан» (даирә мәһкәмәси), азәрбајчанлылар «диван» (диванхана) формасында ишләдирләр. А. Матвејев гејд едир кн [1980, *с.* 84—85], «дуван» сөзү рус дилинә дә кечиб. Лакин о көстәрир ки, биринчи һалда «дуван»—«тәмиз», «ачыг јер», «әлдә олан әшјаларын бөлүнмәси», икинчи һалда «күчлү күләк» мә'насыны верир.

Азәрбајчанда Дуванны дәмирјол стансијасы вардыр. (Дуванны гәсәбәсинин адынын дәјишдирилиб «Гобустан» гојулмасы бағышланылмаз сәһвдир).

«Дуваг» сөзү илә әлагәдар олараг демәк лазымдыр ки, А. Матвејев онун түрк мәншәли гәдим тајфа олдуғу мә'лум дејилдир. Бир сыра түркдилли халгларда «туван», «дуван» тајфасы вардыр. Ә. Һүсејнзадә «Дуванны» топоними һаггында хүсуси мәгалә јазыб чап етдирмишдир.

Уралда бир нечә кәнд вә саһә Елан адланыр. Бу чоғрафи адлара Јекатеринбург вилајәтиндә, Волгабојунда, Сибирдә дә раст кәлинир. «Јелан» — «дүзәнлик», «мешәсиз», «ачыг јер», «чәмән», «мешәдә тала» мә'насындадыр. Јелан түрк топоними рус дилинә «јалан» формасында кечмишдир [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 87]. Азәрбајчан дилиндә бу сөз «аран»,—«ачыг јер», «дүзән» кими галмагдадыр.

Азәрбајчанда Јалама јер ады, јалама чај дашлары вардыр. Јалама дашы—јаланмыш, сүртүлмүш, дүзәлмиш, һамарланмыш, чилаланмыш мә'насындадыр.

Дедик ки, түркдилли халгларда «ит» ады илә әлагәдар чоғрафи адлар ситајишлә бағлыдыр. Она көрә Чељабинск вилајәтиндә Јеткул адлы кәнд, гала, көл адлары (Јеткул, Еткул, Иткул), Гәрби Сибирдә [*И. П. Фалк*] Иткул көлү вардыр. Татар вә ја башгырдча «Иткул»—«Әт көлү» вә ја «Ит көлү» демәкдир.

Диалект фәргнндән асылы олараг «ит», «әт» (ет) вә ја «ит» кими тәрҹүмә едилир.

А. Қ. Матвејев [1988, *с.* 91] дә гејд едир ки, түрк топонимләриндә чанаварла, итлә бағлы јаранмыш чоғрафи адлар култ һесаб олунур. Башгырдлар белә һесаб едирләр ки, тәзәчә анадан олмуш ушагларын кешикчиси итләрдир. Буна әсасланан А. Қ. Матвејев мисал кәтирәрәк јазыр ки, ити јухуда көрмәк түркдилли халгларда јахшы әламәт һесаб олунур. Азәрбајчанлылар арасында чанавары, аты, түлкүнү јухуда көрмәк јахшы чәһәт кими јозулур. Лакин довшаны јухуда көрмәк уғурсузлуг демәкдир.

Чељабинск вилајәтинин шималында Карабаш шәһәри јерләшир. Карабашка адлы чај Белаја чајына говушур. Татарыстанын Бугулма рајонундакы гәсәбә Карабаш адланыр. Башгырдыстанда Кармаскалы кәнди вардыр. Бу ојконим башгырд дилиндә «кырмыска» — «гарышга», «кырмыскалы» — «гарышгалы» демәкдир. Чељабинск вилајәтинин Кунашакск рајонунда Кырмыскалы кәнди вардыр [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 128].

Чељабинск вилајәтинин Карталы-Ајат чајы үзәриндә Карталы шәһәри јерләшир. Газах дилиндә «каратал»—«чәнуб» (гара), русча «черныј талник» демәкдир. Орада Касли шәһәри вардыр. Татар дилиндә «касле»—«чимли», башга вариантда «каса» демәкдир [*А. К. Матвејев, с.* 130]. Уралда једдидән артыг «гара» компонентли ојконим, һидроним вә ороним мөвчуддур.

Чељабинск вилајәтиндә (Катов чајы саһилиндә) Катов-Ивановск шәһәри вардыр. В. А. Никонова көрә [«Краткий топонимический словаръ», 1966], «катыу» түрк топоними олуб, «гурујан», «чиркләнән», бизчә, «булапан» демәкдир. Ојконим һидронимдән көтүрүлдүјүндән Катов («катыу»—булапан демәкдир) Катајск шәһәринин ады (Курган вилајәти) башгырдлара мәхсус «катај»—нәсил-нәчабәт сөзүндәндир (етнотопонимдир). Татарларын бир групу татар катајлары адланыр.

Јери кәлмишкән дејәк ки, татарларын чоғрафи јајылмасы Татарыстандан чох-чох узагларда раст кәлндијиндән онлар јашадығы јерин адына көрә адланырлар (Волгабоју татарлары, Крым татарлары, Сибир татарлары вә с.). Әслиндә онлар бир милләт, бир халгдыр. Бу халглары бир-бириндән фәргләндирән анчаг мәкан көстәричиләридир.

Башгырдыстан етнонимдир. Башгырдлар өзләрини

«башкорт» адландырырлар. В. Н. Татишев «башкорт» сөзүнүн түрк топоними олдуғуну гејд едәрәк јазыр ки, «баш» вә «гурт» сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмагла о, Башгурд демәкдир. Мә'лумдур ки, түркдилли халгларда гурд тотемдир. Башгырдлар исә өзләрини «бјуре» адландырырлар. А. К. Матвејев [1980, *с*. 35] јазыр ки, XIX әсрә гәдәр башгырдларын әјаләт рәһбәрләри гурдун башыны нишан кими јахаларына тахырдылар. Гурд башы олан нишан һакимијјәт символу иди [*А. К. Матвејев*, 1980, *с*. 34, 35].

Башгырдыстандакы Белебеј шәһәринин (јерли дилдә Бјалјабрај) ады антропонимдән көтүрүлмүшдүр. Јекатеринбург вилајәтиндә Билимбај гәсәбәси вардыр. О, түрк халгларында олан шәхс адыдыр. Билимбај—Биличи бәј—Варлы бәј мә'насында да баша дүшүлүр.

Орта Уралда бир нечә чајын ады Јеманзелга адланыр. Башгырд дилиндә «јеман» вә ја «јаман»—«пис» вә «зелга» вә ја «јылга» «чај»дыр. Башгырд вә татарлар чошғун чајлары «зелга» адландырырлар. Челјабинск вилајәтиндә Сарыкул көлү саһилиндә Јеманжелинск гәсәбәси вардыр. Ејни адлы дәмирјол станснјасы Оренбург вилајәтиндә дә мөвчуддур [*А. К. Матвејев,* 1980, *с*. 88—89].

Јертарск гәсәбәси (Јекатеринбург вилајәти) татарча «јортара»—«һәјат», «ев», «јашајыш јери», «һәјәтјаны саһә» демәкдир. Татар дилиндәки «јортара» рус дилинә «јурта» кими кечмишдир. Азәрбајчанлылар да «јорта» əвəзинə «јурд» ишләдирләр.

Асликул (Башгырдыстан) көлүнүн мәншәјини «ачыг», «дибиндә дешији олан», «дибсиз» кими изаһ етмишләр. Башгырд дилиндә олан «асыу» сөзүнүн мә'насы «ачмаг», «асылган», «ачылмыш» демәкдир. Бу һидроними Асылкул вариантында јазыб, «әсл көл» (көзәл көл) кими дә изаһ едәнләр вардыр [*А. К. Матвејев,* 1980, *с*. 21].

Аткул (Челјабинск вилајәти) башгырд дилиндә «Аткөл» демәкдир. Ајат көлү (Јекатеринбург вилајәти) әрәб дилиндән түрк дилләринә «Гур'ан ајәси», «мө'чүзә» кими тәрчүмә едилир. Бу, тамамилә сәһвдир. Кочубајевә көрә, «ајат»—газах етнонимидир.

Синары чајынын сол голу Багарјар адланыр (Челјабинск вилајәти). Түрк дилләриндә олан бу јер ады «дәрин јарған» демәкдир. [*А. К. Матвејев,* 1980, *с*. 27]. Е. М. вә В. Г. Мурзајевләр [1969] јазырлар ки, түрк

мәншәли «бајрак» сөзү «гобу» (балка, јарған) демәкдир. Јенә орада дејилир ки, Тагил чајынын сол голу олан Баранча чајынын ады татар дилиндә «баренче»—«биринчи» демәкдир [*с.* 32].

Перм вилајәтиндә бир нечә чај Барда адланыр. А. Матвејевин фикринчә, «Бәрдә» топоними балыг адыдыр [*с.* 33].

Волга чајынын ады татар вә башгырд дилләриндә Идел (чај) адландырылырды. Башгырдыстанда олан Асидел ады Ағчај мә'насындадыр. Гараидел ады да Гарачај демәкдир [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 35].

Азәрбајчанда јасты саһили олан вә мал-гара сувармаг үчүн јарарлы чај гырағы суват адланыр. Бу сөз Челјабинск вилајәтиндә (Тобол чајы һөвзәси) Берсуат чајы адында сахланылмышдыр. Газахча «суат»—һејванлар «суварылан», «суичән» јер демәкдир. «Бир» сөзү исә «вер» мә'насындадыр (Су вер чајы). Бә'зән «бер» сөзүнүн «бир» олдуғуну да иддиа едирләр. Бу һалда һәмин чај Берсуват адланыр [*А. К. Матвејев, с.* 38].

Кумак чајынын сағ голу (Оренбург вилајәти) Чарлы (Варлы, Джарлы) адланыр. Газах дилиндә «жар» сөзүнүн мә'насы «јарған», «учурум» демәкдир. А. К. Матвејев јазыр ки, газах топонимләриндә «жаркол», жарбулак», «жаркум», «жарлы», «жарлабутан», «жардыкөл» кими чоғрафи адлар чохдур. «Чар»ла бағлы чоғрафи ад Чар кәндиндә (Загатала) мөвчуддур. «Јар» сөзү Јарбан, Краснојарск, Јаркәнд, Баби-Јар кими топонимләрин тәркибиндә сахланылмышдыр.

Оренбург вилајәтиндәки Жатыкол көлүнүн ады (Једдикөл) да түрк мәншәли топонимдир. Башгырдыстандакы Зилајыр адлы ики чајын башгырд дилиндәки мә'насы «јашајыр» демәкдир [*А. К. Матвејев,* 1980, *с.* 94]. Бу топонимин «јыла» (зила) компоненти башгырд дилиндә «гол», «чај голу» адланыр. «Ајыр» сөзү дә «гол», чај голу» мә'насындадыр. Бурадан belә чыхыр ки, Јаајыр (Зилајыр) «голлар голу» демәкдир. Әслиндә бу топоним монгол мәншәли Чәлајир тајфасынын адыны экс етдирир. Бу етноним газахча «желаир», монголча исә чалаир» кими сәсләнир [*А. К. Матвејев,* 1980. *с.* 94—95].

Азәрбајчанда Чалаир кәнди вардыр вә бу адын монголларла әлагәдар XIII әсрдә Азәрбајчана кәлмәси һеч кимдә шубһә јарада билмәз.

Зилим чајынын (Башгырдыстан) ады «јел» (зил) кими изаһ едилир [*А. А. Камалов*], «јир», «јер» исә

башгырдча «торпаг» демәкдир. Башгырдча «елем»— «елим» демәкдир.

ГӘРБИ СИБИРИН ТҮРК МӘНШӘЛИ ЧОҒРАФИ ТЕРМИНЛӘРИНӘ ДАИР

Узаг тарихи кечмишдән башлајараг Гәрби Сибир мүхтәлиф түркдилли халгларын бешији олмушдур. Орада алтајлар, газахлар, татарлар, Томск түркләри, хакаслар, чулма түркләри, шорлар вә чәнуби самодиләр мәскундурлар. Бу сәбәбдән дә һәмин әразидә јаранмыш рус топонимләри сонракы, чох јерләрдә сонунчу лај тәшкил едир. Түрк топонимләри гәдимдир, һәм дә көклүдүр.

М. Ф. Розен зәнкин әдәбијјат әсасында Гәрби Сибирин чоғрафи терминләринин лүғәтини тәртиб етмишдир. Ашағыда сөһбәт дә мәһз һәмин терминләрин түрк мәншәли һиссәси һаггында кедәчәкдир. Бу бөлмәдә Гәрби Сибирә аид олан бүтүн материаллар М. Ф. Розенин [1970] ады чәкилән әсәриндән көтүрүлмүшдүр.

Гәрби Сибирдә раст кәлән «агаш» топоформанты алтајча—«мешә» демәкдир. Мә'лумдур ки, түрк мәншәли бир гәбилә, тајфа Ағачәри адланыр. Бу тајфанын ады илә бағлы Јухары Гарабағда Ағачәридағ оронимн вардыр. Агачәри тајфасынын адыны тәдгигатчылар «ағач әрләри», јә'ни «мешәликдә јашајан адамлар» кими изаһ етмишләр. Көрүндүјү кими, бу етимолокија доғрудур, чүнки Гәрби Сибирдәки түркдилли халгларда «агач» мәһз «мешә» демәкдир. Тувалылар дағ мешәләринә «арга» дејирләр (Ара-арга мешәси). Бурада «ара»—бизим баша дүшдүјүмүз мә'нада ишләдилир. Демәли, Ара-арга Ара даг мешәси мә'насындадыр.

Тувалыларын ишләтдији «адыр» (Ол-адыр, Курган-адыр) топонимләриндә чајын голу, чајын бир-бириндән ајрылмасы мә'насында ишләдилир. Орта Асијада исә «адыр»—гуру-чөл зонасында интенсив парчаланмыш алчаг дағлара дејилир. Алтајларда «ажу» (Орта Асијада «асу», «ашу», шорларын дилиндә «ажык» — «ашырым», бу сөзүн өзүндә дә «ашу» сөзү вар) демәкдир. Демәк, һәр ики термин јазылышча ејни олса да, мә'нача мүхтәлифдир. Азәрбајчанда «адур» сөзү һәм чоғрафи адда (Губада Адур кәнди), һәм дә шәхс адында (Адуров) сахланылмышдыр.

Бу сөз Алтај дағларында, Толманажу, Ажу дағлары-

нын адында мөвчуддур. Алтајларда «аил» (азәрбајчанлыларда онун әвәзиндә оба ишләдилир, Дағыстанда «аул» сөзү кәнд мә'насында галыр) сөзү Туркулеши аил, Рыпачаја аил вә с. топонимләрдә сахланылмышдыр. Тувалы вә алтајларда «ајмак» (азәрбајчанлыларда—ојмаг) Мајма ајмак, Кан-озн ајмак вә с. ојконимләрдә ишләдилир. «Ојмаг» сөзү Азәрбајчанда гәбилә, онун мәскун јери адында, әсасән поезијада вә шифаһи халг дилиндә јашајыр. Јадымыза салаг: «обалары ојмаг-ојмаг...».

Алтајлар әсас чајлара бирләшән голлары ајры (ајрылмаг, јухарыда «адыр» формасыны гејд етдик) адландырырлар (Мјуштуајры, Иолдоајры, Кониајры вә с.). Азәрбајчанда әсас чајлара бирләшән чај голларына әсас чајын голлары дејилир. Лакин Азәрбајчанда чајлар дағлардан дүзәнликләрә чыхаркән бир нечә гола ајрылыр. Азәрбајчанда белә чај голларыны (русларда «проток реки» дејирләр) ифадә едән чоғрафи термин олмадығындан онлары «ајры» термини илә адландырмаг (Самур чајынын дүзәнликдәки ајрылары) јеринә дүшәрди. «Аксу» чоғрафи термини түркдилли халгларын јашадығы әразиләрин һидронимләриндә кениш јајылмышдыр. Аксу Гәрби Сибирин чәнубунда, адәтән, үч мә'нада ишләдилир. Биринчи мә'нада мәнбәјини бузлаглардан көтүрән ағаппаг сулар нәзәрдә тутулур. Икинчи, «аксу»—«ахан», «даима ахары олан» тәмиз сулара, үчүнчү, кур ахан вә јајда гурумајан чајлара дејилир [бах: *М. Ф. Розен,* 1970, *с.* 9]. Тувада чајын агзы, чајын төкүлдүјү јер «аксы» адланыр. Азәрбајчанлылар чајын ағзы әвәзинә түрк сөзү олмајан «мәнсәб» ишләдирләр. «Ал» сөзү хакас, тува дилләриндә «аул» сөзүндән олуб, кәнд демәкдир. Алтајча «арка», хакасча «арга»—арха демәкдир. Алтај вилајәтиндә Караргајлуарка дағынын адынын сонлуғунда олан «арка» гузеј јамачлара дејирләр. Тувача дағын гузеј јамачыны «ары» (арнј) адландырырлар. Тувалылар чајбасарларда битмиш мешәләрә «арыг» дејирләр. Сибирдә «аул» (кәнд, гәсәбә) чоғрафи термини илә әлагәдар Иртыш чајы саһилиндә татарларын Саучкан аулу вардыр. Алтај вилајәтинин чәнубунда Красны аул вардыр. Хакаслар вә тувалылар «аул» әвәзинә «ал» дејирләр. Ајдындыр ки, бу, «аул» сөзүнүн фонетик формасыдыр. «Аул» сөзү түркдилли халгларын јашадығы јерләрин чохунда кениш јајылмышдыр (Гафгаз, Волгабоју, Орта Асија вә с.).

Түркдилли халгларын јашадығы эразиләрдә «баш» (бажи, пис, пазы, бажы) топонимләрин јаранмасында кениш мә'нада иштирак едир. «Баш» сөзү чоғрафи објектин—мәсәлән, чајын башы, дағын башы мә'насында ишләдилир. Шимали Чујск дағларында Маашејбаш дағы, Инбашы дағы вә с. буна мисал ола биләр. Азәрбајчанда Мешәбаш (Гах), Мешәбашы (Шәки) вардыр. Алтајлыларда «бел» (дағын бели), тувалыларда «белдир» (чајговушан), түрк дилләриндә «буерак», «баерак» (јарған) вә «булак» (булаг) сөзләри Гәрби Сибирин чоғрафи адларынын јаранмасында иштирак едир.

Јакутлар шиниминш тәпәләри (һидролакколитләр) «булгунјах» адландырырлар. Јералты бузларын јаратдығы бу релјеф формасы кечмиш ССРИ-нин Асија һиссәсинин мәркәзи вә шимал һиссәләриндә кениш јајылмышдыр. Тувада «дағ» термини илә (Чинге-даг, Оршелдаг, Дилги-даг, Дагбажы, Ондум дағлары вә с.) јаранмыш оронимләр вардыр. Тувада Дамырак—«булаг», «кичик чај» демәкдир. Бу гәбилдән олан һидроним ады алтында Дамарчын чајы (Киш чајынын голу) вардыр. Ләрин, дик јамачларда әмәлә кәлмиш булаглардан ахан сулар јамачда су дамарлары, чајчыглар, кичик чајлар) јарадыр. Она көрә дә белә көркәмли сулары дамара бәнзәтмиш, чајын да адыны мүвафиг олараг Дамарчыг гојмушлар. Тувада «даш» вә ја «гаш» сөзләриндән јаранмыш оронимләр вардыр. Татарча чаја «јелга» дејилдијинә көрә, онлар Гәрби Сибирин Иртыш, Ом, Тару чајларыны Иртис-јелга, Ом-јелга, Та-јелга адландырмышлар [*М. Ф. Розен, с.* 23]. Омск вилајәтиндә Таштемир-јелга адлы чај вардыр. Тәдгиг олунан эразидә «карасу» (Ак-Карасу, Узун-Карасу, Кајулу-Карасу) һидроними кениш јајылмышдыр. Алтајларын «каскак» (учгундан сонра дик јамачда енин, учурум), «каја» (Аккаја дағы) терминләриндән јаранмыш чохлу чоғрафи ад вардыр. «Кобы» термини дә һидронимләрдә (Коба чајы) ишләдилир. Орта Асија, Газахыстан, Сибирин чәнубунда «корум» сөзү (хакасларда «хорым», тувалыларда «хорум») дағ јамачларында јаранмыш дашлыг-гајалыг саһәләринә дејилир. Бу чоғрафи терминдән Каракорум, Аккорум кими дағ вә дағ силсиләләри адлары мејдана кәлмишдир. Күнеј Гафгазда (Загафгазија) «корум» термини әвәзинә чынгыл сөзү вардыр. Лакин «корум» вә «чынгыл»ын әмәләкәлмә сәбәбләри мүхтәлифдир. Чын-

ғыл вулкан лаваларында јаранмыш гајалыг вә дашлыг саһәдир. Чынгыллар бир нөв «даш көлләри»дир.

Алтајда Кудурлу адлы әрази (саһә) вардыр. Кудурлу—Дағлыг Алтајын Јазылы јашајыш мәнтәгәсиндәдир. Кудурлу Алтај дилиндә «кујур», монгол дилиндә исә «худжир», «хужир» кими сәсләнир. «Кудурлу» шоракәт, шоран торпаг демәкдир. Алтајда Манакудјур, Кудјурген, Кызылкудјур топонимләри вардыр [*О. Т. Молчанова*, 1979, *с.* 237]. Бу топоним Азәрбајчанда Күдрү дүзү ады алтында мәшһурдур. Күдрү Ширван дүзүнүн Ләнкәбиз дағы силсиләсилә говушан шимал-шәргини вә Муған дүзүнүн бир һиссәсини тутур. Еһтимал ки, Азәрбајчан—Дағыстан сәрһәддиндә бу Гудурдаг вә Бумдагдыр.

Јарымсәһра вә гуру чөл ландшафтындан ибарәт Күдрү дүзләриндә шорлашмыш торпаглар, шоракәтләр, ағ рәнкли дузлу дүзәнликләр талалар шәклиндә бир-бирини əвәз едир. Азәрбајчанда Күдрү дүзү адыны дашыјан әразиләрин ландшафтынын үмуми көрүнүшү Алтајда Кудурлу вә ја Монголустанда олан Кудурул чоғрафи адларынын ландшафтларына ујғун кәлир. Азәрбајчан Күдрүсү вә онун тәбиәти һаггында Һ. Б. Зәрдаби [«Торпаг, су вә һава», 1912], Р. М. Јүзбашов вә Е. Г. Меһрәлијев [1967, *с.* 48] јазмышлар.

Алтајда вә Тувада мағара (каһа, сығнаг) «куј» адланыр. Кул (көл) вә курган (сүн'и тәпә, гурган) чоғрафи адлары да азәрбајчанлыларын баша дүшдүјү тәрздә ишләдилир. Чүнки онлар үмуми түрк топонимләридир. Алтај вә Тувада «кыр», шорларда «кыр», «гыр», хакасларда «хыр» ифадәсиндә ишләдилир. Алтајлылар вә тувалыларда «кыр» ады алтында дағ силсиләси вә ја дағ баша дүшүлүр. Алтајдакы Чткыр дағы, Јелбек—Тукар—Кыр силсиләси вә с. оронимләр мәһз «кыр» сөзүндәндир. Алтај дағлары «Алтај кырлары» ады илә мәшһурдур [*М. Ф. Розен*, 1970]. Тувалылар «кырлан» ады алтында кичик дағ силсиләләрини нәзәрдә тутурлар.

Азәрбајчанда «гыр» сөзү гуру чөл ландшафтында олан алчаг дағлыг әразиләри, дағ әтәкләрини ифадә едир. «Гырылан» өзбәкләрин «адыр» термини илә бир нөв синоним тәшкил едир.

Башга сөзлә, «гыр» (гырлар) Алтајда, Тувада вә шорларын јашадығы јерләрдә дағa, дағ силсиләләринә дејилирсә, Орта Асија вә Азәрбајчанда алчаг дағлыг әразиләрдә олан гуру чөлләр «гыр» адланыр. Һәр ики һалда

«гыр» халг чоғрафи термини олуб, биринчи һалда орта вә јүксәк дағлыг, икинчи һалда исә алчаг дағлыг вә дағ этәкләриндә гураг әразиләр нәзәрдә тутулур. Шыштаг (Тува), кышту (Алтај), гышлаг (Азәрбајчан) һәр јердә дилимиздәки гышлаг сөзүнүн мәзмунуну ифадә едир. Бунунла әлагәдар бир чох чоғрафи ад јаранмышдыр. Дағлыг Алтајда «оозы» сөзү чајларын мәнсәбиндә јерләшән бир чох јашајыш мәнтәгәләринин адында иштирак едир (Ини-оозы, Кан-оози, Какасу-оозы вә с.) [*М. Ф. Розен,* 1970, *с.* 46]. «Оозы» сөзү азәрбајчанча «ағзы» демәкдир. Чајларын мәнсәбинә чајын ағзы (оозы) дејирләр.

Кичик дағ силсиләләринә тувалылар «арга», адаја исә алтајлар «орталык» дејирләр. «Ојуг» сөзү Азәрбајчанда (еләчә дә түркдилли халгларын бир чохунда) дашдан вә ја башга предметдән дүзәлдилмиш конусвары галаға дејилир. Лакин алтајлар вә тувалылар «ојук» чөкәклијә, чөкәјә, хәндәјә дејирләр. Онларда «ојуг» сөзү «овуг», «овулуб бошалдылмыш» мә'насыны верир. Алтајлыларын јазылы дилиндә «ојык» сөзүнүн олмасы јухарыда дејилән фикри тәсдиг едир (әдәбијјатда вә хәритәдә «ојук»—*Г. Ј. Гримм Грижимајло*). [Бах: *М. Ф. Розен,* 1970, *с.* 47]. Алтајда Абылојук, Мурхојук бузлаглары вардыр. Ону да дејәк ки, «ојук» адынын дағ бузлагларына верилмәси һәмин сөзүн Алтајда да мүсбәт релјеф формасы мә'насында баша дүшүлдүјүнә әмәли дәлилдир. Хакаслар јәһәрвары ашырыма, күрәјә—архаја «пил» (азәрбајчанча «бел»)—ада-пилтири, сос-пилтири вә с. дејирләр Чајдашы, чајын јатағында сујун кәскин азалмасы вә ја чајын гурумаг дәрәчәсинә јахынлашмасы анларында көрүнән чајдашылы-азсулу јатаға исә «сај» дејирләр. Алтајлылар, тувалылар вә хакасларда олан «сај» чулым түркләриндә «сајыр» (Салаир, Салаир тирәси) сөзүнүн ејнидир. Гәрби Сибирдә «су», «суг» (су) сөзләри илә јаранмыш чоғрафи адлар вардыр (Коксу, Карасуг, Игесу вә с.).

Тувалыларда «сур» (суур) сөзү «кәнд», «гәсәбә» демәкдир. Гәрби Сибир овалығында Сурјам шам мешәләринин батаглашмыш типинә дејилир [*Илјин Ростислав,* 1930; бах: *М. Ф. Розен,* 1970 *с.* 66]. Күнеј Гафгазын Сурам дағларынын бизчә, «Сурјам» ады илә гоһумлуг әлагәси олмалыдыр. Бу суала чаваб вермәк үчүн тәдгигат апарылмалыдыр.

Хакасларда исә шорлардакы «даг» (дағ) сөзүндән Мустаг (Пустаг)—Буздаг чоғрафи адлары јаранмышдыр.

Шорларын дијарында «Тајга» чоғрафи ады һаггында хүсуси данышмыш вә онун Тува, Алтај дилләриндә «мешә илә өртүлмүш дағ» демәк олдуғуну гејд етмишик. Сонра бу ад индики «тајга» мешәләри мә'насыны алмышдыр.

«Таман»—тувача дағын әтәји; «танды»—тувача «јүксәк дағлыг», «јүксәк дағлыг тајга»; «тасхыл»—тувача «дағ силсиләси», «гарла өртүлмүш дағ»; «тау» — татарча «дағ», «гаш», шорча — «тас», «даш», «дашлы»; алтајча «тебе»—«тәпә»; шорча—«тјабе», «тәбә»—«дағ», «зирвә»; тувача «тej»* — «тәпә» демәкдир. Түркчә «тениз» (тениз), «тенгиз», «денгиз»—«дәниз» исә «бөјүк көл» мә'насында ишләдилир. Бу чоғрафи терминләр әсасында бир чох чоғрафи адлар јаранмышдыр. Хакас дилиндә «тегеј»—«зирвә», «тәпә», шорларын дилиндә «тегеј»—«даг зирвәси» демәкдир. Хакасча Геј дағынын тәмиз. лүғәти мә'насы «Тәмиз кечәл зирвә», Чабыстегеј—«һамар, һамарланмыш зирвә» демәкдир [б а х: *М. Ф. Розен,* 1970. *с.* 70]. Алтај дилиндә «ту»—«даг» демәкдир (Алтынту, Ирбисту вә с.). Туз—«сагакча» «шор көлләрә» (Кулунда чөлүндә Чухур-Тус вә с.) дејирләр. «Туман» (томан)—чај дәрәләринин генишләндији јерләрдә јаранмыш «ахар көлләр» демәкдир. Тавды чајынын һөвзәсиндә олан бир чох көлләр Гурсунт — Туман, Лесшин — Туман, Телмеки — Туман вә с. адланыр [*М. Ф. Розен, с.* 72]. Татарлар Түмен шәһәрини габаглар Чимчи-Тура адландырырдылар. Јухарыда дедијимиз кими, «тура»—шәһәр, ев, дүшәркә демәкдир. Чох еһтимал ки, «тура» сөзү «Туран» чоғрафи адынын көкүнү тәшкил едир. Тува дилиндә «гуруг»—«учурумлу гара гаја» демәкдир (Акгуруг чоғрафи адындан).

Азәрбајчандакы Турут дүзү адынын көкү дә «тур», «туруг» чоғрафи адлары илә бағлы олмалыдыр. Тува дилиндә «хаир» — «шоракәт», «хем» — «чај», «хову» — «чөл», «учар»—«чајын астанасы», «шәлалә» түрк дилиндә «орман», «дүзәнлик мешәси» демәкдир. Хакас дилиндә «хол»—«јарган», тува дилиндә исә «гуру јатаг» (чај) мә'насындадыр. Азәрбајчанын Салјан рајонунда Холгарабучаг, Холгарагашлы вә Холтәзәкәнд, Ләнкәран рајонунда Холмилли кәндләри вардыр. Бу ојконимләрдән олан «хол» сөзү дә ејни мәзмун (Күр саһилиндә ахмаз,

* Азәрбајчан Республикасы әразисиндә Тејдаг вардыр.

гобу) дашыјыр. Тувада Иери (әјри)—«хол», Ак (ағ)—«хол», Кара—«хол», Куп (чох)—«хол» чоғрафи адлары вардыр. «Холчук»—«көлмәчә», «һовуз» демәкдир [бах: *М. Ф. Розен,* 1970, *с.* 77]. Демәли, Күр саһилиндә олан вә «хол» адланан голлар мәһз «хол» сөзүндәндир.

Тувада «Хоорај» чоғрафи термини «шәһәр» демәкдир. Кызыл—Хоорај—Туран—Хорај топонимләриндә һәмин сөз әксини тапмышдыр.

Хакас дилиндә «хыр»—дағ, дағ силсиләси, јүксәклик демәкдир. Азәрбајчанда мә'лум олдугу үзрә «хыр»—бостан саһәсинә дејилир. Лакин Губа зонасында «хыр» һәм дә чәлтик әкини саһәләридир.

Хакасларын, тувалыларын ишләтдикләри «чајлаг» сөзү «дағларда јај отлаглары», «јајлаг» демәкдир. Бу онунла әлагәдардыр ки, оғуз дилләри үчүн сөзүн әввәлиндәки характерик «ј» сәси гыпчаг дилләриндә «ч» сәсинә чеврилир (мәсәлән, јар—чар сөзләриндә олдугу кими). Хакасларын јара (јарғана) «чар» демәләри буна сүбутдур. Она көрә Азәрбајчан дилиндәки «јајлаг» вә «чајлаг» сөзләри ејни мәзмунлу ола билмәз. «Шел» сөзү тувалыларда, «чул»—өзбәкләрдә «чөл» мә'насында ишләнир. Мирзәчул—Мирзә чөлү демәкдир. Тува дилиндә «шат»—«дағ тирәси», «тирә», мә'насындадыр. Шат дағлары дедикдә јастан вә ја јајлаг баша дүшүлүр. Мәсәлән, Коса-Хемнин дағлары [*М. Ф. Розен,* 1970, *с.* 78]. Биздәки Бәркүшад дағлыг адында, көрүнүр, «шат» сөзү вардыр. Бу сөз «чат» формасында Чатјал дағынын (Дашкәсән) адында да сахланмышдыр.

Түрк дилләриндә «јул»—чај, кичик чај мә'насында ишләдилир. Дағлыг Алтајда Машјул, Талдыјул, Сарыјул чајларынын ады бу сөздәндир. Хакас дилиндә дә «чул»—чај кими ишләдилир. Бизим гәдим Чулфа топоними Араз үстүндә јерләшдијинә көрә «чај» мә'насыны верән «чул» сөзүндән јарана билмәздими?

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, Гәрби Сибирин түрк топонимијасы илә Азәрбајчан топонимијасы кенетик мәншәјә маликдир вә бир сыра чоғрафи терминләр фонетик фәргләринә бахмајараг, топонимләрдә ејни мә'наны дашыјыр.

П. П. СЕМЈОНОВ ВӘ ТҮРК ТОПОНИМЛӘРИ

Л. Л. Турбе [1983], П. П. Семјонов тәрәфиндән 1983—1985-чи илләрдә нәшр едилмиш бешчилдлик

«Чоғрафи лүғәт»дә дә чоғрафи адлар һаггында мә'лумат верилмишдир. П. П. Семјонов чөл ахтарышларыны әсасән түркдилли халгларын јашадығы эразиләрдә апардығындан лүғәтдә түрк топонимләринин сајы мүһүм јер тутур. Биз ашағыда Л. Л. Турбенин истифадә етдији бир чох чоғрафи адларын бә'зиси һаггында мә'лумат верәчәјик.

Урал дағларынын шимал һиссәси Пај-Хој адланыр. Пај-Хој ненес дилиндә «даш силсилә» демәкдир [*Л. Л. Турбе*, 1983, *с.* 74]. Бурада «хој»—«даш», «гаја» мә'насындадыр. Чәнуби Азәрбајчанда да Хој адлы шәһәр вардыр. Чох еһтимал ки, Хој топоними илә ненес дилиндәки «хој» сөзү арасында нә исә бир гоһумлуг олагәси мөвчуддур.

Урал чоғрафи адынын түрк дилләриндән алындығыны тәдгигатчыларын әксәријјәти гејд едирләр. Онлардан бир групу «Урал» адынын «Аралтау» адындан олдуғуну сөјләјирләр. Алимләрин фикринчә, әввәлчә Аралтау силсиләсинин чәнуб һиссәсинин ады олмуш, сонрадан руслар тәрәфиндән Урал гәбул едилмиш вә бу ады бүтүн силсиләјә аид етмишләр.

Лакин Урал чоғрафи адынын остјак (ханты) дилиндә олан «урр» сөзүндән јарандығыны сөјләјәнләр дә вардыр. Бу дилдә «Урр»—«дағ силсиләси» демәкдир.

Түркдилли халгларын јајылдығы эразиләрдә рәнк билдирән сөзләрдән јаранмыш чоғрафи адлар кениш ареала маликдир. Бураја гара, ағ, гырмызы (гызыл), сары, боз, көј, ала вә с. сөзләр дахилдир. Қаратау, Қараташ, Гарагаја, Ағсу, Алакул, Ала көлләр, Дәмирдағ, Дәмирлибулаг, Ағ дәниз, Гара дәниз, Ағдаш, Ағсу, Қызыл-коба (Крымын Салкир дәрәсиндәки гырмызы сухурлу мағара), Тјан-Шан дағларында Кызыл-унгур («Гырмызы мағара» демәкдир) чоғрафи адлары вардыр. Чеддису (Једдису)—Алатау дағларында олан Аламан дағ силсиләсинин јерли ады, Қујан-таудур. «Қујанды»—гырғызча «довшанлар олан јер» демәкдир.

Гырғызыстанда олан Кызыл-агач чајынын адыны бә'зән «Гырмызы мешә» кими тәрчүмә едирләр. Л. Турбе Азәрбајчанда олан Гызылағач көрфәзинин адыны сәһвән «Гызыл мешә» мә'насында тәрчүмә едир [1983, *с.* 75]. Гызылағач—мешә ағачынын ајрыча бир нөвүнүн адыдыр. Демәк, бу ағачын ады «гырмызы ағач» кими тәрчүмә олунмалыдыр.

Гырғызыстанда дәрәләрдән биринин ады Ағтогајдыр.

Азәрбајчанда да «туғај»—«чајкәнары сых мешә» сөзү илә бағлы адлар вардыр: Гаратуғај (кәнд), Тугај мешәләри (Күр чајы боју) вә с.

Л. Турбе [1983, *с.* 75] һаглы олараг јазыр ки, Шимали Гафгазда олан Бештау дағынын адынын тәк бирчә дағa шамил едилмәси сәһвдир. Чүнки Бештау дејәндә бир-биринә јахын олан беш дағын (даһа дәгиги, тәпәнин) чәми нәзәрдә тутулур. Бештаунун тәрчүмә едилиб Пјатигорск илә әвәз едилмәси Шимали Гафгазын Минералны Воды рекионунда олан бир чох түрк мәншәли чоғрафи адлары һәјатдан силмишдир. Бештау дағ групуна дахил олан дағлара Бештау, Змејинаја, Машук, Верблјужаја вә Развал адлары вермишләр. Шимали Гафгазын илкин чоғрафи адларынын һамысы дәјишдириләрәк өз јеринә гајтарылмалыдыр.

Алтај халис түрк мәншәли аддыр вә гәдим түркләрин бир нөв бешијидир. Бу ад мүхтәлиф вариантларда изаһ едилир. Онлардан бири дағын «ала дағлар» мә'насында олдуғуну көстәрир. Илин исти јарысында дағларын башы бә'зән (хүсусилә гузеј) јамачларда гарла өртүлү олдуғундан гајаларын рәнки илә ағ рәнк алабәзәклик јарадыр. Она көрә дә түркдилли халгларын јашадығы Шәрг рекионларында, о чүмләдән Азәрбајчанда «ала» илә бағлы чохлу дағ ады јаранмышдыр («Дәдә Горгуд»-да Аладағ топонимини дә хатырламаг олар).

Чинлиләр «Алатау»ну калка едәрәк «Гиншан» (Гызыл дағлар) адландырмышлар. Она көрә Алтајы «алтун»—«гызыл» сөзү илә изаһ едәнләр дә вардыр. Гырғыз дилиндә «Иссык-кул»—исти көл демәкдир. Чинлиләр бу көлүн дә адыны калка едәрәк Жехај (Исти дәниз) адландырмышлар [*Л. Л. Турбе,* 1983, *с.* 76].

Дәрбәнд Иран дилләриндә—«дар кечид» мә'насындадыр. Дәрбәнд әрәбчә Баб-әл-әбваб (Баш дарваза вә ја гапылар), Серил-дагаб (Гызыл тахт), һәмчинин Баб-әл-халид (Дәмир гапылар) адланмышдыр. Ахтуба һидронимини Никонов [1966, *с.* 36] еһтималла түрк дилләринә аид едир вә она белә изаһат верир ки, «ак»—«ағ», «туба» исә бурулған демәкдир. Лакин П. П. Семјоновун лүғәтиндә «тубе»—«тәпә» кими изаһ едилмишдир. Л. Турбенин фикринчә, «Ағ тәпә» мә'насы даһа доғрудур. Актүбинск шәһәринин ады да түрк дилләриндә олан Агтәпә мә'насындадыр. Гарабоғазкул— түркмән дилиндәдир. Хәзәр дәнизинин сују дар боғазла ахараг көлә төкүлдүјүндән бураны белә адландырмышлар.

«Гара» сөзү бурада «ири», «бөјүк» (боғаз) мә'насындадыр. Бу боғаздан ахан су ири чајы хатырлатдығындан белә ад алмышдыр. Л. Турбенин вердији мә'лумата көрә, Гарабоғазкөлү Гаулидарја (Дәнизин нөкәри) вә Ачымкоусар (Ачы гују) да адландырырлар.

Гырғызыстанда олан Алакөл ады илә ејни һидроним Азәрбајчанда да (Кичик Гафгазда—Алакөлләр) мөвчуддур. Газахыстанда (Аулја-Ата шәһәриндән чәнуб-гәрбдә) олан Минбулаг адына Түркијәнин шәргиндә, Күр чајынын мәнсәбиндә тәсадүф едилир.

Крымда Феодосија шәһәри јахынлығында Деликликаја, Азәрбајчанын Гобустан дејилән јериндә Дәликлидаш адлы јер вардыр. Түркдилли халгларын јајылдығы әразиләрдәки чоғрафи адларда «јар» компоненти кениш јајылмышдыр. Бу барәдә јухарыда демишдик. «Јар»—«јарған» сөзүнүн көкүнү тәшкил едир. Бу, Краснојарск ојкониминин тәркиб һиссәсинә дахил олмушдур.

Күрчүстанын Озургети шәһәри (Махарадзе) јахынлығында Гызылдағ учалыр. «Алдан» чоғрафи ады түрк-монгол дилләриндә «Гызыл» демәкдир. Алдан гызыл мә'дәнләри һәмин чоғрафи адын мә'насы әсасында тапылмышдыр [*Л. Л. Турбе*, 1983, *с.* 78].

Уфа чајынын сол голларындан биринин ады Јурезани адланыр. Инди бу һидроним «Јурјүзән» кими јазылыр. Јурјүзән чајынын адынын мә'насы «јүјүрәк», «ити ахан» вә «үзән чај» демәкдир [*Л. Л. Турбе, с.* 73].

Крымда олан Чатырдағ (Чадырдағ) тәһриф едиләрәк рус дилиндә «Шатыр-гора» адландырылыр.

Азәрбајчандакы Бешбармаг дағы шәрти олараг, тәхминән бешә јахын һача дашдан ибарәт олдуғуна көрә Бешбармаг адландырылмышдыр. Уралда Јураклау дағынын ады узагдан үрәк формасыны хатырлатдығындан «Үрәк дағы» адландырылмышдыр.

Алма-Ата (Газахыстан), Алмалык (Өзбәкистан), Алма (Крымда чај), Алмалыг Азәрбајчанда јашајыш мәнтәгәләри олмагла алма (мејвә) адындан јаранмышдыр.

Азәрбајчанда Көркөз дағынын адынын түркләрдәки кәркәс гушунун адындан олмасы шүбһәсиз...

Крымда олан Бенкаш-коба мағарасы «мин кәллә каһасы» мә'насыны ифадә едир. Гарнијарыг дағы (Ермәнистанда) Әләкөз дағындан шәргдә јерләшир, вулкан кратеридир. Кратерин гәрб һиссәси јарыг олдуғундан орадан лава ахмышдыр. Дағын кратери ичибош, бир

тәрәфи дәрәвары олдуғундан морфолокнјасына мувафиг оларағ ону Гарнызарыг адландырырлар.

Мараглы чоғрафи адлардан бнри Таганојдағдыр. Гејд етдијимиз кими, «Таган» пејк мә'насындадыр, башгырд дилиндә «үчајаг» (сачајағы) демәкдир. Ај исә Ај, пејк мә'насындадыр. Таганка (Москва), Таганрог шәһәринин ады һәмин сөздән көтүрүлмүшдүр. Азов дәнизинин ады бир нечә вариантда мә'лумдур. Бу дәниз Меотис, Скиф вә ја Сармат һовузу (ромалыларда), Гаргалыг (скифләрдә), Темериној вә ја Понт адасы (меотиләрдә), әрәбләрдә Бәһр Ассак (Мави дәниз) вә с. адларла мә'лумдур. Сонралар Азов дәнизи Сабаш, Таны (кенујалыларда, венетсијалыларда) адландырылыр [*Л. Л. Турбе, с.* 80].

Өзбәкистандакы «Бед-пак» һәмин дилдә «Аччөл» демәкдир. Тјан-Шан дағларында олан Санташ ашырымы (Иссыккул көлүндән шәргә) гырғыз дилиндә «Минташ» ашырымы кими тәрчүмә едилир. Бу ашырымда олан ири даш вә гајалар П. П. Семјоновун лүғәтиндә олан чоғрафи адларын етимолокијасына дахилдир [бах: *Л. Л. Турбе,* 1983, *с.* 73—82].

Крымда Учансу (шәлалә), Ај-Петри (Мүгәддәс дағ) түрк мәншәли чоғрафи адлардыр. Јерн кәлмишкән дејәк ки, Крым татарлары көчүрүлдүкдән сонра бу јарымаданын түрк мәншәли чоғрафи адларыны сүпүрүб, онлары ејбәчәр, гондарма адларла әвәз едибләр. Бу тарихи чинајәтдир вә топонимләрә гаршы бир нөв сојгырымыдыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчанда Салјан адлы шәһәр вардыр. Адәтән, «Салјан» топонимини бә'зән «Салынјан алдығы» мә'насында изаһ едирләр.

В. А. Никоновун [1966, *с.* 364] мә'луматына көрә, Дон чајынын ашағы ахынында онун сол голларындан биринин ады «Сал» (чај) адланыр. Нoгaj дилиндә «сол» еләч «сол» да демәкдир. Калмык дилиндә «сал» сөзү «гол» (чај голу), будаг мә'насындадыр. Она көрә В. А. Никонов калмык дилиндәки мә'наја үстүнлүк верир [1966, *с.* 364]. Бнзчә, Салјан ојкониминдә «сал»—«сол» мә'насында ишләдилә билмәз. Чүнки јашајыш мәнтәгәси чајын сағ саһилиндәдир. Бу топонимин Г. Гејбуллајев тәрәфиндән һун мәншәли сал тајфасынын ады илә изаһ едилмәси даһа ағлабатандыр.

Н. П. Шулинова [1975, *с.* 55] Лена чајынын јухары ахынында микротопонимик тәдгигат апараркән орадан топладығы чоғрафи адлары јаранма дөврү бахымындан

мүхтәлиф лајлара ајырмышдыр. *Мүәллиф* илкин лајын түрк мәншәли чоғрафи адлар олдуғуну көстәрир. О, Е. М. Мурзајевин [1965], В. В. Радловун [1893—1941] вә б. әсәрләринә истинад едәрәк мүәјјәнләшдирмишдир ки, Шимал Бузлу океаны илә Асија һиссәсинин говушдуғу әразиләрдә мөвчуд олан чоғрафи адлардан «култук» (голтуг, күнч, дөнкә) [*Е. М. Мурзајев,* 1965], «адаг» (јашајыш мәнтәгәси, дағын әтәји), түркчә «гыч, гуртарачаг, әтәк, мәнсәб», [«Древний тюркский словарь», 1969]; «алаг» (урочищ) түркчә «алыг»—«кениш» [*В. В. Радлов* , «зәәрләг»—Јер—«јер» вә «лик»—јерлик демәкдир. «Хутал» (дағ бурну), түркчә «кутел»—дик, јохуш, ашырым, дар кечид, дағ силсиләси [*В. В. Радлов*]; «Арал»— түркчә вә монголча «ада, чөкәк» [*В. В. Радлов*], «бајтаг»—түркчә «бојат»—«аллаһ» вә «таг»—«дағ» демәкдир [б а х: *Н. П. Шулинова,* 1975, с. 66].

Јухарыда көстәрилән топонимләр түрк мәншәли чоғрафи адларын Шимал Бузлу океанына говушан гуру сәрһәддиндә јајылмасынын чанлы шаһидидир. Н. П. Шулинованын тәдгигатларында көстәрилир ки, түрк мәншәли «Хуурај»—«булаг», «гуру булаг», «Хуурај јалга» (чулға)—гуру дәрә вә ја гуру јарған демәкдир. Биринчиси, «булаг» сөзүнүн Лена чајы мәнсәбинә јахын әразидә өзүнә көк салмасы мараглы фактдыр. Бундан әлавә, Хуурај чоғрафи адынын лүғәти мә'насынын ачылмасы (Азәрбајчан дилиндәки «гуру» сөзү илә ејни көкдән олмасы) Хурај кәндинин лүғәти мә'насынын ајдынлашдырылмасына зәмин јарадыр. Мәсафәчә бир-бириндән 5000 км аралыда јерләшән бу ики чоғрафи адын бир-бириндән хәбәрсиз мејдана кәлиб јашамасы түрк дилләринин архаик сөзләрини әбәди олараг доғма торпаға јазмыш вә орада јашадараг бу күнә гәдәр кәтириб чыхармышдыр.

Лена чајынын орта ахынында «Сангар» ојконимләри вардыр. Ким билир, бәлкә јакутларын јашадығы бу јашајыш мәнтәгәсинин ады илә биздәки Сәнкәр топоними ејни мәншәлидир...

ЕРМӘНИСТАНЫН ТҮРК ТОПОНИМЛӘРИ

1908-чи илдә «Гафгаз календары» китабында ермәни дашнакларынын вәһшилијиндән, онларын халгымыза гаршы төрәтдикләри сојгырымындан сөһбәт ачылыр, 1918-чи илин март ајына гәдәр Ирәван (Јереван) губер-

нијасы кәндләринин харабалығa чеврилмәсиндән данышылыр.

«Гафгаз календары»нын вердији тарихи һәгигәти охудугча инсанын бәдәниндә ган донур, нифрәт һисси ашыб-дашыр. Мәндә бу јыртычылара гаршы нифрәт һисси бирә-беш артыр, она көрә ки, о дөврдә дағыдылмыш вә јандырылмыш кәндләри, гардашы, атасы, бачысы, анасы, көрпәси, ағбирчәји, ағсаггалы өлдүрүлмүшләри чох көрмүшәм.

Һәмин китабда көстәрилир ки, Чобанкәрә (Ечмиадзин гәзасы) кәндиндә 338 тәсәррүфат олуб. Бу кәнддә 2417 нәфәр әһали јашамышдыр. Онларын ичәрисиндә мәним валидејнләрим дә вар иди. Ушаглыг дөврүмү јанмыш кәндимиздән галан харабалыгларын арасында кечирмишәм. «Гафгаз календары»нда көстәрилән мүсибәтин туфаны мәним бејнимдә һәкк олунуб. Кечмишдә вә мүасир дөврдә ермәниләрин азәрбајчанлылара гаршы төрәтдикләри вәһшиликләри јада саланда ичәридән јанырсан, башындан түстү галхыр.

Бу календарда Ермәнистанда олан дөрд гәзада ермәни азғынларынын төрәтдији ганлы һадисәләрдән сөз ачылыр. Гыса мүддәт әрзиндә 135 мин әһали јашајан 15155 азәрбајчанлы кәнди дағыдылмышдыр. Истәр XIX әсрдә, истәрсә дә XX әсрдә, јәгин кәләчәкдә дә ермәни дашнакларынын бир арзусу олмуш вә вардыр: «Бөјүк Ермәнистан» јаратмаг! Ачкөз ермәниләр кечә јатанда јухуда да «Бөјүк Ермәнистан»ы көрүрләр вә бу вәһши арзунун сонуну көрүнмүр. Демәли, биз азәрбајчанлылар онларын һәмишә бу алчаг нијјәтлә јашадыгларыны вә кәләчәкдә дә башымыза бәла олачагларыны унутмамалыјыг.

Әкәр «Гафгаз календары» инди дә (1888—1889) нәшр едилсә иди, биз орада чап етдирәчәјимиз статистик мә'луматларда Ермәнистанын мүхтәлиф рајонларындан 210 мин азәрбајчанлы әһалисинин зорла көчүрүлдүјүнүн әтрафлы тәсвирини көрәрдик. Биз јазардыг ки, анчаг 1988-чи илдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар нә аз нә чох 6 мин км^2 торпаг саһәси (әкин јери, бағ-бағат, отлаг) гојуб кәлмишләр. Бу саһә ермәниләрин Дағлыг Гарабағда јашадығы әразидән хејли артыгдыр. 1918-чи иллә 1988-чи ил арасында охшар чәһәт ондан ибарәт олмушдур ки, һәр ики һалда ермәниләр «Бөјүк Ермәнистан» уғрунда мүбаризә апармышлар. Һәмин илләр арасында фәрг ондан ибарәт олмушдур ки, 1918-чи

илә гәдәр (вә ондан сонракы 1919—1920-чи илләрдә) азәрбајчанлы әһалисинә гаршы олан сојгырымы чар Русијасынын һакимијјәти дөврүндә, 1988-чи илдәки зорла говулма исә Азәрбајчанын дахил олдуғу ССРИ-дә баш вермишди. Әкәр о вахт дашнаклар азәрбајчанлылары гырмышдыларса, индики дөврдә коммунист донуна кирмиш мәнфур неодашнакларын башчылары билаваситә гырғынын иштиракчысы олуб, она башчылыг едирләр.

1918-чи илә гәдәрки дөврдә ермәни-азәрбајчанлы милли гырғыны илләриндә чар Русијасынын башында дуран биринчи шәхс каһ гызышдырычы, каһ да мүшаһидәчи ролуну ојнамышса, 1988-чи илдә куја коммунизм чәмијјәти гуран өлкәнин башында дуранлар һадисәләрә сејрчи мүнасибәт бәсләјәрәк проблемин маһијјәтинә вара билмәдиләр. Демәли, сон 80 ил әрзиндә ермәни екстремистләринин азәрбајчанлылара гаршы төрәтдикләри гырғын вә депортасија ичтимаи гурулушча вә идеолокијача дабан-дабана зидд олан ики дөвләт гурулушунун көзү габағында баш вермишдир. Башга сөзлә, гырғына ејни мүнасибәт бәсләнилмишдир.

Мән 1987—1990-чы илләр әрзиндә кечмиш Иттифагда милләтләрарасы мүнасибәтләрин кәскинләшмәсинә үрәк ағрысы илә јанашмышам. Гәрибәдир, бөјүк бир дөвләт бир овуч ермәнинин әлиндә ачиз галмыш вә ојунчаға чеврилмишди. Биз кечмиш совет вәтәндашларынын бәдбәхтлији исә көрүнүр онда иди ки, һамымыз бир нөгтәјә көзүмүзү дикир, һамымыз һәмин ваһид нөгтәдән үмид ишығы көзләјирдик. Демәк, биз јурдумузун үмуми проблемләринин һәлли үчүн лазым олан фәрди дүшүнмә габилијјәтимизи демәк олар ки, итирмишдик. Она көрә дә бир өлкәнин милјонларча вәтәндашы әләбахан, ағыздан чыхачаг «кәламлара» гулаг асанлара дөнмүшдү. Дахили дүнјамызын бир гәлибдән чыхмасы, бир јува дахилиндә јерләшмәси бизи әгли чәһәтдән зәифләтмиш, јарадычы дүшүнчәдән мәһрум етмишди. Буна көрә биз Ленинин совет дөврүнә, Сталинин инзибати-амиранә дөврүнә, Хрушшовун бошбоғазлыг, Брежневин дурғунлуг дөврүнә «борчлујуг». Инди гулсајағы фикирләшмәнин гандалы парчаланыб, лакин дахили тәфәккүр дүнјамызда кечмишин изи дәјишмәмишдир. Чүнки әтрафдакы һәјат бир елә дәјишмәјиб, бүрократизм көклү шәкилдә јериндән гопарылмајыб вә һәтта лахламајыб

да. Инсан—«јашајарыг көрәрик» вә ја «ахыры јахшы олар» үмидинә галыб...

...«Гафгаз календары»нда ушаглыг дөврүмү кечирдијим Ечмиадзин гэзасынын 190 кәндинин дағыдылмасы көстәрилмишдир. Бу кәндләрдә 5970 тәсәррүфат, 35784 нәфәр әһали јашамышдыр. Гејд етмәлијәм ки, дәрч едилмиш бу рәгәмләр там дејилдир. 1918-чи илин март ајына гәдәр Ирәван губернијасына дахил олан кәндләрин бир чохунун ады бу сијаһыја дүшмәмишдир. Мәсәлән, бизим кәндин гоншулуғунда јерләшән вә дашнакларын виран гојдуғу, талан етдији онларча кәндин (Чадгыран, Шөллү Меһмандар, Гарағышлаг, Донузјејән, (индики Зәнкиләр), Һачапарак (индики Зәһмәт), Көјкүмбәт, Ашағы вә Јухары Нечилли, Сарванлар, Шәллү Дәмирчи, Һачы Елләз, Әшрәбад вә с.) ады бу сәнәдә дахил едилмәмишдир.

Бизим кәндимиз Чобанкәрә биринчи милис саһәсинә дахилдир. Бу саһәдә Молла Дурсунлу, Һачылар, Һирампа Әјјарлы, Ағчагала, Арамлы, Зејвә, Коланы, Гарғабазар, Кәзли, Гәмәрли*, Сәфиабад, Күрәкүнлү, Ајранлы, Пәтринч, Икинчи Ајранлы вә Тос кәндләри олмушдур. Бизим кәндин јашлылары данышырдылар ки, Ајранлыда бир нәфәр варлы шәхсин сүрүләрлә гојуну вармыш. Гачһагач вахты о, галмыш вә «ермәниләр кәләндә вар-дөвләтими верәчәјәм, онлар мәнә әл дәјмәјәчәкләр»—демишди. Дашнаклар онун вар-дөвләтинә саһиб олмуш вә башына мых чалараг өлдүрмүшдүләр.

Ечмиадзин гәзасынын икинчи милис саһәсиндә 18 азәрбајчанлы кәндинин ады чәкилмишдир. Бураја Кичиккәнд, Пәрси, Тәкијә, Пәрпи, Ахыс, Зејналбулағ, Көтәкли, Үшү, Нәзрәван, Әнкәрсәк, Гошабулаг, Готур, Гарачоран, Күрд Әли, Һамамлы, Түлүнәби, Әкәрәк вә Әрғов кәндләри дахилдир.

Бу милис саһәсиндә олан Әкәрәк кәндинин әһалисиндән Шөллү Меһмандар кәндиндә јашајанлар вар иди. Һамамлы кәндинин әһалиси Бакыја, Кәнчәјә, Ағчабәдијә вә башга јерләрә гачмышды.

Ечмиадзин гәзасынын үчүнчү милис саһәсиндә 19 дағыдылмыш кәнд сијаһыја алынмышдыр: Јухары Гархын, Ашағы Гархын, Шоркәнд, Түркмәнли, Молла Бәдәл, Ағчаарх, Кәрнмарх, Армыдлы, Ијдәли, Чәнфидә, Јухары Гулубәјли, Ашағы Гулубәјли, Саатлы (Сәһһәтли), Га-

* Кәзли, Гәмәрли рус вариантында Кезлу, Камарлу кими јазылмышдыр.

мышлы, Мотокала, Гатырабад, Рәһбәр, Пәзини вә Хочајар кәндләри.

Ечмиадзин гәзасынын дердүнчү милис саһәсинә дахил олан 31 азәрбајчанлы јашајыш мәнтәгәси дағыдылмыш вә талан едилмишдир: Портикан, Пирмәләк, Шејхһачы, Карвансарај, Аралых, Гулудәрвиш, Ешнәк, Талын, Меһрибан, Иринд, Јухары Гарғаговмаз, Ашағы Гарғаговмаз, Ашағы Ағчагала, Сабунчу, Јухары Галакүт, Ашағы Галакүт, Әһәнкчи, Гәзбин, Гарагулу, Сусуз, Кпик, Мустафато, Бозбур Ајналы, Сејрәнгышлаг, Учан, Бајрамәли, Гәдим Бәшир, Ағчагала вә бир дә ады, тәсәррүфатынын, әһалисинин сајы мә'лум олмајан бир азәрбајчанлы кәнди, онлардан икиси Бозбур вә Гәдим Бәшир күрд кәндләри имиш.

Бу сәнәддә верилмиш «Учан» ојконими «учар» сөзүндән олуб, «сууҹан», «учансу», «шәлалә» чај јатағында гыжов ахан астана (катарак) мә'насындадыр. Азәрбајчан әразисиндәки Учар ҹоғрафи ады да ејни мә'наны верәнклә «учар» сөзүндәндир.

Талыш топоними (Ечмиадзин гәзасы) дәјишдириләрәк инди Талин кими верилмишдир. Талин рајон мәркәзинин илкин ады Молла Көјчә иди. Талиндән ҹәнубгәрбдә Пирмәләк адлы азәрбајчанлы кәндинин јанында даш дөврүнүн дәвәкөзү (абседиан) мә'дәни олмушдур. Гәдим инсанлар бу дәвәкөзләриндән хүсуси кәсичи аләтләр—бычаглар дүзәлтмишләр. Һазырда Пирмәләк кәнди јахынлығындакы даш дөврүндән галмыш дәвәкөзү мә'дәниндә истәнилән гәдәр дашкәсичи аләтләр вардыр.

Ечмиадзин гәзасында олан 83 азәрбајчанлы вә ики күрд кәндләриндә 5979 тәсәррүфат фәалијјәт көстәрмишдир.

1988-чи илдә олдуғу кими, XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә баш шејтан, «мүгәддәс» дини мәркәздә—Ечмиадзиндә јерләшмиш вә ермәни милләтчи гулдурларына һәмин јашајыш мәнтәгәсиндән көстәриш верилмишдир. Тарихән ермәни гулдурлары үчүн Ечмиадзин «дүшүнән» азгын милләтчи бејни ролуну ојнамышдыр. Вазкенин көлкәси һәмишә ермәни милли ҹаниләринин үстүндә олмушдур. Бизим кәндин 1938-чи илә кими табелијиндә олдуғу Ечмиадзин гаты милләтчиләрин баш руһанисинин гузғун јувасы олмуш вә гузғунлар јувасы олараг да галыр.

1987—1988-чи илләрдә бир груп күрд зијалысы ермәни екстремистләринин кәмәндинә дүшәрәк күтләви ин-

формасиja васитәләри илә (телевизиja, радио) азәрбаjҹанлылара гаршы шәр вә бөһтанларла долу чыхышлар етмишләр. Онлар баша душмәмишләр ки, дашнаклар 1918-ҹи илә гәдәр Ермәнистанда jашаjан курдләри дә талан етмиш, кәндләрини дағытмыш вә өзләрини говмушлар.

1988—1989-ҹу илләрдә Ермәнистанда jашаjан курдләр, о ҹүмләдән азәрбаjҹанлылара хәjанәт едән һәмин курдләр дә Ермәнистандан говулдулар. Курдләрин тарихин ачы һәгигәтләриндән нәтиҹә чыхармалары чох ваҹибдир.

Ирәван гәзасына дахил олан дөрд милис саһәсиндә 30 азәрбаjҹанлы jашаjыш мәнтәгәси гулдурҹасына талан едилмиш вә харабазара чеврилмишдир. Бу 30 кәнддә 19005 нәфәр әһалиси олан 3015 тәсәррүфат фәалиjjәт көстәрмишдир. Гәзанын талан едилиб jандырылмыш jашаjыш мәнтәгәләри ашағыдакылардыр: Дамакирмәз, Зар, Камал, Күдзәҹин, Мәнкүс, Охчаверт, Түтjә, Кәричли, Гохут, Татар, Әли Гырх (бириҹи милис саһәси); Ағһәмзәли, Ҹамбачылы, Хәррәтли, Улуханлы, Гарадоғлы, Сарыҹаллар, Реjһанлы, Һәбилкәнд (икинҹи милис саһәси); Сабынчы, Гәмәрли, Дужу, Бозвәнд, Гараһәмзәли, Алпава, Доггуз, Ипәкли, Ағбаш, Новрузлу, Ҹәмәндизәли (үчүнҹү милис саһәси); Сәдәрәк (дөрдүнҹү милис саһәси).

Ирәван гәзасынын үчүнҹү милис саһәсинә дахил олан, 1918-ҹи илә гәдәр виран едилмиш Мәсимли, Дарғалы, Чиләханлы, Иманшалы, Гарагоjунлу, Торпаггала, Чатма, Jаманчалы вә азәрбаjҹанлыларын jашамыш олдуғу башга кәнд адлары сиjаһыjа дахил едилмәмишдир.

Ирәван гәзасынын икинҹи вә әсасән үчүнҹү милис саһәсинә Гаралар, Ширазлы, Шидди, Бөjүк Веди, Кичик Веди, Гарабағлар, Кортуз, Мәнкүт, Галадиби, Jаппа, Шуҹәна, Овшарәв вә с. кәндләри дә дахил иди.

Ирәван гәзасынын икинҹи, үчүнҹү милис саһәсини әһатә едән кәндләр Ермәнистанын Масис (кечмиш Зәнкибасар) вә Арташат (кечмиш Гәмәрли) инзибати раjонларына дахил олмушдур. Лакин виран вә талан едилмиш азәрбаjҹанлы кәндләри арасында Арарат (кечмиш Веди) раjону әразисиндә олан кәндләр jохдур. Буна сәбәб Аббасгулу аға Шадлинскинин сәрәнҹамындакы көнүллү силаһлы гүввәләрин һәмин илләрдә Веди кәндләрини тајгулаг Андроник ордусундан ҹәсарәтлә горумасы олмушдур.

Нор Бајазит гәзасы әразисиндә олан једди пара кәнд ермәни гулдурлары тәрәфиндән гарәт едилмишдир. Бура Әрзәкәнд (биринчи милис даирәси); Ағзыбир, Бығлы, Аггала, Әјривәнк, Һачы Муған вә Рәһманкәнд (икинчи милис даирәси) јашајыш мәнтәгәләри дахил олмушдур. Бу гәзадакы једди кәндин 668 тәсәррүфатында 4649 нәфәр әһали јашамышдыр.

Нор Бајазит гәзасынын биринчи милис саһәсинә дахил олан, азәрбајчанлыларын јашадыгы вә вәһши ермәниләр тәрәфиндән дагыдылмыш кәндләриндән анчаг бири—Әрзәкан (инди она Арзакан дејирләр) сијаһыја дахил едилмишдир. Лакин гәзанын биринчи милис саһәсиндә вә она гоншу олан башга милис саһәләриндә Канкан, Гујулу, Көјкилсә, Гырхбулаг, Зар, Гарагала, Дәвә, Хәрәбә, Шаһаблы, Мүһүб, Арынч, Пурнус, Фантан, Дәрәчичәк (инди Сахгадзор) вә башга кәнд адлары Ирәван губернијасында дағыдылмыш кәндләрин сијаһысындан дүшмүшдүр.

«Гафгаз календары»нын һаггында данышылан сәнәдиндә Сүрмәли гәзасынын 75 кәнди һаггында мә'лумат верилир. 5493 тәсәррүфаты олан бу кәндләрдә 41347 нәфәр әһали јашајырды. Демәли, әсримизин биринчи 17 или әрзиндә анчаг Сүрмәли гәзасынын 41 миндән артыг әһалиси (1988-чи илин гышында олдуғу кими) јазын илк ајында чөлләрә дүшмүш, евсиз-ешиксиз галмыш, өлдүрүлмүш, тәһгир едилмишдир. Онларын әксәријјәти Түркијәнин шәргинә гачмыш, мүәјјән һиссәси исә Азәрбајчан рајонларына сәпәләнибләр.

Сүрмәли гәзасынын биринчи милис саһәсинә Әлигочаг, Јухары Бәндәмурад, Ашағы Бәндәмурад, Кунда, Дашлыча, Асма, Гаракүнеј, Күлчәк, Гаракәсәр, Казымгала, Сичанлы, Әрһачы, Издирә, Мәләкли, Султанабад, Агамәһәммәд, Ағаверди, Әрәбкирли, Гасымчан, Гузудан, Газанчы, Кити, Гулаг, Оба, Сарычобан, Јухары Чархчы, Ашағы Чархчы,Јајчилиси, Амарат, Хараба, Әлинчан, Һүсејн, Зүлфүгар, Гызыл Закир, Гызылгашлаг, Муршүдәли вә Нәсәфәли кәндләри дахилдир.

Бу кәндләрин адлары бә'зән тәһриф олундуғундан Азәрбајчан дили нормаларына сығмыр. Онларын дүзкүн јазылыш (илкин) формалары тәдгиг едилмәлидир. Мәсәлән, Кунда ады (бу вариантда) Һиндистанда шәхс адыдыр. Лакин онун еһтимал олунан «Күндә» вә ја «Күндә» вариантлары «шәффаф» топонимә чеврилир. Дејиләнләрин һансынын дүзкүн олдугу арашдырылма-

лыдыр. Рус вариантында олан Кулджан кәнд адынын һәгиги дејилмиш бизә, һәләлик, мә'лум дејил. Аргаджи кәндинин ады Әрһачы кими охунмалыдыр. Бунун башга сәһв варианты Архачы кими дә охуна биләрди. Издирә, Мава ојконимлинин дүзкүн тәләффүзү дә мә'лум дејилдир.

Арабкирли кәнд ады Әрәбкирли кими охунмалыдыр. Ејни адлы кәндләрдән бири чохдандыр Јереван шәһәринин әразисинә дахил олуб. Шәһәрин шимал, шимал-шәрг һиссәсинә Арапгир дејирләр. Амарат чоғрафи адынын «Һәмарат» вә ја «Һәмарәт» олдуғу мә'лум дејил.

Сүрмәли гәзасынын икинчи милис саһәсинә Һәсәнхан, Көјчәли, Чәннәтабад, Дизә, Гарагојунлу, Гырашбағ, Өкүзлү, Сәфәргулу, Тоханшалы, Бојат, Гочар, Хараба, Әличан вә Ширәч кәндләри дахилдир.

Үчүнчү милис саһәсиндә виран едилмиш 27 кәнд ашағыдакылардыр: Инчә, Сүрмәли, Пирли, Османкој, Сөјүдлү, Јухары Гатырлы, Чуванлы, Турабы, Мирзәхан, Сүкү, Пирсеһ, Әкәрәк, Гамышлы, Ашағы Кәрјүрлү, Чинчәвад, Гарни, Ағдаш, Ағабәј, Дәмирсыхан, Гарачоран, Јағлы, Алакома, Икинчи Сичанлы, Дашлыча, Күрүачаг, Муча вә Әргов кәндләри. Бу кәнд адлары ичәрисиндә рус дилиндә јазылмыш Суки, Кури-ачаг вә Муча ојконимләринин ады дәгигләшдирилмәлидир.

Ирәван гәзасында виран олмуш 197 кәндин бир нечәси елә тәһриф едилмишдир ки, һәмин кәндләрин әсл адларындан хәбәри олмајан шәхсләр онларын дүзкүн охунмасында бөјүк чәтинликләрлә гаршылашырлар. Дејиләнләрә бир нечә мисал чәкәк. Каричлу—Кирәчли, Агамзалу—Ағаһәмзәли, Карадалаглу—Гарадолаглы, Сараджар—Сарычалы, Реганлу—Рејһанлы, Абилкәнд—Һабилкәнд, Чамандисалу—Чәмәндзиәди, Аргаджи—Әрһачы, Кузујудан—Гузуудан, Гегджалу—Көјчәли, Гирампа—Кирһампа, Адәрду—Әјјарлы, Келанду—Коланы, Парти—Пәрпи, Уши—Үшү, Караджоран—Гарачаөрән, Туланаби—Түл(ү)-әнәби, Карху Верхнит—Јухары Гархын, Түркманду—Түркмәнли, Агдис—Арх, Ағча—Арх, Саатду—Саатлы (Сәһһәтли), Рагпар—Рәнчбәр вә с.

«Гафгаз календары»на дахил олан јашајыш мәнтәгәләри бир груп түрк тајфасынын адларыны (Гархын, Ағзыбир, Харатлы, Кирәчли, Ағдаш, Гарагојунлу, Гәзвин, Зејвә, Коланы, Сарычалы, Сабынчы, Гарадолаглы, Бојат, Муған вә с.) дашыјыр.

Јухарыда Ирәван губернијасындакы бир чох чоғрафи

адлара түркдилли халгларын јајылдығы әразиләрдә (Гарғабазар, Аралыг вә с.) тәсадүф едилир. Бу ҹоғрафи адлар ичәрисиндә сәнәт билдирән (Газанчы, Сабынчы, Инәкли, Ширәчи, Чархчы, Харратчы, Дәмирсыхан вә с.), тәбии шәраити өзүндә екс етдирән (Дашлыча, Гаракүнеј, Сичанлы, Гамышлы, Гошабулаг, Армыдлы, Ијдәли вә с.) ҹоғрафи адлар чохдур. Онлар ејни заманда етнотопонимләрдир. 1918-чи илин мартына гәдәр Ермәнистанын виран едилмиш, кәндләриндән говулмуш азәрбајчанлы әһалисинин сајы 100 миндән чох-чох артыгдыр. 1918-чи илә гәдәр азәрбајчанлыларын Ермәнистандан депортизә едилмәси методу кичик дүзәлишлә 1988-чи илдә дә азәрбајчанлылара тәтбиг едилмишдир.

1918-чи ил јарасыны унутмуш азәрбајчанлылар 1948 вә 1988-чи илләрдә дә јени-јени јаралар алдылар. Ермәни гулдурларынын биз азәрбајчанлылара вурдуғу бу јаралар сағалмаздыр. Азәрбајчан халгы гәддини дүзәлтмәли, ағлыны башына топламалы, бу күн тәпәдән-дырнаға гәдәр силаһланмыш вә јүксәк һәрби тә'лим кечмиш ермәни ишғалчыларына лајигли ҹаваб вермәк үчүн һазырлашмалыдыр. Буну ермәни ганичәнләринин бугүнкү һәрәкәти вә сабаһкы тамаһы тәләб едир. Бә'зән дејирләр ки, бири дәли оланда, о бири ағыллы олмалыдыр. Бири һөвсәләсиз оланда, о бири һөвсәләли олмалыдыр. Бири ганмаз оланда, о бири ганан олмалыдыр. Артыг бычаг сүмүјә дајаныб. Бурада сөһбәт бөјүк халгын кичик халгы бағышламасы јох, онун јени ганлар төкмәсинин гаршысыны алмагдан кедир.

Ермәни гулдурларынын төрәтдикләри Хоҹалы фаҹиәси көрүнмәмиш гәддарлығына, вәһшилијинә көрә тарихә силинмәз из салмышдыр. Сојулан бәдәнләрин, кәсилән башларын, доғранан голларын, чыхарылан көзләрин, дағылан бејинләрин, дағланан бәдәнләрин, ахыдылан минләрлә күнаһсыз инсан ганы јердә галмајачагдыр.

Бир азәрбајчанлы ушағы илә бир ермәни ушағы вурушурлармыш. Јашлы бир ермәни кәлиб дава едән ушаглары ајыранда тез-тез азәрбајчанлыја дејирмиш ки; «әдә, башына вурма!», ермәничә исә дејирмиш; «ара, глхин тхи!» (јә'ни «әјә, башына вур!»). Инди ики вурушанын биринчисинә «башына вурма!», икинчисинә исә башга дилдә «башына вур!» дејирләр. Башыгапазлы олмамаг, гапазлардан башымызы горумаг үчүн мүасир империја сијасәтини өјрәнә-өјрәнә өзүмүзә әмәли нәтиҹә

чыхармалыјыг. Буну биздән бу күнүн вәзијјәти тәләб едир.

Хәјалым мәни Амасија, Гаракилсә, Алверди (Аллаһверди) рајонларына, Диличан дәрәсинә, үмумијјәтлә, Ермәнистанын шимал-гәрб һиссәсинә чәкиб апарыр. Бу јерләрдә азәрбајчанлыларын јашадығы кәндләр, шәһәрләр нә гәдәр имиш, илаһи! Бәс онлар һаны? Бәс онлар нијә 1918 вә 1948-чи илләрдә бошалмаға башлады? Нә үчүн бу бошалма илдырым сүр'әтилә 1988-чи илдә баша чатды?

Гәрибә бир дүнјада јашајырыг. Бу дүнјанын ән гәрибәси дә кечмиш Советләр өлкәси имиш. Коммунизм хәјалы илә јашајан бу өлкә бирдән-бирә донду, дајанды. Јенидәнгурма, демократија, инсан һүгугу, јени тәфәккүр кими бир сыра терминләр бајраға чеврилди. Аләм бир-биринә дәјди. Топ, түфәнк, гырғын, гијамәт, депортасија, гантөкмә, јараланма, өлүм мејдана кәлди. «Башлы-башыны сахласын» шүары ортаја чыхды. Бу шүары јенидәнгурманын өзү доғурду. Бу мәсәләләрә јенидәнгуранларын башында дуранлар, демәк олар ки, там көз јумдулар. Бу көзјумма биз азәрбајчанлылара чох ағыр баша кәлди. Билмәлијик: нечә ки, Ермәнистанла гоншујуг вә кәләчәк бир нечә мин ил дә гоншу олачағыг, бизә раһатлыг олмајачаг, башымыз чох бәлалар чәкәчәкдир. Ермәниләрлә кор гоншусу олачағыг, анчаг һеч вахт башымызын ағрысы кәсмәјәчәкдир. Аталар дејиб ки, гоншун писдир, көч гуртар... Аталар инди пис јердә ахшамлајыблар, чүнки онлар әрәбләрин, «ев тикмәздән әввәл гоншу сеч» кәламындан хәбәрсиз олублар. Гоншу сечмәкдә мәғмун олмушуг, чох мәғмун. Аллаһ ахырыны хејир еләсин. Мүркү вурсаг, ахырынын јахшы олмасына худа да көмәк едә билмәјәчәкдир. Демәли, ермәни гоншусу олан күнүн 24 саатынын 24-нү дә ајыг-сајыг олмалыдыр.

* * *

Ермәнистан әразисиндә әсрләр боју азәрбајчанлылар кениш әразидә јашамышлар. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Ермәнистандакы азәрбајчанлылар Азәрбајчан халгынын тәркиб һиссәсидир. Бу о демәкдир ки, орадакы азәрбајчанлыларын тәшәккүлү, үмумијјәтлә, Азәрбајчан халгынын мәншәји илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Буну бизчә, ики фактла изаһ етмәк олар. Биринчиси, сонралар Ер-

мәнистана дахил олмуш азәрбајчанлыларын јашадығы Албан дөвләтинин әразисинә дахил иди; икинчиси, Азәрбајчан халгынын етнокенезиндә иштирак етмиш гәдим түрк елементләри—тајфалар Азәрбајчанын вә индики Ермәнистанын азәрбајчанлылар јашајан зоналары әразисиндә мәскун имишләр. Бу, әлбәттә, ерадан әввәлки әсрләрә аид иди, ондакы һәмин зоналара ермәни үнсүрү јијәләнмәмишди. Буна көрә дә Азәрбајчан мәншәли чоғрафи адлар Ермәнистан әразисиндә гәдим тарихә малик олмагла бүтүнлүкдә Азәрбајчан топонимијасынын да тәркиб һиссәсидир. Бурада топонимләрин мүхтәлиф нөвләринин (етнотопоним, оротопоним, һидротопоним, зоотопоним вә с.) Азәрбајчан дилиндә мөвчуд олмасы көстәрир ки, демәк, азәрбајчанлылар јерлидир, топонимләр бу дилдә узун формалашма дөврү кечирмишдир.

Азәрбајчан мәншәли чоғрафи адлар Ермәнистанда истәр аран, истәрсә дә дағлыг әразинин бүтүн гуршагларында өз әксини тапмышдыр. Орада Азәрбајчан мәншәли чоғрафи адларын көклү шәкилдә дәјишдириләрәк ермәни мәншәли ујдурма адларла (бә'зи калка адларла) әвәз едилмәси сон јарым әсрин мәһсулудур. Бу чәһдләр сағлам көкләр үзәриндә дејил, милләтчилик һиссләри өзүлүндә едилмишдир. Демәк, милләтчилик сијасәти хәритәјә көчүрүлмүшдүр. Чоғрафи адлар јерин јаддашыдыр. Бу јаддашы инсанлар она заман вә мәкан дахилиндә вермишләр. Демәли, чоғрафи адлар торпаға һопмуш, хәритәләрә һәкк олунмуш, јазыларда дашлашмыш, синәләрдә бәсләнмишдир. Ермәнистандакы јени адлар исә һеч бир тарихи әһәмијјәтә малик дејил. Азәрбајчанлыларын биринчи мүгәддәс борчу пассив фонда кечмиш һәмин чоғрафи адлары әдәбијјат вә хәритәләр әсасында топламагдан вә онлары тәдгиг етмәкдән ибарәтдир.

Әкәр биз бу күн чоғрафи адларла мәшғул олмасаг, кәләчәк нәсилләр ана јурдуну инди тәрк етмиш азәрбајчанлыларын, демәк, әслиндә халгымызын бир һиссәсинин тарихи јаддашы һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмајачаг вә бу иши көрмәдијимизә көрә бизи гынајачаглар.

Мә'лумдур ки, ермәниләр өзләрини «һај» адландырырлар. Онлар өз вәтәнләринә «Һајастан» дејирләр. «Һај» вә «Һајастан» анчаг ермәниләрин дилиндә вә јазысында ишләнир.

Еркән орта әсрләрдә тарихчиләрин јаздыгларына

көрә, Ермәнистан әразисиндә мәһз гәдим ермәни диливаситәсилә изаһ олунан топоним јохдур. «VII әср ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә (бу әсрдә) Ермәнистана мәнсуб әјаләт вә маһал адлары садаланыр. Әјаләт вә маһал адларынын Кангарк, Гугарк, Тајк, Таран, Гегам, Туара, Туруберан, Колт, Катајк, Колб, Сјуни, Ширак, Корус, Бдчини, Балк вә с. бири дә ермәничә дејилдир. Г. Ә. Гејбуллајевин тәдгигатларына көрә Кәнкәр, Гугар, Кол, Катак Печенег, Ширак тајфаларынын адындан вә гәдим түрк дилләри васитәсилә изаһ олунан топонимләрдән (Тајк, Таран, Гегам, Туара, Туруберан, Тангријан, Балк вә с.) ибарәтдир. Бу нә демәкдир? Әкәр әјаләт вә маһал адлары башга дилдәдирсә, оралардa һәмин дилдә данышан әһалинин јашадығы демәк дејилми? Бу, әлбәттә, беләдир.

Билирик ки, ермәни милләтинин дини мәркәзи Ечмиадзиндир. Бу шәһәрә азәрбајчанлылар Үчкилсә дејирләр. Еләә ермәниләрин дини мәркәзинин ады да түркдилли халгларла («еч» — јә'ни үч) вә әрәбдилли халгларын («миәдзин»—зијарәт един јер, итаәт един дини мәркәз) сөзләринин чәминдән јаранмышдыр. Јахшы олар ки, өзләрини «һај» адландыран ермәниләр «ермәни» етнониминин дәјишдирилмәси һаггында да фикирләшсинләр. Түркчә сәсләнән чоғрафи адлары нә әчәб сахлајырлар? Буна ујғун өзләринин Азәрбајчан—түрк мәншәли сојадларыны да дәјишсинләр. Белә олдугда ермәниләр кишилик етмиш олардылар. Бу шәртлә ки, Икитјан—«икид», Зорн Балајан исә «зор» сөзләриндән дә имтина етсинләр.

Ермәниләрин јаздыгларына көрә, онларын ән уча дағ зирвәси Арaратдыр (5165 м). Бу дағы биз азәрбајчанлылар вә түркләр Ағры дағы (Бөјүк Ағры вә Кичик Ағры дағлары) адландырырыг. Ермәни «мүтәхәссисләри» белә һесаб едирдиләр ки, Ағры дагынын ады Арарат дағыдыр. Башга сөзлә, мә'лумдур ки, Арарат ады Урарту дөвләтинин «Библија»да чәкилән адыдыр. Демәк, бу ороним ермәни сөзү олмадығындан ермәни дили илә изаһ едилмир.

Јереван шәһәринә биз азәрбајчанлылар дүнәнә гәдәр Ирәван демишик. Ирәван шәһәринин кәсиб кечән чајларын икиси дә Кедәрчај вә Зәнкичај адланырды. Шәһәрин көһнә һиссәсинин бир гисми Тәпәбашы (инди Гонд), дикәр гисми Дәмирлибулаг, Көрпүбулағы адландырылырды. Шәһәрин чәнуб-шәрг һиссәсиндәки көлүн ады

Тохмагкөл иди. Зәнки (индики Һраздан) чајы үстүндән салынмыш јеканә көрпү (1945-чи илә гәдәр) Пәнаһхан көрпүсү ады илә мәшһур иди. Шәһәрин гәрб, шимал-гәрб һиссәсиндә јерләшмиш, инди Јеревана битишмиш бағлар Дәрәбағлары, Дәлмәбағлары, Хараба Сарванлар, Чарвах адландырылырды. Ермәнистан әразисиндән узанан ән ири дағ силсиләсинин ады Ағмангал (инди Гегам) иди. Ермәнистан торпағына көзәллик верән Әләјәз (гәдим формасы Алакөз) дағы ермәни дилинин фонетикасына ујғун сурәтдә һәлә V әсрдән Арагатс адланыр. Дағлар көзәли Көјчә көлүнә инди Севан көлү дејирләр. Инди мә'лум олмушдур ки, Севан ермәни дилиндәки «дзов» — «көл», «су» сөзүндәндир. Һәмин дилә исә бу сөз гәдим Урарту дилиндән кечмишдир. Урартулулар индики Севан һөвзәсини Сунiни («ини» шәкилчидир) адландырмышлар. Бу исә ер. әввәл VII әсрә аиддир. Демәк, һәлә гәдим урартулулар (Түркијәдә Ван көлү зонасында мөвчуд олмуш Урарту дөвләтинин сакинләри) индики Севаны «су» адландырмышлар ки, бу да гәдим түрк дилләриндәки «сув», «су», «су мәнбәји», «көлмәчә» сөзү илә ејни дејилми?

Ајдынлашдырылмалы мәсәләләр чохдур. Ағмангал силсиләсиндә учалан Гызыл Зијарәт, Налтәнә дағлары, Шаһбулағы, Сүддүбулағ, Архашанын инди нечә адландырылдығыны билмирәм. Ермәнистан әразисиндә јерләшән ән ири јашајыш мәнтәгәләринин кечмиш адларындан бир нечәсинин адыны чәкмәк истәрдим. Онда охучу орадакы Азәрбајчан мәншәли адлар һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик ола биләр: Веди (Арарат), Гәмәрли (Арташад), Басаркечәр (Варденис), Зәнкибасар (Масис), Һамамлы (Спитак), Гаракилсә (Кировакан), Ахты (Чаренсаван), Гәвәр (Камо), Голакирән (Туманјан), Гызылгочу (Гугасјан), Күмрү (Ленинакан), Моллакөјчә (Маралик), Аллаһверди (Алаверди), Ачин (Ани), Дүзкәнд (Ахурјан), Газанчы (Мећралин), Гурдугулу (Октемберјан), Дәрәләјәз (Јехегнадзор), Дәләкин (Аревик), Әләјәз (Арагатс), Тоғлуча (Красноселски), Чалалоғлу (Степанаван), Көјчә көлү (Севан), Арпа чајы (Ахурјан), Ганлыча (Мар-Марашен) вә с.

Бә'зи чоғрафи адлар Азәрбајчан дилиндән ермәни дилинә тәрчүмә едиләрәк јазылмышдыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, белә һалда биринчи адлар (јә'ни илкин, азәрбајчанча адлар) әсаслы, көклү, икинчи адлар (јени, ермәничә адлар) исә гондарма, јә'ни көксүз адлардыр.

Дејиләнләрә мисал олараг Гаракөл (Севлич), Иншыхлы дағы (Лјусасар), Дәрәчичәк (Сахгадзор), Көлингаја (Һарсанисар), Алмалы кәнди (Хынзорашен), Армудлу кәнди (Данзик), Гырмызылы кәнди (Гармирашен) вә башга ҹоғрафи адлары мисал чәкмәк олар. Демәк, әввәлки адлар азәрбајҹанчадан садәҹә олараг ерманичәјә тәрҹүмә олунмушдур.

Зәнкибасар рајону јарананда (1938—1988-ҹи илләрдә) ораја дахил олан кәндләрин 95%-ни Азәрбајҹан кәндләри тәшкил едирди. Бураја Чобанкәрә, Меһмандар Шөллүсү, Рәһимабад, Гарагышлаг, Зәһмәт, Көјкүмбәз, Ҹәфәрабад, Һачыелләз, Дәмирчи Шөллү, Ашағы Нечилли, Јухары Нечилли, Зәнкиләр (Донузјејән), Улуханлы, Зәнкибасар, Сарванлар, Һәбилкәнд, Ағһәмзәли, Арбат, Рәнчбәр, Һәсәнли, Илхы горуғу, Сарычалар, Рејһанлы, Гулуҹан, Шуракәнд (Сејидкәнд), Тәзәкәнд, Ачагышлаг кәндләри дахил иди.

Мәнсуб олдуғум доғма кәндим Бөјүк Чобанкәрә әтрафында олан микротопонимләрин һамысы азәрбајҹанча иди (Гобу, Гыр, Ермәни архы вә с.). Бизим кәндин микротопонимләри шималда Ечмиадзин шәһәри әразисинә, ҹәнубда исә Араз чајына чатырды.

Чобанкәрә кәндиндә ел дағa кедәндә јаз ајларынын ардынча горуға көчәр, гыра чыхар, Гарнытјарығa кедәр вә сонра јајын илк ајында Әләјәз дағына (инди Арагатс) галхарды. Әләјәз дағы океан сәвијјәсиндән 4090 м. јүксәкликдә јерләшир. Онун әразиси әтрафында бизим кәнд әһалисинин 25-дән артыг јајлагы (јурдлары) вар иди. Бура Һачыәлләр, Һачы Ҹәфәр, Һәнифәоғлу, Шәрифоғлу (шимал-гәрб вә гәрб јамачда), Мурсагыллар, Һачы Ҹаббар, Маһмуд Агалы, Ҹәфәрага, Калва Маһмуд, Күләлылар, Әјринаглар, Шаһвердиләр, Исмајылоғлу, Халфаглыоглу, Аллаһверәнли, Һаҹәлбәј, Сәнәмоғлу, Һачы Кәримоглу, Паша Бәбироглу, һәмчинин шимал вә шимал-шәрг јамачы јурдлары дахил иди. Бундан башга, Рәһим Катганын, Мәшәди Новрузун, Дурханын (ҹәнуб, ҹәнуб-шәрг јамачы), Әләјәз јајлагларында Гурдугулунун бә'зи кәндләринин—Кәримархлыларын, Гулбәјлиләрин, Күрдләрин, Ҹадгыранлыларын, Әшрәвадлыларын јурдлары да вар иди. Демәли, Ерменистан дагларынын јајлаглары да азәрбајҹанлылара мәнсуб олмушдур. Бөјүк Чобанкәрә кәндиндән олан тајфа, тирә вә нәсил адлары чохдур. Онларын сијаһысыны тутмаг үчүн мән кәндин јашлыларына мүраҹиәт етмишәм. Бу сијаһыја

дахил олан адларын 135-ә чатмасына Нахчыван МР-ин Бабәк рајонунун Шыхмаһмуд кәндиндә јашајан Јагсатаноғлу Исмајылын көмәји чох олмушдур. Бу хејирхаһ ишин илкин вариантыны баша чатдырдыгдан сонра Исмајылын бизә кәндәрдијн ше'рин бир бәндиндә дејилир:

Обадан данышдыг, кәнддән данышдыг,
Кәнддә тајфалары саја билмәдик.
Мөһкәм фикирләшдик, мөһкәм чалышдыг,
Тајфаны кағыза јыға билмәдик.

Бир кәндин тајфа адларынын јазыја көчүрүлмәси чох кәрәклидир. Чүнки бунларын бөјүк бир групу тајфа вә нәсил адларыдыр: Гырдылар, Гарабудаглар, Гараллар, Гағојлар, Горрулар, Шыхлар, Гнјазлар, Дудулар, Зәрифләр, Көчәриләр, Мурсағыллар, Сарыллар, Сумојчулар, Шәрифлиләр, Халфағылар, Харылар, Чырмалар, Әјрипапаглылар, Јавыхлар, Әчәфлиләр, Һәнифәләр, Гарадолаглар, Әмирханлылар, Шаһвердиләр, Зүјнапаглар, Ујанлар, Һүммәтләр, Мәммәдлиләр, Бөчүкләр, Гыллылар, Лалабығлар, Орушдулар, Өрүшдүләр, Пөлүкләр, Лөлүкләр, Лүләпапаглар, Пәләпапаглар, Јекәнәвилләр, Вәлигочалылар, Гумдоланлар вә с. нәсил адларыдыр. Нәсилләрин ады әсасән «ушағы» сөзүнүн әлавә едилмәси илә тајфа вә тирәләрин адларындан фәргләндирилир: Ашурушағы, Гајтаранушағы, Әчәбушағы, Јағсатанушағы, Гаранәләушағы, Чивређилушағы, Хурапушағы, Сәфигулуушағы вә с.

Бир груп тирә вә нәсил адлары онларын һансы јашајыш мәнтәгәсинә вә ја һансы јерә мәнсуб олдуғуна (вә ја һарадан кәлдикләринә) ишарәдир. Илхыгоруглар, Хојлулар, Һажәлбәјлиләр, Әшрәвадлылар, Вәлигожалылар, Көјүсөјүнләр вә с. Сәнәт вә мәшғулијјәт адлары билдирән тирә вә нәсил адлары (Тојчулар, Кечәчиләр) да вардыр.

Гурдугулу (индики Октембөрјан) маһалында олан кәндләрин бөјүк әксәријјәтинин әһалиси Азәрбајчан халгынын чәллады Андрониклн башкәсәнләри тәрәфиндән 1918-чи илдә (Чанрыды, Гулбәјли, Агчаарах, Гурдуглу, Тәпәбашы, Шәһријар, Ијдәли, Армудлу, Кечили, Моллабәјаз, Сарычалы вә с.) өз доғма јурдларындан гачмышдыр. Кимин үзү һајана дүшмүшсә, о јана да дабан алмышдыр. Һәмин рајонун Кәримархы, Хејирбәјли, Һачыбајрамлы, Шаварат кәндләринин әһалиси 1948-чи илдә планлы сурәтдә Ермәнистандан Азәрбајчана көчүрүл-

мүшдүр. Гурдугулунун Хејирбәјли кәнд әһалиси Сабирабад рајонунун Суговушан, Бејләган рајонунун Кәримбәјлиләр, Бабәк рајонунун Әлиабад вә Дидивар кәндләринә көчүрүлмүшдүр.

Ону да дејим ки, 1918-чи ил пајызынын илк ајларында ел Әләјәз дағындан гајыданда Гулубәјли кәнд сакини Һачәлибәј оғлу Чәфәри Ечмиадзиндә дашнаклар тутмуш, 35 нәфәр азәрбајчанлы илә бирлә Ајгыр көлүнә тәрәфә пијада күлләләмәјә апарырмышлар. Ермәни чәлладлары ичәрисиндә олан әлитүфәнклиләрдән бири Чәфәри танызырмыш. Архдан кечәндә о, Чәфәрә көз едир ки, гач! Чәфәр сычрајыб архдан атланараг өзүнү гамышлыға верир... Чәфәр кечә өз кәндләринә—Гулубәјлијә кәлиб чыханда инс-чинс көрмүр. Һамы бир нәфәр кими гачмышды. Сонралардан мә'лум олуб ки, Гулубәјлијә гоншу олан Һачы Әһмәд Коланысы сакинләриндән бир ермәни әлитүфәнкли оғул атасына дејиб ки, кечәјары мәни ојат, кедиб гулубәјлиләри гырачағыг. Гоча ермәни оғлуну архајын салмыш, ону јухуја вериб бирбаша Гулубәјлијә гачараг онлара дејиб ки, тез олун, кәнди тәрк един, бу кечә дашнаклар һамынызы гырачаглар. Гоча гајыдыб кәндләринә кәлир, вахтында оғлуну ојадыр. Ермәниләр Гулубәјли кәндинә дахил оланда бир нәфәр дә олсун азәрбајчанлы тапа билмирләр, һамы гачмышды. О вахтлар гоншу кәндләр арасында бир-бирини гырғындан гуртармаг һадисәси аз олмајыб. Мәним Будаг бабамы Ашағы Хатынархы кәндиндә дашнакларын гылынчындан гуртаран Фәрһадјан Кеворкун атасы Фәрһад киши олуб. Дашнакларын изләднји бабам Фәрһадкилә кәлир. Әһвалаты онлара данышыр. Фәрһадкил бабамы евин ичиндәки тәндирдә кизләдир, үстүнә палаз салыр вә тез сүфрә ачыб јејиб-ичмәјә башлајырлар. Чәлладлар ичәри дахил олуб бабамы ахтарыр, лакин тапа билмирләр. Буна охшар әһвалат Фәрһад кишинин дә башына Бөјүк Чобанкәрә кәндиндә бизим евдә кәлибмиш.

Гурдугулу (Октемберјан) илә Моллакөјчә (Маралик) рајонлары сәрһәддиндә јерләшән јашајыш мәнтәгәләриндән бири Пирмәләк (Пирмалак) адланыр. Бу кәндин јахынлығында јерләшән тәпәләрдә зәнкин абседиан (дәвәкөзү) јатағы вардыр. Бу јатаг ибтидаи инсанларын даш аләт һазырламаг үчүн карханасы олмушдур. Инди ермәниләрә «мәхсус олан» бу тәбии јатагда бабаларымыз (даш дөврүндә) јүз минләрлә кәсичи аләт һазыр-

ламышлар. Ечмиадзиндән Аваран (Апаран) тәрәфә кедән јолун әтрафында Әшдәрәк (Аштарак) вә башга рајонлара мәхсус бир нечә азәрбајчанлы кәндләри вар иди. Буна Талыш, Гырмызылы, Һамамлы, Әкәрәк, Кирәшли вә с. мисал чәкмәк олар. Ирәлидә гејд етдијимиз кими, инди ермәниләрин јашадығы Учан кәндинин ады Азәрбајчан мәншәли олуб, учан «шәлалә», «гыжов су», «суатан» мә'насындадыр.

1900—1920-чи илләр арасында Ермәнистан әразисиндә мөвчуд олмуш, сонра һәмин илләрдә харабалыға чеврилмиш вә инди адлары унудулмуш кәнд адларынын бәрпасы орада јашамыш азәрбајчанлыларын тарихини өјрәнмәк үчүн чох вачибдир. Спитак (Һамамлы) рајону әразисиндә Гурсалы, Гызылөрән (инди Шенован), Гарал, Тапалы, Готур, Налбәнд, Чачур, Парым, Авдыбәј, Ағбулаг, Сарыһарт вә с. кәндләр олмушдур.

Калинино рајонунда Илмәзли, Гызыл Шәфәг, Гызылдаш, Евли, Дәмирчиләр, Сарыјар, Сојугбулаг, Гарагала, Гараиса кәндләри олмушдур. Бу рајонун Петровка вә Михајловка кәндләриндә руслар вә азәрбајчанлылар биркә јашамышлар.

Красны рајонунда Ағбулаг, Һаггыхлы, Вурғун, Полад, Чил; Амасија рајонунда Ағбулаг, Охчуоғлу, Ағбаба, Дәмирчи, Рәнчбәр, Гарагышлаг, Көллү, Ајрум; Нојенберјан рајонунда Ләмбәли вә Көрпүлү; Аллаһверди (Алаверди) рајонунда Ашағы Ајрум вә Јухары Ајрум; Степанаван (Гаракилсә) рајонунда Сојугбулаг вә Илмәзли; Кировакан рајонунда Арчут, Һајдарлы, Һаллавар, Моллагышлаг, Килсә; Көзәлдәрә, Алмалыг (инди Вартана) адлы азәрбајчанлы кәндләри олмушдур.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Ермәнистанын Азәрбајчан мәншәли бүтүн чоғрафи адларыны топламаг, тәдгиг етмәк вә нәшр етмәк лазымдыр. Бураја јашајыш мәнтәгәләри адларындан башга дағ, дәрә, чај, јајлаг, гышлаг, көл, булаг, чөл, мәһәллә, тајфа, тирә вә нәсил адлары да дахил едилмәлидир. Бир груп чоғрафи ад, хүсусилә јашајыш мәнтәгәләринин адлары 1987-чи илә гәдәр ганунлашдырылырды—Ермәнистан Республикасы Али Советинин фәрманы илә дәјишдирилирди. 1988—1990-чы илләрдә исә бу аддәјишмә кампанијасы баша чатдырылды. Бунунла да онлар азәрбајчанлыларын изини орадан силмиш һесаб етдиләр.

Ермәнистан гачгынларынын көмәји илә һәр бир чоғрафи ады, һәтта хырда микротопонимләри дә топламалы

вә јаддашымызда јашатмалыјыг. Биз кәләчәјә инамла бахмалыјыг. Халг өз јериндә галыр, онун тарихи изини әкс етдирән адлар да мәнбәләрдә, әдәбијјатда вардыр. Онлары һеч ким мәһв едә билмәз. Бу тарихи изи елми әсәрләрдә халга чатдыра биләчәк тәдгигатларымыз олачагдыр.

Кәләчәк нәсилләрин өзләри Ермәнистандакы Азәрбајчан топонимләринин күтләви дәјишдирилмәсини мәһз топонимик сојгырымы кими гијмәтләндирәчәкләр.

Јерин јаддашыны әлиндән алмаг көкүндән ајрылмаг демәкдир. Бизчә, бу саһәдә илк аддым дедијимиз кими, Ермәнистандакы Азәрбајчан мәншәли бүтүн ирили-хырдалы чоғрафи адларын күллијјатыны јаратмагдыр. Бунунла биз азәрбајчанлыларын Ермәнистан торпағынын көклү сакинләри олдугларыны сүбута јетирәрик.

Ермәнистанда олан чоғрафи адларымызын хәритәдән силинмәси ермәниләрин ән бөјүк чинајәтләриндән биридир. Онлар бу гара ләкәни һеч вахт, тарихин һеч бир мәрһәләсиндә јуја билмәјәчәкләр. Бу чинајәтин ачылмасы үчүн чох иш көрүлмәлидир. Кәләчәк нәсилләрә ајдын олмаг үчүн чилддән-чилдә кирмәји бачаран бу хәбис, намәрд гоншунун улу халгымыза гаршы фитнәкар һәрәкәтләринин әсл гијмәти верилмәлидир. Гој биздән сонра кәләнләр чох шејләри едә билмәмәјимизә көрә бизи гынамасынлар, баша дүшсүнләр вә нәзәрә алсынлар ки, биз һансы дөврдә, ичтимаи инкишафын һансы мәрһәләсиндә јашамышыг.

ИРАНЫН ТҮРК ТОПОНИМЛӘРИ

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанын јарысы Иранын тәркибиндәдир. Тарихи тале белә кәтирмишдир. Ерадан әввәл VII әсрдә орада гәдим азәрбајчанлыларын дөвләтләри мөвчуд олмушдур. Манна, Мидија, Атропатен дөвләтләри... Кимләр олмушлар Азәрбајчанын бу һиссәсинин гәдим сакинләри? Тарихчиләримиз будур, онилликләрлә бу барәдә мүбаһисә едир, лакин бир јекдил нәтичәјә кәлә билмирләр .Мүбаһисәнин сону да көрүнмүр. Лакин биз ораја түркдилли әһалинин күја XI—XII әсрләрдән сонра кәлдијини вә јерли әһалинин (демәк, орадакы Тәбриз, Әрдәбил, Хој, Мәрәнд, Бәрдә, Кәнчә шәһәрләринин әһалиси дә) сонрадан түрк дилинә кечмәси (баша дүшмәк олмур, миниләрлә, шәһәр вә кәнд әһалиси нечә ола биләр ки, бирдән өз дилиндән әл чәкә?) һаг-

гында олан фикирләри һеч чүр гәбул едә билмәрик. Орада улу түрк етносларынын јашамасы һаггында Ј. Јусифовун вә Г. Гејбуллајевин тәдгигатлары, бизчә, мәсәләнин башга сәпкидә гојулушуну вә һәллини тәләб едир.

Чәнуби Азәрбајчанда вә Иранын башга әјаләтләриндә чохлу түрк мәншәли топоним вардыр. Фарс дилиндә чап олунмуш 12 чилдлик «Иранын чоғрафи лүғәти» әсәриндә бу адлар (јашајыш мәнтәгәси адлары) топланмышдыр. Рус дилиндә дә бә'зи әдәбијјат вардыр. Онлардан бири дә В. И. Савинанын «Иранын топонимләрини јарадан чоғрафи терминләрин вә башга сөзләрин лүғәти» [М., 1971] адлы әсәридир. Бу лүғәт Иранын чоғрафи адларыны там әһатә етмир. Бунунла белә, әсәрдә чохлу түркдилли чоғрафи терминләр топланмышдыр. Ашағыда мәһз һәмин әсәр әсасында мүлаһизәләримизи охучуја чатдырачағыг.

Иранын Азәрбајчан топонимләри Күнеј Азәрбајчан әразисиндән (Гәрби Азәрбајчан, Мәркәзи Азәрбајчан вә Шәрги Азәрбајчан останлары) башга, Иранын дикәр әразиләриндә дә јајылмышдыр. Чарпаз (һибрид) топонимләр дә вардыр ки, бу, тәбиидир. Иранда Азәрбајчан дили илә фарс дили әсрләр боју гоша мөвчуд олмушдур.

«Абад» сөзү мәншәчә јашајыш мәнтәгәси, јашајыш олан јер, бир сөзлә, абадлашдырылмыш, чичәкләнән, әһали јашајан демәкдир. Мә'лум олдуғу кими, «абад» сөзү нәинки Иранда, Азәрбајчанда вә бир сыра Шәрг өлкәләринин топонимијасында да кениш јер тутур.

Тәдгигатчылара көрә сөзүн көкү фарс мәншәлидир. «Аб»—«су» демәкдир. Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә (Шималда олдуғу кими) бир сыра кәнд адларынын сонуну «абад» сөзү тәшкил едир.

Гојунларын ачыг һавада сахландығы хүсуси ајрылмыш јерләр (әтрафы гарғы, тахта вә ја чубугла чәпәрләнмиш) Иранда да «ағыл» (агул) адланыр. Дағларда бә'зән ағылын әтрафы чәпәрсиз дә олур. Белә һалда ағылын бир тәрәфини гајалыг вә ја чынгыллыг тәшкил едир вә демәли, һејванлар тәбии «чәпәрлә» горунур. Орадакы Дашағыл, Гамышағыл, Газанағыл, Дузагыл, (Азәрбајчан) вә Гызылагул (Хорасан) адлы јашајыш мәнтәгәләри көрүнүр, мәһз агыллар әсасында јаранмышдыр. Ағылларын јаранмасы бир мәгсәд күдүр—гојун сүрүләрини мүәјјән бир јердә әсасән кечәләр сахламаг. Лакин Дузагыл ады көстәрир ки, орада ағыл

гојунлара дуз верилмәси мәгсәдилә ишләнилмишдир. Дағларда гојун-гузулара дуз верилмәк үчүн сечилмиш јерләрә дузлаг дејирләр. Пајыз вахты гојун сүрүләри сахланылан јер «күз» адланыр (Абшеронда Күздәк топоними дә бу сөзлә әлагәдардыр).

Топонимләрдә «ағач» сөзү һәм баша дүшдүјүмүз мә'нададыр (мешә ағачы, мејвә ағачы), һәм дә узунлуг өлчүсү ваһидидир. Она көрә дә Иранда Икиағач, Үчағач, Алтыағач вә с. кәнд адлары мәһз мәсафә билдирир. Лакин Ағачари вә ја Ағачери Иранда јашамыш түрк тајфаларындан бири—Ағачәриләрин ады илә бағлыдыр [*В. И. Савина,* 1971, *с.* 20]. Дағлыг Гарабағда Ағачәридағ вардыр.

Гуру иглимә малик олан әразиләрдә шоранлар, шор торпаглар, көлмәчәләр вә с. јараныр. Белә әразидә јаранмыш топонимләрдә «ачы», «шор», «шур», «шоре», «дуз» сөзләри иштирак едир. «Ачы» сөзү әсасында Иранда Ачычај, Ачыдәрә, Ачысу вә с. һидронимләр әмәлә кәлмишдир. «Шур», «шор» топоформантлары әсасында Чәнуби Азәрбајчанда Шуртәпә, Шорбулаг, Дизәчишур, Шуркөл, Шурча, Шурестан топонимләри јаранмышдыр. Тузлукөл, Тузлар вә Тузлу топонимләри исә дузлагларла әлагәдардыр.

Иранын түрк топонимијасында «ағ» сөзүндән јаранмыш топонимләр кениш јајылмышдыр. Бу сөзә гошулан «көл», «чај», «чалы», «кәнд», «кәһриз», «тәпә», «даш», «бәнд», «гум», «шам», «мәзар» сөзләри әсасында чохлу чоғрафи ад вардыр. Бундан әлавә, Ағачгала, Ағчамәсчид чоғрафи адлары да мөвчуддур. «Ала» сөзү илә бағлы Аладаш, Алагаја, Алачешмә, Алакөл топонимләри вардыр.

Сарыдаш дағы, Сарысу чајы, Сарыјер, Сарыгаш вә с. топонимләрдә рәнк билдирән «сары» сөзү иштирак едир.

Гырмызы рәнк ады билдирән топонимләрә Гырмызыкөл, Гырмызыбағ, Гырмызы Хәлифәни (Чәнуби Азәрбајчан) мисал чәкмәк олар. «Гырмызы» һәм дә етнонимдир. Ермәнистанда Бөјүк Чобанкәрә кәндиндә Гырмызы Һүсејн адлы шәхс варды. Ермәнистанда (Октемберјан) бир кәнд Гырмызылы адланырды.

Чәнуби Азәрбајчанда Јашыл (Јешил) вә Јашыл (Башкәнчәли топонимләриндә) рәнк билдирән сөзү әксини тапмышдыр. «Јашыл» ејни заманда тәзә, тәр-тәзә, јашыллыг, көјлүк мә'насында ишләнир. «Алтын» (гызыл, гырмызы, гызылы) сөзүнүн иштиракы илә Иран-

да Алтынкош, Алтынтохмаг вә Алтын чоғрафи адларына раст кәлинир.

Иранда «гара» сөзү әсасында јаранмыш топонимләрин сајы 25-дән артыгдыр. Бу сөзә гошулан «даг», «булаг», «даш», «бағ», «илан», «ағыл», «тәпә», «батлаг», «чај», «дәрбәнд», «дәрә», «газан», «ағач» вә башга сөзләр васитәсилә јаранмыш чохлу топоним вардыр. Бурада Ганыгара, Газангара кими орижинал топонимләр вардыр. Ганыгара вә Газангара кәндләринин адлары илә әлагәдар олараг доғулдуғум Чобангара (јерли әһалинин дилиндә Чобанкәрә) кәндинин дә ады сонундакы «гара» сөзүнүн мә'насынын ајдынлашдырылмасыны тәләб едир.

Чәнуби Азәрбајчан топонимләри ичәрисиндә етнотопонимләр мүһүм јер тутур. Етнонимләр әсасында јаранмыш топонимләр Азәрбајчан халгынын етнокенезиндә иштирак етмиш тајфаларын мәскунлашдыгы јерләрдир.

Түркдилли халгларда «оба»—малдар елләриндә кечәдән гурулмуш дәјәләр, алачыглар мүвәггәти (мөвсүми) јашајыш мәнтәгәси һесаб олунур. Оба мүәјјән бир елә, тирәјә мәнсуб олан көч јеридир.

Чәнуби Азәрбајчанда Ағчаоба, Обабулағы, Узуноба; Киланда Илиатоба; Коранда Обаәта вә с. адлы јашајыш мәнтәгәләри мәһз «оба»лар әсасында јаранмышдыр. Азәрбајчанлылар вахтилә атәшпәрәст олдугларындан «атәш» сөзү илә бағлы бир чох чоғрафи ад јаранмышдыр. Одур ки, Мәркәзи Иранда—Атешан, Атешкук; Азәрбајчанда—Атешбек, Атешхосров, Хорасанда—Сәнкатеш адлы топонимләр вардыр.

Азәрбајчан әразисиндә ода ситајишин тарихи бәлкә дә үмумбәшәри ситајиш мәнбәји олан Күнәшә ситајиш гәдәр гәдимдир. Ким билир, бәлкә дә гәдим инсанлар јашајышын Күнәш шүалары олдуғуну јәгин етдикләри вахтдан бу шүаларла одун шө'ләси, аловун һәрарәти арасында ејнилији чох еркән вахтларда мүәјјән етмишләр. Ода ситајиш чох халгларда олмушдур. Лакин нәдәнсә, одун аллаһ һесаб едилмәси, она ситајиш азәрбајчанлыларда хүсуси дин формасына чеврилмишдир.

Күнәшә, ода аллаһ кими, илкин башланғыч кими бахан инсан од гаршысында баш әјмәјә, она тә'зим етмәјә билмәзди. Атәшпәрәстлијин дәрин изи азәрбајчанлыларын одунда, горунда, аловунда, новруз тонгалында вә онун үстүндән тулланараг ил мүддәтиндә «топладыглары» бүтүн дәрд вә бәлалары аловла јох етдикләри адәт вә ән'әнәләрдә бу күн дә сахланылмышдыр. Биз

12*

азәрбајчанлыларын бүтүн дәрд вә бәлаларымызы одла, аловла тәмизләмәк, од васитәсилә руһумузу паклашдырмаг бир ән'әнәјә чеврилмишдир.

Иранда магматик вулканлар фарс дилиндә «Атәшфешан» вә ја «Кухе-Атәшфешан» адланыр. Азәрбајчанлылар исә вулканы «Јанардағ» адландырырлар. Халг арасында «көрүм ки, көјдән од әләнсин», «көрүм ки, көјдән башымыза күл әләнсин» кими ифадәләр бәлкә дә јанар дағлар фәалијјәтдә оларкән көјдән јерә сәпәләнән од парчаларына, онлардан ахан лавалара, көјә соврулан вулкан күлләринә ишарәдир. Ода анд ичмәк дә биздә гәдимдир: «бу од һаггы!», «бу одда көзләрим јансын ки», «бу од мәнә гәним олсун ки», «чәһәннәм одунда јаным ки», «одда јаныб күлүм көјә соврулсун ки» кими ифадәләри дә Күнәшә мүгәддәс ситајишин изләридир.

Иранда түркдилли тајфалардан бири дә әфшарлардыр. Шимали Азәрбајчанын Ағчабәди рајонунда Овшар Ермәнистанын Веди (Арарат) рајонунда Авшарлар, Чәнуби Азәрбајчанда Әфшар вә Әфшарчик етнотопонимләри вардыр. Иранда, үмумијјәтлә 12-дән артыг Әфшар етнонимини экс етдирән (Әфшәран, Әфшарлы, Сиахәфшар, Чеменәфшарлар вә с.) чоғрафи адлар вардыр. Бә'зи тәдгигатчылар һаглы олараг јазырлар ки, «Абшерон» топониминин өзү дә «Әфшаран» етнониминдән төрәнмишдир [*Баһарлы,* 1920].

Тарихчиләрин јаздыгларына көрә, бу тајфа Өн Асијаја XI—XII әсрләрдә Сәлчуг оғузлары илә кәлмишдир. Һәгигәтән дә Маһмуд Гашгари (X әср) огузларын 24 тајфасынын адыны чәкир. Онларын ичәрнсиндә Авшар, Бајат, Бајандур, Јивә, Чәбни, Салур вә с. вардыр. Бу тајфалар XI—XII әсрләрдән сонра етнокенезимиздә иштирак етмишләр. Азәрбајчан дилиндә шифаһи халг јарадычылығынын бир жанры олан «Бајатылар», муғам нөвү «Бајаты-Гачар», «Күрд овшары» вә с. мәһз бајат вә овшарларла (әфшарларла) әлагәдардыр.

Сәлчуг-огуз тајфаларындан бири олмуш алпоутлар Азәрбајчанда, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајчанда да мәскунлашмышлар. Күнеј Азәрбајчанда Алпавут, Мәркәзи Иранда Алфавут, Иран Күрдүстанында Алпаут топонимләри вардыр.

Түрк дилләриндә «ох» һәм ох (ибтидаи силаһ нөвү), һәм дә ел, тајфа, гәбилә демәкдир. «Оғуз» етнонимини дә, «Китаби-Дәдә Горгуд»да Боз-ог елинин адыны тәдги-

гатчылар мәһз «ох» сөзүнүн «ел» мә'насы илә бағлајырлар.

Ох дүзәлдән усталар, ја да охла вурушанлар «охчу» (атычы) адландырылмышдыр. Сонралар охчу һәм дә етноним кими формалашмыш вә түркдилли халгларын јашадығы јерләрдә кениш јајылмышдыр.

Күнеј Азәрбајчанында Охчу, Охчулар, Охсар адлы топонимләр еһтимал ки, мәһз охчу елинин изләридир.

Бајан адлы түрк тајфасы да мә'лумдур. Ујғурларда гәдимдә бир тајфа Бајан адланырды. Күнеј Азәрбајчанда бир нечә етнотопоним (Бајанчөлү, Бајланлыча, Бајанлы) бајанларла әлагәдар јаранмышдыр. Мараглыдыр ки, Иранда бајан ады илә бағлы 12-јә гәдәр (Бајандәрә, Дәрәбајан, Ченарбајан, Чембајан вә с.) чоғрафи ад вардыр.

Бајат түрк тајфасынын ады илә јаранмыш топонимләрә Бајатлы, Гызылтәпәбајат, Гышлагбајат вә с. чоғрафи адлар мисал ола биләр. Диггәти чәлб едән одур ки, Иранда Тиканлы, Диканлы, Тикантәпә, Тиканлыча, Гаратиканлы вә дикәр топонимләр вардыр. Белә күман етмәк оларды ки, бу топонимләр дилимиздәки «тикан» (тикан колу) сөзүндәндир. Лакин бу, дүз олмазды. Шимали Азәрбајчанда да Ашағы вә Јухары Тиканлы адлы кәндләр вардыр (Гәбәлә). Әслиндә Тикан—гыпчаг мәншәли тајфа адыдыр. Өзбәкләрдә инди дә Тикан тајфасы вардыр.

Түрк—торк түрк халгларына верилмиш бирләшдиричи, ваһид аддыр. Түрк (Торк, Түркан, Торкан) сөзү әсасында јаранмыш чоғрафи адлар Иранын 12-дән чох әјаләтиндә јајылмышдыр. Иран Азәрбајчанында Торкфре, Торквиран, Торкседек, Гызгапанторк топонимләри вардыр. Бундан башга, «түрк» («торк») топоформанты әсасында Иранда 30-а гәдәр әлавә топоним (Торкул, Торкан. Ноуторк, Торкани вә с.) јаранмышдыр. Абшерондакы Түркан кәндинин ады да, шүбһәсиз, бу сырадандыр вә Ирандилли әһалинин түркдилли әһалинин јашадығы јерә вердији аддыр.

Иранда Торкеман, Торкман чәм һалында Теракеме (түркмәнләр) етнонимләри әсасында 14 чоғрафи ад (Узанторкман, Тепеторкеман, Қехризтерекеме вә с.) мејдана кәлмишдир. Түркмән XV әсрдә сәфәвиләрин Гызылбаш тајфалары нчәрисиндә мөвчуд тајфалардан биринин ады иди. Бу да түркдилли халгларын Иран әразисиндә чох кениш мәскунлашмасына әлавә дәлилдир.

Гашгајлар Иранда түрк мәншәли етнографик груп олуб, бир сыра тајфалардан ибарәтдир. Онлардан бири салар адланыр. Күнеј Азәрбајчанда—Фирузсалар, Мәркәзи Иранда—Әсфессалар, Саларкиа, Хорасанда—Саларабад, Саларм, Келатесалар, Керманда—Дексалар топонимләри вардыр. Саларлар һәм дә Алтајда јашајырлар. Сара ханым Ашурбәјли мүәјјән етмишдир ки, мәһз салар дилиндә инди дә аран «гышлаг», «дүзән јер» вә с. мә'насыны сахламышдыр.

Азәрбајчан халгынын, о чүмләдән Ермәнистан азәрбајчанлыларынын етнокенезиндә иштирак етмиш түрк етносларындан бири дә гарагојунлулардыр. Азәрбајчан Гарагојунлулар дөвләтинә Ермәнистан да табе иди. Онлар 1410—1468-чи илләрдә Иран—Ираг—Загафгазијада һөкмранлыг етмишләр [*В. И. Савина,* 1971, *с.* 102]. Азәрбајчанда вә Хорасанда Гарагојунлу топонимләри сахланылмышдыр. Гарагојунлу адлы кәндләр Ермәнистанда да варды.

Үмумијјәтлә, XIX әсрдә Гафгазда 6 гарагојунлу кәнди мөвчуд иди. Түрк дилләриндә «газан» сөзү әсасында Чәнуби Азәрбајчанда Казанабад, Газанағыллы, Газанкәнди, Газан, Газансср, Күрдүстанда Газангара, Мәркәзи Иранда Чалегазан вә Газанчы топонимләри вардыр. Газан гәдим болгарларда тајфа ады олмушдур [*Г. Ә. Гејбуллајев,* 1986]. Болгарыстанда, Украјнада, Татарыстанда (гәдим Казан шәһәри), Шимали Гафгазда, Волгабојунда вә Загафгазијада бу етнонимлә әлагәдар чохлу тополим вардыр. В. И. Савина сәһв олараг Ирандакы Газан топонимләрини дилимиздәки газан (хөрәк биширилән метал габ) сөзү илә әлагәләндирир. Доғрудур, Газандағ, Газанкөл, Газанбулаг вә с. топонимләрдә чоғрафи објектин газан формалы олмасы өз әксини тапмышдыр. Лакин Газанчы кәндләринин габла-газанла нә әлагәси? (Ону да дејәк ки, гәдим түрк дилиндә габ һеч дә газан јох, «газған»дыр, сонралар «газан» шәклинә дүшүб вә Казан етнониминә охшарлығы сәбәб олуб). О ки галды бу гәдим етнонимин мәншәјинә, бизчә, Газах, Хәзәр, Каспи вә с. етнонимләрдә олдуғу кими, онун да әсасыны гәдим «кас» етноними тәшкил едир.

Гачарлар түрк тајфаларындандыр. Монголларын да Ирана кәлмәси күман олунур. Иранда 8 чоғрафи ад (Гачарабад, Дехкодчар вә с.) бу етнонимн әкс етдирир. Шимали Азәрбајчанда Гачарлар Кәнчә ханлығынын

əсасыны гојмуш Зијадоғлуларын, Чавад ханын улу бабалары иди. Онлар Ермәнистанда да јашамышлар.

Газахлар түрк тајфаларыдыр. Онларын ады илә бағлы Иранда Газахлы вә Газағы топонимләри вардыр. Шимали Азәрбајчанда Газах шәһәри илк дәфә VII әсрдә әрәб мәнбәләриндән мә'лумдур. Онларын ичәрисиндә Кәнкәрлиләрә дә тәсадүф едилир. Ермәнистанын Гукасјан рајонунда «Кәнкәр дағлары» вар. Бәлкә дә 485-чи илдән Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан сәрһәддиндә «Кәнкәр торпағы» адлы әрази варды. Кәнкәрлиләрин бурада јашадығынын үстүнү өртмәк үчүн бу топоними ермәниләр ләғв етмишләр.

Чох марағлыдыр ки, Иранда, Гаракөз вә Алакөз адлы түрк мәншәли (Азәрбајчан мәншәли) топонимләр вардыр. Белә олдугда гәдим ермәни мәнбәјиндә (Моисеј Хоренскинин әсәри, V әср) Ермәнистанда Арагатс кими гејдә алынан Алакөз (азәрбајчанлыларын ичәрисиндә Әләјәз) топониминин ачары тапылмыш олур. Кечән әсрә аид әдәбијјатда Алакөз вә Алакөзлү адлы топонимләр Ермәнистанда вә Азәрбајчанда онларча иди. Лакин гәдим ермәни дилинин грамматик нормалары әсасында Арагатс шәклинә дүшмүш Алакөзүн мәншәји һәлә тәдгигатчысыны көзләјир. Бу проблем арашдырыларкән Ирандакы Алакөз топоними дә нәзәрә алынмышдыр. Бәлкә дә «алакөз» гәдим азәрбајчанлылар ичәрисиндә бир түрк тајфасынын ады олмушдур. Буну да хатырладаг ки, антик мүәллифләрин бир чоху албанлары алакөзлү, учабојлу халг адландырырлар. Сонралар Јагуб Һәмәви (XIII әср) дә Чәнуби Азәрбајчанда јашајанлары алакөз вә ағбәниз кими сәчијјәләндирмишдир. Әләјәз адлы битки дә вардыр.

Иранда, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајчанда Гынчаг, Гырхлар, Гылынчлы, Чәмәнли, Муғанлы, Румлы, Сәккизләр, Ијдыр, Татар, Тәкәли, Сарыгаш, Хәләч, Чәләб, Чыраглы, Чахырлы, Илхычы, Чубуглу, Шаһсевән, Гарабатлыг, Гуллар, Коланлы, Илһаниләр, Азадлы, Јашылбаш, Кончәли, Чығатај вә бир чох башга түрк мәншәли етнонимләрдән јаранмыш топонимләр вардыр. Бу топонимләр азәрбајчанлыларын мәншәјиндә дуран түркдилли тајфаларын адларыны әкс етдирир. Ејни адлара Ермәнистанда вә Шимали Азәрбајчанда да тәсадүф олунур.

Бу көстәрир ки, һәр јердә—Чәнуби вә Шимали Азәрбајчанда, Ермәнистан, Күрчүстан вә Дағыстанда азәр-

бајчанлылар ваһид чанлы организмдир. Көк бирдир, мәншә бирдир. Азәрбајчанлылары орта әсрләрдә кәлмә, көчәри түрк-татар адландыран Зори Балајан кими алчагларын мәгсәдләри исә бир шејдир, торпаг иддиасыдыр. Бизчә, тарихчи вә дилчиләримиз мәсәләнин бу чәһәтинә диггәт јетирмәлидирләр ки, Чәнуби вә Шимали Азәрбајчан, Ермәнистан вә Күрчүстанын мүвафиг зоналары да дахил олмагла, азәрбајчанлыларын формалашдығы бир рекиондур вә азәрбајчанлыларын бу рекионда јаранмасыны һеч дә орта әсрләрдә баш вермиш просес һесаб етмәк олмаз. Тәәссүфләр олсун ки, индијәдәк биз халгымызын әсл гәдим тарихини ортаја гоја билмирик. Һәтта јерсиз-јурдсуз ермәниләр дә бизи «дүнәнки ушаг» сајыр, Низамини белә азәрбајчанлы һесаб етмирләр.

Чәнуби Азәрбајчанда «огул» сөзү илә бағлы бир нечә (Елоғлу, Диноғлу, Оғулбәј, Дәвәоғлу, Суфиоғлу) чоғрафи ад вардыр. Бу нечә изаһ олуна биләр? Ајдындыр ки, бу топонимләрдә «оғул» конкрет һалда баша дүшдүјүмүз атанын оғлан ушағы мә'насында дејил, «өвладлары», «нәсли», «төрәмәси» демәкдир. Елә Ермәнистанда вә Шимали Азәрбајчанда да һәр һансы бир кәнддә јашајан бә'зи нәсил адлары «оғуллар», «оғлу» сөзү илә битир. Јухарыда биз Кәнчә ханлығынын әсасыны гојмуш ханларын «Зијадоғлулар» адландығыны демишдик. Шимали Азәрбајчанда Елоғлу кәндләри вардыр (Ағдаш). Г. Гејбуллајев доғру олараг онун Јивәоғуллар (јухарыда Сәлчуг түркләри тајфаларындан биринин Маһмуд Гашгаринин әсәриндә «Јивә» адландырылдығыны демишдик) адындан тәһриф едилдијини јазмышдыр. Бу, «Јивә тајфасындан» оланлар демәкдир. Ермәнистанда бу тајфа Чува кәнди адында галмышды, бурада «ј» сәсинин «ч»јә кечмәси илә (бу һагда рәһмәтлик Әли Һүсејнзадәнин мәзмунлу мәгаләси вардыр). Доғрудан да фикир верилсә, көзәл сөздүр «оғул» сөзү. Биз данышыгда «ел оғлу», «вәтән оғлу», «халгын оғлу» ифадәсини ишләдирик. Көрүндүјү кими, бу ифадәләрдә «оғул» сөзү конкрет «оғул» сөзүндән фәргли мә'на кәсб едир вә вәтән, халг јолунда чалышанлары «вәтән оғлу» адландырырыг. 1990-чы ил јанварын 20-дә Бакы күчәләриндә танкларла тәкбәтәк галмыш вә шәһид олмуш оғулларымыз мәһз вәтән оғулларыдыр! Онлара еһг олсун!

Азәрбајчанда атлардан әсрләр боју миник вә јүк һејванлары кими истифадә едилмишдир. Мәнә елә кәлир ки, түрк халгларынын тарихиндә ат, ит, марал, дәвә

гәдәр рол ојнамыш башга ев һејванлары тапмаг чәтиндир. Һәлә ер. әввәл IV әсрдә албан чарынын Бөјүк Искәндәрә ики ат бағышладығыны охучу јәгин ки, билир. Ат илхысы гәдимләрдә биздә вар-дөвләт олуб, чүнки дүшмәнләрә гаршы дөјүшләр ат үстүндә кедирди. Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә Илхычы кәндләри олмасы буна јахшы сүбутдур. Ат—мураддыр дејирләр, тарихдә бә'зи атларын ады да өзүнә мәхсус јер тутмушдур: Гырат, Дүрат, Бозат, Дүлдүлат вә с.

Күнеј Азәрбајчанында Иланлы, Иланкөш, Илангара адлы топоним вардыр. Әлбәттә, бу топонимләрдәки «илан» сөзү иланла бағлы дејил, гәдимдә илана ситајиш дә олуб. Нахчыванда Иландаг вардыр. Лакин илан һәм дә түрк тајфаларындан биринин адыдыр.

Күнеј Азәрбајчан топонимләринин бир групу зоонимик адлардыр: Чејранбулағы, Чејрандерек, Чејранлар, Дәвәли, Дәвәчи, Ағдәвәли, Түлкүтәпәси, Гаратүлкү, Довшанбулағы, Довшантәпә, Довшанлы вә с. Бунлар бизим һејванат аләмимизи әкс етдирән адлардыр. Лакин Ирандакы Шегаләк вә Шагалы топонимләрини, В. И. Савинанын һесаб етдији кими, «чаггал» һејванатын ады илә бағламаг савадсызлыг әламәтидир. Топонимләримизин белә изаһ едилмәсинә гаршы биз амансыз олмалыјыг. Өзү-өзлүјүндә ајдындыр ки, азәрбајчанлылар өз кәндини Чаггаллы вә ја Чаггалак адландырмаз. Бу топонимләр әслиндә гәдим сакларла (әсл ады «шага», «шака») бағлы һесаб едилмәлидир. Сакларын (шакларын, јә'ни шәкилиләрин) Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә јашамасы ер. әв. VII әсрдән мә'лумдур. Бу барәдә И. М. Дјаконовун, И. Әлијевин вә б. әсәрләриндә бәһс едилмишдир. Ермәнистанын Сисјан рајонунда Азәрбајчанын Шәки кәнди вардыр. Орада Шәки галасы VIII әсрдә Бабәк үсјаны илә әлагәдар һадисәләрдә гејд олунур. Һөрмәтли академик З. Бүнјадовун бу барәдә тәдгигатлары һамыја мә'лумдур. Демәк, шакалар (саклар) Ермәнистанда вә Шимали Азәрбајчанда олдуғу кими, Чәнубда да бизим улу әчдадларымыздандыр. О ки галды саклар нә дилдә данышыб, бу барәдә һеч нә демирик. Һәр һалда, биз шәкилиләр улу бабаларымызын Ирандилли һесаб едилмәси илә һеч чүр разылашмырыг.

Күнеј Азәрбајчанда мејвә адлары илә бағлы бир нечә топоним (Алмалы, Армудағачлы, Тутағачы, Тутчал, Әнчирли вә с.) вардыр. Бунлар фитотопонимләрдир. Тут ағачы һәм мејвә ағачы, һәм дә ипәкчилијин инкиша-

фы үчүн јеканә ағач иди. Ипәкчилик исә дәдә-бабаларымызын гәдим сәнәтләриндән бири олуб. Гәрибәдир, биздә нә исә Күнәшә, күн ишығына гаршы елә бил хүсуси мүнасибәт вар. Кәнд салдыгда күнеј јер сечилир, евләрин гапылары күнә тәрәф ачылмалыдыр. Гузеј јердә ев тикилмәз, кәнд салынмаз. Нәтичәдә чәнубда Ағкүнеј, Сарыкүнеј, Гызылкүнеј вә с. топонимләр јараныб. Елә Шимали Азәрбајчанда да «күнеј»сөзү илә бағлы о гәдәр чоғрафи ад вардыр ки: Күнејдаш, Күнејмәһлә вә с. Халг ичәрисиндә сәһәр обашдан, дан јери ишыгланандан тәсәррүфатда ишләјән кәндлиләрин күнәшин доғмасыны мүшаһидә етдикдә салават чевирмәси адәти инди унудулмушдур. Чүнки күн чыхмамышдан ишә киришмәјин өзү дә кечмишдә галыб. Сонра да гытлығын сәбәбини ахтарырыг...

Чәнубда иглимлә бағлы јаранмыш бир нечә топоним дә вардыр. Јелин (күләјин) тез-тез мүшаһидә олундуғу јерләрдә Јелдәрәси, Јелдәјирманы, Јелсују, Јеллидәрәк, Јеллибулаг топонимләри јаранмышдыр. Бурада бир груп чоғрафи ад јеллә (күләкла), дикәр групу исә минерал сујун јел хәстәликләринин мүаличәси илә (мәсәлән, Јелсују, Јеллибулаг) баглыдыр. Јелләрин вә күләкләрин кәндли тәсәррүфатларында нәзәрә алынмасы инди санки унудулмушдур. Лакин халг тәгвиминдә бунлар кечмишдә мүһүм јер тутурду.

Дәмир сөзү түркләрдә гәдимләрдән мә'лумдур. Бу металын кәшфи, мә'лум олдуғу кими, бәшәр тарихиндә јени мәрһәләнин—Дәмир дөврүнүн әсасыны гојуб. Охучу јәгин Ф. Енкелсин бу барәдә сөзләри илә танышдыр. Гәдим түркләрдә бу металын ады илә Темир (Тејмур) Демир, Темур шәхс адлары гојулурду. Мәшһур чаһанкирләр Чинкиз ханын (әсл ады Темучин, јә'ни Темирчин—«дәмир кими») вә Тејмурләнкин адларыны ким билмир? Нәтичәдә дәмирчи сәнәти јараныб, өзү дә бу сәнәт бизләрдә шәрәфли сајылыб вә һәтта тајфа, ел адына чеврилиб. Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә Дәмирчиләр адлы кәндләр вар. «Даш» сөзү әсасында Иранда Үчдаш, Ағдаш, Даштәпә, Дашалты, Дашгала, Дашбулаг, Дашкәсән, Дашхана, Дашатан вә с. чоғрафи адлар јаранмышдыр. Бу чоғрафи адларын параллелләри Гузеј Азәрбајчанда да вардыр. Даш еіни заманда тәбии сәрвәтдир. Гәдим инсанларын мин-мин илләр боју әсас аләти даш олуб. Археолог Мәммәдәли Һүсејнов Азых мағарасында јүз мин илләр бундан әввәлки инсанларын

ишләтдикләри даш аләтләри тапмышдыр. О вахтлар һәр шеј дашдан иди: мағаралар, аләтләр, силаһлар, һәтта ушаг ојунларынын да әсасыны дашла ојун тәшкил едиб. Мүасир атом силаһыны, еколожи зәһәрләнмәни көрән адама елә кәлир ки, даш дөврү бундан јахшы имиш! Јухарыда биз «даш» сөзүнүн һәм дә филиз мә'насында ишләндијини демишдик.

Иранда — Ҹәнуби Азәрбајҹанда түрк топонимләриндә ҹоғрафи терминләр рәнкарәнкдир—«абад», «аул», «ада», «ара», «бағ», «баир», «бөлүк», «гала», «гышлаг», «ејван», «ев», «ел», «јајла», «јајлаг», «јурд», «јер», «кәнд», «көч», «кәнар», «мәһәллә», «ојмаг», «отаг», «оба» (ова), «очаг», «улус», «орду», «өлкә», «санчаг», «тикмә», «торпаг», «ханә», «хани», «булаг», «һасар» вә с. Онларын әксәријјәти түрк сөзләридир, бә'зиләри (абад, гала, һасар, ханә, хани вә с.) фарс вә әрәб мәншәли олса да, топонимләрдә мәһз Азәрбајҹан сөзләри кими сәсләнир. Чүнки топонимләри јараданлар азәрбајҹанлылардыр. Бунунла әлагәдар бизим топонимијада сәһв тәснифат һаггында бир-ики сөз. Чох вахт тәдгигатчыларымыз топонимләрдәки сөзләрин дил мәнсубијјәтләринә көрә топонимләри фарс, әрәб вә с. групларa ајырырлар ки, бу, сөзсүз дүз дејилдир. Мәсәлән, «абад» сөзү фарсчадыр, лакин топонимләр (мәс: Ҹәлилабад, Сәмәдабад, Ордубад вә с.) Азәрбајҹан топонимләридир. Ејни сөзү «гала», «дәһнә» сөзләри илә бағлы топонимләр һаггында да демәк олар. Демәк, бу сөзләр дилимизә ондан топонимләрә кечиб. Проф. Ағамуса Ахундовун бу фикри илә шәрикик ки, фарс-әрәб сөзләриндән дүзәлмиш топонимләр мәһз Азәрбајҹан мәншәли адлардыр (әлбәттә, биз бурада Ирандилли татларын вә талышларын јығҹам һалда јашадыглары әразидә һәмин халгларын дилләри әсасында јаранмыш Ирандилли топонимләри истисна едирик). «Бајыр» сөзү гәдим түркҹә—«тәпә», «дағ тирәси», «тәпәҹик» (силсилә) мә'насындадыр. Шимали Азәрбајҹанда (Чал-Баир дағы, јахуд Бајыл гәсәбәси) бу сөз һәлә Маһмуд Гашгаринин әсәриндә ҹанланыр. Иранда да «бајыр» сөзү илә бағлы адлар вардыр.

«Гала» сөзүнүн мәншәји һаггында фикирләр мүхтәлифдир. Кими ону фарс, кими әрәб сөзү сајыр. Фарс дилиндә бу сөзүн «калак», «кәләк» формасы да вардыр. Узаг кечмишләрдән бу сөз дилимизә кечиб вә «гала» компонентли чохлу топоним јараныб. Иранда «гала» сөзү илә бағлы 30-дан чох топоним вардыр.

Малдар һәјат үчүн характерик «јајлаг» сөзү јај ајларында көчүн дүшдүјү јер, јај дүшәркәси демәкдир [*В. И. Савина,* 1971, *с.* 275]. Бу, Иранда бир сыра кәндләрин (Јајлаг Тәһмаснб, Тәкјајлаг, Көјчәјајлаг вә с.) адлары үчүн сәчијјәвидир. Малдарларын мал-гарасыны гышда сахладыглары јер гышлагдыр. Гышлаг—фарсларын ифадәсиндә «кешлак» кими сәсләнир (Гарагышлаг, Гызылгышлаг, Гајагышлаг вә с.).

Иран әразисиндә Кешлә адлы азәрбајчанлы кәнди вардыр. Илк бахышда (В. И. Савинанын сәһв олараг баша дүшдүјү кими) белә һесаб етмәк олар ки, бу топоним дә «гышлаг» сөзүндәндир. Әслиндә бу белә дејилдир. Абшеронда да Кешлә кәнди варды. Лакин бу ад пассив топофонда кечиб. О, јалныз бир дәмирјол стансијасынын адында галыр. Биз бу јахында гәдим түрк мәншәли Дуван,Туван тајфасынын адыны әкс стдирән јеканә Дуванлы (әслиндә Дуванлы) топониминин дә, нечә дејәрләр, башына даш салмышыг. Бу етнотопонимин мәншәји һаггында Әли Һүсејнзадәнин мәгаләси вардыр. Кешлә—Азәрбајчанда гәдим түрк мәншәли Кешлә елинин адыны әкс етдирир. Бу чоғрафи адлар бәрпа едилмәлидир.

«Отаг» сөзү инди дилимиздә «мәнзил» мә'насындадыр. Гәдимдә «отаг», «алачыг», чадыр мә'насында олмушдур. «Дәдә Горгуд»да «отаг» сөзү мәһз бу мә'наны әкс етдирир. Гәдим мә'насында бу сөзүн Чәнуби Азәрбајчанда Ағотак вә Отаглы, Мазандаранда Отагсарај топонимләри вардыр. Сонунчу топонимдә «сарај» сөзү фарс дилиндә «ев», «јашајыш јери», «маликанә» «карвансарај» вә с. демәкдир [*В. И. Савина,* 1971, *с.* 191]. Лакин фарс дилиндәки «сарај» сөзү (мәсәлән, «карвансарај» сөзүндә икинчи һиссә) илә Сарај кәнд ады арасында фәрг вардыр. Бурада јалныз заһири охшарлыг мөвчуддур. Она көрә ки, Сарај түрк тајфасы Сугаит, Күнжүт, Орнјат, Чорат вә дикәр елләрлә бирликдә XIII әсрдә монголларын тәркибиндә кәлмиш елин адыдыр. Ә. Һүсејнзадә илк дәфә Сарај топонимини шәрһ етмишдир.

Малдарлыгла бағлы «јатаг»—мал јатағы, гышда истифадә олунан мүвәггәти јашајыш јери, «һејванлар сахланылан јер» сөзү Гајајатаг, Гызылјатаг вә с. топонимләрдә галыр. «Јурд» сөзүнүн бир мә'насы да малдар елин дүшәркәси, јашајыш јери кими баша дүшүлүр. Бу термин дә (Шимали Азәрбајчанда—Хәзәрјурд, Күрд-

јурд, Коланыјурд топонимләри кими) гәдим түрк мәншәли јазыдүзән, дүзәнкаһ, јазытәпә (Күнеј Азәрбајҹан), Гарајазы, Ағјазы (Гузеј Азәрбајҹан) топонимләриндә өз әксини тапыб.

Түркдилли халглара мәнсуб олан «очаг» сөзү чохмә'налыдыр. Ади мәишәтимиздә очаг—ачыг һавада торпаг бир-ики гарыш газылмыш, әтрафына даш (кәрпич) вә ја кәсәк гојулмуш, бир тәрәфдән ағзы (тәндирдә күфлә) олан вә чох һалда үстүнә хәчиркәт (дәмирдән) гојулан јер. Очаг һәр јашајыш јеринин символудур, од јанан јердир. Очаг аиләдир. Лакин дилимиздә бу сөз даһа кениш мә'нада нәсил, тајфанын мәскун олдуғу јердир. Бәлә очаглар (јурд јерләри) бә'зән елин вә шәхсин адыны дашыјыр. Очаг бизләрдә һәм дә мүгәддәс јер, ибадәткаһ демәкдир. Ҹәнуби Азәрбајҹанда Очаггалазлар, Очаккәнд, Сарыочаг, Мәркәзи Иранда Очаг, Абдаллахабадочаг, Хорасанда Дәһнәочаг вә Шаһочаг ҹоғрафи адлары вардыр. Бурадаҹа ону дејәк ки, бу мә'нада һәмин гәдим түрк сөзү рус дилинә («очаг» формасында) вә ермәни дилинә дә кечмишдир. Зори Балајанын «Очаг» китабында (1984) Азәрбајҹан торпағы ермәни очағы һесаб едилир. Нә дәрәҹәдә алчаг сәвијјәјә енмәк, азғынлашмаг лазымдыр ки, Азәрбајҹан дилиндәки «очаг» (әслиндә бу сөз дилчиләримизә көрә, «одҹаг» сөзүндән олуб «од јери» демәкдир) сөзү васитәсилә Азәрбајҹан торпағыны ермәни очағы һесаб едәсән! Икинҹи бир мисал кәтирмәк чәтиндир. Гарабағ уғрунда төкүлән ганлардан Зори Балајанын үстүндә ләкәләр вардыр вә о, һеч вахт һәмин ләкәләри јујуб тәмизләјә билмәјәҹәкдир.

Түрк—монгол мәншәли «ојмаг» сөзү нәсил, нәсил будағы, төрәмә, гоһум групу, ел мә'наларындадыр. Шимали Азәрбајҹанда Једдиојмаг кәнди (Масаллы), Иранда исә Ҹеһаројмаг [*В. И. Савина,* 1971, с. 164] кәнди вардыр.

Түрк дилләриндә «орду» сөзүнүн «дүшәркә», «лакер», «хан гәраркаһы», «хан алачығы» мә'налары һаггында јухарыда демишдик. Иранда Ордугахе-Мовеккет (һәрби дүшәркә) топоними орду сөзүнүн бу мә'насыны сахламышдыр.

Гејд етмәлијик ки, әразинин ландшафтынын ән инчә үнсүрләрини әкс етдирән терминләр мөвҹуддур. Релјефин мәнфи вә мүсбәт формаларынын хүсусијјәтләрини билдирән бу терминләр түркләрин әсрләр боју малдарлыгла мәшғул олмалары илә әлагәдар уча дағлардан

тутмуш сәһралара гәдәр релјефлә јахындан танышлыгларынын нәтичәсидир. Дилин сөз хәзинәсиндән истифадә едиләрәк чоғрафи терминләрин јаранмасы топонимләрин гүсурсуз әмәлә кәлмәсинә, чоғрафи објекти дәгиг ифадә етмәсинә вә буна көрә дә онларын јашарлы, узунөмүрлү олмасына сәбәб олмушдур. Һеч бир дилдә, түрк дилләриндә олдуғу гәдәр, јерин чоғрафи шәраитини дәгигликлә ифадә едән терминләр јохдур.

Иран әразисиндә түрк дилләриндә релјефин ајры-ајры формалары илә бағлы бир чох термин јаранмышдыр. Ири релјеф формалары илә бағлы бә'зи топонимләри мисал кәтирәк:—«дағ» (Гарадағ, Сәрабдағ), «даш» (Көјдаш, Үчдаш, Дашатан); «дәрә» (Ағдәрә, Гарадәрә, Гызылдәрә) вә с.

Түркләрин «батлаг» («батыг», «батдаг») сөзү әсасында Иранда Батлаге-Шурезар («Шоран батаглыг јери») топоними вардыр. Мараглыдыр ки, XIII әср мүәллифи Шиһабәддин Мәһәммәд ән-Нәсәви Султан Чәлаләддинин монголларла Азәрбајчан әразисиндә апардығы мүһарибәләри тәсвир едәркән Азәрбајчан—Күрчүстан сәрһәддиндә Башдағ адлы көлмәчәнин адыны чәкир. Һәмин әсәри әрәбчәдән рус дилинә чевирмиш З. Бүнјадов шәрһләриндән бириндә бу барәдә бәһс едир.

Иранда, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә бир чох чоғрафи адлар Шимали Азәрбајчан әразисиндәки адларла ејнидир. Бу, һәм етнотопонимләрдә, һәм дә чоғрафи терминләрдән јаранмыш оронимик, фитонимик, зоонимик вә һидронимик топонимләрдә өзүнү көстәрир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәр ики халгын мәншәјиндә дуран елләрин вә бу топонимләр јарандығы вахт Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә Азәрбајчан дилинин ејнилијини көстәрир. Бизә белә кәлир ки, Чәнуби Азәрбајчан топонимијасынын тәдгиг едилмәмәси тәдгигатчыларымызын гүсурудур. Лакин һеч олмазса фарс дилиндәки чоғрафи әсәрләр вә лүғәтләр (мәсәлән, Мә'суд Кејһанын, Әли Размаранын лүғәтләри) әсасында Чәнубда Азәрбајчанын микротопонимләрини топлајыб тәдгиг етмәк олар.

В. И. Савина Иранда түрк мәншәли топонимләрин изаһында чохлу сәһвә јол вермишдир. Бу онунла әлагәдардыр ки, о, түрк—Азәрбајчан дилини билмир. Нәтичәдә, мәсәлән, орадакы «Бум» топонимини фарс дилиндәки «бум»—«өлкә», «торпаг», «јер», «әрази» сөзү илә бағлајыр. Һалбуки Алтајдан башламыш бүтүн түрк өлкәләри әразиләриндә кениш јајылмыш «Бум», «Бом»

топонимләри түрк дилләриндәки «бум»—«бош», «дар дәрә» сөзүнү әкс етдирир вә Гәбәлә рајонундакы Бум кәндинин мәһз белә бир чоғрафи шәраитдә јерләшдијини көрәнләр тәсдиг едә биләрләр. В. И. Савина фикирләшир ки, «әрази», «торпаг», «вилајәт» сөзү конкрет јашајыш мәнтәгәсинин адына нечә чеврилә биләр?

Бәс нә үчүн рус дилиндәки «страна», «земља», јахуд әрәб дилиндәки «вилајәт» сөзү кәнд адына чеврилмәјиб?

Әлбәттә, биз бир сыра топонимләримиздә фарс мәншәли сөзләрин олдуғуну инкар едә билмәрик. Минилликләр боју Азәрбајчан дили фарс дили илә тәмасда олубдур. Азәрбајчанын даһи шаирләри Низами, Хагани, Мүчирәддин Бәдәлхани вә б. фарс дилиндә јазыб-јарадыблар. Нәтичәдә дилимизә китаб вә чанлы тәмас јолу илә чохлу фарс сөзү кечиб, дилимиздән дә топонимик јарадычылыгда истифадә олунуб. Фарс дилинә мәнсуб «каһ» («јер»), «дар» («сахлајан»), «зар» («јер»), «ханә» («ев, мәскән») вә с. сөзләр нәинки дилимиздәки «сејранкаһ», «дүзәнкаһ», «анбардар», «хәзинәдар», «лaләзар», «чајхана», «ашпазхана» вә с. сөзләриндә, һәм дә топонимләрдә (Намазкаһ, Бадамдар, Лаләзар, Күрдәхана вә с.) дә өз әксини тапмышдыр. Фарс дилинә мәнсуб «дизә» (мүасир фарс дилиндә «деж»—«гала»)—«гала» сөзү топонимләримиздә (әсасән Нахчыван зонасында) кениш јер тутур.

Чәнуби Азәрбајчанда Зәнгабад, Зәнки, Зәнкилан, Зәнкибасар вә с. топонимләр вардыр. Ермәнистанда Зәнки чајы, Зәнкибасар, јә'ни Зәнки чајынын сувара билдији әрази, Шимали Азәрбајчанда Зәнкилан топонимләри дә бу сырадандыр. Шималдакы Зәнкилан ады илк дәфә Киракос Ганзакетсинин (XIV әср) «Тарих» әсәриндә чәкилир. Бунлар мараглы мәншәјә малик чоғрафи адлардыр. Бә'зиләри бу топонимләрин «зәнчи» (һәбәш) етнониминдән јарандығыны сөјләјирләр. Лакин Иранда күрд тајфаларындан биринин «зәнки» адландырылдығы да мә'лумдур. Күрдләр Чәнубда азәрбајчанлыларла чох гәдимләрдән тәмасда олмушлар. Буну И. М. Дјаконов вә В. Ф. Минорски кими шәргшүнаслар да гејд етмишләр.

Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә фарс дилинә мәнсуб «мәзрә» сөзүнү әкс етдирән топонимләр вардыр. Башланғычда әкин јерини ифадә едән бу сөз (Зәраәт—«әкин јери» сөзүндән олан Зарат топоними кими) сонра «хутор», кичик јашајыш мәнтәгәси вә с. мә'налары кәсб

едиб. Ајдындыр ки, һарада экин јери вар, јашајыш јери дә олмалыдыр, тахыл-чөрәк јашајышын әзәлиндә дуран не'мәтдир.

Јухарыда биз һәтта Гәрби Сибирдә «муг» етноними илә бағлы топонимләр һаггында данышмышдыг. Иранда исә Мог, Муг етнонимини әкс етдирән чоғрафи адлар онларчадыр.

Үмумиjјәтлә, Иранда «мог» вә «моған» сөзү илә бағлы 25-дән артыг (Моганен, Могандек, Беммоган, Сиазмоган, Могриз ,Могестан вә с.) чоғрафи ад вардыр.

Мәнчә, тарихимиздә «маг», «муг» етноними гәдәр мүәммалы икинчи етноним чәтин тапылар. «Маг», «муг», адыны дашыјанларын етник мәнсубиjјәти мүәjјән едилмәјинчә, елә билирәм, тарихимизин чох мәсәләләри гаранлыгда галачагдыр. Бу гәдим тајфанын етник мәнсубиjјәтини арашдыраркән Һеродотун (ер. әв. V әср) маглары фарсларын мидиjалыларла иттифагда олмуш тајфа кими көстәрмәсиндән чыхыш етмәк лазымдыр. Мидиjалылар нә дилдә данышмышлар?—Маг тајфасынын етник мәнсубиjјәти үчүн бу суала верилән чавабын һәлледичи ролу олачагдыр.

«Пир» фарсча нурани гоча, дини ичманын башчысы, дини орденин әсасыны гојан шәхс, мүгәддәс демәкдир [*В. И. Савина, с.* 172] (һәрчәнд ки, Азәрбајчан пирләринин тәдгигатчысы, мәрһум достумуз З. И. Јамполски «пир» сөзүнү фарс мәншәли һесаб етмирди). Шимали Азәрбајчанда «пир» сөзү илә бағлы (Пиркаһ, Пирәјир, Пирсаат, Пирбәјли вә с.) 36-ја гәдәр јашајыш мәнтәгәси вардыр. Азәрбајчанда пир—зиjарәткаһдыр. Пирләр мәншәчә ики гисмә ајрылыр: биринчиси ағсаггал, түркәчарәчи, мөвланә вә шејхләрин гәбирләри; икинчиси, гәдим мә'бәдләр, дағлар, гајалар вә с. Дилимиздәки «ај пир олмуш» ифадәси дә биринчи гисмә мәнсуб пирләрә аиддир.

Гејд етмәлиjик ки, Совет һакимиjјәти илләриндә елми атеизм, аллаһсызлыг шүары әсасында пирләримизин чоху дағыдылмыш вә јандырылмышдыр. Мә'нәви мәдәниjјәтимизә вурулмуш бу зијанын ағрысыны һәлә чох һисс едәчәјик. Ахы пирләр бизим кечмишимизин јадикарларыдыр вә онлары јашатмаг, бәрпа етмәк вачибдир, борчумуздур.

Даг чајларындан јаранан «сел», бу сөздән јаранан «селаб» сөзү әрәб-фарс мәншәлидир.

В. И. Савина Иранда чоғрафи адларда бу сөздән

ланышаркән «сел» сөзүнү дағ чајларынын күчлү јағышлар вахты дашгыны, субасмасы кими изаһ едир [*с.* 188]. Шимали Азәрбајҹанда «селаб» әсасән микротопонимдир. Јашајыш мәнтәгә адларында «сел» вә «селаб» сөзү јохдур. Бу да ајдындыр. Бир јердә ки, сел, селаб јараныр, орада кәнд, оба, бинә салмаздылар. Гәбиристанлыгларын әсасән тәпәлик, су басмајан јерләрдә салынмасыны охуҹу јәгин ки, мүшаһидә етмишдир.

Лакин Иранда вә Шимали Азәрбајҹанда Сәраб кәнд адлары вардыр. Бу топонимләрдә «аб» сөзү фарсча су демәкдир. Онларын биринчи компоненти исә фарс дилиндәки «сәр»—«үстү», «башы» демәкдир. Дилимиздә бә'зән булаг «сәрав» («булаг башы», јә'ни булағын јерин алтындан үзә чыхдығы вә ахмаға башладығы јер) дә адланыр. Сәраб (биздә Саров) топоними дә мәһз су (булаг) үстү демәкдир. Мә'лумдур ки, һәр бир јашајыш мәнтәгәси салынаркән улулар ән әввәл ичмәк вә ишләдилмәк үчүн (һејван, бағ, бағча, суварма) су мәнбәјини нәзәрә алмышлар вә јашајыш мәнтәгәләринин һамысы булаглар, кәһризләр, ширин сулу (ағ сулу) чајлар, даһа сонралар исә чајлардан чәкилмиш каналлар вә архларын үстүндә, кәнарында бина едилмишдир. Шималдакы Саров топоними дә тәдгигатчылара көрә Ҹәнуби Азәрбајҹандакы Сәрабданкәлмә аиләләр тәрәфиндән кәтирилмә аддыр.

Әрәбчә «сур» гала дивары, галаны әһатә едән горујуҹу манеә, бүрҹ, гала [*В. И. Савина, с.* 201] демәкдир. Чох күман ки, Сураханы (Абшерон) јашајыш мәнтәгәсинин адында да бу сөз вардыр.

Лакин һәм Ҹәнуби, һәм дә Шимали Азәрбајҹандакы Сурра адлы кәнд адлары тамамилә башга мәншәјә маликдир. Сурра топонимләри Гызылбашларын (XV әср) Сурла тајфасынын адындандыр. Буну Г. Ә. Гејбуллајев мүәјјән етмишдир. Сәфәви шаһларына һәрби гүввә илә көмәк етдикләринә көрә Корус, Зәнкәнә вә Сурла тајфаларына Ширванда јерләр верилмишдир вә онларын бир һиссәси кәлиб орада мәскунлашмышдыр.

Әрәбчә «телл» вә ја «тел»—«тәпә», «тәпәчик», «дағчыг», «дағчығаз» мә'наларыны верир. Ҹәнубда бу терминлә бағлы адлар чохдур. Шималда (Јардымлы) Телевар кәнд адлары да бу гәбилдәндир.

Ҹәнубда фарс дили мәншәли дар јер, дар кечид, дарысгал јер, дағларда дар вә дәрин дәрә сөзү бир сыра топонимләрдә вардыр.

299—13

Тәнки дәрәси вә Тәнкәалты (Губа р-нун Рустав кәнди), Тәнкәруд чајы (Талыш дағлары), Тәнкәтик (Лерик), Тәнкәруд (Астара) кәнд адлары мөвчуддур. Демәк, бу сөз әсасән татларын вә талышларын топонимләриндә вардыр.

Чох гәдимләрдә (һәр һалда, «Авеста»да вар, ер. әв. VII әср) иранлылар (ариләр) Аму-Дәрјадан о јана јашајан түркдилли тајфалары тур, онларын әразисини Туран адландырмышлар. Тарихчиләр (о чүмләдән Авропа вә рус тарихчиләри) «тур» етнонимини дашыјанлары да елә ариләр (фарсларын, тачикләрин, Памир халгларынын улу әчдадлары) һесаб едирләр. Баша дүшмәк олмур: онда нәјә көрә елә «Авеста»да вә гәдим фарс епосларында даһи Фирдовсинин бу епослар әсасында јазылмыш «Шаһнамә»синдә ариләр турлара (туранлара) гаршы гојулур? Тәдгигатчылар һесаб едирләр ки, бу гаршыдурма она көрә олуб ки, Аму-Дәрјадан о тајдакылар (шималда) көчәри, бу тәрәфдә оланлар исә отураг ариләрдир. Әчәб мәнтигдир. Ер. әв. VII әсрдә бир дилдә (гәдим фарс дилиндә) данышан халг ики јерә бөлүнүр, бир-бирини гырыр, мүһарибәләр (Иран—Туран мүһарибәләри) «Шаһнамә»дә өз әксини тапыр. Јалныз она көрә ки, јарысы елат, о бири јарысы отурагдыр. Бу ушаг башы алдатмаја бәнзәр бир шејдир; һәр һалда, буна елми мүлаһизәдән гејри нә ад десән вермәк олар. Һалбуки «түрк» сөзүнүн өзү елә «тур» етнониминдәндир. Һамысы бир јана, бәс Чәнуби Азәрбајчанда әһалиси азәрбајчанча данышан чохлу Туран кәндләри нечә олсун? Мин илләрлә фарслар ичәрисиндә олан бу ариләр—турлар нијә түркләшиб?

Иранда «Туран» сөзү әсасында сәккиз топоним (Туране, Турани, Туран, Туранпошт, Туранкела вә с.) вардыр. Бүтүн бунларын һамысы халгымызын мәншәјини иранишүнасларын лазыми сәвијјәдә изаһ едә билмәмәсинин нәтичәсидир...

Охучу Түрјанчајы да «туран» етноними әсасында изаһ етмәк истәрди. Лакин бу, сәһв оларды. Түрјанчајын ады монгол дилиндәки «турген», «ити», «сүр'әтли» сөзүндәндир вә сүр'әтлә (ити) ахан чај демәкдир. Марагльдыр ки, тарихчи Рәшид әд-Дин (XIV әср) бу чајын әввәлләр Кәрәруд адландығыны јазыр ки, бу да фарс дилиндә «Итичај» демәкдир.

Иранда вә Чәнуби Азәрбајчанда Хәзәр етнонимини әкс етдирән чохлу топоним вардыр ки, бунларын да әк-

сәријјәти јашајыш мәнтәгәси адларыдыр. Хәзәрләрин бир һиссәсини шималдан индики Ҹәнуби Азәрбајҹан әразисинә һәлә Хосров Әнуширәванын (VI әср) көчүрмәси мә'лумдур. Лакин В. И. Савина сәһв олараг онларын бә'зиләрини әрәбҹәдәки «һәзр» — «ҹәнаб», «пир», бә'-зиләрини исә Хызыр пејғәмбәрлә әлагәләндириб.

Сәудијјә Әрәбистанында, Мәдинә шәһәри јахынлығындакы јашајыш мәнтәгәси VII әсрдә Хејбәр адланырды. Әрәбләр орадан аиләләри Азәрбајҹана көчүрүбләр. Ҹәнубда Хејбәр адлы топонимләр вардыр. Шималдакы Зарат Хејбәри (Шамахы) кәнд адында олан икинҹи компонент мәһз Хејбәрлидир.

Иранда вә Ҹәнуби Азәрбајҹанда «хош» сөзү бә'зи топонимләрдә фәал јер тутур. В. И. Савина сәһв олараг ону фарс дилиндәки «хош» (хошакәлән) сөзү илә әлагәләндирир. Әслиндә «хош», «гош» гәдим түрк мәншәлидир («гошун» сөзүндә дә иштирак едир)—көч, малдар ел, онун дүшдүјү, дүшәркә салдығы јер вә с. демәкдир. Шимали Азәрбајҹанда Хошкешин, Хошчабанлы, Кеш-Гутан, Кешдән (Кошдәк адындан), Кештаз (Коштаз), Дағыстанда Хошмәнзил вә с. адлар бу сөздәндир.

Иранда вә Ҹәнуби Азәрбајҹанда түрк (Азәрбајҹан) мәншәли топонимләр һаггында популјар сәпкидә вердијимиз бу мә'луматдан ајдын көрүнүр ки, нәинки түрк мәншәли етнонимләр вә ҹоғрафи терминләр Шимали Азәрбајҹанда вә башга түрк халглары јашајан өлкәләрдә ејнидир, һәм дә бә'зи фарс вә әрәб сөзләри ејни дәрәҹәдә топонимләрдә өз әксини тапмышдыр. Бу нә демәкдир? Бу, топонимләрин ваһид бир дил әсасында әсрләр боју формалашмасы нәтиҹәсидир. Јухарыда дејиләнләрдән чыхарылан бир нәтиҹә дә вардыр: биз Шимали Азәрбајҹан тәдгигатчылары имканларымыздан истифадә едиб ҹәнублу гардашларымызын топонимијасыны тәдгиг етмәлијик. Бу, тә'хирәсалынмаз вәзифәдир.

ТҮРКИЈӘ ӘРАЗИСИНИН ТОПОНИМЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Түркијә әразисиндә олан топонимләр һаггында сөһбәт анҹаг хәритәләр әсасында (1969-ҹу илдә чап олунмуш 1 : 1 млн. мигјаслы турист хәритәси) кедәҹәкдир.

Түркијә әразисиндә олан ҹоғрафи адлары јарадан бир чох топоформантлар ејнилә Азәрбајҹан топонимијасынын топоформантларыдыр. Бунун сәбәби ајдындыр. Османлы түрк дили Азәрбајҹан дилинә ән јахын дилдир

вә демәк, топонимләр вә онлардакы терминләр ејни дахили грамматик гурулуша мәнсуб дилдәки сөзләрдән ибарәтдир. Охучу үчүн бир гәдәр јоручу олса да, әлифба сырасы илә һәмин терминләрин сијаһысыны веририк: ада, ағры, ағач, абат (абад), алача, алан, ала, алтын, ата, ашат, ара, ајдын, ары, ари, ал, арпа, ахар, ашағы, ағча, аға, ачы, алп, ағыл, бал, бај (бәј), бек, беш, бадам, бөјук, боз, бурун, боғаз, бүрч, бел, балик, бол, басды, бабы, бағ, бала, баш, булан, бул, бәнд (бенд), булаг (булак), бөјүк, бин (мин), булдуг, бора, башмаг, ван, гол, ган, гангал, гапы, гара, гаш, гајнар, гаваг, гулун, гырх, гызыл, горган, гоз, гум, гуруча, гуш, гују, гаја, гамыш, газы, гоча, гонаг, гала, гартал, гурд, гузу, гонуг, гылынч, диван, дәри, дәмир, даш (таш), дағ, туз, дүз, дору, доғу, доған, дәлән, дамла, дик, дирәк, дураган, дәрин, дәрә, дөврә, дикили, дин, дүјар, думан, дөрд, дурсун, дәдә, дәјирман, ел, зејтуи, ннчир, ислах, искил, ип, ијнә, инчи (инчә), ирмаг, јавуз, јајла, јаман, јавла, јал, јалан, јатаг, јарпыз, јашыл, јени, јер, јурд, јаг, јулдуз, јол, јаман, јонча, јанар, һамач, јазы, јалаг, кир, кишлак (гышлаг), кешлә, килнч (гылынч), килсә, көмүр, көк, кеш, коч, көпрү (көрпү), кечид, коса, күләк, күз, кәнд, кәсик, күн, кәләк, кнлид, каман, көркуд (горгуд), кирик (гырх), кәл, кәләш, кәбир, кизил, кечи, кәдик, кој, кәмәр, көл, күн, көј, кенен, керал, кудул, күмүш, кор, күл, кур, көз, кәдик, кувән, чевиз (гоз), көјчә, кәл, кәзән, маған, мал, мешә, мин, мәрмәр, мејдан, мутлу, нар, кәрман (гала), ова (оба), оғуз (орду), орта, оғлан, орман, ој, палан, пинар (булаг), савир, саваш, сандыг, сарај, сары (сари), сенир (сннир), сер, синчан, сома, сулаг, сүнкүр, сусур, су, санчаг, сөјүд, сәнкәр, сувар, сала, силсилә, сүрүк, сус, сәки, суман, гар, тәкә, тахта, тарак, тәпә, тнрә, тирмә, тај, уч, узун, улус, улу, ушаг, үч, үз, үзүм, хан, хәндәк, хатын, хәрмән, хоча, чавуш, чичәк, чага, чанаг, чаты, чукур (чухур), чај, чахмаг, чылдыр, чајыр, чолаг, чох, чобан, чешмә, чубуг, чәтин, чәрпәз, чинар, чор, чардаг, чәлик, чаг, чалат, чарчы, чатал, шал, әкин, әсән, әмир, әр, ешмә, ев, өрән, һасар, шилә, шебин, өнү вә с.

Бунлар, көрүндүјү кими, әсасән јерли чоғрафи релјефи, ландшафты билдирән терминләр, рәнк вә сај билдирән сөзләр, мејвә адларыдыр вә с.

Түркијә топонимијасында һабелә Азәрбајчан, Ермәнистан вә Орта Асијада раст кәлинән етнотопонимләрин

(хүсусилә сәлчуг-оғуз тајфаларынын адларыны әкс етдирән чоғрафи адлар) әксәријјәти вардыр. Азәрбајчандакы Әфшар, Бајат, Јивә, Чәбин, Мини, Гырхлы, Бајандур, Човдар, Гачар, Гаплы, Хәләч вә б. етнотопонимләр орада да вардыр. Диггәти чәлб едән дикәр чәһәт одур ки, Түркијәдәки антротопонимләрлә (шәхс адларындан дүзәлмиш адлар) Азәрбајчандакы ејни топонимләрдир.

Демәк, јухарыда адлары чәкилән топоформантларын әксәријјәти Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә чоғрафи адларын јаранмасында иштирак етсә дә, бә'зиләри биздә јохдур. Фикримизи тәсдиг етмәк үчүн бир нечә мисал чәкәк: апа, адахлы, алп, берга, башмаг, ирмаг, искил, гавуз, јавла, коркуд, кеваш, мутлу, саим, улус, хадим, һисар вә с. сөзләр топонимләримиздә јохдур. Лакин Түркијә әразисиндә олан чоғрафи адларын параллелләрини Азәрбајчан топонимијасында тапмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, Палантөкән, Гарғабазары, Јассыбел, Күлтәпә, Күмеј, Дәрбәнд, Синчан, Дашагыл, Кәмәр, Гајнарча, Газанлы, Бучаг, Моллакәнд, Гызылағач, Сөјүдлү, Һәзрә, Гарабулдуг, Чанагчы вә с.

Түркијә топонимләринин чоғрафи јајылмасында бир хүсусијјәт нәзәрә чарпыр. Белә ки, орада чоғрафи адларын әсасыны түрк мәншәли топонимләр тәшкил едир. Түрк дилләринә мәнсуб олмајан, демәк түркләр кәлмәмишдән әввәлки чоғрафи адлар түрк топонимләри ичәрисиндә сејрәкдир вә табели характер дашыјыр. Лакин түрк мәншәли чоғрафи адлар Түркијә әразисинин орта һиссәсиндән әтрафлара доғру истигамәтләрдә, хүсусилә дәниз саһилләри зонасында гисмән зәифләјир. X—XI әсрләрә гәдәр Түркијә әразисиндә мөвчуд олмуш гејри-түрк мәншәли чоғрафи адлара мисал олараг Афјон, Мендерес, Милет, Бергамс, Ефес, Артвин, Трабзон, Самсун, Бодрум, Мерсин вә с. көстәрмәк олар.

Түркијә топонимләри ичәрисиндә дин хадимләри, очаг, пир вә зијарәткаһларла әлагәдар јаранмыш чоғрафи адлар Азәрбајчанда олан бу нөв топонимләрә нисбәтән чох аздыр. Мәсәлән, Шимали Азәрбајчанда «сејид» титулу вә шәхс ады илә јаранмыш 22, «молла» илә әлагәдар 25, «пир»лә әлагәдар 36 јашајыш мәнтәгәләри адлары вардыр. Түркијәдә исә белә адлара раст кәлинмир. Бунун әсас сәбәби, бизчә, Азәрбајчанын вә Түркијәнин мүхтәлиф тарихи-чоғрафи шәраитә малик олмасыдыр. Һамы билир ки, азәрбајчанлылар Османлы түркләринә нисбәтән чох гәдим халгдыр (Османлы түрк-

ләринин әсасән XI—XII әсрләрдә кәлмиш сәлчуг-оғуз тајфалары өзүлүндә формалашмасы елмдә гәбул олунмуш нөгтеји-нәзәрдир); һәм дә Азәрбајчана әрәбләрин көчүрүлмәси (сејидләр әрәбләрин сонракы нәсилләридир), бурада VII—VIII әсрләрдә исламын јајылмасы вә с. нәзәрә алынмалыдыр. О вахтлар исә Түркијә әразисиндә Бизанс дөвләти јерләширди вә әһалиси дә христианлар иди.

Бунунла белә, јухарыда дедијимиз кими, Түркијә топонимләри ичәрисиндә олан етнотопонимләрин мүәјјән һиссәси Азәрбајчанда да вардыр. Чох мараглыдыр ки, еранын әввәлләриндә Албанијада јашамасы мүәјјән едилмиш бә'зи тајфаларын (гаргар, пәкн, аран, көчәр, ширван) адлары Түркијә топонимијасында да вардыр.

Буну нечә изаһ етмәк олар? Ики мүлаһизә ирәли сүрмәк олар, ја бу кәндләрин адлары вахтилә Азәрбајчандан көчүб кетмиш вә Түркијәдә мәскунлашмыш аиләләрин, нәсилләрин өзләри илә апардыглары адлардыр; јахуд да һәмин етнонимләри дашыјанлар сонралар сәлчуг-оғуз тајфалары ичәрисиндә Орта Асијадан индики Түркијә әразисинә кәлмишләр. Бу мәсәлә теч-тез ајдынлашдырылмалыдыр. Әкәр икинчи мүлаһизә дүз чыхса, демәк, һәмин тајфаларын Албанијада түрк мәншәли һесаб едилмәси үчүн әлавә сүбут әлдә етмиш олуруг.

Азәрбајчан топонимијасынын тәдгиги заманы Түркијә топонимијасындан паралелләр кәтирилмәси мүтләг лазымдыр. Бунунла бә'зи топонимләрин јајылма ареалы мүәјјән едилә биләр ки, бу да онларын дил мәнсубијјәтини ајдынлашдырмаг үчүн әлавә фактлар верә биләр. Бир мисал кәтирәк. Шимали Азәрбајчанда, Фүзули рајонунда Гарғабазар кәнди вардыр. Бу топоними изаһ етмәк үчүн нә гәдәр сә'ј едилсә дә, ағлабатан бир фикир дејилмәмишдир. Чүнки нәзәрә алынмајыб ки, дикәр Гарғабазар Түркијәдә, Гарғабазар дағлары Нахчыванда вар! Бу топонимләр миграсион адлардымы? Һарадан һараја апарылмалыдыр? Бу топонимдә гарға сөзү (гуш ады) ахтармаг олармы? Демәк чәтиндир. Гарға гушунун базар («алвер јери») сөзү илә нә әлагәси? Бәлкә гәдим Сурија дилиндәки «карга»—«гала» сөзүндәндир? Тарихчиләримизин јаздыгларына көрә, Албанијада вә Ермәнистанда христианлығы еранын илк әсрләриндә Сурија миссионерләри јајырдылар, гәдим христиан сүријалыларын мүәјјән һиссәси исә индики Түркијә әразисиндә јашајырды. Көрүндүјү кими, топоник ареал

адын јајылма дәрәчәси онун изаһы үчүн әһәмијјәтли тәдгигат принсипи кими ортаја чыхыр.

Ҹоғрафи адларын етимолокијасынын тәдгиги заманы һәм тарихи, һәм дә лингвистик фактлар нәзәрә алынмалыдыр. Бош вахтларда әјләнчә кими топоним тәдгиг етмәк олмаз. Тәәссүф ки, Азәрбајчанда гәдим топонимләрә һәвәскар мүнасибәт һаллары һәлә дә өзүнә јол тапыр. Нәтичәдә топонимиканын елми функсијасы азалыр вә топонимләрин тарихи абидә олдуғу унудулур.

Топонимләр халгын мадди һәјат шәраити, онун тәсәррүфат фәалијјәти, инсанла тәбиәт арасында келән гаршылыглы просесин мәһсулудур.

Чәтин кечилән дашлы-кәсәкли дағ чығырлары, чөлләр, мешәләр, чајлар вә с. инсанларын тәсәррүфат фәалијјәти нәтичәсиндә ад алыр.

Лакин дедикләримиз ән чох чоғрафи мөвге, ландшафт, флора вә фауна илә әлагәдар топонимләрлә бағлыдыр. Топонимләрин дикәр гисми мүәјјән тајфа вә халгларын, тәк-тәк адамларын һәмин чоғрафи шәраитә—башга сөзлә, тәбиәтә тә'сири (бу тә'сирин әсасыны јашајыш уғрунда мүбаризә тәшкил едир) нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Етнотопонимләр вә антротопонимләр дә белә јараныр.

Түркијә вә Азәрбајчанын (онун һәр ики һиссәсинин) топонимләри арасындакы кенетик ејнилијин әсасыны мүәјјән едәнләрин һәр ики халгын етнокенезиндә иштиракы тәшкил едир. Охучу һәлә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында индики Түркијә әразисиндә мөвчуд олан топонимләрин дә адларынын чәкилдијини билир. Азәрбајчанда Короғлу ады илә бағлы нә гәдәр гала, дағ, мағара вардыр! Ејни илә Түркијәдә дә Короғлу галасы мөвчуддур.

Түркијә чоғрафи адлары ичәрисиндә рәнклә (јашыл, ағ, гара, боз, алача, сары вә с.) әлагәдар топонимләр чохдур: Ағдәрә, Гарадағ, Гарасу, Гарачај, Гызылтәпә, Бозгыр, Сарыкөл, Сарыјол, Сарыгамыш вә с. Бурада һәмчинин фитотопонимләр (Армудлу, Јарпаглы, Улучинар, Гамышлы, Шам, Зејтун, Соғанлы, Сојут, Чајыр, Һејвачыг, Гарпызлы, Гозлуг вә с.); зоонимләр (Бозгурт, Гартал, Порсуг, Гушадасы); һидронимләр (Кизилирмаг, Порсуг чајы, Ағчај, Јеничә чајы, Јашылирмаг вә с.); оронимләр (Бинкөл, Јалгызчам, Думанлы, Торос, Мунзур дағлары, Газандағ вә с.) кениш јер тутур.

Әразинин тәбии сәрвәтләринин нөвләри әсасында

Күмүшхана, Дузлуча, Қирәч, Күмүшсу, Мармарис вә с. кими чоғрафи адлар әмәлә кәлмишдир. Иглим шәраити илә әлагәдар бир нечә чоғрафи адлар јаранмышдыр. Дағ кечидләриндән бири дар олдуғундан вә орада тез-тез күләк әсдијиндән она Күләкбоғазы кечиди (1050 м.) ады вермишләр. Шәһәрләрдән бири Күләк адланыр.

Түркијә әразисинин релјефи әсасән дағлыг, дағарасы чөкәкликләрдән ибарәтдир. Белә тәбии шәраит бир сыра чөкәкликләрдә көлләрин ирили-хырдалы чохлу чај, булаг олмасыны шәртләндирибб. Орографијанын, иглимин, һидрокеолокијанын вә һидролокијанын гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә топонимләр јаранмышдыр. Сујун бол олан јериндә Суланјурт, Сумјова, Сушеһри кими ојконимләр әмәлә кәлмишдир. Дағларын релјеф формаларыны, харичи көркәмини нәзәрә алараг онлара Сивричә, Дашучу, Гајадиби, Чухур, Гарадүз, Дүзнөј вә башга чоғрафи адлары вермишләр.

Сәнәтлә бағлы чоғрафи адлара (Дашдәлән, Дәмирчи, Дәвәли вә с.) да тәсадүф едилир.

Түркијә әразисиндә чоғрафи адларын тәркибиндә Азәрбајчан дилиндә олмајан, ја да чох аз раст кәлинән топоформантлар да вардыр. Онлар һәм чоғрафи вә һәм дә лингвистик бахымдан гијмәтли чоғрафи ад јарадан сөзләрдир (урфа, кәдик, кечид, ешмә, гаш, бәлән, өрән, ағры, башаг, гонуг, јалаг, күз, гәндил, пинар, синир, чатан, ишлә вә с.). Мәсәлән, Түркијәдә «пинар»—Азәрбајчанда «булаг», орада «кечид» Азәрбајчанда «ашырым» кими ишләнир.

Түркијә топонимијасындакы топоформантлар ичәрисиндә раст кәлинән «урфа», сөзү мәни хәјалән јарым әср бундан әввәлки ушаглыг илләримә чәкиб апарды. Ун, хәмир, ачыхәмрә, урфа бир-бириндән ајрылмаз сөзләрдир. «Урфа» бизләрдә хәмирдән кәсиб (гопарыб) күндә едәндә хәмирин әлә јапышмамасы үчүн истифадә едилән уна дејилир. Биздәки «евиндә јох урфалыг, көнлүндән кечир дарғалыг» мәсәлиндә бу сөз иштирак едир. Азәрбајчан дилиндә бу сөз «урва» шәклиндә ишләнир. Јухарыда мисал чәкдијимиз топоформантлар мәним јадыма «Әрзурумун кәдијинә вараңда», «нә көјдәдир, нә јердә, гәндилдәдир—гәндилдә» ифадәләрини дә салыр.

Јухарыда дедикләримиз Түркијә топонимијасыны јалныз гыса шәкилдә сәчијјәләндирир. Бунунла белә, түрк дүнјасынын топонимијасынын тәркиб һиссәси олмаг е'тибарилә Түркијә чоғрафи адлары көстәрир ки, түрк-

дилли халгларын тарихи кечмиши бу адларда дашланыб галмышдыр. Кимсә демишдир ки, түркләр тарихи јарадыблар, амма јазмајыблар. Чох доғру сәсләнир. Гәдим тарих, етнослар, дилләр вә тәбии шәраит чоғрафи адлардыр, әсас мәсәлә дә онлары охумагдыр.

КРЫМ ӘРАЗИСИНИН ТҮРК ТОПОНИМЛӘРИ

Кечмиш Советләр Иттифагы әразисиндә Крым гәдәр тарихи кешмәкешлији илә фәргләнән икинчи бир рекион тапмаг чәтиндир. Орада мүхтәлиф гәдим халгларын дилләринә аид адлар вардыр. Дилчиләр вә тарихчиләр Крымда Иран, јунан, Гафгаз вә түрк мәншәли топонимләрин лајлары һаггында чох јазмышлар. Бизи марағландыран түрк лајыдыр. Бу лај нә вахтдандыр? Гејд едилмәлидир ки, бу мәсәләдә түркләрә гаршы елә бил «суи-гәсд» вардыр; түрк мәншәли адлары мүмкүн олдугча «чаванлашдырмаг», онларын әсасән XII—XIII әсрләрдән, татар-монголлардан сонра јарандығыны сүбут етмәк истәјирләр. Бәс ерадан әввәл VIII әсрдән башлајараг јунан вә латын мәнбәләриндә орада јашамасы көстәрилән киммерләр (јухарыда биз «киммер» етнониминин Кәмәр, Гәмәр тајфасынын гәдим јунан дилиндә јазылмыш формасы олдуғуну, Азәрбајчанда вә Ермәнистандакы Кәмәрли кәндләринин адларында индијәдәк галдығыны демишдик), скифләр, саклар? Онларын һамысыны Иран тајфалары һесаб едирләр, һалбуки бу тајфалар гәдим түркләрдир. Гәдим мәнбәләрдә онлар «ат сүдү (кумыс) ичәнләр», «кечә илә өртүлмүш арабаларда јашајанлар» кими характеризә едилир. Һансы ирандилли халг ат сүдү ичмишдир?

Биз тарихчи дејилик вә әлбәттә, бурада тарих үзрә елми мүбаһисә ачмаға чалышмырыг. Амма нечә дејәрләр, инсаф да динин јарысыдыр, аға гара демәк дүз дејил.

Крымда түрк топонимләринин үмуми фонду 1943-чү илдән сонра көзәчарпачаг дәрәчәдә азалмышды. Крым түркләри һәмин ил говулмуш вә түрк топонимләри славјан дилләринә тәрчүмә едилмишди (мәсәлән, Ајыдаг — «Медвежи гора»ја чеврилмишдир). Охучу вахтилә зорла говулмуш түркләрин инди Крыма гајтарылдығыны јәгин ки, билир. Буна бахмајараг, јарымадада јенә дә түрк топонимләри көзәчарпачаг дәрәчәдә сахланылмышдыр.

С. К. Сосновски тәртиб етдији «Крым. Путеводитель» [Симферопол, 1982] китабында тәәссүфлә јазыр ки,

Крымын чоғрафи адларынын чоху хәритәләрдә, планларда, сәнәдләрдә өз эксини тапмамышдыр. Она көрә С. К. Сосновски јерли әһалинин јашлы нәслинә мүрачиәтлә онлардан хаһиш един ки, јадларында галан чоғрафи адлары онун тәклиф етдији формада топлајыб Крымын дијаршүнаслыг музејинә көндәрсинләр. Бу хејирхаһ ишлә јанашы, С. К. Сосновски [1982] «Крым» китабчасынын сонунда турист хәритәләриндә (маршрутлар үзрә) өз эксини тапмыш чоғрафи адларын гыса лүғәтини вермишдир. Бу лүғәтә дахил олмуш 219 чоғрафи адын 177-си түрк топонимидир. Бундан әлавә, бир нечә чоғрафи ад һибриддир. Јунан чоғрафи адларынын сајы 27-дир. (Ај-Тодар, Алушта, Батилиман, Јевпаторија, Каламита, Калос-Лилин, Каркинитски көрфәзи, Митридағ, Севастопол вә с.). Бундан әлавә, Крымын чоғрафи адлары ичәрисиндә аз мигдарда әрәб, фарс вә славјан мәншәли адлар да вардыр.

Крым јарымадасынын чоғрафи адларынын етимоложијасы С. К. Сосновскинин јухарыда адыны чәкдијимиз әсәриндә (1982) верилмишдир. Биз һәмин әсәрдә верилмиш чоғрафи адлар лүғәтиндән истифадә едәрәк топоформантлар барәдә данышачағыг: бунлар ада, ачы, азов, ај, алма, алты, алчаг, ат, ајы, ак (аг), ағач, бир (ајры), баба, бајдар (пајдар), бахал, баш, балын, бахча, беш, бел, бин, бөјүк (бијук), бајрам, бала, гул (күл), гол (көл), гач, гара, гуш, даш, дағ, делик (дәлик), дәмир, дере (дәрә), дәниз, дешик, улу, узун, учан, үч, әзиз, әјри, кују (гују), Крым, кулле (гүллә), кыз (гыз), куру (гуру), кучук, камыш, куш, (гуш), кеш (кеч), кыр (гыр), кара (гара), каја (гаја), кој, кала (гала), казан, камыш (гамыш), караул (гаравул), кастел (күчүк), качај, кан, (ган), керч, кизил, кинк (кичик), көк (көј), капу, кут, кул (күл). мечит, мәрјам, мурзак (мирзә), мердвен (нәрдиван), оба (оба), ор, сунгу (сүнкү), суук (сојук), сјујурду (сиври), сапун, сары, сарај, су (сув), сала, сал, салгир (салгыр), савлых (сағлыг), сол, сырт, тәкне (тәкнә), терек (дирәк), тип (диб), дағ, тав, тау, таш (даш), таз (даз), узун, үј (ев), фатма, үјшун, тахта, темеш, туз, чүкүк, тешик, тобе, тепе, тәпә, теп, чав, чокраг (булаг), чан, чума, чүлкә, чешмә, чонгар, хан, хајту, илур, илјас, исар (хисар, һисар, һасар) — (гала, истеһкам), ишун (үјшун), индал, әчки (кечи), әклиз (килсә), әски, јурт, јүз, јаман, јарыл, јени, шејтан, шејтан, шан (шән) вә с.

һаггында данышдығымыз топоформантлар Аккара, Акјар, Алтынтешик, Ајудағ, Бајдар дәрәси, Бахчи ели, Бештекне, Бештерек, Бијук Карасу, Демирчи, Газантап, Карагач, Канлы дәрә, Караулобы, Кизилкаја, Кулоба, Кушкаја, Сарысу, Сууксу, Тахталы-чами, Танлыоба, Тузла, Хансарај, Чобанкуле, Шанкаја, Әскијурт, Јүзоба вә башга чоғрафи адлар јарадыр.

Крым јарымадасындакы топоформантлар ичәрисиндә елә сөзләр вардыр ки, онлара Азәрбајчан топонимләри арасында, демәк олар ки, һеч раст кәлинмир, јахуд да чох надир һалларда тәсадүф едилир. Бунлара мисал олараг кермен (гала, истеһкам), узун (чај), баквал, бака (гурбаға), бакла (лобја), бедене (билдирчин), булганак (буланыг), бурунчуг (кичик гаја), чур-чур (шәлалә), сала (кәнд), ин (каһа), коба (каһа), киик, кыјык (вәһши, «Дәдә Горгуд»да кејик—чејран, чүјүр мә'насындадыр), атлама (јеримә, јериш), кош (көч), мелек (мәләк), мојнак (бәрзәк), чесме (чешмә), сандык, савлык, сағлыг, сиваш (палчыг), сунгу (сүнкү), тавли (дағлы), таз (даз), тајган (тазы), тарак (дараг), тархан, аир (ајры), тепесен (тәпә), тирке (миз, стол), хајту (кајтуп), хајтув—дөнкә, гајытма, эвәзетмә, учан, исар (хысаргала), хоба (каһа), чамны (шам ағачы битдији јер), чатыр (чадыр), тау, куле (гүллә), чекурча (чухур), шан (шән), әчки (кечи), јаман, јарылгач (хилас олмаг, баш дан етмәк, гәләбә, тәнтәнә), јауз (сәрт, чох көзәл, әнтигә) вә с. Бу формантлар өз әксини Алма-Керман, Аузен-Узен, Бакаташ, Бакла, Бештерек, Бинбашкоба, Булганак, Чаутепе, Чума-чами, Чур-чур, Кичик-Атлама, Мелакчесме, Опук, Савлыксу, Сандыккаја, Сиваш, Сунгусу, Тавел, Тракташ, Тырке, Учкош, Хан-чами, Хобатепе, Чамныбурун, Чатырдағ, Чокурча, Чүрүксу, Әчкидағ, Јаманташ, Јарылгач, Јаузлар кими чоғрафи адларда тапмышдыр.

Крымын түрк топонимләриндә бир чох етнонимләр дә вардыр: чонгар, темеш, салгыр вә ја салгир, гырх, кача, илур, ујшун, чангул, азак, кәбир, ајдар, ишук вә ја ујшун, герч вә с. Бунлардан «салгыр» «гырх» вә «кәбир» етнонимләри Азәрбајчанда Салер, Гырыглы вә Кәбирли топонимләриндә галыр.

Крым јарымадасынын түрк топонимләринин дәриндән тәдгигинә бөјүк еһтијач вардыр.

Түрк топонимијасынын арсалларындан данышаркән Чәнуб-шәрги Авропа өлкәләринин бә'зиләриндә, мәсә-

лән, Болгарыстан вә Мачарыстанда түрк мәншәли адларда тәдгиг олунмалыдыр.

Болгарыстанда вахтилә түрк топонимләри кениш јајылмышды. Бунун сәбәби орта әсрләрдә Болгарыстанын Османлы империјасына дахил олмасы иди. Сон јарым әср әрзиндә орада олан бир чох түрк топонимләри дәјишдириләрәк славјан (болгар) мәншәли топонимләрлә әвәз едилмишдир.

Биз Болгарыстанын турист хәритәси әсасында [Софија, 1977-чи ил] 32 түрк мәншәли топоним ашкар етмишик. Һәмин чоғрафи адлардан ашағыдакы топоформантлар мүәјјәнләшдирилмишди:—гајтан, гарға, гуру, шар, дуран, кулан (гулан), хачы (һачы), балик, ала, албан, аксак (ахсаг), камчи (гамчы) кан, ман, ган, пел (бел), голјам (гулам), чиф (чүт), топчи, есен (һәсән), кошар, бар, балкан, түнд, боз, омар (өмәр), галјам (гулам), махала (кәнд), сујујут (сөјүд), узун, ова (оба), харман (гала мә'насында), конуш (гонуш), ард, кыр (гыр), мә'дән, газан, човдар, баба, хан, дәрә, хисар вә с.

Јухарыда көстәриләп топоформантлар әсасән ојконим јарадан сөзләрдир.

Болгарыстанда һибрид мәншәли топонимләр дә вардыр. Онлара мисал олараг ашагыдакы топонимләри (әсасән ојконим вә гисмән һидроними) көстәрмәк олар: Аладжаман, Аксакова, Асенова, Ардино, Ардач, Арда, Баба, Балик, Барган, Балкан, Белипласт, Бозағын, Горенчифлик, Гајтаниново, Галјама, Гара Хитрико, Сујтија, Голјам, Горомик, Дерманчи, Драгала, Доспат, Дуранкулан, Дуранкулашко, Камчија, Казанлыг, Куришари, Крчали, Конуш, Канлышко, Мадан, Дјубенова, Махала, Мусејилова, Мүсәллаһ, Нови Хан, Ихтиман, Јесен, Омарчево, Јујутлијска, Тутракан, Узунбова, Хырманли, Нека, Хачи Димибр вә с.

Түрк мәншәли чоғрафи адлар Мачарыстанда, Југославијада вә Авропанын шәргиндә јерләшән дөвләтләрин әразисиндә дә вардыр.

Ј. Немет [1969] Мачарыстанда олан гыпчаг мәншәли ики чоғрафи адын етимолокијасыны изаһ етмишдир. Онлардан бири «картсаг» ојконимидир. «Картсаг» хакасларда, гырғызларда, чувашларда вә гыпчагларда шәхс адыдыр. «Картсаг» — «чөл (степ) түлкүсү» демәкдир. Чығатајларда «карсаг», татарларда «кәдәк», «гыса», «алчагбојлу» демәкдир. Ј. Неметин фикринчә, ола билсин ки, «карсаг» һәм дә тәхәллүс, шәхс ады демәкдир.

Чүнки түркдилли халгларда бир груп һејван ады—Арслан, Гаплан, Барс, Чанавар (Бечкем), Гурд, Буға, Довшан вә с. шәхс адлары кими ишләдилир.

Картсаг—куман мәншәлидир. Куманлар 1239-чу илдә монголлардан гачараг Мачарыстанын Бөјүк дүзүндә јерләшмишләр. Онларын бир групу Тисса вә Дунај чајлары арасында (Кичик Кумани) мәскунлашырлар. [*J. Немет*, 1969, *с.* 26].

J. Немет әдәбијјат материалларындан истифадә едәрәк јазыр ки, Барск-Бej (Уралла Емба арасында), Карсакпај (Чељабинскдән чәнуба, Илек чајы саһилләринә јахын), Карсак (Ногај рајонунун ады) адлы топонимләр мөвчуддур.

Мачарыстанда олан икинчи гыпчаг топоними «Дебретсен» ојконимидир. J. Неметин јаздығына көрә, Мачарыстанда Дебрезин вилласы адына 1235-чи илдә раст кәлинир. «Дебретсен» сөзү түркдилли халглар арасында бир нечә мә'нада ишләдилир. Онун фикринчә, «тебре»—«һәрәкәт етмәк», «тутмаг», «баш вермәк», «һәрәкәтә кәтирмәк», «тибрен»—«јелләнмәк» мә'наларыны верир. О, «Дебретсен» сөзүнү түрк дилләриндә екс мә'нада ишләдилән «Дурсун», «Турсун» вә «Тохтасын» сөзләри вә шәхс адларынын мә'насы илә мүгајисә едир.

ЧИН ТҮРКҮСТАНЫНЫН ТОПОНИМЛӘРИ

Чинин шимал-шәргиндә, Монголустан вә кечмиш Совецләр Иттифагы илә сәрһәдләнән әразидә Синтзјан Ујғур Мухтар вилајәти јерләшир. Бу әрази Түркүстандан күндоған тәрәфдә олдуғу үчүн ону Шәрги Түркүстан да адландырырлар. Һәмин вилајәтин әразиси 1,6 милјон км²-дир. 1982-чи илин мә'луматына көрә, Синтзјан Ујғур вилајәтиндә јашајан әһалинин (13,1 млн. нәфәр), демәк олар ки, 50 фаизи ујғурлардыр. Бурада ујғурларла јанашы газахлар, гырғызлар, чинлиләр, монголлар, дунганлар да јашајырлар.

Вилајәтин топонимләри башлыча олараг түркмән мәншәлидир. Буна сәбәб һәмин әразидә түрк халгларынын (ујғурлар, газахлар, гыргызлар) көклү әһали олмасыдыр.

Тарихдән мә'лумдур ки, Синтзјан-Ујғур вилајәтиндә ерамыздан әввәл биринчи миниилликдә түрк, Иран вә монголдилли халглар јашамышлар. Онлар һәм көчәри, һәм дә отураг һәјат кечирмишләр. Бурада јашајан ујғур-

ларын үмуми сајы 6430 мин нәфәр, газахларын сајы исә 980 мин нәфәрдир.

Хуанхе чајынын сол саһилиндә Алашан дағ силсиләси јерләшир. Онун ән уча зирвәси 3601 метрдир. Алашан түрк оронимидир. Гырғызыстанын шәргиндә Иссыккул көлүндән 2500 км шәргдә јерләшир. Һәмин дағ силсиләсиндәки гәрбә Алашан сәһрасы да вардыр. Чунгар дүзүнүн, Тәклә Мәкан сәһрасынын адлары да түрк мәншәлидир.

Дағ силсиләләриндән Монголустан Алтајы, Алтынтағ (5805 м), Куруктадағ зирвәләриндән Музтаг (7289 м), Улугмузтаг (7723 м), Богло-Ула (5445 м), Барун-Богдо (3957 м), Қарлытағ (4925 м) ујғур мәншәли оронимләрдир.

Јаркәнд, Қангар, Орхон, Аксу, Раскемдәрја, Гарагаш, Карамуран, Хотан, Черчен, Тарим, Урунгу, Кончәдәрја вә Гошун Нурчај, Улјунгур вә Баграш көлләринин адлары да өз мәнбәләрини түрк дилләриндән көтүрмүшләр. Бу һидронимләрин бә'зиси ејни заманда һәм дә ојконимдир (Кашгар, Хотан). Бу әразидә олан Турфан чөкәклијинин (154 м) вә ја Урумчи шәһәринин адлары да түрк мәншәлидир.

Чин Түркүстанынын чоғрафи адлары илә һәмин әразиләрдән 2500 км гәрбдә јерләшән Азәрбајчан чоғрафи адларынын паралелләри чохдур. Онлар (Гарагаш, Ағсу, Конгур вә с.) хүсуси тәдгигат објекти олмалыдыр.

XX әсрин орталарында Е. М. Мурзајев Синтзјан Ујғур вилајәтиндә апардығы елми тәдгигат ишләри нәтичәсиндә «Синтзјанын тәбиәти вә Мәркәзи Асија сәһраларынын формалашмасы» адлы [М., «Наука», 1966, 381 с.] әсәрини рус дилиндә јазмышды. Е. М. Мурзајевин Синтзјанын тәбиәтинә аид бу илк вә һәм дә санбаллы әсәринин сонунда «Гыса топонимик лүғәт» ады алтында [с. 336—357] мәзмунлу бир фәсил вардыр. Түрк топонимләринин вә халг чоғрафи терминләринин дәрин биличиси вә јорулмаз тәдгигатчысы Едуард Макарович Мурзајев әсасән Чин Түркүстаны топониминин ландшафтыны овуч ичи кими ачыг шәкилдә охучулара чатдырмышды.

Биз Е. М. Мурзајевин јухарыда ады чәкилән әсәринә истинад едәрәк Синтзјан Ујғур вилајәтинин топонимләри һаггында мә'лумат верәчәјик. Е. М. Мурзајевин бу әсәриндә топонимләрлә јанашы, әсасән Азәрбајчанда да раст кәлинән халг чоғрафи терминләри верилмишдир.

Онлар ашағыдакылардыр: аб, об (су, чај), ават (абад), ағыл, акан (акы, ахын, агын—су ахыны, чај), алд (алдыдакы—өн, өндә, габагда), алыш (бөјүк арх, канал, сујун төкүлдүјү јер—мәнсәб), арык (арх), беик (биик—јүксәклик, уча), вади (уади—алчаг јер, чөкәклик, дәрә, суахан јер), гоби (әкинсиз-бичинсиз дашлы сәһра), гол[1] (чај, булаг, мүвәггәти ахыны олан гуру јатаг), даван[2] (дава, даба—ашырым, тирә, јүксәклик, дағ), дәрја (бөјүк чај, кур сулу чај, дәрә), дашт, дешт (Иран дилләриндә ачыг сәһра, чөл, дүзәнлик), чангал (чәнкәллик—Тарим чајы дәрәсиндә ағачлы, коллу вә отлу кечилмәз јер), чилкә[3] (чүлкә—јарған, гобу, јатаг, јарғандан ахан чајчыг), дон (данг—тәпә, кичик тәпә, һүндүр тирә), гарасу (булаг, дурғун су, ахарсыз вә кичик батаглыг көл) јердә торпагда олан су, торпагда јер сују,[4] кернм (чајчыг, бахчадан ахан арх)[5], котан (кутан, кутун—һејванлар үчүн дам, пәјә), кыр (гыр—јүксәклик, јастан, јајлаг, алчаг дағын суајрычысы), лајсу (асылы маддәләрлә зәнкин олан ахын, дағлардан ахан лилли дашгын,[6] обчак (субасан јер, алчаг саһә, рүтубәтли вә алчаг чөкәклик, сучаг чәмәнлик), озтан (устан—бөјүк канал), саз (батаглыг, батаглашмыш саһә, рүтубәтли чәмәнлик, грунт суларынын үзә чыхдығы саһә, гарасу), сај (сајр—гуру чај јатағы, јарғандан ахан чајчыг, чај, чајлаг, сајлыг — дашлы сәһра), сатма (дахма, чадыр, казарма, һәрби мәктәб, һәрбчиләр еви), сырт (харич, заһир, кәнарда олан, сәрһәддән кәнарда узанан, арха, дағын үстү, дағын бели, уча јастанын үстүндәки дүзәнлик), таг (дағ), там (тамтамуј—дам ев), тау (дағ), топа (топе, депе, тәпә—зирвә, кичик јүксәклик) тохтакорум (тахта—корум—даш гәчирлији, чынгыллыг вә ја дүзән гәчирлик), чап (Алтынтагда дәрин јарған, чапылмыш јер, учурумлу јамач), чинг (чынг, шын—дик учурум, әлчатмаз, дағлыг әрази, гарлы чагсал—шор (сор)—шоракәт, вахташыры гурујан дузлу көл, јурт (кәнд, өлкә мүвәггәти јашајыш јери) вә ја-

[1] Гол чоғрафи термини Карагол, Кикичгол, Чонгол вә с. һидронимләрдә, чај сөзү мә'насында иштирак едир.

[2] Монгол сөзү олан «даван» чоғрафи терминини түркдилли халглар да ишләдирләр.

[3] Биз халг чоғрафи терминләринин јазылыш формаларыны әсасән Е. М. Мурзајевин әсәриндә олан шәкилдә вермишик. Лакин бизә мә'лум олан терминләрин орижиналы сахланылмагла азәрбајчанча олан јазылыш формаларыны да көстәрмишик,

[4] Е. М. Мурзајев јазыр ки, Балкандан Синтзјана гәдәр олан эра-

рык (јердә чат, дар дәрә) [*Е. М. Мурзајев*, 1966, *с.* 336—357].

Јери кәлмишкән дејәк ки, «ущелье» сөзү Азәрбајчан дилиндә үч сөзлә верилир (дар-дәрин дәрә). Түркдилли халгларын бир нечәсинин «јарыг» сөзүнү «ешел је» мә'насында ишләтдикләрини нәзәрә алараг биз азәрбајчанлылар да «дар-дәрин дәрә» чоғрафи терминини «јарыг» вә ја «јар» термини илә әвәз едә биләрик. Демәли, биз тәкнәвары дәрә, кең дәрә, дар дәрә илә јанашы, јарыг дәрә чоғрафи терминини дә билирик.

Чин Түркүстанында олан түрк мәншәли чоғрафи адларын јаранмасында иштирак едән топоформантлар ашағыдакылардан ибарәтдир: абад, ајран, акар (ахар чај), аг, сај, баш, су, таг (дағ), ала, әл, алтын, ата, шар вә ја шаар (шәһәр), алты, аман, афтаб (күнеј), арал (ада), арсан (аршан, арашан, Гафгазда—нарзан), арка (арха), арт (ашырым, Артуш—ашырымын о бири тәрәфи), ачат (ачыг), даба вә ја дабан (ашырым), ачи (ачы), ајаг (ашағы), гум, дәрја, јар, нор (ноһур), бостан, базар, дәрә, бај, бала, бар (кетмәк, бармаг), барлыг, баһан, бел, боча (мифик, варлыг, һејван), боро (бөјүк), тала, бостан, буғур (донгабел, чәп, учурум, бугра—богра—дәвә), булган, булун, бурул (чал, ағбаш), тогај (туғај), бурчум (әјри-үјрү, чыхынтылы), гоби (гобу), гјоз (дар), даклык (дағлыг), јети (једди), динар, или (калмыкча парлајан, ә'ла, нурлу), иртыш (дирсәк, әјри-үјрү), кара (гара), буран (боран), каш (даш, нефрит), сај, су, карга (гарға), карлык (гарлыг), гарға, керија (гәсәбә, шәһәр), кетмен (кетман), кенг (кең, енли), корум (чынгыллыг),, кок (сај), рабат (гала), конгур (мағара), кок (ку, көј), гуру, кутул (алчаг ашырым), кызыл, кумыш (күмүш), лүјүш (өлү), мазар (мәзар), мадјан (мејдан), мајли (јағлы), манас (гырғызларын епосу), марал, кент, мис, муз (буз), мынг (мин), уј (ој), карат (шам ағачы), пас (арха, алчаг, һүндүр олмајан),

---

зидә раст кәлинән «гарасу» сөзүндәки «гара» рәнк мә'насында јох, «јер», «торпаг», «гуру саһәси» мә'насында ишләдилир.

[5] С. Ј. Малова көрә (1961) Кашгар әтрафында олан Беш-Керим кәндинин ады Бешарх демәкдир. Гәрби Сибирин чәнуб-шәргиндә олан Шишкарым һидрониминдә олан «карим» («керим», «гарым») кичик арх, кичик чај демәкдир.

[6] Е. М. Мурзајевин «Лајсу» чоғрафи термини селин Шин чајынын сағ саһилиндә јерләшән Лајск кәнди адынын етимолокијасыны там ачыр. Лајск кәнд адынын сон «к» һәрфи «у» һәрфи илә әвәз олундугда онун илкин ады бәрпа олунур (Лајсу кәнди).

ничан от, јаш от, таја, ола билсин ки, бу сөз икинчи мә'-нада бичон(әк) демокдир, сары, саур (газахча атын тагыры) сејнек (сејнә мозалан), семиетај (јаглы), так-ла (Е. Тенишева көрә, торк етмәк, тулланмыш, атыл-мыш), мокан (тока—мокан—торк олунмуш мокан), тамчи (дамчы—Дамчылыбулаг), тарим (тарја-тарла, килән ер), таш (даш), курган (гурган, сүн'и тәпә), телли (чоп-суи, гудурган), азан (көл), терек (дирәк, говаг, голәмә агачы), тешик (дешик), тикенлик (тиканлыг, Азәрбај-ханда Тиканлы кәнди вә ја чајы), токсун (доксан), тон (дон, донмаг), торуг (моруг), туз (дуз), тумшук (бурун, чыхынты), Түркүстан, турфан (турпан—гәраркаh, таj-тахт, маликанә), уген (күчлү), улуг (бөјүк, али), чат (чатма, говушма, мәнсәб), урка (гарышыг, бир-биринин үстүнә топланмыш), гарыш-гуруш (гајалыг, дағлар), урумчи (урјум—ајрыча көлчүкләр), үч, ушаг (кичик), кан, тенгри (танры), хобук (коби—чај јатагы), хотан (јашајыш јери, ев), хутуби (хотухбај, хотукбиј — вар-лы), чакар (чахар—етноним), чарк (лык), чарх (лы), чарки (чархчы), чатыр (чадыр), чајан, чиге (чиге, чијә, көндир, чаты), чиглиг (чиј адлы от битән јер), чингиз (чинкиз), чингил (чынгыл), чөл (гум, чөл), чонкыр (әлчатмаз јүксәк даглыг), чункур (чухур), шахид (ша-һид), јулдус (улдуз), јанги (јени), хисар (гала), јантак (дәвәтиканы), кудук (гују), јаркөз (учурумлу, дар), ардаhг (дикјамачлы тәпә) вә с.

Е. М. Мурзајев гыса топонимик лүғәтиндә Синтзјан Ујғур вилајәтиндә 280-ә јахын чоғрафи адын изаһыны верминдир. Онлардан 130-а гәдәри түрк мәншәли топо-нимдир.

Ујғурустан өз кәләчәк топонимик тәдгигатчыларыны көзләјир.

РӘНК БИЛДИРӘН ҸОҒРАФИ АДЛАР

Космосдан алынмыш тәсвирләрә нәзәр салдыгда Јер күрәсиндә илк нөвбәдә габарыг көзә чарпан јашыл (мешәләр), мави (океан вә дәнизләр), боз (сәһра вә чөлләр), ағ (гүтб бузлаглары вә гарлы әразиләр) рәнкләр үстүнлүк тәшкил едир. Бу рәнкләрин мәнзәрәсиндә онлара көј гуршағынын башга рәнкләри дә гарышыр. Бунунла тәбиәтдә мүхтәлиф рәнк чаларлығы јараныр.

Инсанлар дүнјанын мүхтәлиф күшәләринә ад верәндә ән әввәл тәбиәтин өз рәнк чаларлыгларындан истифадә етмишләр. Ҹоғрафи адларын әмәлә кәлмәсиндә рәнк адларыны билдирән сөзләрин бөјүк ролу да бунунла изаһ олунур.

Ҹографи адларын јаранмасында рәнкләр хүсуси јер тутдуғундан биз бу гәбилдән олан адлары хромонимләр адландырмышыг. «Хромо» латын дилиндә «рәнк», «ним» исә «ад» демәкдир.

Түрк топонимләрн арашдырыларкән ашкар олунур ки, түркдилли халгларын топонимләрнндә, демәк олар, ејни сөзләр—гара, ағ, ала, сары, көј, гырмызы, гызылы, боз, гонур, јашыл, чал вә с. екс еднлмншдир. Бу, Азәрбајҹан топонимнјасы үчүн сәҹијјәвидир. Лакин гырмызы рәнклә бағлы јаранмыш ҹоғрафи адлара гыпчаг вә башга дил групуна дахнл олан халгларын јашадыгы јерләрдә раст кәлнимир. Онлар әсасән гырмызынын «гызыл» синониминдән истифадә етмишләр. Азәрбајҹанда гырмызы, гырмызылы, гызылы топонимјарадычы компонентләриндән чох кениш истифадә олунмушдур.

Азәрбајҹанда ағ рәнк билдирән сөз илә бағлы јаранмыш ҹоғрафи адлара Ағјохуш, Ағдағ, Ағтәрә, Ағчај, Ағгаја, Ағдәрә, Ағсу, Ағдаш, Ағкәднк, Ағтала, Ағчаарх, Ағтәрпаг, Ағбулаг, Ағбурун, Ағдам, Ағсал, Ағајаг, Ағчагошун вә с. мисал ола биләр. Үмумијјәтлә, Азәрбајҹанда «ағ» сөзү илә башланан 67 ҹоғрафи ад вардыр [бах: Изаһлы ҹоғрафи адлар луғәти, Бакы, 1960]. «Ағ» сөзү нлә јаранмыш ҹоғрафи адлара «бәнд», «булаг», «бурун», «гаја», «дағ», «дам», «су», «идарә», «јатаг»,

«кәдик», «чала», «көл», «нәһур», «сал», «тәпә», «чај», «чала» сөзләри гошулмагла күлли мигдарда чоғрафи ад јаранмышдыр. «Ағ»ла бағлы јаранмыш чоғрафи адлар ичәрисиндә етнотопонимләр дә вардыр (мәсәлән, Ағкөјнәк к.). «Ағ» сөзү илә башланан чоғрафи адларда истәр патронимик топонимләр, истәрсә дә антропотопонимләр јох дәрәчәсиндәдир.

Түрк дилләриндә «ағ» сөзү чохмә'налы олмагла хошбәхтлик, ишыглы, күнбатан (гәрб), әләсалма, ајдынлыг, јахшы, уғурлу, нис, чај, кејфијјәтли, истеһза кими ишләдилир. Буна мисал олараг дејәк ки, Ағ дәниз рәнкинә көрә дејил, Түркијәдән гәрбдә, күнбатанда јерләшдијинә көрә белә адландырылыр. Гара дәниз дә сујунун рәнкинә (гаралығына) көрә дејил, Түркијәдән шималда јерләшдијинә көрә белә адландырылмышдыр. Гырғызыстанда «ағ»ла бағлы 252 чоғрафи ад јаранмышдыр [бах: Словарь географических названий Киргизской ССР, Фрунзе, 1938, с. 13—21]. Онлардан 27-и Ак-сај, 23-ү Ак-суу, 9-у Ак-булак, 7-си Ак-жар, 4-ү Ак көл вә с. адлавыр. Бундан башга, Ак-баш (кәнд), Ак-бекет (кәнд), Ак-бел (ашырым), Ак-бешик (дағ), Ак-жол (кәнд), Ак-корган (кәнд), Ак-кум (дағ), Ак-кы (кәнд), Ак-кудук (кәнд), Ак-сарај (ашырым), Ак-толаа (кәнд) вә с. чоғрафи адлары да вардыр.

Демәли, «ағ» сөзүнүн сөз чаларлығы чох кенишдир. Азәрбајчан дилиндә олан һәр һансы бир сөзүн сөз чаларлығы шәхәләринин бүтүн инчәликләрини анчаг көзүнү ачыб һәмин дилдә данышан, өз ана дилиндән гида алмыш шәхсләр даһа дәриндән биләр. Она көрә элми әдәбијјатда рәнк билдирән «бојанимләр», «хромонимләр» (Б. Ә. Будагов) сөзләринин мә'наландырылмасы өзүнүн там дәринлијини тапа билмир. Һәјатда «ағ» сөзү мүсбәт вә һәм дә мәнфи мә'нада ишләдилир. Мәсәлән, «ағ», сөзү мүсбәт мә'нада «ағ јол» («јахшы јол»); уғурлу, хошбәхт («көрүм сәни ағ күнә чыхасан»), рәнк (ағ рәнк), гәрб (Ағ дәниз—Түркијәдән гәрбдә).

Көрүндүјү кими, «ағ» сөзү һәјата әсасән мүсбәт мә'на чаларлығы илә дахил олуб. Ағ сөзүнүн мәнфи мә'нада ишләндијини јадыма салырам. «Ағ» дедикдә—«етик нормалардан чыхмаг» («ағ еләмә»—һәддини ашма), «бу лап ағ олду», «кор олмаг» («көрүм ки, көзүн ағарсын», «көрүм ки, көзүнүн ағы да, гарасы да кетсин»), «гара күн» («бәхтәвәр башыма, ағ күнә чыхдым»), «јалан» («бу ағдан да ағдыр»), «дүшмән» («ағлар» вә «гырмы-

зылар»). «Ағлар» антоним («гаралар—ағлар») мә'наларында да ишләдилир.

Гырғызыстанда «ағ» топоним формантына бир сыра чоғрафи ад—јарадычы сөзләр гошулдуғда топоним јараныр. «Ағ» формантына гошулан сөзләрә бај, бајтал, бакшы, балтыркан, баш, башат, бејит, бекет, бел, бешик, богуз, босого, булан, булун, буура, дебе, жај, жар, жол, зоо, ичке, канчыгај, кашат, кол, колот, корган, кечкор, кел, кудук, кукыја, мојун, муз, огуз, елан, етек, сај, ууру, сарај, сөөк, суу, тајла, тал, талаа, там, татыр, таш, коро, терек, ташты, теке, тектир, гава, тоо, тоок, турпан, торпон, тебе, тебек, тер, тур, туур, түз, чабу, чал, чангал черек, чиј, чал, чоку, чукур, шор, шыјран вә с. мисал көстәрмәк олар.

Бу топонимјарадычы формантлары биз 1988-чи илдә Фрунзе шәһәриндә нәшр едилмиш «Словарь географических слов Киргизской ССР» адлы лүғәтдән көтүрмүшүк.

Азәрбајчанда «ағ» сөзү илә бирләшәрәк топонимјарадан формантлардан ашағыдакылары мисал чәкмәк олар: бәнд, булаг, бурун, гаја, даван, даг, дам, кәнд, даш, дәјирман, дәрә, јатаг, кәнд, көјнәк, көрпү, кәдик, кел, моллачал, нөһур, ојуг, oјаг, сал, су, тәпә, чај вә чала.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, Гырғызыстанда «аг» сөзү илә бағлы топоформантлар Азәрбајчанда олан топоформантлардан бирә үч дәфә артыгдыр. Гырғызыстанда олан «бај», «бајтал», «бел», «бешик», «жар» (чар, јарған), «гум», «огуз» вә с. топонимләр Азәрбајчанда јохдур. Азәрбајчанда олан бир нечә бангә топоформантлар Гырғызыстан топонимләриндә јохдур («көрпү», «кәдик», «сал», «нөһур» вә с.). Тәбиидир ки, чоғрафи адлар јарандығы заман вә мәкандан асылы олмагла етнонимләрлә вә тәбии шәраитлә бағлыдыр.

«Гара» сөзү чоғрафи адларын јаранмасында фәал иштирак едир. «Гара»—рәнк, бөјүк, бәдбәхтлик, пәһләван, чәһәннәм, ширин, јахшы, чиркин, шәр, зүлмәт, кејфијјәт, јарарсыз, күчлү, гаралты, тәһгир, фәрг, көзәл, дүшмән, истеһза, ганмаз, сон һәдд шимал вә с. билдирир.

Чоғрафијада «гара» рәнк мә'насында даһа чох ишләнир. Бурада әсасән сүхурларын вә ја чај сујунун рәнки әсас көтүрүлүр. Гарадағ, Гарабағ, Гарабоғаз, Гарагаја, Гарадаш, Гарачај, Гаракөл, Гарајохуш, Гарабөрк, Гарабурға, Гарајазы, Гарајер, Гараархач, Гарабулаг,

Гаранлыг ашырымы, Гарагузеј, Гарагышлар вә с. Азәрбајчанда «гара» сөзүнүн иштиракы илә 114 чоғрафи ад јаранмышдыр [*В. И. Савина, с.* 62—70].

Гарачајла паралел Агчај да ахыр. Лакин Гарачајын мәнбәји әсасән килли шистләрдән, гумдашларындан тәшкил олунмуш Баш Гафгаз силсиләсинин гузеј јамачындан (јүксәк дағлыг әразидә) башлајыр. Агчајын мәншәји исә орта дағлыг зонада мешә вә чәмәнлә өртүлмәклә әһәнк дашлары вә килли сүхурларын јарандыгы әразидә јерләшир. Ади вахтларда Агчајын сују шәффаф, Гарачајын сују исә буланыг олур. Јағышдан сонра Гарачајын сују кәскин буланараг гара рәнкә чалыр.

Гарагаја (Гах рајону) дагы исә анчаг јуранын зүнд гара рәнкли килли шистләриндән јаранмышдыр.

Јағыш заманы буланан бә'зи чајлара Буланыгсу (Күмрүкчај һөвзәси) адыны вермишләр. Әслиндә јүксәк дағлыгдан башлајан бу чајын да адыны Гарачај вә ја Гарасу адландырмаг оларды. «Гара» сөзү суја тәтбиг едиләндә бурада сујун рәнки нәзәрә алыныр. Гара су ичмәјә јарарсыз, мә'дә-багырсагда ағры верән су кими гәләмә верилир. Гара сулар балыг јетишдирмәк үчүн дә јарарлы дејилдир. Бу суда һәлл олунмуш оксикенин фаизи чох аз олур. Гарасу, Гарабулаг пис су мә'насындадыр. Ону да дејәк ки, Гарачај дедикдә сујун кејфијјәти јох, онун буланыглыг дәрәчәси нәзәрдә тутулур. «Гара» илә јаранмыш чоғрафи адлар ичәрисиндә тајфа, тирә вә нәсил адлары билдирән топонимләр дә вардыр. Гарабағлы, Гарагојунлу, Гарадағлы, Гарадонлу, Гаразымлы, Гарабөрк, Гарамәммәдли, Гаратиканлы, Гараханбәјли, Гарачәмирли вә с. мисал чәкмәк олар. «Су» илә бағлы (Гарасу) алты, «чај» илә бағлы (Гарачај) једди, «буланыг»ла бағлы беш (Гарабулаг), «көл» илә бағлы дөрд, «даг»ла бағлы једди (Гарадағ) чоғрафи ад вардыр. Бундан башга, «дәрә», «дәһнә», «тәпә» илә, «гуш»ла, «чала», «чухур»ла бағлы бир чох чоғрафи адлар јаранмышдыр.

Азәрбајчанда Гарабағ, Гарабағлар (Шәрур вә Кәнчәдә), Гарабағлы (Ағчагабул) кәндләри вардыр. Гарабағ чоғрафи ады илкин вә ән гәдим олмагла, һәм дүзәнлик (Гарабағ дүзү), һәм дә дағлыг әразиләри (Дағлыг Гарабағ, Гарабағ, Гарабағ јајласы, Гарабағ силсиләси) әһатә едир. Тәдгигатчылара көрә Гарабағ етнонимдир. Буну ән чох Г. Ә. Гејбуллајев исрар едир.

Азәрбајчанда «гара» сөзүнүн иштиракы илә бир чох чоғрафи ад јаранмышдыр. Онлар форма вә мәзмунча

бир-бириндән кәскин фәргләнир. «Гара» сөзү әсасында бир сыра етнонимләр әмәлә кәлмишдир. Топладығымыз етнотопонимјарадан лексик ваһидләр ашағыдакылардыр: дүзлү, долаг, чадмирли, балдыр, казымлы, бөјрәк, чанлы, папаг, чапар, галпаг, бучаг, бојун, бојунлар, боғаз, јусифли, дәмирчи, дырнаг, дәмирчиләр, гуллар, гаплыг, көз, көзлү, чамалар, коса, гуртлу, бағлы, бағлылар, оглан, мәрјәмли, лар, һәсәнли, хыдыр, кишиләр, мусалы, баба, баггал, буруч, вуз, гочалы, ханлы, ман, нуј, манлы, ханбәјли, ханчаллы, сучу, мәммәдли, донлу, гашлы, пиримли, гојунлу, папагчыг, зејналлы, саггал, саггаллы, бөлүк, тачлар, чаллы, аллар, көвсәрли, унч, гаш, јарха, гашлы, бајрамлы, сүлејманлы, башычорлу, вәлли, дағлы, бам, пәтә, буғлар, кәримли, ханлы, чаллар, шыхлы, дејин, текин, коллу, кәнд. «Гара» сөзүнүн иштиракы илә бир нечә адлар — оронимләр, һидронимләр, фитотопонимләр вә зоонимләр јаранмышдыр. Онлар ашағыдакылардыр: дағ, дәрә, тәпә, чај, кәллү, су, көллүк, көл, поһур, јар, јер, булаг, дәниз, мешә, ашырым (гаранлыг), тахта, чан, чинар, гамыш, торпаг, дөггаз, даш, мал, ағач, ағачлы, ағачлыг, чала, чухур, дәһнә, тала, јазы, јајлаг, архач, јатаг, мешә, гаја, арх, сугумлаг, гузеј, јер, бағ, бағлар, дағбулаг, јери, гала, күллүк, сучумлуг, чајчәк.

Гара рәнклә баглы башга бир груп чографи ад Ирандилли халгларын мәскүн олдуғу әразиләрдә дә вар. Бир нечә топоним Сијаку (Гарадаг) адланыр (Астара р-ну, Сумгајыт). Сијәзән шәһәринин ады да «Гара гадын» мә'насыны верир. Онлардан 35-и Қарасу—Гарасу адланыр. Қарааргa (ашырым), Караалма (кәнд), Қарабулаг (ашырым), Карагул (силсилә), Қара гушхана (ашырым), Карабаш (даг), Қарабалта (дағ), Қаражајло (чај), Қаражылгајчај, Қаракабак (кәнд), Қаракамар (силсилә), Қаракол (дәрә), Қаракус (дағ), Қаракыр (даг), Каракыз (ашырым) вә с. мисал көстәрмәк олар [Словарь географических названий Киргизской ССР, 1988, *с.* 98].

Гејд етдијимиз кими, «гырмызы», «гызыл» сөзләри әсасында јаранмыш чоғрафи адлар Азәрбајчанда кениш јер тутур. Азәрбајчанда гырмызынын синоними гызылдыр. Гызыл рәнк билдирән надир һалда гызыл (әлван метал) мә'насыны верир.

Азәрбајчанда Гызылбоғаз, Гызылча, Гызылбәрә, Гызылгаја, Јарудағ («јару» ләзки дилиндә «гырмызы» де-

мəкдир), Гызылбаш, Гызылноһур вə с. чоғрафи адлар вардыр.

Бу гəбилдəн олан чоғрафи адлардан 24-ү «гызыл» сөзү, 5-и исə «гырмызы» сөзү əсасында јаранмышдыр. «Гызыл» сөзүнə «ағач», «ван», «чај», «боғаз», «булаг», «бурун», «гаја», «дағ», «даш», «ноһур», «јурд» сөзлəринин бирлəшмəсиндəн чоғрафи адлар јаранмышдыр. Лакин «гырмызы» сөзүнə ојконимə хас олан «базар», «гəсəбə», «кəнд» сөзлəринин бирлəшмəсиндəн бир нечə чоғрафи ад (Гырмызыбазар, Гырмызыгəсəбə, Гырмызыкəнд, Гырмызыкөл вə с.) јаранмышдыр.

Азəрбајчанда «гызыл» вə «гырмызы» əсасында јаранмыш чоғрафи адларын $^1/_6$-и «гырмызы», $^5/_6$-и исə «гызыл» компонентлəри əсасында јаранмышдыр. Демəли, Азəрбајчанда «гызыл» вə «гырмызы» əсасында јаранмыш чоғрафи адлар үмумтүркдилли халгларын тə'сириндəн кəнарда гала билмəмишдир. Башга сөзлə, дејилəн əсасла јаранмыш чоғрафи адлар ичəрисиндə «гызыл» апарычы, «гырмызы» исə табели характер дашымышдыр.

Башга рəнк адлары кими «кызыл» рəнкиндəн јаранмыш чоғрафи адлар Гырғызыстанда чохдур. Бурада «кызыл»ла бағлы 136 топоним вардыр. Мəсəлəн: Кызыл-ај (кəнд), Кызыл-алма (ашырым), Кызыл-арык (кəнд), Кызыл-бел (ашырым), Кызыл-булак (кəнд), Кызыл-жар (кəнд), Кызыл-көл (көл), Кызыл-күнчој (чај), Кызыл-ešимə (кəнд, ешмə—дүзəнлик демəкдир) вə с. [с. 127—132].

«Сары» илə башланан чоғрафи адлара «баба» (Сарыбаба), «баш» (Сарыбаш к.), «булаг» (Сарыбулаг к.), «гамыш» (Сарыгамыш к.), «дағ» (Сарыдаг к.), «даш», «дəрə» (Сарыдəрə к.), «јал» (Сарыјал д.), «јохуш» (Сарыјохуш д.), «су» (Сарысу ч.), «чухур» (Сарычухурбашы д.), «сарымсаг» (Сарымсаглы дағы) вə с. мисал ола билəр. Сарыҹанлы (кəнд) вə Сарыҹалылар етнонимдир.

Азəрбајчанда «сары» рəнки билдирəн сөзə бирлəшəн топоформантлар баба, баш, булаг, бога, гамыш, дағ, даш, дəрə, јал, јохуш, су, ханлы, чухур, башы, чанлы, ҹанлылар, ча, шкел, шен вə дəрəбашы кими сөзлəрдəн ибарəтдир. Бундан башга, «Сарал» адлы чај голу вə ејни адлы чај вардыр.

Гырғызыстан чоғрафи адларында «сары» сөзүнə бирлəшəн баш, арын, бел, белес, булак, булун, бее, дебе, каз, жазы, жон, кјмек, гамыш, канды, кашка, могам,

кмогол, кеј, кол, көлет, коо, сај, кунгај, кыр, сејид, согат, суу, талаа, таш, тектир, тологој, тер (тер), гат, чашма, челек, чычкан кими формантлардыр.

Гырғызыстанда «сарыбулаг» адлы һидроним чох олдуғу һалда, Азәрбајчанда чәми бир-икидир. Ејни сөзләри сарыгамыш, сарыкүнеј, сарытор топонимләри һаггында да демәк олар. Үмумијјәтлә, рәнк билдирән топонимләрин һәр биринә аид јаранмыш чоғрафи адлар Азәрбајчана нисбәтән бирә он артыгдыр.

Гырғызыстанда «сары» илә башланан 112 чоғрафи ад вардыр. Бураја Сарыбел, Сарыбулак (бу адда 28 булаг вардыр), Сарыкамыш, Сарыкашка, Сарыкөл, Сарыкыр, Сарысу, Сарыташ вә с. адлар дахилдир [б а х: Словарь географических названий Киргизской ССР. 1988, *с.* 157—160].

Азәрбајчанда «ала» рәнк ады билдирән чоғрафи адлар да вардыр. «Ала» сөзү илә јаранмыш топонимләр, адәтән, дагын вә ја һәр һансы бир чоғрафи објектин үмуми көркәминин мешәдән, чәмәндән, гајалыгдан, мүхтәлиф рәнк чаларындан кәскин фәрги (контраст) олан чоғрафи адлара верилмишдир. Азәрбајчанда Алагаја (зирвә), Аладаш (дағ), Алабашлы (дәмирјол стансијасы) вә башга чоғрафи адлар јајылмышдыр. Алабашлы етнонимдән јаранмышдыр.

Орта Асијада, хүсусилә Газахыстанда олан ири дағ системләри Ала-тау адланыр. Гырғызыстанда «ала» илә јаранмыш 14 чоғрафи ад вардыр [*с.* 22]. Бурада Алаарча (чај), Алабаш (кәнд), Алабел (ашырым), Алабуга (чај) вә с. чоғрафи адлар вардыр. Гырғызыстанда Алабаш—Алазирә, Алабел—Алаашырым, Алаарча—Алаардыч мә'насыны ифадә едир.

Азәрбајчанда «ала» сөзү илә јаранмыш чоғрафи адларын топоформант һиссәсинә «башлы», «гаја», «даш», «кол», «көзмәзрә», «көлләр», «чики», «ша», «шар» дахилдир. Гырғызыстанда исә «ала» сөзү илә јаранмыш чоғрафи адлара «арча», «баш», «бел», «буга», «бука», «көл», «мүдүк», «мојун», «машын», «тулун», «шан» кими топоформантлар дахилдир.

Рәнк билдирән «чал» сөзүндән дә Азәрбајчанда бир нечә чоғрафи ад јаранмышдыр. Чалајыр (Лачын рајонунда сыра дағлар), Чалдағ (Товуз рајонунда зирвә, һүндүрлүјү 544 м.), Чалдаш (Оғуз рајонунда зирвә, һүндүрлүјү 3437 м.), Чаллы (Зәрдаб рајонунда кәнд), Чалыкөл (Хочавәнд) вә с.

Гырғызыстанда «чал» рәнки илә бағлы 11 чоғрафи ад—Чал-Кујрукчај чоғрафи ады вә с. (Ош вилајәти) вардыр.

Азәрбајчан топонимијасында «көј» рәнк кениш јајылмышдыр. Көј рәнклә әлагәдар олараг әсасән даг (ороним) вә су (һидроним) адлары јаранмышдыр. Көллә бағлы дөрд, тәпә илә бағлы беш, чајла бағлы үч чоғрафи ад әмәлә кәлмишдир. Ики јашајыш мәнтәгәсинин ады Көјләрдир (Шамахы рајону). Онлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн Көјләрдүз вә Көјләрдағ адландырмышлар.

Көј ады илә бағлы түркдилли халглар арасында етнотопонимләр дә вардыр. Көјчә көлүнүн (индики Севан) вә Көјчә маһалынын ады да көј рәнклә әлагәдар јаранмышдыр.

Јашыл сөзү илә бағлы јаранмыш чоғрафи ад Азәрбајчанда јох дәрәчәсиндәдир. Буна сәбәб, көрүнүр ки, көј рәнкин јашыл рәнкә синоним олмасыдыр.

Түркдилли халгларын јајылдығы әразиләрдә «гонур» рәнкини билдирән чоғрафи адлара аз раст кәлинир. Азәрбајчанда исә гонурла әлагәдар јаранмыш чоғрафи ад чох надирдир. Даһа доғрусу, мәнә чәми ики чоғрафи ад мә'лумдур. Онларын бири микротопонимдир (Гонур), икинчиси исә Кәлбәчәр рајонунда Конгур дағыдыр (2770 м).

Көј сөзүнү билдирән топонимләр көј—сәма вә битки рәнки илә бағлы олдуғундан онларын мәзмун даирәси чох кенишдир. Көј рәнк сәма рәнкидир, көј—чәмән, от рәнкидир. «Көј» ејни заманда «хәстәлик», «ган гаралығы» рәнкдир («ушаг көмкөј көјәриб»). Көј ејни заманда сујун (дәниз, көл, чај, ноһур, океан) рәнкини өзүндә экс етдирдијиндән онлара һидронимләрдә тез-тез раст кәлинир. Азәрбајчанда «көј» рәнки илә говушуб чоғрафи ад јарадан топоформантлар «әлик», «әм», «көл»-«ләр», «дағ», «тәпә», «чај», «дәрә» кими компонентләрдән ибарәтдир.

Гырғызыстанда «көј»лә бағлы топоформантлар («көј»)—«булаг», «жолу», «кәнд», «сары», «суу», «таш» кими компонентләрдән ибарәтдир. Көјлә бағлы јаранмыш топонимләр һәр ики республикада чох мәһдуддур. Онларын сајы 7—8-дән артыг дејилдир.

Азәрбајчанда «боз» рәнки илә бағлы јаранан чоғрафи адлар да кениш јајылмышдыр. «Боз» рәнки мәнфи мә'нада да ишләдилир («сән боз адамсан», «көрүм ки,

сәнин көзләрин бозарсын», биринчи мә'нада инсанын кобудлуғуна, икинчи һалда исә кор олмасына ишарәдир). Чоғрафијада «боз» рәнк билдирән сөз, сәһра, јарымсәһра, чөл вә мешә-чөл ландшафтынын кениш јајылмасы вә она мүвафиг олараг «боз» мәнзәрәнин јаранмасы илә бағлы топонимләрин мејдана кәлмәсидир. «Боз» сөзү илә бағлы мүшаһидә едилән топоформантлара «ағыл», «ајран», «дан», «јер», «алаганлы», «бинә», «даған», «күнеј», «лу» кими сөзләр дахилдир.

Гырғызыстанда «боз»ла бағлы 28 чоғрафи ад мөвчуддур. Топоним јарандығы сөзләрә «адыр», «ајғыр», «алаташ», «алды», «бармак», «бешик», «булун», «тоо», «жалпак», «жар», «караган», «кыр», «ај», «тепе-сај», «текдир», «учук—ашуу», «чылкап» кими топоформантлар дахилдир.

Гырғызыстанда «гашга» рәнки илә јаранан 62 чоғрафи ад вардыр. Бураја «баш», «лак», «кыштаг», «махалла», «суу», «терек», «тор» кими топонимјарадан сөзләр дахилдир. Азәрбајчанда исә «гашга» илә јаранан чоғрафи ад бир-икидән артыг дејилдир (Гашга—кәнд вә чај ады).

Азәрбајчанда Алабашлы, Алагурмаг, Алакөзмәзрә вә Алакөл ојконимләриндән башга «ала» сөзүнә говушан «гаја», «даш», «көлләр», «чики», «ша» вә «шар» сөзләриндән оронимләр вә һидронимләр јаранмышдыр.

«Гонур» рәнки, адәтән, ејни рәнкә малик олан релјефин елементләринә аиддир. Бу рәнклә бағлы чоғрафи адлар әсасән ејни рәнки өзүндә әкс етдирир. Азәрбајчанда гонурла бағлы бир ороним Гонур дағы (2770 м) ады (Кәлбәчәр рајону) илә мә'лумдур. Гырғызыстанда гонурла бағлы 11 чоғрафи ад (Оғуз, Олан, Тебе, Чоху вә с.) вардыр. Конгур бузлу мағарасы (Перм вилајәти) ејни мә'налыдыр.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, рәнк билдирән чоғрафи адларын тәдгиги елми вә әмәли чәһәтдән хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Јарымсәһра вә гуру-чөл ландшафты әразисиндә боз рәнкли саһәләр, хүсусилә дағлар тез-тез көзә чарпыр. Бунунла әлагәдар олараг боз рәнклә бағлы јаранмыш чоғрафи адлара Бозгылдағ, Бозајран минерал булағы, Бозаран вә ја Бозјер тәпәси, Боздағ (бу адда он даг вардыр) вә Бозлу мисал ола биләр. Боз дагларын үмуми көрүнүшү Кәчәлдаг вә ја Аладағларын үмуми көрүнүшүнә јахын олур.

ТОПОНИМЛӘРИ ГОРУЈАГ

Сон јарым әсрдә әтраф мүһитин чиркләнмәси илә әлагәдар олараг еколожи бөһран јаранмышдыр. Бу еколожи фәлакәтин вә белә демәк мүмкүнсә, еколожи сојғырымынын әтраф мүһитә мәнфи тә'сирини бир гәдәр зәифләтмәк мәгсәдилә дүнјанын мүхтәлиф јерләриндә горуглар вә ја јасаглыглар јарадылмышдыр. Инди артыг сөһбәт биосфер горуглары јарадылмасы зәрурәтиндән ҝедир. Демәк, бәшәријјәт әтраф мүһити, дахилиндә мөвҹуд олдуғу тәбиәти шикәст едә-едә ејни заманда, онун ајры-ајры надир објектләрини, төкраролунмаз мәнзәрәли саһәләрини горумаг мәҹбуријјәти гаршысында галмышдыр. Бунлар океанда дамла мәсәләсини хатырлатса да, јенә дә һәр һалда, инсанын тәбиәтә бәнзәри, һуманист гајғысыдыр. Башга ҹүр ола да билмәз. Инсанын өзү тәбиәтин тәркиб һиссәсидир вә өзүнүн, ҝәләҹәк нәсилләрин нормал һәјатыны тә'мин етмәк үчүн дүшүнмәлидир.

Инсанларын тәбиәтә гајғысынын тәркиб һиссәләриндән бирини ҹоғрафи адлар—топонимләр тәшкил етмәлидир. Ҹоғрафи ад тарихи сәнәд, лингвистик факт вә демәк, мәдәнијјәт абидәси олдуғундан мүгәддәсдир, тохунулмаздыр. В. А. Никоновун дедији кими, көврәк сөзләр топонимләрдә гранитләшмишдир. Дашлашмыш ҹоғрафи адларда халгымызын тарихи кечмиши үјумушдур

Әҝәр биз ҹоғрафи адлара тарихин көһнә вә бахыб әиләры тарихи фонда ојатсаг, гәдим ҹоғрафи адлар— Азәрбајҹан, Нахчыван, Шамахы, Гәбәлә, Бејләган, Кәнҹә, Шамхор, Тәртәр, Ширван, Гарабағ, Муған, Мил баш галдырараг низами орду кими торпағымыза ҝөз дикмиш намәрд гоншуларымыза ҹаваб верәҹәкләр ки, бу торпағын саһиби илк нөвбәдә елә бу торпагда јашајанлардыр. Бу торпагда јашајанлар исә улу әҹдадлары түркләр олмуш азәрбајҹанлылардыр.

Демәли, ҹоғрафи адлар нә гәдәр сабит олса, торпаг үчүн, торпаг үзәриндә јашајанлар үчүн бир о гәдәр дә хејирлидир. Торпағын үзәриндә јаранмыш топонимләр торпаға, вәтәнә дајагдыр, торпағын, вәтәнин бир нөв горујуҹуларыдыр. Одур ки, торпағы топонимләрдән, топонимләри торпагдан ајырмаг, о торпагда јашајанларын өзләрини торпагдан ајырмаг демәкдир. Әли торпагдан узаглашанлара аҹлыг, ајағы торпагдан үзүләнләрә вә-

тәнсизлик, дили доғма чоғрафи адлардан мәһрум оланлара исә ғүрбәт гисмәт олур.

Әсримизин 50-чи илләриндә Антарктиданын тәдгиги мәгсәди илә е'лан едилмиш кеофизика илиндә Гәрб дөвләтләри кечмиш ССРИ алимләринин тәдгигатларда иштирак етмәсинә манечилик төрәдирдиләр. ССРИ Антарктиданы тәдгиг етмәк һүгугунун мүдафиәси мәгсәди илә орадакы славјан мәншәли чоғрафи адлара, онларын ачылышында ролу олмуш рус сәјјаһларына истинад етди.

Ермәниләр «Гарабағ» топонимнинин дил мәнсубијјәтинә көрә Јухары Гарабағы өзләрининки саја билмирләр вә она көрә Артсах топониминдән бәрк-бәрк јапышмышлар. Амма өзләри дә јазырлар ки, «Артсах» ермәни сөзү дејил, чүнки һәлә ер. әввәл VIII әсрдә, ермәниләр тарих сәһнәсинә чыхмамышдан әввәл Урарту мәнбәләриндә Урарту чарларынын Ардах, Адах, Уртех адлы өлкәјә һәрби сәфәрләриндән данышылыр. Демәк, «Артсах» ермәни сөзү дејил.

Чоғрафи аддан истифадә едәрәк торпаг әлә кечирмәк истәјәнләрин кимләр олдуғундан вә онларын һансы игтисади һәрби күчә малик олмасындан да чох шеј асылыдыр. Мәсәлән, инкилисдилли халглар сон беш јүз ил әрзиндә Австралија гитәсини, Шимали Американы (АБШ, Канада) тутмушлар. Онлара көзүнүн үстүндә гашын вар дејән олмајыб.

Дөври мәтбуатда республикада чоғрафи адлар ландшафтынын дәјишдирилдији барәдә чохлу сөһбәт кетмишдир. Биз бу јазыда чоғрафи адларын еколожи шәраитини јахшылашдырмагдан вә топонимләри бирдәфәлик горумаг үчүн Гырмызы китабын јарадылмасындан сөһбәт ачачағыг.

Г. П. Смолитскаја јазыр ки, һәр һансы бир чоғрафи ад тарихидир вә о, һәр бир халгын мәдәнијјәт абидәсидир. Бу фикри дикәр тәдгигатчылар да сөјләмишләр.

Чоғрафи адларын әсассыз вә јерсиз дәјишдирилмәси адамларын әһвали-руһијјәсинә чох пис тә'сир едир. Сон 70 илдә чоғрафи адларын тарихилијинә, мәзмунуна вә ја мәдәнијјәт бахымындан әһәмијјәтинә вармадан онлары дәјишәрәк партија вә дөвләт хадимләринин, јазычыларын, алимләрин адларынын верилмәси өлкәдә олан чоғрафи адларын еколожи шәраитини корламышдыр.

Е. М. Мурзајев һесабламышдыр ки, кечмиш ССРИ-дә Киров адына 150, Калинин адына 100, Кујбышев адыны

дашыјан 40 чоғрафи мәкан вардыр. Һәлә бураја онларын шәрәфинә адландырылмыш јүзләрлә колхоз, совхоз вә с. дахил дејилдир. Анчаг Ленинград шәһәриндә вә онун шәһәрјаны гәсәбәләриндә Пушкин адына алты күчә вардыр. Русијанын тарихи әһәмијјәтли бир чох мәдәнијјәт мәркәзләри олан чоғрафи адлар да јени верилмиш чоғрафи адлар пәрдәси алтында көрүнмәз олмушду; мәсәлән, Петербург (Петроград)—Ленинград, Нижни Новгород — Горки, Самара — Кујбышев, Акмолинск — Селиноград адлы алтында итиб-батмышды. Гырғызыстан пајтахтынын Бишкек адыны Фрунзе илә вә ја Газахыстанда Аулие-Ата шәһәринин Чамбулун ады илә әвәз едилмәси о дөврүн гәбаһәтләриндән иди.

Азәрбајчанда сон ики әср әрзиндә Кәнчәнин каһ Јелизаветпол, каһ да Кировабад адландырылмасы халгын һаглы е'тиразына сәбәб олмушду. Доғма шәһәримизин гәдимлијини сүбут едән Кәнчә чоғрафи адынын һәјата гајтарылмасы бөјүк һадисәдир. Нөвбә илә бир чох башга топонимләрин өз әввәлки гәдим тарихи адлары да бәрпа едилир. Һамыја ајдын олмалыдыр: Совет һакимијјәти илләриндә нә гәдәр чоғрафи ад дәјишдирилмишсә, һамысы бәрпа едилмәлидир.

ТОПОНИМИК ӘФСАНӘЛӘР

Јер күрәсиндә олан әсас ландшафт гуршаглары һәмин әразидә јашајанлар үчүн ади, тәбии әрази кими көрүнүр. Екваториал, тропик, сәһра, вә ја тајга, тундра мәнтәгәләриндә доғулан, боја-баша чатан инсанлар үчүн доғма тәбиәт ади јашајыш јеридир. Лакин бир ландшафт типи әразисиндә (мәсәлән, сәһра) јашајан инсанлар дикәр ландшафт типи (мәсәлән, тундра) дахилиндә јашајан инсанлары кечмишдә сеһрли бир аләм һесаб едибләр. Тәбиидир ки, сәһра адамына тундра сеһрли бир аләм кими көрүнүр. Хүсусилә, әлчатмаз, башы һәмишә гарлы-думанлы дағлар нә исә адамлара фөвгәлтәбии јерләр кими көрүнмүш, онларда ваһимә вә горху јаратмышдыр. Она көрә дә дағлар сирли бир дүнјаја чеврилмиш, һаггында мүхтәлиф әфсанәләр, рәвајәтләр јаранмыш, онлара ситајиш едилмишдир. Елә буна көрә дә русларда «ағыллы адам дага кетмир, дағы әтәк һиссәдән доланыр»—кими аталар сөзү јаранмышдыр.

Бир сыра халглар узаг кечмишдән башлајараг дағлары илаһиләшдирмишләр. Е. М. Мурзајевин [1973, с. 41] јаздығына көрә, монголлар бир чох дағ адларына «бог-

до» сөзү гошмушлар, (Богдо-Ула, Ихе-Богдо, Бага-Богдо, Гурван-Богдо, Тсасду-Богдо, Тсаган-Богдо вә с.). Монголча «богдо» (гәдим фарсларда «бага», славјанларда «бог») «илаһиләшдирилмиш», «мүгәддәсләшмиш», «мүгәддәс» мә'насындадыр. Үмумијјәтлә, дағларын мүгәддәсләшдирилмәси мүсәлман, буддист, христиан динләринин јајылдығы әразиләрдә дә кениш мүшаһидә едилир. Өзү дә дағлара ситајиш индики бөјүк динләрин јаранмасындан чох-чох әввәлләрин, инсанларын ибтидаи ичма шәклиндә јашадығы дөврләрин мәһсулудур. Гәдим јунанларын Олимп дағына ситајиши (күман едирдиләр ки, аллаһлар, о ҹүмләдән Зевс бу дағын зирвәсиндә јашајыр) вә онун шәрәфинә кечирдикләри идман јарышлары «Олимпија ојунлары» ифадәсиндә инди дә галыр. Гәдим һиндлиләрдә һималај мүгәддәс дағдыр. Белә мисаллар чох чәкмәк олар.

Е. М. Мурзајев гејд едир ки, монголлар кечмишдә кәнардан кәлмиш адамларын јанында мүгәддәс һесаб етдикләри дағларын адыны дилләринә кәтирмәздиләр. Онлар белә күман едирдиләр ки, әкәр һәр һансы бир адам мүгәддәс дағын адыны чәкәрсә, дағларын руһу күнаһкарларын шәхсән өзүнә, аиләсинә вә мал-гарасына бәдбәхтлик кәтирә биләр. Буна көрә дә монголлар кәнар адамларын јанында мүгәддәс дағларын әсл адлары әвәзинә анҹаг бир сөз ишләдирдиләр ки, о да «Хајрхан» (хејирхан) сөзү иди. Буна көрә дә бир нечә дағын ады Мунх-Хајрхан, Хајрхан-Дулан, Хајрхан-Ула кими адландырылмышдыр [*Е. М. Мурзајев*, 1973, *с.* 42]. Етнографијада буна анимизм дејилир. Бу ибтидаи ичма динә көрә дағларын да руһлары (јунанча руһ «анимус» адланыр) вардыр вә вахташыры бу руһлара гурбанлар кәсирдиләр.

Е. М. Мурзајевин јаздығына көрә, гәдим Елладада јолчулар јол кедәркән дағларын әтәјиндән даш көтүрәр, һәмин дашлары зирвәјә галдырар, орада ојуг гурардылар. Монголустанда белә даш галаглары «оба» (Азәрбајҹан дилиндәки «оба» сөзүнүн көкү дә бурадандыр) адланарды. Азәрбајҹанда јолбоју гурулмуш даш галагларына ојуг дејирләр. Ојуглардан ики аиләнин, јахуд ики кәндин әкин саһәләринин сәрһәддини дә мүәјјән етмәк үчүн истифадә едилирди. Ојуглар (монголларда олдуғу кими) јолчулара азмамаг мәгсәди илә јол «көстәрмәк», дағын зирвәсинин һарада олдуғуна ишарә етмәк үчүн лазым иди. Ојуглар, адәтән, бир нечә мәгсәд

үчүн гурулурду. Азәрбајҹанда бир нечә ојуг-дағ мөвҹуддур. Һималајда чыртдан Мустанг падшаһлығы вардыр. Мустангын тәрҹүмәси «смонг-тон»—јә'ни «ибадәт дәрәси» демәкдир. Е. М. Мурзајевин јаздығына көрә, ҹәми 8 мин әһалиси олан бу кичик падшаһлыг инди дә буддизмә—ламаизмә өз гызғын сәдагәтини көстәрир.

Крым јарымадасында олан Ај-Петри, Ај-Тодор, Ај-Данил дағларынын ады татар дилиндәки «ај» (мүгәддәс») сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Бурада Азәрбајҹандакы (Газах) Авеј дағынын ады (тәдгигатчылара көрә «Ај»—«ев» сөзүндәндир) јада дүшүр. Јунан дилиндә олан «агоис» сөзү дә ејнилә мүгәддәс» мә'насыны верир [*Е. М. Мурзајев*, 1973, *с*. 41]. Памир ҹоғрафи ады гәдим иранлыларда «Па-и-макр»—«Күнәшин әтәји», «Күнәш аллаһы» демәкдир [*Х. Хасанов, Н. Г. Маллитски*].

Гафгазда да һаггында әфсанәләр данышылан, јерли әһали үчүн сирли, горхунҹ бир дүнја кими көрүнән, јүксәк-јүксәк дағлар, әлчатмаз зирвәләр чохдур. Шаһдаг, Бабадаг, Шалбуздағ, Туфандаг, Күләханалағ, Бешбармаг дағы вә с. о ҹүмләдәндир.

Шалбуздағ (4142 м) Дагыстанын Азәрбајҹана јахын олан бир әразидә—јан силсиләдә јерләшиб, ондан шәргә учалан Шаһдагла гоша дајаныр. Шалбуздағын зирвәсиндә мүгәддәс һесаб олунан Пир вардыр. Һәмин Пир куја Сүлејман пејғәмбәрин ибадәт етдији магарадыр. Дејилдијинә көрә, орада мәсҹид дә вардыр. Һәр ил илин исти јарысында бу мүгәддәс дағa зијарәт едәнләр чох олур. Дејиләнә көрә, бу мүгәддәс дағы једди дәфә зијарәт едән шәхс Мәккәјә зијарәт етмиш кимидир. Ашағыда һаггында данышачағымыз Баба дағы (она Һәзрәт Баба дағы да дејилир) да белә мүгәддәс зијарәт јеридир.

Г. А. Һаҹыјевин вердији мә'лумата көрә [1984, *с*. 61—62], бу дағла әлагәдар бир нечә әфсанә јаранмышдыр. Әфсанәләрдән бириндә дејилир ки, әкәр динсиз о дағa галхарса, бузлаға чатанда өләр. Икинчи әфсанәдә дејирләр ки, әкәр хәстә адам о зијарәткаһа галхар вә орада гурбан кәсәрсә, мүтләг сағалар. Шалбуздағ вә она бәнзәр зијарәткаһларын олмасы мүсәлман дининин мөһкәмләнмәсинә, она инамын даһа да артмасы ишинә хидмәт едир. Шалбуздағын икинчи ады Әрәнләрдир (вә ја Өрәнләр). Гәдим түрк дилләриндә «әрән»—«икид», «баһадыр» демәкдир. I әсрдә албан чарларындан биринин адынын Әрән олдуғу мә'лумдур. Шалбуздағ ады онун харичи көркәми илә дә бағлыдыр. Илин исти јары-

сында гардан башына «буз шал бағламыш» бу дағa Шалбуз ады верилмишдир. Әрәнләр ады лаг мүгәддәсләшдикдән сонра мејдана кәлмишдир. Г. А. Һачыјев (1984) Шалбуз дағы адынын түрк мәншәли олдуғуну сөјләјир. Биз дә бу фикирлә разыјыг. Онун изаһына көрә «шал» (өртүк) «боз» вә «даг» сөзләриндәндир [с. 62]. Лакин онун «шал» сөзүндән сонра кәлән сөзү «боз» (рәнк) сөзү илә бағламаг фикри сәһвдир.

Г. А. Һачыјев [1984, с. 62] А. А. Бакыханов вә А. И. Алкадарскијә истинад едәрәк јазыр ки, онлар Шалбуз дағы адынын етнонимлә әлагәдар олдуғуну сөјләјирләр. Бу тарихчиләр дағын адынын VIII әсрдә хәзәрләрә гаршы вурушараг мүсәлманлара көмәк көстәрмиш вә һәмин дағын әтәјиндә јашамыш сәркәрдә Шахәл-Бурзанын шәрәфинә гојулдуғуну гејд етмишләр.

Јерли әһали Шалбуздаг әразисиндә ахан чајларда јаранан селләри күнаһ етмиш инсанлара аллаһын чәзасы кими јозур. Тәбии фәлакәтин јолуну азмышлара вә динсизләрә илаһи чәза кими гәләмә верилмәси һалларына чох јердә раст кәлинир.

Бабадаг Баш Гафгаз силсиләсинин суајрычында јерләшир. Онун мүтләг јүксәклији 3629 метрә чатыр. Илин исти јарысында зирвәсиндә, гузеј јамачында даим гар олур. Бабадағ түнд рәнкли килли шистләрдән, гумдашылардан, әһәнкдашылардан ибарәтдир. Дағын зирвәсиндә һүндүрлүјү 3 метрә јахын ојуг гурашдырылмышдыр. Ојуғун үстүнә гојулмуш тахталара мых чалынмыш, әскиләр бағланмышдыр. Бабадағ бөјүк зијарәткаһдыр. Бураја Губа, Гусар, Хачмаз, Дәвәчи, Исмајыллы, Шамахы, Ағсу рајонларындан зијарәтә кәлирләр. Шалбуздаға олдуғу кими, Бабадаға да једди дәфә зијарәтә кәлмәк һөччә кетмәјә бәрабәрдир. Бабадаға кәләнләр ичәрисиндә ган тәзјиги вә ја үрәк хәстәликләри оланларын јүксәкликлә әлагәдар гәфләтән өлмәси һалларына тәсадүф едилир. Диндарларын фикринчә, зијарәт јолунда вәфат едән чәннәтликдир. Бабадағын шимал јамачында (Гара чајын јухары ахынында) Аман еви адлы бир тикили вардыр. Зијарәтә (вә ја ова) кедәнләр јағыша, гара, борана дүшәндә Аман евиндә сығыначаг тапырлар. Бу, чох кәрәкли вә хејирхаһ бир иһдир. Бабадағын шимал јамачы гузејиндә јүксәк дағлыг мешәсинин бир таласы сахланмышдыр. Буна сәбәб Бабадағ адынын мүгәддәс сајылмасыдыр.

1953-чү илин ијул ајынын ахырлары иди. Бабадағын

зирвәсиндән күнејә — чәнуба нәзәр салырам: Лаһыч чөкәклији, Говдаг вә Нијалдағ силсиләләри ајдын көрүнүр. Ондан чәнуба арадан галхан тоз пәрдәси санки үфүгә бир дивар чәкмишди. Биздән гүзејә—јан силсилә, хүсусилә релјефин һөкмдары кими көрүнән Шаһдағ, Гызылгаја дағы, Будуг јасданы, онлардан шимала узанан мешәли алчаг дағлыг, даһа сонра Хәзәр дәнизи вә онун үстүндә үфүг! Чазибәдар бир мәнзәрә! Биздән гәрбә Баш Гафгаз силсиләсинин суајрычында учалан дағ зирвәләри гәрбә вә шәргә доғру гатарланыб кедир...

Һәр ил әсасән ијул—август ајларында Бабадағы зијарәтә кәлирләр. Баба ким олмушдур? Бабадағ һаггында әфсанәләрдән бириндә дејилир ки, Баба әрәб өлкәләриндән бириндә нахырчылыг едирмиш. Чөлдә мал отаранда бир чанавар ағзыны ачараг малларын үстүнә кәлир. Баба чанаварын үстүнә һүчум чәкир. Чанавар дилә кәлиб дејир ки, мән бу инәји јемәлијәм. Баба чанавары дилә тутуб дејир ки, сән о инәји јемә, инәк гоча бир гадынындыр, онун бу инәкдән башга һеч нәји јохдур. Чанавар Бабаны ешитмир. Инәји парчалајыр... Баба инәјин һаггыны өдәјә билмәјәчәјини көрүб орадан баш көтүрүр, кәлиб Баш Гафгаз силсиләсиндә олан дағларын биринә чыхыр. Орада јер шумлајыб тахыл әкмәк истәјир. Дағ кәлләри Бабанын көмәјинә кәлирләр. Баба онлары чүтә гошуб јер шумлајыр, тахыл әкир. Тахыл көјәрир, сүнбүл әвәзинә ичи буғда дәнәләри илә долу, гоз бојда јумрулар битир. Торпагсыз-биткисиз уча дағын башында тахылын битмәсинә Бабанын аллаһ аламы олмасы вә сидги-дилдән аллаһдан имдад көзләмәси олмушдур. Аллаһ мүгәддәс Бабаны ешитдијиндән гарла өртүлү зирвәләрдән хүсуси нөв тахыл јетишдирмәјә шәраит јаратмышды. Баба бу зирвәдә јашамыш вә орада да вәфат етмишдир. Бабадағ һаггында дикәр әфсанәјә көрә о, Шабранда рәнчбәр имиш. Бир дәфә плов јејиб дуранда билмәдән бир дүјүнү тапдаладығына көрә өзүнү бәрәкәт гаршысында күнаһкар һесаб етмиш вә гачыб бу дағa галхмыш, һәмин вахтдан дағын ады Бабадағ галмышдыр. Чөрәјә һөрмәтсизлик едән үчүн ибрәтамиз әфсанәдир. Бу әфсанә халгымызын бәрәкәтә, мүгәддәс чөрәјә олан мәһәббәтинин көзәл тәчәссүмүдүр.

Бабанын гәбри о зирвәдәдир. Дагын зирвәсиндәки ојуг Баба гәбринин үстүндә учалыб. Диши ағрыјанлар бу зирвәјә галхыб тахталарын биринә мых чалса, дишинин ағрысы кәсилир. Өвладсыз гадынлар ораја өвлад

үчүн кедирләр. Ојуға мүхтәлиф парчаларын бағланмасы, нәзир верилмәси зијарәтин гәбул олунмасы демәкдир. Бабадағын чәнуб-гәрб јамачында бир булаг вар. О булаг нә вахтса кечмишдә јох имиш. Баба әсасыны һәмин јерә вурдугда, әсанын јериндән булаг чыхмышдыр. Зијарәтә кәләнләр һәмин мүгәддәс судан ичир, әл-үзләрини јујур, көзләринә чәкирләр, көзләри ишыгланыр. Бу булаг Қәлләчатдадан (сојуглуғуна көрә) адланыр.

Вахт варды ки, Бабаја зијарәт едәнләрә манечилик төрәдир, гаршысыны алырдылар. Лакин халг ән'әнәни јенә дә давам етдирирди. Бабаја зијарәт һәм дә халгын тәбиәтә сәфәридир, онларын дахили дүнјасынын тәмизләнмәси вә гәлбә чөкмүш гара фикирләрин бирдәфәлик говулмасы демәкдир. Мә'нәви-психоложи бахымдан зијарәт чох фајдалыдыр. Зијарәтә кедән һарам јемәмәли, оғурлуг етмәмәли, өзүндән зәифи әзмәмәлидир. Бундан да көзәл әхлаг нормалары вармы? Индинин өзүндә бунлара еһтијач јохдурму?

Шаһдағ јан силсиләсинин суајрычында учалыр (4632 м). Шаһдағын зирвәси һамар, јамачлары пилләвары учурумлардан ибарәтдир. Шаһдағын тәкраролунмаз көркәми, бузлагла өртүлү зирвәси е'чазкар тә'сир бағышлајыр. Шаһдағ зирвәсинин шәрг һиссәсиндә, 800—900 м ашағыда дашлы-гајалы саһә вардыр. Бураја Шаһдағ зирвәсинин күнеј һиссәсиндәки учурумлардан гопан гајаларын бир гисми топланмышдыр.

Шаһдағ илә Туфан-Базардүзү дағы арасында, Гусарчајын јухары ахынында Шаһнабатчај адланан чај дәрәси јерләшир. Дәрәнин бир һиссәси чох кенишләндијиндән һәмин дүзү Шаһдүзү адландырырлар. Шаһдағын чәнуб-шәрг тәрәфдән галхан јолу үстүндә Шаһбулағы истигамәтдән (бура дәниз сәвијјәсиндән 2600 м јүксәкликдәдир) дәрәнин вә сылдырым гајаларын арасындан кечмәли олурсан. Бу јерләрин чәтин вә кечилмәз олмасы Шаһдүзүндә учалан даға әфсанә гошмаға әсас вермишди.

Дејиләнләрә көрә, бир чобан әһд едир ки, әкәр мән өз сүрүмлә Шаһдағ зирвәсиндән ашағыда олан о јерә галха билсәм, орада гырх гојун гурбан кәсәчәјәм. Чобан һазырлашыр, әзијјәт вә зилләтлә гојунларыны даға галдырыр, һәмин јерә чатыр. Лакин әһдинә әмәл етмир; дејирләр ки, 40 гојун әвәзинә 40 бит өлдүрүр. Чобан вердији сөзә әмәл етмәдији вә гојун әвәзинә бит «гурбан» вердији үчүн даша дөнүр. Одур ки, зирвәјә јахын

јамачда (чәнуб-шәрг) көрүнән гајалар даша дөнмүш гојун сүрүсү вә чобандыр.

Бу әфсанәдә гојунларла гаја, гаја илә гојун бир-бирини әвәз едир. Елә бу мәнтиги әлагәјә көрә дә (чох еһтимал ки,) «кој» сөзү «гаја» сөзүнә дә «гојун» сөзүнә дә аид едилир. Бу сөзләрин көкү дә бир-биринә јахындыр.

Баш Гафгаз силсиләси суајрычында Туфандағын зирвәси учалыр. Бу дағ јура дөврүнүн килли шистләриндән, гумлу әһәнкдашылардан, гумдашылардан јаранмышдыр. Дағын күнеј јамачында бузлаг, суајрычында исә бир көл вардыр. Көлүн ады да Туфандағын адындан алынмышдыр. Јүксәк дағлыгда әмәлә кәлмиш вә гар суларындан гидаланан бу көлү Нуһун кәмисинин туфана дүшүб парчаландығы һадисә илә бағлајыр вә һәмин кәми тахтасындан бир парчасынын көлдә сахландығыны сөјләјирләр. Бу дағы ханлыглар мүгәддәс сајмышлар.

1945—1947-чи илләрдә АБШ һәрби мүтәхәссисләри Нуһун кәмисинин парчаларыны Түркијәнин Бөјүк Ағры дағында (5165 м) ахтарырдылар. Гафгазын башга дағлыг әразисиндә дә Нуһун кәмисинин тохунуб парчаландығы рәвајәт едилән дағлар вардыр.

Шаһдағ рекионунда олан чоғрафи адларын јаранмасы да әфсанәләрлә әлагәдардыр. Дејиләнләрә көрә бир шаһ өз аиләси илә бу јерләрә истираһәтә кәлир. Шаһын көчү кери тәрпәнәндә онун чадыр гурдуғу јер Шаһјурду, ат ојнатдығы јер Шаһдүзү, су ичдији булаг Шаһбулағы, әтәјиндә јурд салдығы дағ исә Шаһдағы адландырылмышдыр. Гусарчајын илкин ады Шаһнабатчајдыр. Бу чајын ады да шаһын ханымы Шаһнабатын шәрәфинә верилмишдир.

Губа рајонунун Будуг кәндиндән гүзејә доғру Будуг јастанынын шәрг јамачында бир мағара вар. Һәмин мағараја Күләхана пири дејирләр. Кәндин молласы, будуглу мәрһум Һачы кишинин дедијинә көрә, мағараја зијарәтә кәлән әмәли салеһдирсә, һәр шеј гајдасында олур. Јох, әкәр зијарәтчиләрин ичәрисиндә әмәли салеһ олмајанлар варса, каһада онларын башы кичәлләнир, јыхылыр, бә'зән үрәккечмә дә баш верир. Мән бу мағарада ики дәфә тәдгигат иши апармышам. Хошбәхтликдән әмәлим салеһ олдугундан башым кичәлләниб јыхылмамышам.

Бешбармаг дағы лузитан әһәнкдашларындан јаранмышдыр. Көксүз нәһәнк гајанын әтрафындакы килли, гумлу сүхурларын «көјнәјини» чырыб чыхмасы бу дағa

хүсуси әзәмәт верир. Бешбармаг дағы беш рәгәми илә әлагәдардыр. Мә'лумдур ки, халг арасында үч (Үчтәпә), беш (Бешбулаг), једди (Једдиләр дағы), гырх (Гырхбулаг), мин (Минбулаг) рәгәмләри кениш јајылмышдыр. Буна көрә дә гајанын диш-диш зирвәсиндән шәртн олараг беш рәгәмини көтүрмүш вә ону әлдә олан беш бармаға охшатмышлар. Бешбармаг дағынын шәрг јамачында Хыдыр Зиндә пири вардыр. Һәлә әрәб мәнбәләриндә бу дағ «Муса (пејғәмбәр) гајасы» адланыр. Ону да демәлијик ки, Гур'анда Гафгазла бағлы үч топонимдән (Араз, Гаф дағы вә Муса гајасы) бири мәһз бу пирдир. Бу адлар мүгәддәс китабымыза нечә дүшүб?

Нахчыван вилајәтиндә Асәфкеф дағындакы пирә зијарәт едәнләр чохдур. Азәрбајчанда әфсанә вә еләчә дә дини мәрасимләрлә әлагәдар бир чох чоғрафи адлар (Пиралләһы адасы, Пирәбәдил кәнди, Гурбанчы кәнди, Салават ашырымы, Шахлар кәнди, Шыхгафлан дағы, Пејғәмбәр булағы, Аллаһверди шәһәри, Гарахач јајлағы, Пирмәләк кәнди) јаранмышдыр. Гулу Хәлилли [«Әдәби әсәрләр топлусу», «Әдәбијјат гәзети», 7 ијун 1991-чи ил] академик Ш. Ф. Меһдијевин «Әдәби әсәрләр топлусу» адлы монографијасына јаздығы рә'јдә көстәрир ки: «Алим (Ш. Ф. Меһдијев—*Б. Б.*) торпағын горунмасындан, дашларын инсанлара нәләр демәсиндән сөһбәт ачаркән дәфәләрлә көрдүјүм вә сирри дә ачылмајан бир һадисә јадыма дүшүр. Һазырда Ермәнистан әразисинин Сисјан рајонунда Гошундаш дејилән бир јер вар. Бурада аналар һамилә шәклиндә, бә'зән ушаглар күрәкләриндә, гучагларында даша дөнүб дашлашмышлар. Даш һејкәлләр о гәдәр чохдур ки, кәнардан бахандa һәгигәтән гошуну хатырладыр. Буна көрә дә халг бу даш абидәләрә «Гошундаш» ады вермишдир. Әфсанәјә көрә, бу адамлар ермәни чаниләриндән о гәдәр зүлм көрүбләр ки, аллаһа јалвармыш, һамысы даш һејкәлә дөнмүшләр. Инди ермәни гулдурларынын һәр аддымбашы вәһши, јыртычы чинајәтләринин шаһиди оланда бу әфсанәнин реаллығына бир даһа инанмаја билмирсән».

Чоғрафи адларла јаранмыш әфсанәләр инсанын мә'нәви дүнјасыны зәнкинләшдирир.

Азәрбајчанда сејид имам нәслиндән олан мүгәддәс кими танынырлар. Кечмишдә Азәрбајчанда сејидин шәхси һөрмәтинә, давранышына, хүсусилә халг ичәрисиндә өзләринә гаршы јаратдыглары инама көрә чамаат он-

ларын евләрини зијарәт едир, нәзир-нијаз апарырды. Сејидләрин икинчи вә әсас групу исә кәндбәкәнд гапыгапы дүшүб нәзир истәјирдиләр.

Һәр һалда халг арасында һөрмәт вә иззәт газанмыш «сејид» сөзү шәхс ады кими топонимләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, Ханкәнди јахынлығында олан Сејидбәјли, Тәртәр рајонунда Сејидимли, Кәлбәҹәр вә Салјан рајонларында Сејидләр кәндләри вә с. Бундан әлавә, Сејидли чајы (Кәдәбәј рајону), Сејидәлигулу тәпәси (Бејләган рајону) вә Сејидјурд дағы (Шәки рајону) адлы топонимләр вардыр.

Мүсәлман динини гәбул етмиш халглар арасында шәхс адларында ахунд вә молла титуллары кениш јер тутур. Сонра да онларын ады илә антропотопонимләр јараныр. Моллабурһан кәнди (Губадлы), Моллакәнд (Күрдәмир), Моллачалы дағы (Ханлар), Молладағ (Газах) вә с. буна мисал көстәрилә биләр. Алтыағач гәсәбәсиндән 4,5 км шимал-гәрбә Ахун минерал булағы вардыр.

Халг арасындакы әфсанәләрдә көзәкөрүнмәз, амма һәјатда јашајан, халг инамына көрә чин адландырылан мәхлуг мөвчуддур. Онун ады илә бағлы бир чох топонимләр вардыр. Лакин рајонларымыздакы Чинлидағ (Коранбој, һүндүрлүјү 245 м) вә бир нечә Чинли адлы кәндин «чин» (көзәкөрүнмәз мәхлуг) сөзү илә һеч бир әлагәси јохдур. Бу марағлы топонимләрин мәншәјини илк дәфә Г. Ә. Гејбуллајев ајдынлашдырмышдыр. Сән демә, III әсрдә Чин Мамигун Гонаг адлы ики нәфәрин башчылығы илә Ермәнистана кәлмиш, сонра христиан динини гәбул етмишдир. Бу тајфадан чыханлар IV әсрдән VIII әсрин орталарына гәдәр ермәни баш командан-ларı (старапетләри) олмушлар вә ермәниләр ичәрисиндә Мамиконијан (Мамигунун ады илә) адланмышдыр. Ермәниләр инди дә Мамикон адыны ушагларына гојурлар. Чинлиләрин дикәр һиссәси Дәрјал кечиди илә Күрчүстана кәлмиш вә бүтүв тарих боју Күр саһилиндә јашамышлар. XVIII әсрдә чинлиләр күрчү чарына итаәтсизлик едәрәк Гарабаға көчмүш вә индики Чинли кәндләри јаратмышлар.

Ислам дининин Азәрбајчана дахил олдугу анлардан бу динлә бағлы нә варса, һамысы шәхс, дини рүтбә, пејғәмбәр вә имам адлары, әрәб әмирләринин ајағынын дәјдији јерләр, дин уғрунда шәһидләрин басдырылдығы гәбирләр, бир сөзлә, мүсәлман дини илә бағлы һәр нә

варса, мүгәддәсләшмишдир. Она көрә дә әрәбләрлә бағлы јерләр ибадәткаһа чеврилмиш, ситајиш објектләри олмушлар.

С. Атанијазов [1981, *с.* 46—48] Түркмәнистанда әрәб сөзләриндән јаранан топонимләрдән бәһс едәркән көстәрир ки, «өмәр», «сејит», «хоча», «шых», «магтым», «мүжевүр» кими сөзләрдән топонимләр јаранмышдыр.

Әрәб мәншәли топонимләрдән бир нечәсинә Азәрбајчанда да раст кәлинир. Мәсәлән, Һәзрә (Гусар) кәндинин ады «һәзрәт», «чәнаб» сөзүндәндир, Сәфәвиләрдән олан Шејх Чүнејидин басдырылдығы јердир.

С. Атанијазов әрәб дилиндән кечмиш «чәбәл» («дағ»), «хәлиф» («ики бөлек»), «һовуз», «гала», «сана», «рабат» («арбат») сөзләри әсасында јаранмыш чоғрафи адлара Азәрбајчанда олан Хәлифәлиләр (кәнд), Гала (кәнд), Галачыг (кәнд), Торпаггала, Ермәнистанда Арбат (кәнд) топонимләрини мисал чәкир. Бундан әлавә, әрәбләрин шәхс адларындан да (Мәһәммәдли, Әлиабад, Әрәбгәдим, Әрәбшалбаш вә с.) јаранмыш топонимләр чохдур.

С. Атанијазов [1981, *с.* 48] һаглы олараг көстәрир ки, «баба», «ата» сөзләриндән јаранмыш чоғрафи објектләр дә мүгәддәс јерләр сајылыр. Буна мисал олараг Азәрбајчанда Бабадағ, Гырғызыстанда Чолпаната гәсәбәсини мисал чәкмәк олар. Имам Әлинин ады, ајағынын изи (Әлиајағы), атынын (Дүлдүл) ады илә бағлы јаранмыш топонимләр дә вардыр.

Фарс дилиндә «гырх» рәгәми «чеһел» адланыр. Дилимиздә бу сөз «чил» кимидир. «Чил» сөзүндән етнотопонимләр вә башга топонимләр јаранмышдыр (Түркмәнистан мисалында). Азәрбајчанда Чилдағ топоними (Абшеронда) вардыр. Бу, әслиндә Чиләдагдыр. «Дағ» исә бизим илк мә'нада баша дүшдүјүмүз дағ (Туфандағ) мә'насында јох, «дағ»—«дағламаг», «јандырмаг» мә'насындадыр. Чилдағ инсанларда јаранмыш горху-һүркүнү көтүрмәк үчүн «дағламаг» методунун мүгәддәсләшдији јерләрдәндир.

Дини мәзмун дашыјан чоғрафи објектләрдән бири дә «өвлија»дыр. «Өвлија» — «очаг», «мүгәддәс јер», «пир» демәкдир. Азәрбајчанда мәшһур мөвланаларын, шејхләрин, халг һәкимләринин гәбирләри «өвлија» адланыр. Belә өвлијалар Түркмәнистанда да вардыр. Бунунла әлагәдар олараг Өвлијабоју оба, Өвлијајап чоғрафи адлары әмәлә кәлмишдир.

Түркмәнистанда «хоча» сөзү мүгәддәс һесаб олундуғундан онун әсасында 35 топоним јаранмышдыр [*С. Атанијазов,* 1970, *с.* 242—245]. Хоча сөзүнә «арх», «гајнар», «гала», «гаја», «дағ», «су», «тапмаз» вә с. сөзләри гошулмагла топонимләр јаранмышдыр. Азәрбајчанда «хоча» шәхс ады олмагла јанашы, ондан бир-ики етноним дә јаранмышдыр (Хочалы вә с.).

Түркмәнистанда «шых» сөзү илә бағлы 8 чоғрафи ад јаранмышдыр [*С. Атанијазов, с.* 270]. Онлардан Шыхоба, Шыхбулаг, Шыхтүркмәнбулаг вә с. мисал чәкмәк олар. Азәрбајчанда Шых адлы јерләрин бир нечәси очагдыр (Шых кәнди). Вахты илә Бибиһејбәт мәсчидинин (бу көзәл мәсчиди 30-чу илләрдә коммунистләр јерлә јексан етмишләр вә ачыначаглыдыр ки, онун үзүнү бәзәмиш рәнкли кашылардан бир нечәси Ермәнистанда сахланылыр) јерләшдији вә Јахын Шәргдән кәлән шејхләрин ибадәткаһы олан бу јер (бу мәсчидин һүчрәси акад. Зија Бүнјадовун улу бабасы олмушдур) инди Шыхбурну адланыр.

Азәрбајчан мифолокијасынын тәркиб һиссәсиндән бири дә «чин»дир. Чин көзәкөрүнмәз, лакин халг инамына көрә, һәјатда мөвчуд олан инсанабәнзәр варлыгдыр. Чинләрин өз дүнјасы, өз аләми вә өз мәканы вар. Онлар инсанлардан, јашајыш мәнтәгәләриндән узагда јашамырлар. Чинләр бир нөв инсанларын пејкидир. Чинләр һагда јалныз дар күндә сөһбәт ачылыр. Чинләри тәктәнһа оланда, горху һисси кечирәндә, тәһлүкә көзләјәндә јада салырсан. Чинләр шејтан кими адамы һөвсәләдән чыхара билир (ел арасында «чин тәпәмә вурду!» дејирләр), гәфләтән һараданса пејда олурлар...

1943-чү илин март ајы иди. Һавалар сојуг кечирди. Кечә јары иди. Биз үч нәфәр идик. Мән, әмим арвады Гүдрәт вә аналығым Ургуја отагда отуруб һәјәтдәки инәјин доғмасыны көзләјирдик. Абдулла әмимкилә гапыбир гоншу идик. Ики евин арасында бир дивар варды. Әмим арвады Гүдү деди ки, «а бала, евдә һеч ким јохдур, көрпә ушаглар јухудан дуруб горхарлар» ...Ушаглар һаггында фикирләширдик, Гүдү онлары тез-тез јада салырды. Бизим үчүмүзүн дә нәзәрләри пәнчәрәјә дикилмишди.

Бирдән бајыр тәрәфдән пәнчәрәнин гаршысындан әмим гызы Севил бөјүк сүр'әтлә солдан-сağа, бизим тәрәфә гача-гача «ај ана!»—дејиб гышгырды. Гүдрәт нәнәм әлләрини дизләринә вуруб, «буј, ај бала, евим јыхылды,

гыз дәли олду»—деди. Мән тез дуруб әмимкилә гачдым. Ичәри кирдим, гурујуб галдым. Индичә сәсини үчүмүзүн дә ешитдијимиз Севил өзүндән кичик гардашлары Әлинин вә Гурбанын јанында ширин-ширин јатырды. Севилин үзүндә олан кичик тәр дәнәләри онун чохдан јатдығына вә тәрпәнмәдијинә әсаслы сүбут иди. Јенә дә мән астадан «Севил!» «Севил!»—дејә чағырдым. Бир сәс чыхмады. Онун сәси чыха да билмәзди. Чүнки Севил дәрин јухудајды...

Евә гајытдым. Гадынларын көзләри мәним үзүмә дикилмишди. Тәлаш ичиндә чаваб көзләјирдиләр. Мән онлара оланы даныщдым. Үчүмүз дә мат-мәәттәл галмышдыг. Үчүмүзүн дә ешитдијимиз һәјәчанлы сәс вә нәнчәрәнин габағындан гачан Севил бизи мәһвәримиздән чыхармышды. Мән онлары инандырандан сонра ки, ушаглар јерләриндән дә тәрпәнмәјиб, тәр ичиндә јатырлар, Гүдрәт нәнәм деди:—«А бала, о чинијмиш». Мән көзүмлә көрдүјүм вә анчаг Севилә мәхсус олан бу сәси бу күн дә јадымдан чыхара билмирәм. Она көрә дә мән дејирәм ки, һәјатда чин вар. Көрдүкләримә вә ешитдикләримә башга чаваб тапа билмирәм...

Гејбә чыхмыш, лакин горхунч руһлу чинлә бағлы бир чоғрафи ад вардыр — Чиндағ (Ордубад рајону). Чини овсунлајан, ону өзү илә көздирән, чинләрин әли илә иш көрән сеһрли шәхс «чиндар» адланыр. Чиндартәнә (Загатала), Чиндармәһәллә «чиндар» сөзүндәндир. Мә'нәви мәдәнијјәтимизин бир голу олан дини көрүшләримизлә бағлы бу чоғрафи адларын да горунмасы вачибдир.

ЧОҒРАФИ АДЛАР МӘДӘНИЈЈӘТ АБИДӘСИДИР

Чоғрафи адлар бәшәријјәтин заман вә мәкан дахилиндә јер үзүнә сәпдији алмаз дәнәләридир. Бу, мүбалиғә дејил. Онлары топламаг, үзәриндә «зәркәр усталығы» илә ишләјиб чилаламаг тәдгигатчыларын борчудур. Бу тәдгигатларын дилчилик, тарих вә тарихи чоғрафија елмләри үчүн фајдасы бөјүкдүр. Гәдим јазылы мәнбәләри нисбәтән касад олан халгымыз үчүн бу адлар хүсусилә гијмәтлидир.

Мә'лумдур ки, инсанлар јери китаба чевирәрәк oраја чоғрафи адлар јазмышлар. Чоғрафи адлар «инсанларын јер јаддашыдыр» ифадәси бу чәһәтдән доғрудур. Чоғрафи адларын јаранмасында бир ганунаујғунлуг вардыр. Һәр һансы бир етнос һансы торпагда вә һансы

тарихи дөврдә јашајыбса, һәмин етнос да, онун дилинә аид әразидә үстүнлүк тәшкил етмәлидир. Бу бахымдан Аврасијада јашамыш вә јашамагда олан түркдилли халгларын чоғрафи јајылмасы кениш олдуғундан һәмин әразиләрдә дә түркдилли халглара мәхсус чоғрафи адлар кениш јер тутур.

Елмдән мә'лумдур ки, түрк дилләри системинә дахил олан халглар 27-дән артыг дилдә данышырлар. Бураја азәрбајчанлы, алтај, балкар, башгырд, гагауз, гараим, газах, гарагас, гарачај, гырғыз, кумык, гуман, нағај, тува, түрк, түркмән, татар, өзбәк, ујгур, чығатај, хакас, чуваш, јакут вә с. дилләр дахилдир. Бундан башга, бә'зи дилләрин хүсуси диалектләри вардыр. Мәсәлән, хакас дилинин којбал, качи, кызыл вә ја сагај диалектләри; алтај дилинин куман, нанај, куманди, сајан, согои вә ја телеут диалекти; татар дилинин Казан, Кујерин, Түмен, Крым, Тобол вә башга (лебенди, салар, лобнор, сары ујғур, камас) диалектләриндән ибарәтдир. Түрк дилләри системинә дахил олан халгларын јашадығы әразинин үмуми саһәси тәгрибән 11912 мин км^2-дир. Һәмин әразиләрдә башга милләтләрин нүмајәндәләри дә јашајырлар Кечмиш ССРИ-дә түркдилли халгларын јашадығы әразиләрдә руслар, украјналылар, тачикләр, јәһудиләр, алманлар вә бир чох башга милләтләр јашајырлар.

Бизим Ермәнистанла гоншу кәндләрдән икисинин ады Шөллү иди. Онлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн биринә Шөллү Меһман, о биринә исә Дәмирчи Шөллүсү дејирдиләр.

Биз 1952—1970-чи илләрдә Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз һиссәсиндә елми-тәдгигат ишләри апараркән бир чох чоғрафи објектләрә ад вермишик. Әразинин кеоморфоложи гурулушуну өјрәнәркән орада јајылмыш јасталара — платолара (Гызылгаја, Шаһдағ, Будуг, Килит, Кирдағ јасталары вә с.), чөкәкликләрә (Халтан, Килкилчај, Шаһнабат, Мүдрү, Лаһыч, Јерфи вә с.), сүрүшмәләрә, ишғынлара (Атуч, Јерфи, Күнчал, Хәләнч, Ноһурлар, Нуран, Будуг, Агишғын, Фәрәк вә с.), дағ силсиләсинә (Јерфи, Гајтаргоча, Гајнарча, Тәләби вә с.) Бу адлар чоғрафи хәритәләрдә өз әксини тапмыш вә әдәбијјата дахил олмушдур.

Лөкбатан, Чејранкечмәз, Чејранчөл, Түлкүтәпә, Дәвәбојну, Дәвәөлән, Довшандағы, Гурдашырымы, Гушлағы, Кечигајасы, Мејмундәрә, Сығырлы вә с. һејванлар алəми илә бағлы јаранмыш чоғрафи адлардыр.

Битки өртүјү вә онун рәнки илә әлагәдар јаранмыш чоғрафи адлар да аз дејилдир, (Алмалы, Сөјүдлү, Дағдағанлы дәрә, Шамлыг, Көјәмтала, Алчалы, Јашылдәрә, Көјтәпә, Боздағ, Қечәлтәпә—бә'зи саһәләри от өртүјүндән мәһрум олан тәпә). Заман кечдикчә бир чоғрафи ад башғасы илә əвəз олунур (Кәнчә—Јелизаветпол—Кировабад—Кәнчә, Биләсувар—Пушкин—Биләсувар, Тәртәр—Мирбәшир—Тәртәр, Бејләган—Жданов—Бејләган, Һасыллы—Астраханбазар—Чәлилабад, Ханкәнди—Степанакерт—Ханкәнди вә с.).

Чоғрафи адларын бир групу рәнк адларындан кетүрүлмүшдүр. Биз онлары хромоним адландырмышыг. Сүхурларын рәнкини өзүндә чәмләшдирән чоғрафи адлара Хыналыг, Гызылгаја, Гызылбәрә, Гызылбурун, Гарағаја, Ағкәдик, Ағчаарх, Ағчакәнд, Көјтәпә, Көјкөл вә с. мисал ола биләр.

Нефтдашлары, Гырдағ, Нефтчала, Күмүшлү, Туршсу, Дәмирлибулаг, Нафталан, Зәјли, Шорсулу вә с. топонимләр тәбии сәрвәтләрлә әлагәдар верилмиш чоғрафи адлардыр.

Јашајыш мәнтәгәләринин бир групу һәмин јердә јашајан тајфа, тирә, нәсил вә шәхс адлары илә бағлыдыр (Ојшар, Гарадолаг, Ләмбәран, Әтјемәзләр, Чахырлы, Қәбирли, Шыхлы, Чәфәрабад вә с.).

Азәрбајчан топонимијасынын јаранмасында халг чоғрафи терминләри (јазы, чөл, тала, дағ, күнеј, гузеј, гаја, јал, тәпә, дәрә, даш, сырт, дүз, кәз, јашма, ешмәдүз вә с.) фәал иштирак едир. Јухарыда дејиләнләрә Гарајазы, Ағјазы, Киләзи, Әјритала, Чөлдәлләк, Дүзгырыглы, Дагкәсәмән, Күнејдаш, Гузејчиркин, Гајакәнд, Габағтәпә, Дәрәкәнд, Чадырлысырт, Базардүзү, Гатардаш, Дашалты вә с. мисал ола биләр.

Халг чоғрафи терминләри вә сөзләри әсасында бир сыра чоғрафи адлар јараныр. Мәсәлән, ахча (Ахчаарх к.), пара (Параға г.), бисти (Бист к.), түмен (Түмен ш.), гуруш (Гуруш к.), чанаг (Чанаглы к.), ағач (Алтыағач г.), тағар (Дағар к.), әсрүк (Әсрик к.), чәләб[1] (Чељабинск ш.), суч (Сучма к.), киши (Киши к.), гутлу (Гутғашен—Гәбәлә к.), ағыл (Дашағыл к.), кәррәр (Кәррәр к.), дәһнә (Дәһнә к.), топ (Гыртоп, чоғрафи објект ады), мәнзил (Хошмәнзил к.), вә с.

[1] Чәләб—әрәбчә аллаһ демәкдир. Чәләби исә аллаһ адамы мә'насындадыр.

Чоғрафи адларын бир групу бәдән әзаләләринин адына охшадылараг верилмишдир. Баш, бојун, чијин, гол, дөш, бел, гаш, көз, дил, ағыз, бурун, боғаз, бармаг, дабан вә бу кими бәдән үзвләринин адларына ујғун онларча чоғрафи ад јарадылмышдыр (Дәвәбојну, Дашбашы).[2]

Гарагашлы, Гызылбурун, Ағзыбирчала, Шаһдили, Башлыбел, Башкәнд, Бешбармаг, Амбранбурну, Кәлләгопаран, Атбашы бу гәбилдән олан топонимдир.

Бир чоғрафи адын башга чоғрафи ада кечмәси һалларына тез-тез раст кәлинир. Апшеронск—Абшерон јарымадасынын, Бакинское—Бакы шәһәри, Шемахинское—Шамахы шәһәринин, Невагинское—Нәваһи кәндинин, Ширванское—Ширван маһалынын адларындан көтүрүлмүшдүр.

Бә'зи јазычы, әдиб вә шаирләримизин тәхәллүсләриндә дә чоғрафи адлар јашајыр. Низами Кәнчәви, Хагани, Ширвани Мүчирәддин Бејләгани, Гәтран Тәбризи, Сејид Әзим Ширвани, Мәммәд Сәид Ордубади, Әлиаға Күрчајлы, Исмајыл Шыхлы, Новруз Кәнчәли вә б.

Чоғрафи адлар әмәләкәлмә тарихинә көрә мүхтәлифдир. Топонимләрдә јаш мүхтәлифлији нәзәрә алынараг онун стратиграфијасы мүәјјән едилир.

Күр, Араз, Тәртәр, Кәнчә, Шамахы, Ширван, Бејләган, Шабран, Гәбәлә, Нахчыван, Бакы, Газах, Дәрбәнд вә с. Азәрбајчанда ән гәдим чоғрафи адлардыр. Онларын бә'зисинин көкү ерамыздан әввәлки әсрләрә кедиб чыхыр.

Гисмән орта јашлы, орта әсрләрдә јаранмыш чоғрафи адлара Губа (XII әср), Ағдам, Ағсу (XIII әср), Ағдаш, Ағчабәди (XV әср) вә с. јашајыш мәнтәгәләри дахилдир (көстәрилән әсрләр һәмин шәһәрләрин јарандығы әсрләр дејил, онларын мәнбәләрдә гејд олундуғу вахтлардыр).

XIX әсрин биринчи јарысынын сонларында Русијадан Азәрбајчана көчүрүлмүш малаганлар вә дикәр славјан тајфалары салдыглары онларча кәндә өз вәтәнләриндән кәтирдикләри чоғрафи адлары вердиләр. Чәми 160—170 јаша малик олан кәндләрә Ивановка, Приволнаја, Астрахановка, Кировка, Василовка, Пришиб, Красноселск, Ново-Донетск, Покровка, Владимировка, Алек-

---

[2] Мө'тәризәсиз јазылмыш сөзләр дилчи алим Мурадхан Чаһанкировун әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр.

сандровка вә с. Онлар өз јени јашајыш мәнтәгәләринә јерли адлардан да вермишләр (Хилмили, Ширвановка, Нәримановка вә с.).

Чоғрафи адлар заман вә мәкан дахилиндә демәк олар ки, чох надир һалларда дәјишдирилирди. Лакин XX әсрдә Совет Иттифагында олан чоғрафи адлар елә бөјүк бир миграсда дәјишдирилиб ки, инди онлары бәрпа етмәк бөјүк чәтинликләрлә бағлыдыр.

Чоғрафи адлара вурулан ән бөјүк зәрбә онларын ајры-ајры шәхсләрин ад вә фамилијалары илә әвәз едилмәси олмушдур. Әкәр XIX әсрин икинчи јарысында Кәнчә шәһәринин ады дәјишдирилиб Јелизаветпол гојулубса, XX әсрдә Азәрбајчанда онларча јашајыш мәнтәгәсинин ады һеч бир лүзум олмадан дәјишдирилибдир. Бу адларын әсас «күнаһ»лары онда олуб ки, онларын тәркибиндә «хан», «бәј» сөзләри вардь.

Азәрбајчандакы јашајыш мәнтәгәләринин (хүсусилә кәнд) адларыны унутмаг дәрәчәсинә кәтирән колхоз вә совхозлара верилмиш јени адлар олду. Белә јени чоғрафи адлара онларча Киров, Ленин, Маркс, Енкелс, С. Вурғун, М. Ә. Сабир, М. Ф. Ахундов, А. Пушкин, М. Горки, Низами Кәнчәви вә с. дахилдир.

Азәрбајчан Республикасында В. И. Ленин адына 187, Низами адына 155, С. Вурғун адына 151, Н. Нәриманов адына 149, С. М. Киров адына 132, М. Әзизбәјов адына 131, М. Ә. Сабир адына 125, С. Шаумјан адына 91, Ч. Чаббарлы адына 89, М. Ф. Ахундов адына 87 чоғрафи ад вардыр [бах: «Азәрбајчан» гәзети, 5 јанвар 1990-чы ил].

Татарыстанын пајтахты Казан шәһәриндә Киров адына мәсчид вардыр. Азәрбајчанын Гызылағач көрфәзи—тәбии објект дә Кировун адыны дашыјырды.

Мән инанырам ки, нә Мирзә Фәтәли, нә Мирзә Әләкбәр, нә дә дикәр шаир вә јазычылар бу гәдәр кәнд, колхоз вә күчәләрин онларын адыны дашымасына разы олмаздылар. Биз әслиндә онларын адларыны учузлашдырмышыг.

Өлкәнин чоғрафи адларыны чиркләндирмиш вә онларын еколокијасына чидди зијан вурмуш белә чоғрафи адлары дәјишдириб, онларын илкин адларынын кери гајтарылмасы үчүн чох ишләр көрүлмәлидир.

Јени вериләчәк чоғрафи адларын мә'насына вармадан едилмиш дәјишикликләр гәрибә вәзијјәт јаратмышдыр. Мә'лумдур ки, В. Мајаковски Күрчүстанын Бағ-

дади кəндиндə анадан олуб. Сонрадан бу јашајыш мəнтəгəсинин ады дəјишдирилиб Мајаковски гојулду. Москвада Мајаковскинин јашадығы Гендриков дөнкəсинин ады да дəјишдирилиб Мајаковски дөнкəси гојулду.

Д. С. Лихачов доғру олараг көһнə топонимлəрин бəрпасына аид ичтимаи һəрəкаты мүасир топонимик еколокија адландырыр. Алимин фикринчə, инсанлар тарихи мүасир хəритəлəрдə тəсəввүрə кəтирмəлидирлəр. Мəһз буна көрə дə бир чох топонимлəр өз əввəлки адларына гајтарылмышдыр: Акмолинск (Селиноград), Аулис-Ата (Чамбул), Багдади (Мајаковски), Бишкек (Фрунзе), Самара (Кујбышев), Твер (Калинин), Санкт-Петербург (Ленинград), Кəнчə (Кировабад) вə с.

Һəјатда өлүб кетмəкдə олан фауна вə флораны хилас етмəк мəгсəдилə дүнјада ваһид «Гырмызы китаб» јарадылмышдыр. Алимлəр топонимлəрин дə «Гырмызы китаб»ыны јаратмағын вачиб олдуғуну тə'кид едирлəр.

Гəлбəн бағлы олдуғу чоғрафи адын дəјишмəси инсана мə'нəви əзаб верир. Буна көрə дə чоғрафи адларын бирдəфəлик тохунулмазлығы тə'мин олунмалыдыр. «Гырмызы китаб»а шəһəрлəрин гəдим күчə, мəһəллə адлары да дахил едилмəлидир. Бизчə, һəр бир јашајыш мəнтəгəсинин вə рајонун «Гырмызы китаб»ы олмалыдыр.

Тəдгигатчы Е. Нуријев Шамахы шəһəриндəн 18 (Сарыторпаг, Галабазар, Јухары Гала, Минахор, Шыхминаз, Имамлы, Карыслар, Таһирли, Чапарлы, Пиркүлејиш, Əрəблəр, Əрдəбилли, Гурдлар, Көвсəрли, Чуһудлар, Шејтанбазар, Мејдан вə Пирһачылы), Кəнчə шəһəриндəн исə 15 (Зəррабы, Бөјүк Бағман, Бала Бағман, Озанлар, Шаһсевəнлəр, Əттарлар, Имамлы, Софулу, Шəрəфханлы, Чајгырағы, Дөрдјол, Шəрбаблар, Харратлар, Мискəрлəр, Гыллылар вə с.) мəһəллə ады топламышдыр.

Демəли, һəр бир јашајыш мəнтəгəсиндə олан бүтүн чоғрафи адлары топламаг вə онларын кешијиндə дурмаг лазымдыр. Шүбһəсиз ки, микротопонимлəр дə диггəт мəркəзиндə олмалыдыр. Дедијимиз кими, микротопонимлəр торпағымыза сəпилмиш алмаз дəнəлəридир. Онлары топламаг, чилалајыб јүксəк елми сəвијјəјə чатдырмаг, дилчилик, тарих вə чоғрафи бахымдан онлардан фајдаланмаг лазымдыр.

Бакы шəһəринин мəһəллə, мејданча, күчə вə даланларынын адларыны тəдгиг етмəк, өјрəнмəк вачиб мəсəлəлəрдəн биридир. Бакынын көһнə мејданларынын илкин

ады өзүнә гајтарылмалыдыр. Парапет бағынын Карл Марксын адына кечирилмәси Маркса нә дәрәчәдә һөрмәт демәк иди? Москва шәһәриндә «Гырмызы китаб»а 700-ә гәдәр чоғрафи ад јазылмышдыр.

Республика топонимләринин топланылмасы, онларын бәрпасы, шәһәрләрдә мәһәлләләрин, ме'марлыг абидәләринин, әдәби-бәдии мәркәзләрин, мејданларын адларынын топланмасы, онларын хәритә вә схемләрә кечирилмәси, дәрч едилмәси иши Азәрбајчан Мәдәнијјәт Фондунун борчудур. Фондун рајон филиалларынын башчылығы илә алимләр, орта вә али мәктәбләрдә тәһсил алан тәләбә вә шакирдләр сәфәрбәр едиләрәк топонимик фондларын јарадылмасы үчүн чалышмалыдырлар.

Топонимләри топлајаркән илк нөвбәдә онларын нечә јарандығыны, нечә тәләффүз едилдијини, һансы көкдән олдуғуну өјрәнмәк лазымдыр.

АЗƏРБАЈЧАН ТОПОНИМИЈАСЫНА (ЧОҒРАФИ АДЛАРА) ҺƏСР ЕДИЛМИШ БИРИНЧИ ЕЛМИ КОНФРАНСЫН МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН*

1973-чү илə гəдəр Азəрбајчан топонимлəринин тəдгиги дағыныг һалда апарылырды. Бу елми тəдгигат ишлəрини əлагəлəндирмəк, демəк олар ки, јох дəрəчəсиндəјди. Бизим узунмүддəтли сə'јимиздəн, акад. Мəммəд Ариф Дадашзадəнин вə акад. Əлисөһбəт Сумбатзадəнин разылығындан сонра Азəрбајчан топонимијасынын өјрəнилмəсинə һəср едилмиш биринчи елми конфрансын материаллары дəрч олунмушдур. Бу топлуда олан бир нечə мə'рузə материалларында Азəрбајчан топонимијасынын бə'зи мəсəлəлəриндəн јығчам шəкилдə бəһс едилмишдир. Биз һəмин конфрансын материалларындан бир групуну олдуғу һəчмдə охучулара чатдырмағы лазым билдик. Бурада илк нөвбəдə Азəрбајчан топонимијасынын үмуми мəсəлəлəриндəн сөһбəт ачылмышдыр.

Ј. Б. Јусифов «Топонимија тарихи мəнбə кими» адлы мəгалəсиндə јазыр ки, Азəрбајчан əразисиндəки топонимик (јер) адлар тарихин мүхтəлиф дөврлəриндə мејдана кəлмишдир. Һəм тарихи, һəм дə мүасир топонимија мəзмунча мүхтəлиф диллəрдəдир. Мə'лумдур ки, топонимик адлар чоғрафијанын фəннидир, лакин онларын мə'насы дилчилик тəрəфиндəн ачылыр вə məһз бундан сонра һəмин адлар тарихи тəдгигатлар үчүн əлавə, бə'зəн дə јеканə мəнбəјə чеврилир. Етнокенетик өјрəнмəлəрин апарылмасында топонимиканын ролу хүсусилə əһəмијјəтлидир. Бу мə'нада Азəрбајчанын (вə үмумијјəтлə Загафгазијанын) əразиси бол материал верир.

Ј. Б. Јусифовун Абшерон зонасынын топонимлəри һаггында фикирлəри дə диггəтəлајигдир. Мəсəлəн, «Күздəк» топоними—Сара ханым Ашурбəјли ону «Гузларын кəн-

---

* Бу əлавə Азəрбајчан топонимчилəринин биринчи республика конфрансында едилмиш мə'рузəлəрин мəтниндəн (олдуғу кими) ибарəтдир. Бə'зи һалларда биз мүəјјəн мəсəлəлəрə даир мүлаһизəлəримизи билдирмишик. Бах: Азəрбајчан топонимијасынын өјрəнилмəсинə һəср едилмиш елми конфрансын материаллары; Бакы, «Елм» 1973, с. 5—62.

ди» кими изаһ едир. Топоним, онун фикринчә, Азәрбајчан (түрк) сөзү «Кузтағдыр» («куз»—күн дүшмәјән тәрәф, көлкә мә'насыны верир).

Лакин, көрүнүр, «Күздәк» сөзүнүн бу етимолокијасы да дәгиг дејил. Афат Гурбановун фикринчә, бу топоним түрк дилләриндәки «күз»—«пајыз отлағы», јер билдирән «ләк» шәкилчиси формасы олан «дәк» сөзүндән ибарәтдир (јајлаг, гышлаг сөзләриндә олдуғу кими). Ј. Јусифов Сангачал адыны дағ бурну јанында «чөкәклик» (гәдим түркчә «сенгир»—«дағ бурну»), «чала», «чөкәк», «чухур» сөзләри илә бағлајыр. Ола билсин ки, «санга» — түрк—монгол сөзү олмагла «чөкәк», «чухур» («сәнкәр» сөзү илә мүгајисә етмәк олар) мәзмунуна маликдир. Бизчә, Сангачал «даш чөкәклик» «даш гују» демәкдир вә XIV әсрдә тикилмиш карвансаранын адыдыр, орада јолчулар үчүн 2 даш су гујусу вармыш. «Алатава» Азәрбајчан сөзү «ала» вә «тава»—«тәпә, дағ, јајла» сөзләриндән ибарәтдир. «Бакы» ады да ики чүр изаһ едилмишдир: бунлардан түрк сөзү «баку»нун—«тәпә, јохуш» илә әлагәләндирилмәси дүзкүн һесаб олуна биләр (ону «бакан» етноними илә дә әлагәләндирирләр). Беләликлә, мувафиг Јер сәтһи көрүнүшүнүн нәзәрә алынмасы адын дүзкүн етимолокијасыны вермәјә көмәк едир. Абшеронун бир сыра адлары сонралар мејдана кәлмишдир. Мәсәлән, «Түркан» еһтимал ки, кәндин саһибәсинин ады иди, «Билкә», «Билкәһ» монгол сөзү «белег» илә («бәхшиш») бағлыдыр. Бу адын сонунда фарс-тат мәншәли «каһ» (кә) «јер» сөзү дурур. Бә'зән буну «мәзрә»— «мүлк» сөзү илә мүгајисә едирләр. Мәрәзә топоними орадакы гәбиристанлыгда гәдим Пир-Мәрәз пиринин адындандыр вә бу һагда һәлә Адам Олеари (XVII әср) јазмышдыр.

М. Сејфәддининин фикринчә, «Мәрәзә»—«мәрз», сәрһәд сөзүндәндир. Бу чоғрафи бахымдан јарымсәһра ландшафты илә гуру чөл ландшафты сәрһәддинә верилмиш аддыр. Ола билсин ки, «Мәрәз» сөзү инзибати-әрази сәрһәдди мә'насында да верилмишдир.

Мүәллиф һаглы олараг јазыр ки, «Азәрбајчанын конкрет әразисинин өјрәнилмәси бурада илк түркдилли тајфаларын—Азәрбајчан халгынын әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмиш компонентләрин јашамасы һаггында мүһүм (бә'зән јазылы мәнбәләрин мә'луматы илә әсасландырылан) нәтичәјә кәлмәјә имкан верир».

Сонунчу тезисин әсасландырылмасыны күчләндир-

мәк үчүн гәдим ермәни мәнбәләриндә раст кәлинән тарихи топонимија хүсуси әһәмнијјәт кәсб едир. Мәсәлән, «Ермәни чоғрафијасы» (VII әср) бир сыра адлары јад едир: Пандзканк, Торнаван, Тангриајн, Қангарк вә с. Илк дәфә Ј. Јусифов демишдир ки, «Пандзканк» топоними метатеза васитәсилә «пәдзанак» «печәнәк» («ан» вә «к» шәкилчидирләр) адындан әмәлә кәлмишдир. «Торнаван»ын («ван» топонимик шәкилчидир) тәркнбини Хәзәр гәбилә ады «тарна» тәшкил едир. Тангриајн («ајн» шәкилчидир), Иран ады «Багаван» (бага «аллаһ», «ван»—шәкилчидир) кимн «аллаһын јери» (тангры—аллаһ үмумтүрк сөзүдүр) мә'насыны верир. «Қангар» гәднм түрк гәбиләсинин адыдыр. V әср мүәллифи Фавст Бузанд вә башгалары «Баласакан» јеринин адыны чәкнрләр. Буну Маһмуд Гашгаринин «Баласагун» јер адына охшатмаг мүмкүндүр. Бундан башга, һәмин јеринсакинләри «баласач» (и) («атрпатч») (и) адыныда мүгајисә ет) адланмышлар ки, бурада түрк дилләриндән мә'лум олан «чи» мәнсубијјәт шәкилчиси (мүгајисә ет: «кәндчи, «елчи») ишләнмишдир. Моисеј Хоренски (V әср) вә албан тарихчиси Муса Қаланкатсн «Вајкуник» (шәхси аддан әмәлә кәлмишдир) јер адыны јад едирләр: бурада—«ик» гәдим ермәни дилиндәки шәкилчидир. «Вајкун» исә дил ганунуна ујғун дәјишилмиш түрк-монгол сөзү «бәј» (дөвләтли) вә сифәт шәкилчиси «кун»дан ибарәтдир. Һәмин мүәллиф «Қаратуник» адыны јад едир ки, бурада «каратун» («ик» шәкилчидир) түрк дилләриндә «кара тон»—«гара палтар» (дон) мә'насыны дашымагла гәбилә ады олмушдур. Азәрбајчанда «Гарадонлу» топонимләри вардыр.

Бу адлар мүвафиг сурәтдә Азәрбајчана вә Загафгазијанын дикәр јерләринә аиддир. Беләликлә, топонимик адлар Азәрбајчан халгынын әмәлә кәлмәси проблеминин һәллинә көмәк едән мүһүм көмәкчи тарихи мәнбәдир [1973, *с.* 8—10].

Е. Г. Меһрәлијев тәркибиндә «гара» вә «аг» (ак, ах) терминләри олан чоғрафи адларын мәншәјини тәдгиг етмишдир. Онун фикринчә:

1. Бир-биринә әкс маһијјәт дашыјан топонимләрдә «гара» вә «аг» (ак, ах вә ајдын) чәһәт билдирир. Мәсәлән, Гаракүнеј, Агкүнеј (вә ја Ајдынкүнеј), Гарабучаг, Агбучаг, Гарајохуш-Агјохуш, Гарајазы-Агјазы вә с. адларда «гара» (гәрб), «аг» (ајдын) шәрг билдирир.

2. Һидронимләрдә «гара» вә «аг» сују кејфијјәтини

билдирир: а) Гарасу, Гарачај вә Гаракөл адларында онларын ахарсыз вә ја зәиф ахарлылығыны, «гара» термини сујун ичмәк үчүн јарамадығыны көстәрир. Һәм дә белә адлар дүзәнликдә вә гапалы саһәләрдә јајылмышдыр.

Булагларла әлагәдар олан адларда (Гарабулаг, Гарагајнама, Гарасысга) «гара» термини дә сујун ичмәк үчүн јарамамасындан ирәли кәлир; б) булаг вә көл адлары да «аг»—шәффафлыг билдирир; в) «гара» вә «аг» терминләриндән онлара бәнзәр адлар вә өнлүкләр әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән: «гара»дан—«гарасов» (һәрфи—гаравары, фикри гејри-сағлам: гарачыг), «аг» сөзүндән «ағча» өнлүјү васитәсилә Ағчабәди, Ағчајазы, Ағчакәнд адлары јаранмышдыр.

3. Ороним адларында (Гарадағ, Гаратәпә) «гара» һәмин јерин әтрафында һәм һүндүрлүјүнү, јә'ни ән бөјүк көлкә әмәлә кәтирдијини көстәрир, һәм дә она ад верән јашајыш мәнтәгәси бу објектдән гәрбдә јерләшир.

4. Гаратуғај, Гарадүз, Гаракүдрү, Гарачала, Гарачанаг топонимләриндә «гара»—кенишлик билдирир.

5. Гарағач, Гарагала вә Гарабүрч топонимләриндә «гара» бөјүк демәкдир.

6. Гарадәһнә сөзүндә «гара» әсас, башлыча демәкдир.

7. Гарабағлар, Гарабағ вә Гарабағлы топонимләриндә «гара» сөзүнүн чохлуг билдирмәси һаггында Р. Јүзбашовун фикри доғрудур.

8. Гараманлы (Гараиманлы), Гараоғлан, Гаравәлли адларында «гара» сөзүнүн чәсарәт, икидлик билдирмәси һаггында да Р. Јүзбашовун фикри дүздүр.

9. Гарајери, Гарабулағы, Гаралы адларында «гара» адам адыдыр (Р. Јүзбашова көрә). Бир сыра белә адларда аидијјәт билдирән шәкилчиләр деформасијаја уғрамышдыр (Гараханлы—Гарахан, Гарамурадлы—Гарамурад).

10. Тәсәррүфатын ихтисаслашдырылмасыны билдирән Гарадолаг, Гарадәмирчи вә Гарадырнаг адларында «гара» мәфһуму күја чохлуг, әксәријјәт билдирир.

11. а) Гарабалдыр, Гарадабан вә Ағдабан топонимләриндә «гара»—ағыр, пис, «аг»—јүнкүл, јахшы мә'насыны дашыјыр.

б) Гаракүн, Ағкүнлү кими һәјат сәвијјәси билдирән адларда «гара» — ашағы, «аг» — јүксәклик билдирир.

12. Гарабөрк, Гарапапаг, Гарадонлу, Пиргарачуха етнонимләриндә «гара» — рәнк ады билдирир.

13. Гараговул чоғрафи адында «гара»—күчлү мә'насында ишләдилир.

14. Гарадив (Иран Азәрбајчаны) адында «гара» горхулу мә'насындадыр.

15. Илкин материалларын тәһлили көстәрир ки, «гара» вә «ағ» терминләринин јухарыдакы мә'нада ишләдилмәси Азәрбајчан ССР-дә, Иран Азәрбајчанында, Түркмәнистан ССР-ин гәрб һиссәсиндә, Ермәнистан ССР вә Күрчүстан ССР-ин бир сыра рајонларында, Түркијәнин гәрб вә Дағыстан МССР-ин чәнуб-шәрг һиссәсиндә јајылан чоғрафи адларда ишләдилир [1973, *с.* 10—11].

Ә. И. Әлијевин «Бәдән үзвләри адлары илә бағлы јаранан топонимләр» һаггындакы тәдгигаты чох мараглыдыр: «Топонимик адларын јаранмасында чоғрафи терминләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу терминләрин бир голуну метафор терминләр тәшкил едир. Белә терминләр әсас мә'наларындан тәдричән узаглашыр вә метафорик мә'на ифадә едир.

Бәдән үзвләри адлары илә бағлы олан чоғрафи терминләр дә мәһз метафор терминләр сырасына дахилдир. Бәдән үзвләри адларынын чоғрафи објектләрә верилмәси објектләрин харичи формасы илә бағлыдыр. Инсанлар чоғрафи објектләрдә бәдән үзвләри арасындакы охшарлығы нәзәрә алмыш вә онлара бәдән үзвләринин адларыны вермишләр.

Биз бунлардан топонимик ад кими даһа чох јајыланлары гејд едәчәјик.

Ағыз. Чајын су објектинә төкүлдүјү јер вә дәрәнин дүзәнлијә чыхан һиссәси. Мәс: Ағ дашын ағзы (Г. дәрә),* Ағыз күнөјү (К. дәрә), Ағызтала (К. тала), Ағ сујун ағзы, (Г. чај), Беркин ағзы (Г. дәрә), Гара сујун ағзы (Т. чај).

Ајаг. Дағын, дәрәнин вә чајын гуртарачағы. Мәс: Ажынын ајағы (Г. дәрә), Ағ сујун ајағы (Г. чај), Ајахтала (К., тала), Гурдулунун ајағы (К. дәрә), Гуру дәрәнин ајағы (К. дәрә), Короғлунун ајағы (К., дағ).

Баш. Дағын зирвәси, јухары һиссәси. Мәс.: Бөлүјүн башы (К. дағ), Гајабашы (К. дағ), Гармағын башы (К. дағ). Гоздәрәнин башы (Т. дағ), Дуздағын башы (Т., дағ), Шишбаш (К. дағ).

---

* Г.—Газах, К.—Кәдәбәј, Т—Товуз.

Бел. Алчаг вə кениш дағ ашырымы. Мəс.: Дашлы бел (К. дағ), Көјдағын бели (К. дағ), Сарыјалын бели (К. дағ), Томарын бели (К. дағ), Һачанын бели (Т. дағ).

Боғаз. Кечид. Мəс.: Гарабоғаз (Г. дәрә), Дар дашын боғазы (Г., дәрә), Әзкиллинин боғазы (К. дәрә), Көдəкдəрəнин боғазы (К. дәрә).

Бојун. Дағ ашырымы. Мəс.: Ашағыбојун (К. даг), Бөјүкбојун (К., дағ), Гарабојну (К. дағ), Дəмирбојну (К. дағ), Дуздахлыбојун (К. дағ), Зəрифбојну (К., дағ), Јеллибојун (К. дағ).

Бурун. Дағын ирəлиjə доғру узанан һиссəси. Мəс.: Гара дашын бурну (Т., дағ), Гоздунун бурну (Т., дағ), Көјдағын бурну (К. дағ), Узунбурун (Т., дағ), Чалбурун (К. кәнд).

Гаш. Дағын вə тəпəнин ирəли чыхмыш үст һиссəси. Мəс.: Гарагаш (К., дағ), Узунгаш (К. дағ), Ортагаш (К. дағ).

Дөш. Дағын јухары һиссəси илə əтəји арасындакы саһə. Мəс.: Гузудөшү (Т., дағ), Дашлыдөш (К. даг), Короғлудөшү (К. дағ), Лилиндөшү (К. дағ), Сығаллыдөш (К. даг), Дикдөш (К. дағ).

Јухарыда верилəн мисаллардан, елəчə дə əлдə олан материаллардан белə нəтичəјə кəлмəк олар ки, бəдəн үзвлəри адлары илə бағлы олан топонимик адлар аран рајонларына нисбəтəн дағлыг рајонларда даһа чох јајылмышдыр.

Шүбһəсиз, кəлəчəк тəдгигатлар бəдəн үзвлəри адлары илə бағлы олан вə индијə гəдəр өјрəнилмəмиш топонимик адлары ашкара чыхарачагдыр» [1973, *с.* 12—13].

З. Ә. Хасијев малдарлыгла əлагəдар бə'зи топонимлəри тəдгиг едəркəн бир нечə үмумилəшдирмə апармышдыр: «Азəрбајчанын əн гəдим вə əсас тəсəррүфат саһəлəриндəн бири дə малдарлыг олмушдур. Буна көрə дə Азəрбајчан дилинин лексикасында малдарлыг терминлəри мүəјјəн јер тутур. Республикамызын мүхтəлиф рајонларында, о чүмлəдəн гəрб рајонларынын дағ вə дағəтəји зонасында тəркибиндə малдарлыға аид термин олан бир сыра топонимлəр мөвчуддур. Онлары ашағыдакы групплара бөлмəк мүмкүндүр:

1. Гојунчулуг терминлəри илə əлагəдар: а) кəнд адларынын тəркибиндə: Азадгарагојунлу (Тəртəр р.), Гојунбинəси (Јевлах р.), Тапгарагојунлу, Қəлəман (Кəдəбəј р.), Манкүз (Амасија), Тоғлуча (Красносело) вə с.; б) дағ, дəрə, булаг вə с. адларынын тəркибиндə:

Бала Гошгар, Бөјүк Гошгар, Гошгар (Дашкәсән р.), Гарамандағ (Ағдам р.), Гошдағ (Кәлбәчәр р.), Гошдәрә (Товуз р.) Кечибулағы (Дашкәсән р.), Тәкәгајасы (Кәдәбәј, Товуз р-лары) вә с.

2. Гарамал адлары илә әлагәдар: Бузовдағ (Шамхор р.), Инәкбоған (Кәдәбәј р.), Малбинәси (Јевлах р.), Өкүздаг (Товуз р.), Өкүзучан (Шәмкир р.) вә с.

3. Атчылыға аид терминләрлә әлагәдар: Атлыбулаг (Кәдәбәј), Гатырдаш дағы (Лачын), Илхыдәрә, Илхыдәрәчај (Ханлар), Илхычылар (Ағдам) вә с.

4. Ағарты терминләри илә әлагәдар: Ајрантөкән (Товуз), Гајмаглы, Гајмаглыдаг (Газах), Гатығбулаг (Кәдәбәј) вә с.

Көстәриләп топонимләрдән лексик-семантик вә морфоложи хүсусијјәтләринә көрә тәркибиндә «ман» сөзү олан Гарамандағ, Кәләман вә Манкүз адлары даһа сәчијјәвидир.

Азәрбајчан дили диалект вә шивәләринин гәрб групунда мүшаһидә олунан «аламан», «гараман», «азман», «дызман», «гозман» вә с. хүсусијјәтинә, чинсинә вә јашына көрә гојун адларында вә Гарамандағ, Кәләман, Манкүз вә с. кими чоғрафи адларда раст кәлән «ман» вахтилә мүстәгил сөз олмушдур. Гәдим түрк дилләриндә «ман»— «3—4 јашар гојун» мә'насында ишләдилмишдир.

Гарамандаг вә Кәләман топонимләриндәки «гара» вә «кәлә» сөзләри форма вә мәншәчә мүхтәлиф олсалар да, мә'начә ејни «бөјүк» мә'насында ишләнмишдир. «Гара» түрк мәншәлидир, «кәлә» исә дилимизә Иран дилләриндән кечмишдир.

Манкүз топониминдәки «ман» вә «күз» терминләри дә гојунчулугла бағлыдыр» [1973, *с.* 13—14].

Топонимик тәдгигатларда чоғрафи адларын һәр биринин өјрәнилмәси мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир. Аталар демишкән дама-дама көл олур, дада-дада һеч. Азәрбајчан топонимләринин һәр биринин, хүсусилә гәдим топонимләрин арашдырылмасы Азәрбајчан тарихинин даһа кениш өјрәнилмәсинә көмәк едир. Мәһз буна көрә дә елми конфрансда ајры-ајры топонимләрин етимоложијасына аид јазыларын мәтнини олдуғу кими веририк.

С. Б. Ашурбәјли Бакы топоними илә әлагәдар јазыр ки, Бакы шәһәринин ән гәдим ады Хунсар имиш. Шәһәрин ады бә'зи хәритәләрдә вә јазылы мәнбәләрдә дә бу

шәкилдә экс олунмушдур (әслиндә Бакынын Хунсар адланмасы јалныз «Обозреније Российских владениј за Қавказом» [СПБ, 1834] китабында гејд олунуб). Һәмин топонимик тәдгиг ону «гәдим Иран дөврүнә апарыр, јә'ни 3 мин илдән артыг бир дөвр әрзиндә мөвчуд олдуғуну көстәрир...» Хунсар топониминин мә'насы «күнәшә доғру чеврилмиш» демәкдир.

V—VIII әср ермәни мәнбәләри Абшерон әразисиндә Һүрмүзд одунун јандығы Багаван топониминин олдуғуну гејд едирләр.

«Бага» компоненти (дикәр варианты «Багу») бир сыра Һинд-Авропа дилләриндә аллаһ, күнәш мә'насыны верир. VII әсрә аид ермәни мәнбәләриндә һәмин әразидә баканларын (баганларын) јашадығы гејд олунур. Онлар еһтимал ки, һәмин әразидә јашајан эн гәдим мәскунлар олмуш, ода вә күнәшә ситајиш етмишләр. Сара ханыма көрә, Бакы өз адыны һәмин тајфанын адындан көтүрмүшдүр. Ә. Һүсејнзадә Бакыны түрк дилиндәки «бәку», «тәпә» сөзү илә бағламышдыр.

Археоложи мә'луматлар Бакы әразисиндә VII—VIII әсрләрдә јашајыш јери олмасыны көстәрир. Сон заманлар Ичәришәһәрдән әлдә едилмиш археоложи материал вә Гыз галасынын тәдгигатлары Бакынын даһа гәдим тарихә малик олдуғуну көстәрир.

Маһмуд Гашгаридә (XI әср) гејд олунан «бәгу» (чәркә, тәпәләр) сөзү, С. Б. Ашурбәјлијә көрә, сәсләнмә чәһәтдән, һәм дә X әсрдә әрәб-фарс мә'хәзләриндә мөвчуд олан «Баку» сөзүнүн јазылышына ујғун «Баку»—«тәпә» сөзү Азәрбајчанда, Иранда вә дикәр өлкәләрдә јашајан түркдилли әһали арасында «тәпәдә јашајыш јери» мә'насында ишләдилир. Һәмин әһали бу нөв јашајыш јерләрини «тәпә» адландырыр вә белә бир компоненти олан бир сыра топонимләр мә'лумдур. «Тәпә» сөзү топоним кими тәкликдә (башга компонент гәбул етмәдән) ишләнир.

Иран лексикасына аид олан Хунсар вә Багаван топонимләри, һәмчинин «бакан»—«баган» сөзләри һәмин зонада вә гоншу әразидә ода вә күнәшә ситајиш вә зәрдүшт дини илә әлагәдар еjни бир мә'на кәсб едиб, тарихи вә археоложи мә'луматлара мүвафиг кәлир [1973, с. 18—19].

А. Фазили конфрансын материалларында Муған топоними һаггында көстәрмишдир ки, Муған гәдимдән ашағыдакы јерләрлә һәмсәрһәд олмушдур: шималдан

Ширван вә Аран, чәнубдан—Учар, Үнкүт, һабелә Әршә маһалы, шәргдән—Талыш дағлары вә Хәзәр дәнизи, гәрбдән Дәрәерт чајы вә Гарадағ маһалы.

Муған антик мүәллифләрин әсәрләриндә «Мохоена» (Аммиан Марселлиндә) «Мхан-кһ» (ермәни мәнбәләриндә), әрәб мәнбәләриндә исә «Муган» (Балазори, Тәбәри, Истәхри, Ибн әл-Қәби, Јагут Һәмәви вә б.) кими верилмишдир. Күрчү мәнбәләриндә «Мөвакан» формасына раст кәлирик. Бир сыра тәдгигатчылара көрә, Муған сөзү гәдим «мүк» (ер. әв. V—VI әср, Милетли Һекатеј тәрәфиндән гејд олунуб) тајфасынын адындан вә «ан» вә ја «ана» шәкилчисиндән ибарәтдир.

Мүәллифә көрә, еһтимал ки, Муған әввәлчә «Мүкан» формасында олмуш вә сонра Муған шәклинә дүшмүшдүр. Лакин Һекатејин гејд етдији «мүк» (ја да «мик») етноними «маг» вә ја «муг» етнониминин өзүдүрмү? Мүәллиф бу суалы гаршысына гојмамышдыр.

Муған вә Муғанлы ады илә мә'лум етнонимләр бу әразидә тарихән јашамыш јерли әһали илә әлагәдардыр. Еһтимал ки, мүхтәлиф вахтларда бу әразијә кәлмиш башга халгларын нүмајәндәләри дә јерли әһали илә гајнајыб-гарышмыш, лакин индијәдәк бу ад сахланмышдыр [1973, *с*. 20—21].

Р. А. Кәримли бә'зи Азәрбајчан ојконимләринин мәншәји һаггында мүлаһизәләрини билдирәрәк јазыр ки, јер адларынын өјрәнилмәси, адларын мәнсуб олдуғу халгын сијаси-ичтимаи бахышларыны, һәјат вә мәишәтини, етник тәркибини, чоғрафи мөвгејини, тарихини, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини, тәсәррүфатыны, дил хүсусијјәтләрини, характерини вә башга чәһәтләрини дә дәрк етмәјә көмәк едир.

Ојконимләр, онун фикринчә, ашағыда верилдији кимидир. Сабунчу (Самунши), Самуншу, Зәруа—Губа р-ну, Тел (Телик)—Хачмаз р-ну, Мичан (Мышан)—Исмајыллы р-ну, Тири (Тир)—Зәнкилан р-ну, Бакы ш. с., Рушан (Рошан)—Исмајыллы р-ну, Бечари (Бечара)—Имишли р-ну: Билкәһ—Бакы ш. с., Аза (Азак)—Ордубад р-ну, Бајандур—Тәртәр р-ну, Ејналлы (Инал)—Газах р-ну, Бузовна (Бузаву)—Бакы ш. с., Гылынчлы (Гылынч)—Кәлбәчәр р-ну, Сирик (Сирикини)—Чәбрајыл р-ну, Шиләвар (Шилабадри)—Ләнкәран р-ну, Нәрәчан (Нарајан)—Хачмаз р-ну, Һоровлу—Ләнкәран р-ну, Һоров (Хоруув)—Чәбрајыл р-ну, Гапанлы (Гапан)—Шамхор р-ну, Тарханлы (Тархан)—Лачын р-ну, Гутон (Гутан)—За-

гатала р-ну, Амбу—Лерик р-ну, Адур (Удур)—Губа р-ну, Барсу (Барс)—Шамхор р-ну, Бадара (Бадра)—Ханкәнди ш. с., Дизахлы (Тысаг)—Оғуз р-ну, Гутта, Варна (Варуни)—Исмаjыллы р-ну, Чәмилли (Чомул)—Тәртәр р-ну, Тукәвикլә (Түкә)—Ләнкәран р-ну, Тәкәли (Тәкә)—Сумгаjыт ш. с.

Топонимик тәдгигатларда етнонимиjанын өjрәнилмәсинин хүсуси jери вардыр. Етнонимләрин һәр биринин тәдгиги, етимолокиjасынын бәрпа олунмасы онларын jаранма тарихинин, еләчә дә чоғрафи jаjылмасынын мүәjjәнләшдирилмәсиндә мүһүм елми әһәмиjjәт кәсб едир.

Етнотопонимләри дәриндән тәдгиг етмәдән башга чоғрафи адларын тарихи көкүнү араштырмаг чәтиндир. Топонимләрин тарихи етнонимләрин тарихи илә мүәjjән олунур вә онларын jаранма мәрһәләләри мүәjjән едилир. Одур ки, етнонимләрдән сөһбәт ачмаг jеринә дүшәрди.

Ә. Һүсеjнзадә Абшерон jарымадасынын бә'зи етнонимләрини тәдгиг едәрәк jазыр: 1. Абшерон jарымадасынын топонимиjасы чохтәбәгәлидир. Бу топонимик лаjлашма өлкәнин тәбии чоғрафи вәзиjjәти вә ичтимаи-тарихи шәраитиндән асылы олараг ирәли кәлмишдир. Абшерондакы чоғрафи адлар ичиндә ән гәдим дөврә мәнсуб олан адла (Зығ) jанашы, ән сон дөврләрдә jаранмыш чоғрафи ада (Вишнjовка) да раст кәлирик.

2. Өjрәнилән чоғрафи адларын меjдана кәлмәсиндә әсас амил аjры-аjры вахтларда бу әразидә jашамыш мүхтәлиф гәбилә бирләшмәләринин ичтимаи-сиjаси вә мәдәни фәалиjjәти олмушдур. Бунун нәтичәсиндә бир сыра гәбилә адлары jарымаданын топонимиjасында өз әксини тапмышдыр.

Мүәллифә көрә, Әһмәдли вә Түркан мә'насына көрә «шәффаф»—«аjдын» олдуғу һалда, Абшерон, Биләчәри, Чорат, Дуванны, Зуғулба, Сабунчу, Сараj вә Сумгаjыт «шәффаф» деjилдир. Мүәjjән тарихи, етнографик вә дилчилик араштырмалары әсасында бунларын етник мәнсубиjjәтини аjдынлашдырмаг мә'рузәнин әсас вәзифәсидир.

3. Бизи марагландыран чоғрафи адлары етник мәнсубиjjәтләринә көрә беләгруплашдырмаг олар:

1) Гафгаз автахтон етник ваһидләри—Зуғулба;
2) Түрк—Монгол етник ваһидләри;
3) Булгар—Хәзәр типли—Биләчәри;

4) Оғуз—Абшерон, Әһмәдли, Сабунчу, Түркан; Гыпчаг—Дуванны; Монгол—Чорат, Сарај, Сумгајыт.

4. Бу чоғрафи адларын Абшерон әразисиндә әмәлә кәлмәси тарихини республиканын сијаси тарихи әсасында, тәхминән ашағыдакы хроноложи чәрчивә дахилиндә тә'јин етмәк мүмкүндүр:

— Биләчәри (ерамызын VI—X әсрләри);

— Зуғулба (ерамызын X—XII әсрләри);

— Дуванны (ерамызын XIII әсрләри);

— Чорат, Сарај, Сумгајыт (ерамызын XIII—XIV әсрләри);

— Абшерон, Әһмәдли, Сабунчу, Түркан (ерамызын XI—XVIII әсрләри). [1973, *с.* 26—27].

Гамал Әлијевин «Азәрбајчанын гәдим әһалиси топонимијада» адлы әсәриндә дејилир:

1. Топонимләр көстәрир ки, Азәрбајчанын ән гәдим әһалиси хуррит-урарт мәншәли аборикенләрә мәнсуб олмушдур. Етнонимләрдән «лег», һидронимләрдән «күр» вә с. буну көстәрир.

2. Хүсусилә ер. әв. I миниилликдә Шәрги Гафгаз вә Гәрби Иран әразисинә Һинд-Авропа мәншәли тајфалар дахил олур. Бу просеслә әлагәдар «мүк» (Муған топониминдә сахланмыш), «атропатен» «мард» (амард) вә с. етнонимләрин адыны чәкмәк олар. Сандобан, Ширван, Мәрдәкан, Һөвсан, еләчә дә Күрдәханы, Сураханы, Балаханы, Новханы топонимләри, һәтта мөвчуд Иран мәншәли талыш, тат вә с. дилләр бу просеслә сых бағлыдыр.

3. Ер. ев. I миниллијин сонунда гәдим Гафгаз албанларынын ады чәкилир. Мүасир јер адларындан исә Алпаны—Гышлыг, Алпан, Алвани кими топонимләрә раст кәлирик. Албан етноними Орта Асија әразисинә дә мәнсубдур.

4. Гафгазда Гаргар тајфасы илә әлагәдар бир нечә ад мөвчуддур. Гаргар дағы, Гаргар чајы, Гаргар дүзәнлији. Бу етноним Орта Асија әразисиндә дә мүшаһидә олунмагдадыр.

5. Птолемејә көрә, гәдим Албанијада Гангара адында јер вармыш. Ермәни тарихчиси Лазар Парбецтски (V әср) Кәнкәрләрин адыны Кангар дағлары илә әлагәдар чәкир. Һазырда Кәнкәр, јахуд Кәнкәрли Азәрбајчанда јашајан түркдилли бир нәслин адыдыр.

6. Чога, Тертер, Халхал, Јалама, Ковләр, Чејир, Газах, Дуванны, Халач, Дүкәрли вә башга етнонимләр,

Ганых, Ајричај вә башга һидронимләр, еләчә дә Ағјазы, Гарајазы вә башга јер адлары индијә кими Азәрбајчанын топонимијасында өзүнү көстәрир. Бүтүн бу адлар түрк вә Ирандилли халгларын јајылмасы илә әлагәдар эмәлә кәлмишдир.

Г. Ә. Гејбуллајев Азәрбајчан топонимијасында бә'зи етнонимләри өјрәнмишдир.

I. Азәрбајчан топонимијасында ән бөјүк тәбәгәни түрк тајфалары илә әлагәдар олан етнотопонимија тәшкил едир.

II. Етнотопонимијада өз эксини тапмыш түрк тајфаларынын мәншәји, демәк олар ки, өјрәнилмәмишдир. Онларын бә'зиси мүхтәлиф түрк тајфа вә халгларынын адларыны экс етдирир: Газанчы, Чахырлы, Хубјарлы (гәдим булгар тајфалары — газан, гапан, кувјар), Көјәрчинли (Печенег тајфасы — кујерчи), Говлар, Гарабөрклү, Вәрәндәли (Печенег — гыпчаг тајфалары — гов, гарабөрк, вәрәндә), Улашлы (гәдим Булгар шәһәри Һулаш), Чинли, Тиркәш, Гушчу, Кәнкәрли, Болгарчај, Голеј-Сувар, Гушчу, Абаршәһр, Аваран, Чығатај, Гыпчаг вә с.

Азәрбајчанын етнотопонимијасында оғуз тајфалары (Әфшар Падар, Хәләч, Бајат, Бајандур, Бәјдили, Еjмур, Дүкер, Гырыг вә б.), монголларын јүрүшүндә иштирак етмиш түрк мәншәли тајфалар (оријат, сугаит, чиркин, тангыт, чорат, күнкүт, зунут, елчиһин вә б.), һабелә XII—XIII эсрләрдә Өн Асијада јенидән баш верән груплашма вә ассимилјасија нәтичәсиндә јаранмыш бә'зи тајфалар (марашлы, масаллы, гараманлы, күндүзлү, ајбасанлы, гызылағач, биләчик, көјнүк, ајдынлы вә б.) мүһүм јер тутур.

III. Түрк тајфаларынын јерли әһали илә гајнајыбгарышмасы нәтичәсиндә өз адларыны Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәр вә рајонларынын адларындан көтүрмүш бир сыра тајфалар да етнотопонимијада мүәјјән мөвгејә маликдир (муғанлы, гарабағлы, мәрзәли (мәрәзәли), шатырлы (орта эсрләрдә Бәрдә јахынлығында мөвчуд олмуш Шатар галасынын адындан), чардаглы (орта эсрләрдә Кәнчәдә мөвчуд олмуш Чардаг галасынын адындан), гарадағлы, ширванлы, милли вә с.

IV. Мәнбәләр вә чөл материаллары әсасында XIX эсрдә Азәрбајчанда бир сыра тајфаларын ады, онларын тирәләринин адлары вә сајы мүәјјән едилмишдир. Кәнкәрли (Софулу вә Гарадолаг тајфалары илә бирликдә—

120 тирә), Муғанлы (50 тирә), Шаһсевән (Тәклә вә Гарадонлу илә бирликдә—110 тирә), Кәбирли (40 тирә), Гарачорлу (37 тирә), Пирембел (12 тирә), Бајат (8 тирә), Газахлы (26 тирә), Әфшар (22 тирә), Мәрзили (13 тирә), Сараллы (12 тирә), Гарагојунлу (24 тирә), Хәләч (27 тирә), Әрәб (40 тирә), Һапутлу (14 тирә), Гылынчлы (21 тирә), Бәһмәнли (16 тирә), Хочамусахлы (5 тирә) вә б. [1973, *с.* 22—29].

Камал Әлијев, Страбона көрә, Атропатенада вә гәдим Гафгаз Албанијасында мөвчуд чоғрафи вә тајфа адлары һаггында бир сыра гејдләр етмишдир.

I. Ер. әв. I әсрләрдә јашамыш Страбон Атропатена вә Гафгаз Албанијасына даир јер вә тајфа адларыны гејд едир.

II. Јунан чоғрафијашүнасы Атропатена Сумбаканын адыны чәкир.

Страбон Загрос вә Нифатос дағларынын адыны чәкир, Һүркан, Капавта (вә јахуд Спавка) көлү вә Аракс (Араз) һидронимләрини гејд едир. Страбон Атропатена тајфаларындан кадуси, амард (мард), тапүр вә күртиләрин адыны чәкир. Страбонун Атропатена үзрә информатору Рома сәркәрдәси Марк Антони илә Атропатена өлкәсинә јүрүшдә иштирак етмиш Делли олмушдур [XI.13.3].

III. Јунан чоғрафијашүнасы Албанијанын, Камбүсенанын вә јалныз ер. әв. I вә ер. I әсрләриндә Албанијанын дахилиндә олан Каспијанын адларыны да гејд едир. Страбон Гафгазын Керевн дағларынын, Каспи дәнизинин, Күрүн, Араксын (Аразын), Алазонинин (Алазани, Ганыг чајы), Күрүн голларындан Ројтај, Сандобан, Хан чајларынын адыны чәкир. Страбон башлыча олараг албанларын адыны гејд едир. Страбонун гәдим Гафгаз Албанијасы үзрә информатору Рома сәркәрдәси Помпејлә Албанијаја јүрүшдә иштирак едән Мүтиленалы Феофан олмушдур.

IV. Гејд олунмуш адларын бир һиссәси артыг унудулмуш, дикәр һиссәси (Күр, Аракс, Алазани) исә индијә гәдәр јашамагдадыр. Илк әввәл мәнбәләрдә Азәрбајчан ады Атропатена кими гејд олунмушдур [1973 *с.* 30—31].

Расим Кәримли вә Әли Әлијев бир груп етнотопонимләри өјрәнмишләр:

«Топонимләрин јаранмасында тајфа адларынын ролу бөјүкдүр. Тајфа адлары илә әмәлә кәлән топонимләрин

тәдгиги, бир сыра тарихи һадисәләри өјрәнмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Тезисдә мәһз belә топонимләрдән бә'зиләри һаггында мә'лумат верилир.

Баһарлы. Түрк тајфаларындан биринин адыдыр. Бу тајфанын чох һиссәси Иранда вә Түркијәдә јашајыр. Азәрбајчандакы Баһарлы (Зәнкилан, Агдам) кәндләринин ады шүбһәсиз ки, бу тајфанын адындан әмәлә кәлмишдир.

Гарагојунлу. Көчәри түрк тајфаларындандыр. XV әсрдә бу тајфа Гара Јусифин башчылығы илә өзүнүн ән јүксәк инкишаф зирвәсинә чатыр вә Гарагојунлу дөвләти јараныр. Һазырда һәмин тајфанын ады илә бағлы Гарагојунлу (Губадлы, Бәрдә, Коранбој, Ағсу рајону) топонимләри мөвчуддур.

Гырыхлы. Монгол истиласы дөврүндә Азәрбајчана кәлмиш түркмән—әфшар тајфаларындандыр. Азәрбајчанын бир сыра рајонларындакы (Коранбој, Товуз, Ханлар) Гырыхлы кәнд ады јухарыда көстәрилән тајфанын ады илә әлагәдардыр.

Гарапапах, Гарабөрк (Газах р-ну, Учар р-ну) түрк тајфаларындан биринин адыдыр. Бу тајфа әсасән Иранда вә Түркијәдә мәскән салмышдыр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә Гарабөрк вә Гарапапаг тајфа адларына да раст кәлирик. Азәрбајчандакы Гарапапах вә Гарабөрк кәнд адларыны һәмин адлардан төрәмиш һесаб етмәк олар.

Гузанлы (Ағдам р-ну) топоними гәдим түрк тајфасы гузларын ады илә бағлыдыр. Гузанлы топониминдәки «ан» түрк дилләриндә чәмлик билдирән «лар» формантынын гәдим синонимидир.

Гушәнчә (Исмајыллы р-ну) топониминин гәдим сармат тајфасы кушанларла бағлы олмасы еһтимал едилир.

Кәнкәрли. Көчәри түрк тајфаларындандыр. Ағдам, Тәртәр рајонларындакы Кәнкәрли кәнд ады да бу тајфа адындан формалашмышдыр.

Кәнчә. Маһмуд Кашгари бу ады Кенчәк шәклиндә гәдим түрк тајфаларындан биринин ады кими гејд едир. Бизчә, Кәнчә шәһәринин ады да һәмин Кенчәк тајфасынын адындан нәш'әт етмишдир.

Куркан (Бакы—Артјом), Горган (Дәвәчи р-ну, Фүзули р-ну). Бизчә, бунлар ејни адын вариантларыдыр.

Бу топонимләрә Күлтәкин абидәләриндә, шимал-шәрг групу түрк гәбиләләриндән биринин ады кими Гуриган шәклиндә раст кәлирик.

Лазылар (Товуз р-ну). Бу топонимик ад V әсрдә Колхидада јашадығы гејд едилән вә абхаз-адыкеј дилләриндә данышан «лаз» тајфасынын ады илә әлагәдардыр.

Отузикиләр (Бәрдә р-ну, Имишли р-ну). А. А. Бакыханов бу тајфанын 1606-чы илдә мөвчуд олдуғуну гејд едир. Јәгин ки, Отузикиләр кәнд ады һәмин тајфа адындан төрәмишдир.

Товуз. Бу ад Күлтәкин абидәләриндә товуз-оғуз шәклиндә верилир. Бу, доггуз түрк гәбиләсинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш тајфа демәкдир. Тоғуз-оғуз мүрәккәб ады гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәм дә «товуз» сөзү илә ифадә едилир. Бизә белә кәлир ки, Товуз һәмин аддан төрәмәдир.

Шүбһә етмәмәк олар ки, Бакы архипелагындакы Чикил топоними М. Гашгаринин диванында верилмиш түрк халгларындан биринин ады олан Чикилдән, Шамахыдакы Чарһли топоними М. Кашгаринин көстәрдији Барчуг шәһәри јанындакы әразидә јашајан түрк гәбиләси Чаругандан, Чәмилли (Тәртәр р-ну) түрк тајфа-гәбилә бирләшмәләри кими гејд едилән Чомулдан, Чүчәнли—Л. Н. Гумилјовун «Гәдим түркләр» әсәриндә көстәрдији IV әсрдә јашамыш ејни адлы тајфа адларындан формалашмышдыр» [1973, *с.* 35—37].

Республика топонимијасынын тәдгигиндә Азәрбајчан топонимијасындакы ганунаујғунлуглардан, топонимијанын пројексијасындан вә орфографијасындан, еләчә дә топонимија үзрә рекионал тәдгигатлардан сөһбәт ачылмышдыр.

Јазыларда фактик материал зәнкинлији, онларын јени мә'на ачылышы охучуда хүсуси мараг доғурур. Биз ашағыда бә'зи мә'рузәләрин материалларыны веририк.

Ш. М. Сә'дијев Азәрбајчан әразисиндә ојконимләрарасы әлагәләрин елми үмумиләшдирилмәсини вермишдир.

Һәр бир елм өз саһәсинин ганунларыны өјрәнир. Одур ки, Азәрбајчан топонимикасында башлыча мәсәлә јерли чоғрафи адлара мәхсус ганунларын гејдә алынмасыдыр. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә материалы тәсниф етмәк, сонра да үмуми хүсусијјәтләри тәсадүфләрдән сечмәк лазымдыр.

Азәрбајчан топонимләри арасында идентик (тәкрарланан) ојконимләр—јашајыш мәскәнләринин адлары

диггәти чәлб едир. Онлар 1) там вә 2) гисмән идентик кими ики башлыча групa бөлүнүр.

1-чи група тамамилә ујғун кәлән ојконимләр нәзәрдән кечирилир. Муғанлы ојконими 13, Көһнә Худат ојконими 2 рајона ујғун кәлир.

Бир гисим ојконимләрин тәкрарланмасынын сәбәби тәсадүфләрлә, јашајыш мәскәнләринин тәдрич олунмуш мүхтәлиф әмәләкәлмә шәраити илә, дикәр гисим ојконимләрин тәкрарланмасынын сәбәби исә онларын тарихи әлагәләри илә изаһ олунур. Бир-бирилә кенетик чәһәтдән гоһум ојконимләр мараг ојадыр. Азәрбајчанда 4 Бојат вә ја 5 Падар кәндинин олмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Әһали бир әразидән башга әразијә көчүб јени јашајыш мәскәнләри әмәлә кәтирәркән онлара көһнә мәскәнләринин адларыны верирләр. Гәбәлә (Гутгашен) рајонундакы Күсенәт јени, Губа рајонундакы ејни адлы кәнд исә гәдимдир. Илк јашајыш мәскәнләрини мејдана чыхармаг һәмишә мүмкүн олмур.

Там идентик—гоһум ојконимләр бир-бириндән аралы мүхтәлиф рајонларда јајылмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра ојконимләрин идентик мүгабилләри тәдричән көлкәләнир: Сус (Лачын рајонунда), Сис (Шамахы рајонунда), Сос (Мартуни рајонунда). Көлкәдә галмыш мүгабилләр бә'зән мә'лум мүгабилләр әсасында үзә чыхарылыр: әсли Мәдрәсә (Шамахы рајонунда) дејил, Мүдрәсәдир (Исмајыллы рајонунда); әсли Гараиманлы (Губадлы рајонунда) дејил, Гараманлыдыр (Јевлах рајонунда).

2-чи група гисмән ујғун кәлән ојконимләр тәсниф едилир. Бунларда анчаг бир—илкин сајылан компонент тәкрарланыр. Көјләрдағ вә Көјләрчөл адларынын биринчи компоненти (Көјләр) илкин, икинчи компонентләри (дағ вә чөл) исә сонрадан газанылмадыр. Белә ојконимләр бир сыра јарымгрупларда бирләшир.

Бу јарымгрупларын бә'зиләри ашағыда верилир:

а) сонрадан газанылмыш васитәләри ејни шәкилчинин (-ли-лы-лү-лу) вариантлары илә ифадә олунмуш ојконимләр: Шәкили—Шәки, Гараманлы—Гараман, Гумлу—Гум, Мүскүрлү—Мүскүр.

б) сонрадан газанылмыш компонентләри кәнд, оба, гышлаг, бинә, тала, газма, кими сөзләрдән ибарәт ојконимләр хүсуси јарымгруп тәшкил едир. Ағдамкәнд—Ағдам, Укуроба—Укур, Варташенгышлаг—Варташен,

Чудулубинә—Чудулу, Көјәмтала—Көјәм, Амсаргазма—Амсар.

Адлары сонрадан газанылмыш компонентли јашајыш кәндләри адлары компонентсиз олан мәскәнләрдән төрәмишдир.

в) сонрадан газанылмыш көһнә компонентли ојконимләр: Көһнә Оранд—Оранд. Көһнә Хачмаз—Хачмаз;

г) сонрадан газанылмыш бир сыра башга компонентли ојконимләр дә кениш јајылмышдыр. Белә компонентләр әксәр һалларда систем чәркәләр әмәлә кәтирир. Биринчи—икинчи (Биринчи Шордәһнә, Икинчи Шордәһнә), биринчи—икинчи—үчүнчү (Биринчи Ағалы, Икинчи Ағалы, Үчүнчү Ағалы), јухары—ашағы (Јухары Зејнәддин, Ашағы Зејнәддин), јухары—орта—ашағы (Јухары Ләки, Орта Ләки, Ашағы Ләки), бөјүк—кичик (Бөјүк Алатәмир, Кичик Алатәмир) вә с.

Һәмин јарымгрупа дахил олан ојконимләр бир рајонда јајылмышдыр. Беләләри Азәрбајчан топонимләринин әсас ганунуна чидди табедир.

Идентик ојконимләрин өтәри тәһлилинә әсасланараг тәсдиг етмәк олар ки, ојконимләрарасы әлагәләрин үзә чыхарылмасы әһалинин өзүнәмәхсус миграсија просесләрини өјрәнмәкдә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир.

А. Г. Һәсәнов Азәрбајчан ојконимләринин јазылышындакы бә'зи тәһрифләри изаһ етмишдир:

Республика мәтбуаты вә рәсми идарәләр шәһәр, кәнд вә гәсәбә адларымызы «Азәрбајчан ССР инзибати-әрази бөлкүсү» китабына әсасән ишләдир. Тәәссүф ки, тәртибчиләр (С. А. Мелников вә А. Һ. Мирзәјев) вә редактор (А. М. Исајев) Азәрбајчан дили, тарихи вә етнографијасы саһәсиндә мүтәхәссис олмадыгларындан дөвләт әһәмијјәтли бу сәнәддә кәнд вә гәсәбә адларымызын јазылмасында бир чох тәһрифләрә јол вермишләр:

1. Бир чох кәнд вә гәсәбә адлары, о чүмләдән гурулушча садә адлар әдәби дилдә дејил, ајры-ајры јерли шивәләрдә дејилдији кими јазылыр. Мәсәлән: Ардычлы әвәзинә Ардушлу, Афәтли әвәзинә Әфәтли, Гузеј әвәзинә Гузај, Јајчы әвәзинә Јәјчи, Қосалар әвәзинә Госәләр, Алыкохалы әвәзинә Алыкејхалы, Ашағы Әксүзлү әвәзинә Ашағы Өјсүзлү вә с.

2. Гапалы саитләрлә (ы, и, у, ү) битән мүрәккәб шәхс адларындан -лы (-ли, -лу, -лү) шәкилчиси васитәсилә дүзәлиб нәсил, тајфа, ел вә с. билдирән кәнд вә гәсәбә адлары чох вахт јерли шивәләрдә дејилдији кими,

ја'ни гапалы саитсиз јазылыр. Мәсәлән: Абасалылы әвәзинә Абасаллы, Мурадалылы әвәзинә Мурадаллы, Нәзәралылы әвәзинә Нәзәраллы, Шаһвәлили әвәзинә Шаһвәлли вә с.

3. Гапалы саитләрлә битән исимләрә чәм шәкилчисинин (-лар, -ләр) артырылмасы илә дүзәлиб, нәсил, тајфа, ел вә с. билдирән кәнд вә гәсәбә адлары да чох вахт јерли шивәләрдә дејилдији кими, ја'ни гапалы саитсиз јазылыр. Мәсәлән: Дүнјамалылар әвәзинә Дүнјамаллар. Күрзалылар әвәзинә Күрзаллар, Һачыалылар әвәзинә Һачыаллар, һәмчинин Дәлиләр әвәзинә Дәлләр, Мириләр әвәзинә Мирләр вә с. Ејни вәзијјәт Иран дилләринә (фарс, талыш, тат, лаһыч вә с.) мәхсус чәм шәкилчили (-ан, -јан) адларын јазылышында да өзүнү көстәрир. Гасымәлијан әвәзинә Госмалјан, Сејидан әвәзинә Сејдан, Ханәлијан әвәзинә Ханалјан вә с.

4. Бә'зи гәдим кәнд вә гәсәбә адлары тарихән әдәби дилдә ишләнәрәк сабитләшдикләри шәкилдә дејил, јерли шивәләрдә дејилдији кими јазылыр. Мәсәлән: Бачирәван әвәзинә Бәчирәван, Бекдили вә ја Бејдили әвәзинә Бәјдили, Гәл'еје Буғурт вә ја Гәл'ејн-Бугурт әвәзинә Галајбуғурт, Хындырыстан әвәзинә Хидзиристан вә с.

5. Кәнд вә гәсәбә адларынын бир чоху, хүсусән Иран дилләринә аид оланлары әслинә вә јерли шивәдәки тәләффүз шәклинә дејил, рус дилиндәки јазы шәклинә охшадылараг јазылыр. Мәсәлән: Әнзәли—(Анзолу)— Бәлләбыр—(Баллабур)—Баллабүр, Бүрүнлү—(Бурунлу)—Бурунлу, Һәләбин—(Калабин)—Гәләбин, Котам— (Кетам)—Кетам, Сәнкәчал—(Сангачалы)—Сангачал, Сувакил—(Сувагыл)—Сувагил вә с.

6. Ејни бир үсулла дүзәлән вә тәрәфләриндән бир ејни ваһид олан мүрәккәб кәнд адлары бә'зән ики шәкилдә јазылыр. Мәсәлән: Күрд Маһрызлы вә Күрдмаһмудлу. Дүз Гырыглы вә Дүзрәсуллу, Галај Худат вә Галајбуғурт, Шых Салаһлы вә Шыхһаныт вә с.

7. Јухарыда көстәрилән тәһрифләр үзүндән бә'зән ејни сөзлә вә ја ејни мәнашәли сөзлә ифадә олунан кәнд вә гәсәбә адларынын бир нечә јазылыш шәклинә тәсадүф олунур. Мәсәлән: Гачар—Гәчәр Зејд, Гузај—Гузејчиркин—Күзејчартар, Кәнзә—Кәнзә, Коран—Коранлы, Косалар — Госәләр — Күсәкәран, Дәстәр — Дәсттор, Ванг—Ванклу — Вәнк, Нүвәди — Нүкәди — Нүјди, Һафтони, — һафтһону — Кафтони, Һүсејнгулулар — Сөјүнгуллар, Чәлајир — Чолајыр вә с. [1973, с. 44—45].

С. Ј. Бабајев Нахчыван МР-ин топонимијасыны тәдтиг едәркән бир сыра ганунаујғунлуг ашкар етмишдир:

«Нахчыван МР топонимијасынын чох гәдим вә сон дәрәчә мүрәккәб олмасына бахмајараг, индијәдәк бу саһәдә хүсуси тәдгигат иши апарылмамышдыр. Апарылан илк тәдгигатлар әсасында тәртиб едилән статистик мә'луматлардан ајдын олур ки, Нахчыван МР-ин топонимијасында әсас јери Азәрбајчан топонимләри тутур. Ејни заманда фарс вә әрәб мәншәли топонимләр дә вардыр. Нахчыван МР-дә гејдә алынан 229 јашајыш мәнтәгәси адындан 137-си (58,9%) Азәрбајчан дилиндә, 26-сы (11,3%) Иран дилләриндә, 9-у әрәб дилиндә, 2-си ермәни дилиндәдир. Галанлары исә һәләлик лал топонимдир.

Һидронимләр вә оронимләр Азәрбајчан мәншәли сөзләрдә үстүнлүк тәшкил едир. Мәс: гејдә алынмыш 353 кәһриз адындан 217-нин (61,4%), 97 чај адындан 80-нин (82,5%), 22 көл адындан 20-нин (91%), 214 дағ адындан 177-нин (83%), 7 ашырым адындан 6-нын, 6 дүзәнлик адындан 4-нүн, 40 ајрыг (урочище) адындан 35-нин ады (87,5%) Азәрбајчан дилиндәдир.

Јашајыш мәнтәгәси адларында фарс (11,3%), әрәб—Азәрбајчан (5,7%), фарс—Азәрбајчан (3%) мәншәли сөзләр икинчи јердә кедир.

Кәһриз адларындан 51-и (14,4%) әрәбчә, 42-си (11,9%) әрәбчә — азәрбајчанча, јахуд азәрбајчанча — әрәбчә, 8-и ермәничә—азәрбајчанча, 5-и әрәбчә—азәрбајчанча вә 9-у азәрбајчанчадыр.

Илк тәдгигатлар көстәрир ки, Нахчыван МР-ин топонимијасында әсас јери (70%) Азәрбајчан адлары тутур [1973, *с.* 51—52]».

Б. Ә. Будагов Шәрги Загафгазија палчыг вулканларынын адларыны өјрәнмишдир: «Азәрбајчан эразисиндә палчыг вулканлары кениш саһәни тутур. Онлар әсасән Чәнуб-шәрги Гафгазда, Гобустанда, Абшерон јарымадасында јерләшир, аз мигдарда башга эразиләрдә дә тәсадүф едилир.

Палчыг вулканларынын кениш јајылдығы саһәдә јашајыш мәнтәгәләри нисбәтән сејрәкдир. Бурада даими вә ја көчәри һалда јашајан әһали палчыг вулканларынын пүскүрмәсинин вә бу заман баш верән мүхтәлиф просесләрин шаһиди олур. Әһали пүскүрмәнин характериндән, брекчијаларын рәнкиндән вә ја вулканын јахынлығында јерләшән мәнтәгәнин адындан вә с. асылы

олараг вулканлара мүхтәлиф адлар вермишдир. «Јанардағ» палчыг вулканы пүскүрмә заманы аловунун һүндүрлүјү 500 м-ә гәдәр галхдығындан белә адландырылмышдыр.

Палчыг вулканлары бирдән-бирә баш верән күчлү пүскүрмәләрдән башга, ајры-ајры грифонлар вә салзалар васитәсилә дә пүскүрүр. Бу һалда исти маје палчыг вә ја газлар јер сәтһинә чыхаркән мүхтәлиф сәсләр ешидилир. Белә вулканлары јерли халг «пил-пилә», «боғбоға», «бүл-бүлә» адландырыр.

Бә'зән палчыг вулканынын кратериндән палчыг газларла сәтһә чыхаркән санки гајнајыр. Вулканын бу хүсусијјәти нәзәрә алынараг онлардан биринә Гајнарча ады верилмишдир.

Абшерон јарымадасында олан «Гызылтәпә», «Көјтәпә» вулканларына јәгин ки, вулкан брекчијасынын рәнки нәзәрә алынараг ад верилмишдир. «Дашкил», «Дашмәрдан» вулканлары исә литоложи тәркибләринә көрә белә адландырылмышдыр.

1902-чи илдә Боздағ-Күздәк палчыг вулканынын гәфләтән пүскүрмәси нәтичәсиндә 6 чобан вә 2000 гојун тәләф олдуғундан, вулкан «Ганлытәпә» адландырылмышдыр.

Бә'зи палчыг вулканларынын адлары нефт јатаглары илә әлагәдардыр: «Гыррыг», «Гырдағ», «Гыр», «Нефтчала» вә с. вулканлары буна мисал көстәрмәк олар.

Бир сыра палчыг вулканларынын адлары һејван адлары илә әлагәдардыр. «Торағај», «Көјәрчин», «Гушхана», «Довшандағ», «Түлкүтәпә», «Дәвәлидағ», «Бөјүк Мишовдағ», «Кичик Мишовдағ», «Иландағ» вә с.

Бә'зи палчыг вулканларынын адлары әразинин орографик хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Буна мисал олараг «Әкиздағ», «Үчтәпә», «Бөјүкдағ», «Кичикдағ» вә с. көстәрмәк олар. «Сәнкәрдағ» палчыг вулканынын ады јәгин ки, дағын морфоложи гурулушу илә әлагәдардыр.

«Нардаран», «Күркәчи», «Тува», «Хыдырлы» вә с. палчыг вулканларынын адлары исә јашајыш мәнтәгәләринин адындан көтүрүлмүшдүр. «Отманбоздағ», «Бөјүк Кәниздағ», «Кичик Кәниздағ», «Галмас» вә бир сыра башга палчыг вулканларынын тәдгигә еһтијачы вардыр» [1973, *с*. 56—57].

Һ. Ә. Оручов Азәрбајчанда рус топонимләринин XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә әмәлә кәлмәсини өјрән-

мишдир: «Азәрбајҹанда илк рус кәндләринин әмәлә кәлмәси тарихи кечән әсрин 30-чу илләринин әввәлләринә тәсадүф едир. Илк рус кәнди кечмиш Шамахы гәзасында Алтыағач јахынлығында әмәлә кәлмишдир. 30-чу илләрдән башлајараг Русијанын мәркәзи—Саратов, Воронеж, Тамбов, Оренбург, гисмән дә Бессарабија вә Јенисеј губернијаларындан Азәрбајҹанын мүхтәлиф гәзаларына көчүрүлән рус кәндлиләринин сајы илдән-илә артыр.

Алтыағач рус кәндиндән сонра Бакы губернијасында 1838-чи илдә Вел, 1899-чу илдә Приволноје, 1840-чы илдә Пришиб, Николајевка, Ивановка, Күлүлү, Гара Мәрјәм вә Һилмили, 1843-чү илдә Мәрәзә, 1844-чү илдә Новоголовка, Чухурјурд, Ҹабани, 1845-чи илдә Астраханка (Ләнкәран гәзасы), 1847-чи илдә Андрејевка вә 1849-чу илдә Астраханка (Шамахы гәзасы), 1868-чи илдә Ново-Ивановка, Қолјубакино (Бакы губернаторунун ады илә), 1874-чү илдә Ново-Дмитријевка, 1888-чи илдә Петропавловка вә нәһајәт, 1891-чи илдә сон—Владимировка кәндләри әмәлә кәлди.

Јелизаветпол губернијасында илк рус кәнди Гарабулаг ады илә 30-чу илләрдә Ҹәбрајыл гәзасында әмәлә кәлмишди. Тамбов, Саратов вә Таврически губернијаларындан көчүрүлмүш кәндлиләр 1842-чи илдә Борус, Головино, 1844-чү илдә Ново-Диличан, Славјанка, 1847-чи илдә Ново-Горелоје, Славјанка, Ново-Троитскоје, Ново-Спасскоје, Михајловка (Газах гәзасында), 1850-чи илдә Ново-Ивановка, 1870-чи илдә Михајловка (Јелизаветпол гәзасында), 1875-чи илдә Баллыгаја (сонраклы ады Базарчај) кәндләринин әсасыны гојдулар. Бир аз сонра Ханкәнди јарадылды.

XIX әсрин сонларына јахын рус кәндләринин сајы Бакы губернијасында 22-јә, Јелизаветпол губернијасында исә 14-ә чатырды.

XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Муған дүзүнүн мәскун олунмасы илә әлагәдар олараг Азәрбајҹанда әмәлә кәлән рус кәндләринин сајы илдән-илә артды. 1901—1902-чи илләрдә Муғанда Николајевка, Алексејевка, Покровка, Михајловка, Александровка илк рус кәндләри салынды. 1900-чү илдә Губа гәзасында Козлјаковка, Јермолајевка, Ширкан вә Родионовка, Набран вә Гасымкәнд, 1901-чи илдә Јелизаветпол гәзасында Фрејевка рус кәндләри мејдана чыхды. 1904-чү илдә Ҹавад гәзасында Александровка, Ләнкәран гәзасында Покров-

ка, Григорјевка, Шамахы гәзасында Гавриловка, Алексејевка, Илларионовка, Шамахы гәзасында Ново-Полтавка, XX әсрин илк илләриндә Јелизаветпол гәзасында Голитсыно, Розалиновка, Алексејевка, Скобеловка, Лысогорскоје, Чаваншир гәзасында Орловка-Деннсовка, Мингреловскоје, Газах гәзасыида Тарсачај, Нуха гәзасында Ағачгала, Әрәш гәзасында Павловка рус кәндләри әмәлә кәлди.

1908-чи илдән е'тибарән чаризмин көчүрмә сијасәтинин күчләнмәси илә әлагәдар, Русијанын мәркәзи, чәнуб губернијаларындан вә Шимали Гафгаздан Азәрбајчана көчүрүләи рус кәндлнләринин сајы даһа да артды. 1908-чи илдә Шнмали Муғанда Отрадноје, Владимировка, Новаја Херсон, Николајевка, Илларионовка, 1909-чу илдә Шатиловка, Сусловка, Шапошникова, һәмин илдә Мәркәзи Муғанда Болшаја Воронтсово-Дашковка, Грозноје, Графскоје, Головино, Круковскоје, Северскоје, Фадејевскоје, Лермонтовскоје, Фокино, Столыпино, Хоритонова, Јевдокимовскоје, Козловскоје, Осиновскоје, Лабинсевскоје, Вревскоје вә Матвејевскоје рус кәидләри јаранды. Һәмин илдә Губа гәзасында Дебуровка кәндинин әсасы гојулду.

1910-чу илдән е'тибарән Чәнуби Муғанда Булгар чајы бојунча Котлјаровка, Карјакнн, Слептсовка, Барјатинскоје, Кулибиновка, Муравјовка, Грибоједовка вә Пушкинскоје илк рус кәндләри мејдана чыхды.

1911-чи илдә Муғанда «Јухары Воронтсов» каналы бојунча Петрово-поле, Семјоновка вә Бородино кәндләринин әсасы гојулду. 1912-чи илә дәк Муған дүзүндә әмәлә кәлән рус кәндләринин сајы 46-ја чатды. Онлардан 14-ү Шимали Муғанда, 24-ү Мәркәзи Муғанда, 8-и исә Чәнуби Муғанда јерләширди.

Беләликлә, кечән әсрин 30-чу илләриндән башлајараг, Биринчи дүнја мүһарнбәсинәдәк Азәрбајчанда 134 рус кәнди әмәлә кәлмишди ки, бунун да 92-си Бакы, 42-си исә Јелизаветпол губернијасы әразисиндә јерләширди.

«Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы», I ч., Бакы, 1976, с. 277; II ч., Бакы, 1978 с. 222, 548; V ч., Бакы, 1981, с. 263; X ч., Бакы, 1987.

«Азәрбајчан ССР инзибати-әрази бөлкүсү», Бакы, Азәрнәшр, 1968.

Ајда Адилә. Түркүн мәншәји. «Дәдә Горгуд» гәзети, № 1, мај 1991-чи ил.

Ахундов А. Торпағын көксүндә тарихин изләри. Бакы, «Кәнчлик», 1983.

Атанијазов С. Түркмәнистанын топонимијасы. Ашгабад, «Илым», 1981.

Ашурбәјли С. Б. Бакы топоними. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Бабајев С. Ј. Нахчыван МССР-ин топонимијасына даир. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Будагов Б. Ә. Азәрбајчан топонимләри тәдгигинин проблемләри. «Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә даир конфрансын материаллары». Бакы, 1987.

Будагов Б. Ә. Тохунулмаз мүгәддәсләр. «Елм вә һәјат», 1979 № 12.

Будагов Б. Ә. Азәрбајчан тәбиәти. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1988.

Будагов Б. Ә. Әлијев Ә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны Азәрбајчан топонимләринин өјрәнилмәсинин мәнбәји кими. «Азәрбајчан ЕА Мә'рузәләри», 1977, № 9.

Будагов Б. Ә. Редактордан. Бах: *Нәбијев Н.* Чоғрафи адлар Бакы, Азәрб. Дөвләт Нәшријјаты, 1982.

Будагов Б. Ә. Шәрги Загафгазија палчыг вулканизасијасынын бә'зи адлары һаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Будагов Б. Ә. Ермәнистанын Азәрбајчан мәншәли чоғрафи адлары һаггында (биринчи мәгалә); «Дидәркинләр» Бакы, «Кәнчлик», 1990.

Будагов Б. Ә. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәси вә вәзифәләри һаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Будагов Б. Ә. Гәрби Сибирин бә'зи чоғрафи адларына даир. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22 јанвар 1981-чи ил.

Будагов Б. Ә. Чоғрафи адлар, мә'нәви сәрвәтләр. «Азәрбајчан кәнчләри», 16 август 1988-чи ил.

Будагов Б. Ә. Ермәнистанын түрк топонимләри. «Мәдәнијјәт», 27 ијун 1991-чи ил.
Будагов Б. Ә. Пиршағынын еколожи гајғылары. «Бакы», 23 март 1992-чи ил.
Будагов Б. Ә. Азәрбајчан чоғрафи адлары тәдгигинин бә'зи мәсәләләри. «Топонимик тәдгигатларын тарихи», «Елм» нәшријјаты, 1992.
Вәлиханлы Н. М. IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында. «Елм» нәшријјаты, 1974.
Ворошил Г. Гафгаз Албанијасынын шимал-гәрб зонасынын тарихи-филоложи анализи. Азәрбајчан топонимнјасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары.. «Елм» нәшријјаты, 1973.
Гурбанов А. М. Азәрбајчан ономастикасы (дәрс вәсаити). Бакы, Н. Туси адына АПИ-нин нәшри, 1986.
Гурбанов А. М. Азәрбајчан ономолокијасы мәсәләләри. Бакы, Н. Туси адына АПИ-нин нәшри, 1986.
Гурбанов А. М. Үмуми топонимика. Педагожи институтлар үчүн програм. Бакы, Н. Туси адына АПИ-нин нәшри, 1980.
Гејбуллајев Г. Ә. Азәрбајчан топонимијасында бә'зи етнонимләр һаггында. Азәрбајчан топономијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.
Дамирчизадә Ә. 50 сөз. Бакы, 1988.
Әсәдов Ә. Н. Топонимләр чоғрафи хәритәләрдә. Бакы, Н. Туси адына АПИ-нин нәшри, 1985.
Әһмәдов Т. Ел-оба адлары. Бакы, «Кәнчлик», 1984.
Әлијев Камал. Азәрбајчан гәдим әһалиси топонимијада. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансыз материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.
Әлијев Ә. И. Бәдән үзвләри адлары илә бағлы јаранан топонимләр. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.
Зејналов Ф. Түркологијанын әсаслары. Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1981.
Зәрдаби Һ. Б. Торпаг, су, һава. Сечилмиш әсәрләри, II ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1988.
Зәринәзадә Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. Бакы, 1962.
Јусифов Ј. Б. Гукасјан В. Л. Үмуми топонимика үзрә програм Бакы, Н. Туси адына АПИ-нин нәшри, 1979.
Јүзбашов Р. М. Азәрбајчан чоғрафи терминләри (тәдгигләр), Азәрб. ЕА Нәшријјаты, 1966.
Јүзбашов Р. М., Әлијев К. Сә'дијев Ш. Азәрбајчан чоғрафи адлары. Бакы, «Маариф», 1972.
Јусифов Ј. Б. Топонимија тарихи мәнбә кими. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.
Јусифов Ј. Б., Кәримов С. К. Топонимиканын әсаслары. «Маариф» нәшријјаты, 1987.
Јусифов М. И. Кола тәркибли јер адлары. Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә даир конфрансын материаллары. Бакы, 1986.
Конкашпајев Г. К. Түрк топонимијасында рәнк билдирән сөзләр. 1963.
Кәримли Р. А. Бә'зи Азәрбајчан ојконимләринин мәншәји һаггында гејдләр. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Меhрәлијев Е. Г. Халг чоғрафи терминләринин изаhлы лүғәти. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1987.

Меhрәлијев Е. Г. Тәркибиндә «гара» вә «ағ» (ак, ах) терминләри олан чоғрафи адларын маhнијјәти вә локал дәјишмәси. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Мирзәјев М. h., Апојев Б. Ф. Мәктәб чоғрафијасында топонимләрин өјрәдилмәсинә даир методик төвсијә. Бакы, 1963.

Мирзәјев М. h. Азәрбајчан топонимијасында раст кәлән бә'зи тәhрифләр вә әвәзләнән адлар hаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Мәммәдов А. Чоғрафи адларын сирри. Бакы, 1969.

Мәммәдов Ј.. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар. Бакы, 1981.

Нафасов Т. Узбекистан топонимләринин изохли луғати. Ташкент, «Укитувчи», 1988.

Нәбијев Н. Чоғрафи адлар (изаhлы лүғәт). Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1982.

Нуријев Е. Б., Аббасова М. Ә. Хәзәр дәнизинин Азәрбајчан акваторијасынын топонимләринә даир. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (Јер елмләри серијасы) 1986, № 6.

Нуријев Е. Б. Азәрбајчан ССР Шәки—Загатала зонасынын топонимијасы. «Елм» нәшријјаты, 1989.

Чавадов Г. Әкинчилик мәдәнијјәтимизин сорағы илә. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1990.

Оручов h. Ә. Азәрбајчанда рус топонимләринин әмәлә кәлмәси hаггында (XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә). Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1983.

Рәсулова М. Б. Топоним јарадылмасында фелтонимләрин вә зоонимләрин ролу. Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә даир конфрансын материаллары. Бакы, 1987.

Сә'дијев Ш. М. Адлар нечә јаранып. «Кәнчлик», 1969.

Сә'дијев Ш. М. Азәрбајчан әразисиндә ојконимләрарасы әлагәләр. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Фазили А. Муған топоними hаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

Хасијева З. Ә. Малдарлыгла әлагәдар бә'зи топонимләр hаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

hачыјев Т. И. Азәрбајчан палеоономастикасы. Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә hәср олунмуш икинчи елми-нәзәри конфрансын материаллары. Бакы, 1988.

hәсәнов А. Г. Азәрбајчан ССР ојконимләринин јазылышындакы бә'зи тәhрифләр hаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, 1973.

hүсејнзадә Ә. Абшерон јарымадасынын бә'зи топонимләри hаггында. Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә hәср едилмиш биринчи елми конфрансын материаллары. Бакы, 1973.

Литература

Абдурахманов М. А. Топонимы Горной Шории (тюркские топонимические термины). В кн.: Некоторые вопросы географии, экономики и культуры Кузбасса. — Новокузнецк, 1966.

Абдурахманов М. А., Бонюкова А. А., Топонимические названия Шории. В кн.: Языки и топонимы Сибири, I. Изд-во Томск, гос. ун-та, 1966.

Агаджанов С. Г. Огузская проблема и задачи ее изучения. Тюркологический сборник, 1973. М., Наука, 1975, с. 6—23.

Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1 мая 1971 г. Изд. четвертое. — Ереван: Айастан, 1971, с. 257—271.

Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление (редакторы А. М. Исаев, Б. А. Будагов, Г. А. Гейбуллаев). — Баку, Азернешр, 1979.

Азимов П., Амажариев Дж., Сарыев К. Туркменский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 91—111.

Алиев А. И. Топонимия западных районов Азербайджана. Автореферат дис. ...канд. филол. наук. — Баку, 1975.

Алиев К. Г. О названии реки Кура. Докл. АН АзССР, 1959, т. 15, № 4.

Алиев К. Г. О древней топономике Кавказского Азербайджана. В сб. Всесоюзн. конф. по топонимике СССР. 28 января — 1февраля 1965 г. Тезисы докл. и сообщ —Л., 1965, с. 174 — 176.

Алиев К. Г. Топонимика и этномика об этногенезисе на территории Азерб. ССР. Мат-лы докл. II научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азербайджанской ССР. — Баку: Элм, 1981, с. 31.

Андреев И. А. Чувашский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 43—65.

Аскеров М. М. Структура и семантика иранских топонимов Азербайджана. — А. К. Д. — Баку, 1984.

Аскеров Н. А. Гидронимы на азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Баку, 1986.

Ашурбейли С. Б. О топониме Аран. Мат-лы докл. II научн. конф. посвящ. изучению топонимии АзССР, Баку: Элм, 1981, с. 17—20.

Ашурбейли С. Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. — Баку: Элм, 1990.

Бабушкин Г. Ф., Донидзе Г. И. Шорский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 467—481.

Бандалиев Н. С. Топонимия горного Ширвана Азербайджанской ССР. Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. — Баку, 1986.

Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. II, ч. I. — М., 1962.

Баскаков Н. А. Ногайский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966.

Баскаков Н. А. Алтайский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 506—522.

Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 301—319.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. — М., 1969.

Баскаков Н. А. О тюркских лексических заимствованиях в русском языке. Советская тюркология. Баку,1985, № 1, с. 11—19.

Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. — М.: Наука, 1979.

Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М.: Наука, 1989, 171 с.

Баскаков Н. А. Тюркизмы в названиях московских улиц. Советская тюркология, 1979, № 2, с. 20—29.

Баскаков Н. А., Тощакова Т. М. Ойротско-русский словарь. — М., 1947.

Бахтиев Ш. З. Происхождение названия Бильгя. Мат-лы докл. II научн. конф. по изучению топонимии АзССР. — Баку: Элм, 1981, с. 70—72.

Беккер Э. Г. Сельджукские географические термины. В сб.: Местные географические термины в топонимике. Тезисы докл. и сообщ. — М., 1966.

Березин. Географические имена. — М., 1984.

Большая Советская Энциклопедия, т. XX, с. 324, 1953.

Будагов Б. А. О некоторых названиях грязевых вулканов Восточного Закавказья. Мат-лы научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азербайджана. — Баку: Элм, 1973, с. 116—117.

Будагов Б. А. География Азербайджана в энциклопедиях мира. Изв. АН АзССР, серия наук о Земле, 1988, № 6, с. 3—11; Мат-лы научн. конф. Даг. филиала ГО СССР, вып. VII, Махачкала, 1977, с. 17—19.

Будагов Б. А. О природных предпосылках образования топонимов Азербайджанской ССР. Мат-лы докл. II научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азерб. ССР. — Баку: Элм, 1981, с. 10—11.

Будагов Б. А. Физико-географические основы топонимов. «Топонимика в региональных географических исследованиях». — М., 1984, с. 9—12.

Будагов В. Б. Об особенностях арабоязычных топонимов в Азербайджанской ССР. Мат-лы конф. о проблемах азербайджанской ономастики. — Баку, 1987, с. 176—177.

Будагов Б. А., Ворошил Г. Л. Принципы исследования топонимии Азербайджанской ССР. Мат-лы докл. II научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азерб. ССР. — Баку: Элм, 1981, с. 3—5.

Будагов Б. А., Микаилов А. А. О некоторых географических названиях грязевых вулканов Азербайджана. — Изв. АН АзССР, сер. наук о Земле, 1973, № 3, с. 70—75.

Будагов Б. А., Ханмагомедов Х. Л. Сравнительная характеристика тюркской топонимии Азербайджанской ССР и Дагестанской ССР (мат-лы науч. конф. Дагестанскпго филиала Географ. об-ва СССР. Махачкала, 1977, вып. 7, с. 17—19.

Буниятов З. М. Новые данные о местонахождении крепости Шаки. Докл. АН АзССР, 1959, т. XV, № 9.

Бушуева Э. Н. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. — М., 1971.

България пътна карта. Масштаб 1:800 тысяч. — София, 1977.

Велиев М. Г. (Бахарлы). Азербайджан — Баку (физико-географический, этнографический и экономический очерк). — Баку, 1921.

Владимиров Е. К вопросу о происхождении названия реки Енисея. Изв. гос. геогр. об-ва, т. 70, вып. 2, 1938, с. 292—293.

Воробьева И. А. Язык земли (О местных географических названиях Западной Сибири.) Западно-Сибирское книжное изд-во, Новосибирск, 1973, с. 3—152.

Гусейнзаде А. А. Об одном топониме Апшеронского полуострова («Дуванны»). Сов. тюркология, 1980, № 5, с. 20—24.

Гаджиев Г. А. Шалбуздаг в географических исследованиях Дагестана. Топонимика в региональных географических исследованиях. — М., 1984.

Гаджиев Н. З. Азербайджанский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 66—90.

Гаджихалилов М. К. Азербайджанская топонимия юго-восточных (Дманисского, Большисского, Марнеульского и Гардабанского районов Грузинской ССР). Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Баку, 1990, с. 23.

Галкин Г. А., Коровин В. И. Происхождение названия Азовского моря и Керченского пролива. Изв. АН СССР, серия географ., № 3, 1990, с. 75—78.

Ган К. Ф. Опыт объяснения кавказских географических названий. СМОМПК. Изд-во Управ. Кавк. уч. окр., 1909, с. 64.

Гейбуллаев Г. А. К изучению тюркских топонимов в топонимии Азербайджанской ССР. Мат-лы докл. II науч. конф. по изучению топонимии АзССР. — Баку: Элм, 1981, с. 33—36, с. 80 (то же на азерб. яз. — с. 19—20).

Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). — Баку: Элм, 1986.

Гулиева Л. Русская топонимия Азербайджана. — Баку, 1984. Изд-во АГУ им. Кирова, с. 90.

Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. — М., 1966.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — М., 1967.

Гумилев Л. Н. Хунны в Китае. — М., 1974.

Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л.: Наука, 1990.

Гусейнзаде А. А. О происхождении топонима Баладжары. — Советская тюркология, 1970, № 3, с. 82—85.

Гусейнзаде Али. О происхождении топонима Кушчу. — Советская тюркология, 1970, № 3, с. 82—85.

Гусейнзаде А. А. Об этимологии топонима Баку. — Сов. тюркология, 1971, № 9.

Гусейнзаде Али. Этимология топонима Баладжары. Советская тюркология, 1972, № 5.

Гусейнзаде А. А. О некоторых этнопотонимах Апшеронского полуострова. Мат-лы научн. конф., пов. ященной изучению топонимии Азербайджана. — Баку: Элм, 1973, с. 86—87 (то же на азерб. яз. — с. 26—27).

Гусейнзаде А. А. К этимологии топонима Загульба. Мат-лы научн. конф. посвящ. топонимии Аэербайджана. — Баку: Элм, 1973.

Гусейнзаде А. А. О некоторых этнотопонимах Апшеронского полуострова: Джорат, Сарай, Сумгаит. — Сов. тюркология, 1973, № 3, с. 38—46; Библиогр: с. 45—46.

Гусейнзаде А. А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. — Советская тюркология, 1973, № 3, с. 38—46.

Гусейнзаде А. А. К этимологии двойных тюрко-монгольских этнонимов. — Уч. зап. Мин. высш. и сред. спец. образования АзССР, серия истории и философии, 1977, № 8, с. 59—67 (резюме на азерб. яз.).

Гусейнзаде А. А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азерб. ССР. Советская тюркологии, 1973, № 3, с. 38—46.

Гусейнзаде А. А. Доогузские этнонимы Кавказа. — В кн.: Вопросы географии, сб. 110. Топонимика на службе географии. — М.: Мысль, 1979, с. 128—136; библиогр: с. 134—136.

Гусейнзаде А. А. О происхождении топонима Шубаны. Докл. АН АзССР, 1980, № 2, с. 87—90. (резюме на азерб. и англ. яз.).

Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, т. I—IV. — М., 1955.
Данзан Л. Алтан тобчи. — М., 1973, с. 133.
Джангиров М. П. Становление азербайджанского национального литературного языка и его ведущих стилей. Автореф. дис. ...докт. филол. наук. — Баку, 1990.
Дмитриева Л. В. Язык барабинских татар. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 155—172.
Добродомов И. Г., Кучкин В. А. Этимология и старые географические объекты. Топонимика на службе географии. В сб. Вопросы географии, 110. М.: Мысль, 1979, с. 157—162.
Долганы. БСЭ, т. 15, 1952, с. 12. Мат-лы докл. Пнаучн. конф. по изучению топонимии Азерб. ССР. — Баку: Элм, 1981, с. 13.
Донидзе Г. И. Глагольные топонимы в тюркских языках. В кн.: Топонимы Востока. — М.: Наука, 1964, с. 39—46.
Донидзе Г. И. Иноязычные топонимы в тюркских языках СССР (вопросы нормализации передачи). Каспий. — СПб., 1875, с. 718.
Дорн Б. Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
Дульзон А. П. Чулымско-тюркский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 445—466.
Жучкевич В. А. Общая топонимика. — Минск, 1968, 1980.
Закиев М. З. Татарский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. М.: Наука, 1966, с. 139—154.
Иванов М. С. Племена фарса. Кашкайские, хамсе, кухчилуйе, мамасани. — М., Изд-во АН СССР, 1961, с. 171.
Инструкция по русской передаче географических названий Азербайджанской ССР/сост. Е. Н. Бушуева. — М., тип. Известий, 1972.
Исмаилова А. З. Об ойконимии Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. Мат-лы докл. II научн. конф. по изучению топонимии Азерб. ССР. — Баку: Элм, 1981, с. 52—64.
Исмаилова А. З. Исследование географических названий НКАО Азербайджанской ССР. Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. Баку, 1986.
Йакут ал-Хамави. Му'джам Ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). — Баку: Элм, 1983, с. 7—32.
Хайдаров А. Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 363—386.
Кенесбаев С. К., Карашева Н. Б. Казахский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. М.: Наука, 1966, с. 320—339.
Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. — СМОМПК, вып. 29, Тифлис, 1901, с. 1—73.
Каримуллин Абрас. Татары: Этнос и этноним. — Казань: Татарское книжное изд-во, 1988.
Карпов В. Г. Хакасский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 428—445.
Кашкай (кашкайцы). БСЭ, т. 20. — М., 1953, с. 427—428.
Кисловский С. В. Знаете ли вы? (Словарь географических названий Ленинградской области). Лениздат, 1974, с. 3—183.
Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во АН Казахстана, 1974, с. 274.
Комков А. Т. Селенонимика и ООН: научно-технические и международно-правовые аспекты номинации географических объектов поверхности Луны. Теория и практика топонимических исследований. — М., 1975, с. 27—34.
Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата: Изд-во АН Казахск. ССР, 1963.

Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. — М., 1975.

Кононов А. Н. Родословная туркмен Абу-л-гази Хана Хивинского. — М., 1958.

Кононов А. Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии. Изд-во отд. общественных наук АН Тадж. ССР, вып. 5; Сталинабад, 1954, с. 84.

Кононов А. Н. Семантика цветообразований в тюркских языках. Тюркологический сборник — 1975. — М., 1978.

Кривощекова-Гантман А. С. Откуда эти названия? Пермское книжное изд-во, 1973, с. 5—106.

Курбанов А. М. Состояние исследования Азербайджанской ономастики и задачи языкознания. Мат-лы конф. о проблемах азерб. ономастики. — Баку, 1987, с. 3—9.

Мамедов Н. Г. Исследование географических названий Муганской и Сальянской равнины Азербайджанской ССР. Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. — Баку, 1975, с. 32.

Марикуев А. В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. Уч. зап. Казанск. ун-та, т. 18, вып. I, 1964.

Матвеев А. К. Географические названия Урала. Краткий топонимический словарь. — Свердловск: Средне-Уральск. кн. изд-во, 1980, с. 318.

Махмуд Кошгари. Диван лугат ат — тюрк, т. I. — Ташкент, 1960, (на узбекск. языке).

Мельхеев М. Н. Географические названия Восточной Сибири. Иркутская и Читинская области. Иркутск, 1969.

Мельхеев М. Н. Географические названия Приенисейской Сибири. Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1986, с. 144.

Мирзазаде Ч. Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. — Баку: Элм, 1988, с. 119.

Магомедов А. Г. Кумыкский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 194—212.

Мирмахмудова С. Исследование азербайджанских ойконимов на территории Армянской ССР. Автореф. дис... канд. георг. наук. — Баку, 1986, с. 22.

Молла-заде С. М. Топонимия северных районов Азербайджана. — Баку: Маариф, 1979.

Молчанова О. Т. Тюркские названия озер Западной Сибири. В сб.: Языки и топонимия Сибири, т. I. Изд-во Томского ун-та. Томск, 1966, с. 3—16.

Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. — Горноалтайск, 1979, с. 398.

Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Изд-во Саратовск. ун-та, 1982, с. 255.

Молчанова О. Т. Стратиграфия топонимии Горно-Алтайской автономной области. Топонимика на службе географии. В сб. Вопросы географии, 110. М.; Мысль, 1982.

Мурзаев Э. М. Словарь местных географических терминов. — М., 1965.

Мурзаев Э. М. Изучение топонимии центра и ее тюркского горизонта. В сб.: Топонимы центральной России. — М., 1974, с. 16.

Мурзаев Э. М. Топонимические работы В. А. Никонова. К 70-летию со дня рождения. В сб.: Теория и практика топонимич. исслед. — М., 1975, с. 83—85.

Мурзаев Э. М. Основные направления топонимических исследований. В кн.: Принципы топонимики. — М.: Наука, 1964, с. 23—34.
Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М., 1959.
Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М.: Мысль, 1984, с. 653.
Мусхелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). — Тбилиси: Мецниереба, 1982, с. 101.
Народы Европейской части СССР, т. 2. — М., 1964.
Немет Ю. Два кипчакских географических названия в Венгрии. В сб.: Исследования по тюркологии. Алма-Ата: Изд-во АН Казахск. ССР, 1969, с. 26—28.
Нейматова М. С. Эпиграфические памятники как источник изучения палеотопонимов Азербайджанской ССР. Мат-лы докл. II научн. конф. по изучению топонимии АзССР. Баку: Элм, 1981, с. 25—27.
Никонов В. А. География космонимов и этнические связи. В сб.: Проблемы этнографии Востока. — М.: Московск. филиал ГО СССР, 1973, с. 33—36.
Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. — М., 1966.
Нуриев Э. Б. Исследование названий населенных пунктов южного склона Большого Кавказа (междуречья Мазымчай — Геокчай). Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. — Баку, 1983.
Нуриев Э. Б. О некоторых терминах и апелятивах в топонимии Азербайджанской ССР. Изв. АН АзССР, серия наук о Земле, 1989, № 3, с. 110—114.
Ойротско-русский словарь/сост. Н. А. Баскаков, Т. М. Тощакова. — М., 1947.
Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. — Тифлис, 1913.
Покровская Л. А. Гагаузский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 112—138.
Попов А. И. Географические названия. — М. — Л., 1965.
Поспелов Е. М. Топонимика и картография. — М., 1971.
Поспелов Е. М. Топонимика и историческая география. В кн.: Топонимика и историческая география. — М., 1976.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. 1—4, СПб, 1891—1911.
Решетов В. В. Узбекский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 340—362.
Розен М. Ф. Словарь географических терминов Западной Сибири. — Л., 1970.
Розен М. Ф. Горные хребты Алтая и история их названий. В кн.: Географическая среда и географические названия. — Л., 1974.
Русско-алтайский словарь/сост. под руководством Н. А. Кучигашовой, ред. Т. М. Тощакова. — М., 1964.
Савина В. И., Наджарова Н. М. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. — М.: Наука, 1971, с. 346.
Салимов Т. Г. О топониме Барда. Мат-лы докл. II научн. конф., посвящ. изучению топонимии АзССР. — Баку: Элм, 1981, с. 74—75.
Сат Ш. Ч. Тувинский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 387—402.
Сахаров И. В. Иран. Рекомендательный указатель литературы. — М., 1978, с. 22.

Севортян Э. В. Крымско-татарский язык. Языки народов СССР. — М.: Наука, 1966, с. 234—259.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — М., Наука, 1974, с. 3—767.

Семенов П. П. Географическо-статистический словарь Русской Империи, т. 1—5. — СПб, 1863—1885.

Словарь названий орографических объектов СССР. — М., 1976.

Словарь географических названий Китая, т. 1—3. — М., 1983.

Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР/сост. Бушуева Е. Н. — М., 1971, с. 287.

Субаева Р. Х. Книга Г. Ф. Саттарова «Антропонимы ТАССР». В сб.: Теория и практика топонимических исследований. — М., 1975, с. 65—67.

Суперанская Д. В. Как вас зовут? — М., 1964.

Суперанская Д. В. Общая теория имени собственного. — М., 1973.

Трубе Л. Л. Топонимика и историческая география. Топонимика на службе географии. В сб.: Вопросы географии, вып. 110. — М.: Мысль, 1979, с. 38—50.

Трубе Л. Л. Топонимия в «Географическом словаре» П. П. Семенова. Прикладная топонимика. — М., 1983, с. 73—82.

Туганов В. И. Топонимика Муромской земли в памятниках письменности. Тезисы Всесоюзн. конф. по топонимике СССР. — Л., 1965, с. 104—105.

Убрятова Е. И. Якутский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 403—427.

Хабичев М. А. Карачаево-балкарский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 213—233.

Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). — Баку: Элм, 1983, с. 37—63.

Ханмагомедов Х. Л. Тюркские топонимы Даг. АССР (научный руководитель Б. А. Будагов). Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. — Баку, 1979, с. 22.

Ханмагомедов Х. Л. Библиография по топонимике Дагестана. — Махачкала: РИО Госкомиздата ДАССР, 1984, с. 21. (

Шулунова Н. П. Микротопонимы верховьев Лены. В сб.: Теория и практика топонимических исследований. — М., 1975, с. 54—58.

Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. — М., 1965.

Юзбашев Р. М. Азербайджанские географические термины. — Баку, 1966.

Юзбашев Р. М., Нуриев Э. Б. Топонимическая реконструкция былых ландшафтов Азербайджана. Топонимика на службе географии. В сб.: Вопросы географии, 110. — С.: Мысль, 1979, с. 25—28.

Юлдашев А. А. Башкирский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 173—194.

Юнисалиев Б. М. Киргизский язык. Языки народов СССР. Тюркские языки. — М.: Наука, 1966, с. 482—505.

Юсифов Ю. Б. Топонимы и этническая история древнего Азербайджана. Мат-лы конф. о проблемах азерб. ономастики. — Баку, 1987, с. 105—112.

Юсифов Ю. Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках.. Мат-лы второй научно-теоретич. конф., посвящ. проблемам азерб. ономастики. — Баку, 1988, с. 120—124.

Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. — М., 1966.

Ямпольский З. И. К изучению номенклатуры физико-географических объектов Азербайджана. Топонимические заметки. Уч. зап. Мин-ва высш. и средн. спец. образования Азерб. ССР. Серии геолого-геогр. наук, 1975, № 3, с. 82—83.

Ястребов Е. В. Названия Уральских гор в XV—XVII вв. Топонимика на службе географии. В сб. Вопросы географии, 110. — М.: Мысль, 1979, с. 163—172.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 3
Түрк халгларынын улуслары 15
Азәрбајҹан топонимләри арашдырмаларда 36
Ҹоғрафија вә топонимика 38
Дилчилик вә ҹоғрафи адлар 52
Тарих вә топонимика 62
Топонимләрин нөвләри 68
Оронимләр 68
Һидронимләр 71
Фитонимләр 75
Зоонимләр 76
Микротопонимләр 79
Азәрбајҹан топонимләринин екизләри 84
Өзбәкистан вә Азәрбајҹан топонимләринин гоһумлуг әлагәләри 84
Газахыстан вә Азәрбајҹан түрк мәншәли топонимик паралелләри һаггында 88
Түркмәнистан вә Азәрбајҹан топонимик паралелләри һаггында 112
Дағлыг Алтај вә Азәрбајҹан топонимләри 130
Уралын түрк топонимләри 140
Гәрби Сибирин түрк мәншәли ҹоғрафи терминләринә даир 146
П. П. Семјонов вә түрк топонимләри 153
Ермәнистанын түрк топонимләри 158
Иранын түрк топонимләри 175
Түркијә әразисинин топонимләри һаггында 194
Крым әразисинин түрк топонимләри 199
Чин Түркүстанынын топонимләри 204
Азәрбајҹанда топонимләрин ландшафты 209
Рәнк билдирән ҹоғрафи адлар 209
Топонимләри горујаг 218
Топоними әфсанәләр 220
Ҹоғрафи адлар мәдәнијјәт абидәсидир 231
Әлавә. Азәрбајҹан топонимијасына (ҹоғрафи адлара) һәср едилмиш биринчи елми конфрансын материалларындан 238
Әдәбијјат сијаһысы 260

Budaq Əbdüləli oglu
Budaqow

TURK ULUSLARININ
YER YADDAŞI

Нәшријјат редактору вә корректору *Р. Кәримова*
Рәссамы *В. Устинов*
Техники редактору *Т. Ағајев*

Јығылмаға верилмиш 2.03.93. Чапа имзаланмыш 18.05.94. Кағыз форматы 28×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 2. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 14,28. Рәнкли шәрти ч/в. 14.28. Һес.-нәшријјат вәрәги 15,[illegible]. Тиражы 3000. Сифариш 299. Гијмәти мүгавилә илә. «Елм» нәшријјаты. 370143. Бакы-143, Һүсејн Чавид проспекти, 31. Академија шәһәрчији. Әсас бина.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин I №-ли мәтбәәси. Бакы, Әли Бајрамов күч. 3.